

II. KÖTET.

ÚJ FOLYAM.

MDCCCLXXXII. ÉV.

ARCHÆOLOGIAI ÉRTESITŐ.

A M. T. AKAD. ARCHÆOLOGIAI BIZOTTSÁGÁNAK
és
AZ ORSZ. EMB. S RÉG. TÁRSULATNAK KÖZLÖNYE

SZERKESZTI

PULSZKY KÁROLY.

KIADJA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

BUDAPEST.

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA

1883.

TARTALOM.

CZIKKEK.

	Lap:
— <i>a</i> — <i>a</i> . Magyarországi őskori tárgyak a sweizi múzeumokban	161—162
Ádám Iván. Sümeghi földalatti épületmaradványok	14—28
Barna Ferdinánd. A finn-ugor népek fejalakátáról	91—98
Deák Farkas. Gróf Károlyi László nautilusa és Bethlen Gábor végrendelete » » Gróf Károlyi László konyvétája	54—58 296—298
Diner József. Adalékok Görögország Homer előtti fegyverismeretéhez	78—91
Eperjessy Kálmán. Régészeti tárgyak Nagy-Rőczen	50—54
Fröhlich Róbert. Egy aquincumi castrum	135—142
Hampel József. Aquincumi sírvers	121—125
» » Dasius becületbeli bocsátványa	125—131
» » N.-Múzeum érem- és régiségtára 1881. május—december / és	60—78 142—156
» » N.-Múzeum régiségosztálya 1882-ben	299—310
Henszlmann Imre. A pécsi székesegyház restaurációja	1—14
Kossuth Lajos. Tanulmányok báró Nyáry Jenő «Az aggteleki barlang mint őskori temető» című munkája felett	167—206
Kubinyi Miklós. Felső-Kubini urnatemető	274—285
Márki Sándor. A szent-annaí avar-ring	112—121
Nagy Géza. A székely N.-Múzeum gyűjteményei	28—32
Pulszky Károly. Renaissancekori emlékek	231—253
» » A magyar agyagművesség történetére vonatkozó kérdések	254—274
Pulszky Ferencz. A gömörmegyei művészeti és régészeti kiállítás	132—135
Réthy László. Montenuovo magyar éremgyűjteménye	156—157
Tergina Gyula. Erdély érmészete	32—50
Téglás Gábor. A petrákvölgyi őstelepek s a nándori barlangecsopót	101—112
» » A tordosi őstelep	285—296
Torma Károly. Római cserépedények és karczolatok	207—230

VEGYES KÖZLÉSEK, KÖNYVISMERTETÉSEK.

Dörner Kálmán. Csabrendeki lelet	59
» » Ukki lelet	58—59
Pulszky Ferencz. Evans: <i>The ancient bronze implements, weapons, ornaments of Great Britain and Ireland</i>	163—165

Pulszky Ferencz. <i>Worsae: Des âges de pierre et de bronze</i>	Lap. 165—166
Rainiss Gyula. Észrevételek Henszlmann cikkére: «A topuszkói templom»	59— 60
Sassinek Ferencz. Smolinszkói lelet	58
T. á. Honnan nyerték legelőször a történelem előtti népek az önt...	98— 99
Téglás Gábor. <i>Wurmbrand: Über Anwesenheit des Menschen in der Zeit der Lössbildung</i>	310—314

HIVATALOS KOZLEMÉNYEK.

A M. Tud. Akad. archæologiai bizottságának jegyzőkönyve az 1881 decz. 14-én tartott üléséről	I—II
Az orsz. régészeti és embertani társulat 1881-iki közgyűlésének jegyzőkönyve	XXII—XXIII
Az orsz. régészeti és embertani társulat 1882-iki közgyűlésének jegyzőkönyve	XCVII—XCVIII
Az orsz. rég. és embert. társ. titkárának jelentése 1881 végén	XXIV—XXVII
» » » » » » » » 1882 végén	XCVIII—C
» » » » » » » » pénztári számvizsgáló bizottságának jelentése 1881-ről	XXIII—XXIV
Az orsz. rég. és embert. társulat pénztári számvizsgáló bizottságának jelentése 1882-ről	C—CI
Az orsz. rég. és embert. társ. 1881. márcz. ülésének jegyzőkönyve	IV—V
» » » » » » » » áprilisi » »	V—VIII
» » » » » » » » szept. » »	IX—XVIII
» » » » » » » » októberi » »	XVIII—XXI
» » » » » » » » novemb. » »	XXI—XXII
» » » » » » » » 1882. jan. » »	XXVII—XXVIII
» » » » » » » » febr. » »	XXVIII
» » » » » » » » márcz. » »	XXVIII—XXIX
» » » » » » » » áprilisi » »	XCVI—XCVII
» » » » » » » » októberi » »	XLI—XLII
» » » » » » » » nov. » »	XCVII
» » » » » » » » decz. » »	XCVII
» » » » » » » » febr. » »	CI
» » » » » » » » márcz. » »	CVII—CVIII
A magy. műemlékek orsz. bizottságának 1882 február 18-án tartott ülésének jegyzőkönyve	II—III
A magy. műemlékek orsz. bizottságának 1882 márczius 15-iki ülésének jegyzőkönyve	III—V
A magy. műemlékek orsz. bizottságának 1882 márczius 28-iki ülésének jegyzőkönyve	XXXVII—XXXVIII
A magy. műemlékek orsz. bizottságának 1882 június 10-iki ülésének jegyzőkönyve	XXXVIII—XL
A magy. műemlékek orsz. bizottságának 1882 július 13-iki ülésének jegyzőkönyve	XL—XLI
A magy. műemlékek orsz. bizottságának 1882 szeptember 14-iki ülésének jegyzőkönyve	XLIII—XLV
A magy. műemlékek orsz. bizottságának 1882 december 16-iki ülésének jegyzőkönyve	XLV—XLVII
A magy. műemlékek orsz. bizottságának 1882 december 29-iki ülésének jegyzőkönyve	XLVII—XLVIII

A magy. műemlékek orsz. bizottságának 1881. évi jelentése ...	Lap. XXIX—XXXII
» » » » » 1882. » »	XLVIII—LI
Geduly Ferencz. Jelentés Nógrádvárának megszemléléséről	XXXIV—XXXVII
Havas Sándor. Az ó-budai, hajdan a bold. szűz Máriáról nevezett Fehéregyház és Árpád sírja ...	LI—LXXX
Havas Sándor. Jelentés a krisztinavárosi római sírról ...	CVIII
Henszlmann Imre. A szent-benedeki templom restaurációja ügyében ...	XXXIII—XXXIV
Szendrei János. A diósgyőri barlangban tett ásatásról...	CI—CVII
Tholt Titusz. Az ó-budai Fehéregyház és Árpád sírja ...	LXXX—XCVI

RAJZOK.

ŐSKORI EMLÉKEK.

Alsó-kubini öntőminták (12 ábra) ...	279—284
Bozói bronztárgyak (100 ábra) ...	301—304
Breznóbányai tárgyak (9 ábra) ...	306—307
Soroksári urnatemetőbeli edények (13 ábra) ...	308

ANTIK EMLÉKEK.

Antik fegyverek (16 ábra) ...	85— 88
Bregetio-i római fésűk (10 ábra) ...	69
Bélyegek, rómaiak (15 ábra) ...	225—228
Cseréptáltörödek, római ...	224
Dunántúli római bronztárgyak (41 ábra) ...	73— 74
Nagyloóki római bronz- és vastárgyak (35 ábra)...	70— 71
Ó-budai római terracotta töredékek (25 ábra)...	62— 63
Ó-budai római csésze...	223
Öv végtagja, római (6 ábra) ...	76
Sümevidéki római (?) ajtósarok ...	24
Sümevidéki római fölíratos (?) téglá...	21
Sümevidéki római castellum alaprajza (2 ábra)...	17— 18
Téglakarczolatok, rómaiak (4 ábra) ...	228—230

NÉPVÁNDORLÁSKORI EMLÉKEK.

Keszthelyi edények (3 ábra) ...	143
---------------------------------	-----

KÖZÉPKORI EMLÉKEK.

Buda a fővárosi mérnöki hivatal régi térképe szerint ...	XCIV
Civitas Veterobudensis reginalis térképe ...	LXXXV
Karczagi tárgyak (9 ábra) ...	148
Nagyszebeni cserépdomborművek (3 ábra) ...	257—259
Ó-buda határának térképe. Melléklet Havas Sándor cikkéhez ...	
Pécsi domborműves kőoltárlap (2 ábra)...	10
Pécsi székesegyház alaprajza ...	4
Szabadbattyányi lelet tárgyai (50 ábra)...	145—147
Szécsényi kályhafiók ...	260

RENAISSANCE EMLÉKEK.

Firenzei ezüst késtok (3 ábra)	233
Niello Pulszky K. gyűjteményéből	249
Niellók az orsz. képtárból (4 ábra)	249—251
Rézmetszetek Sandro Botticellitől (3 ábra)	235—237
Sangdedez a Nemz. Múzeum és a Nieuwekerke gyűjteményből	241—245

ÚJKORI EMLÉKEK.

Báthori Zsigmond csészéje 1592-ből (3 ábra)	150
Károlyi László kornyétája	297
XVII. századbeli domborműves bronzlemez	153

HIVATALOS KÖZLEMÉNYEK.

A MAGYARORSZÁGI MŰEMLÉKEK ORSZÁGOS BIZOTTSÁGA 1882. SZEPT. 14-ÉN TARTOTT
RENDES ÜLÉSÉNEK

J E G Y Z Ö K Ö N Y V E.

Jelen voltak: Hegedűs Candid elnöklete alatt Arányi Lajos, Geduly Ferencz, Havas Sándor, Henszlmann Imre, Pulszky Ferencz, Schulek Frigyes, Steindl Imre, Szumrák Pál és Zsigmondy Gusztáv.

1. Olvastatott a június hó 10-én tartott rendes ülésnek jegyzőkönyve (38. sz.) Észrevétel nem történt. 2. Olvastatott a július hó 13-án tartott rendes ülésnek jegyzőkönyve. (47. sz.) Észrevétel nem történt. 3. Havas Sándor b. t. indítványozza, hogy a vallás és közoktatásügyi miniszter ő Excellenciájához, 10 évi miniszteri jubileuma alkalmából bizottságunk részéről is, melynek irányzásában ő nagyméltósága annyi érdemet szerzett, üdvözlő felirat menesztessék. Az indítvány csak most tétetik, mert a kellő időben bizottságunknak nem volt ülése. (67. sz.) Az indítvány közhelyesléssel elfogadtatván, egy üdvözlő adresse szerkesztésével, melynek átadására a bizottság elnöke fog kéretni, megbíznák: Pulszky Ferencz, az előadó és a titkár. 4. Klasshon Antal vésnök a műemlékek orsz. bizottsága számára készített új pecsétnyomóról és dombornyomó bélyegző vasról szóló s 5 frt 50 krra kitett számláját bemutatja. (39. sz.) A számla június 20-án felterjesztetett. (Lásd e jegyzőkönyv 13-ik pontját.) 5. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Foltin János alesperes és alsó-ábrányi plebános a kácsi templom ügyében adott jelentését megküldi. (40. sz.) E jelentésből kitetszik, hogy az egyszerű templom csakis a régi kácsi apátsági templom helyén épülvén fel, gondozása bizottságunk körébe nem tartozik. 6. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a nógrádi várrom fentartása tárgyában Nógrádmegyéhez intézett határozatának mását megküldi. (41. sz.) Tudomásul szolgál. 7. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Torma Károly b. t. az ó-budai amphitheatrum kiadásának befejezéséről szóló jelentését hivatalos használat végett megküldi. (42. sz.) Használat végett őrzendő. 8. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Divald Károly fényképésznek a hazai műemlékeket ismertető képes füzetek megindítása iránt benyújtott folyamodványát véleményezés végett megküldi. (43. sz.) Kiküldetnek Schulek Frigyes, Steindl Imre és az előadó, hogy Divalddal együtt ez ügyre nézve tüzetes programot készítsenek és azt a legközelebbi ülés elébe terjesszék. 9. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a keszthelyi dobokói őstemető területén megindított ásatások folytatására Lipp Vilmosnak 800 frtot engedélyez (300 frtot a múzeum, 400 frtot a bizottság költségéből). (44. sz.) Tudomásul szolgál. 10. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Kilián Frigyes könyvtárosnak a bizottság részére szállított könyvekért 88 frt 2 krt utalványoz. (45. sz.) Tudomásul szolgál. 11. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a bizottságot értesíti, hogy a közmunka és közlekedési miniszter az előadó számára kérelmezett szabad vasúti és gőzhajózási jegy ki-

szolgáltatását a szabályrendeletek értelmében nem engedélyezheti. (48. sz.) Tudomásul szolgál. 12. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter az előadó részére július 15-től számítandó hat heti szabadságidőt engedélyez. (49. sz.) Tudomásul szolgál. 13. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a megrendelt új hivatalos pecsétnyomó és bélyegvas kifizetésére 5 frt 50 krt utalványoz. (50. sz.) Tudomásul szolgál. (L. e jegyzőkönyv 4-ik pontját.) 14. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a m. tud. Akadémiának Mátyás király születése házának Kolozsvár városától átvétele iránt felterjesztett kérelmét véleményes jelentéssel végett leküldi. (51. sz.) Az ügynek kettős része lévén, az előadó megbíztatik, tudja meg Jakab Elektől, mennyire hiteles azon alap, melyen a kérdéses házat Mátyás király születése házának kell felismernünk; másrészt Schulek Frigyes megbíztatik, tekintse meg Harinára teendő útja alkalmával a kérdéses házat, adjon-jelentést annak állapotáról és netalán szükséges helyreállítási költségeiről. 15. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a kolozsvári polgármesternek Mátyás király születési házának államköltségen leendő stílszerű restaurációja és valamely közművelési célra leendő felhasználása tárgyában tett felterjesztését véleményes végett megküldi. (65. sz.) (Lásd e jegyzőkönyv előbbi, 14 ik pontját.) 16. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a bizottságot értesíti, hogy az aracsi templomrom és a pusztaszeri templom romjainak megvizsgálására gr. Khuen Antal másodépítést a helyszínére kiküldte. (53. sz.) Tudomásul szolgál. 17. Vallás és közoktatási m. kir. miniszter a bizottságot értesíti, hogy Geduly Ferencz titkárnak a nógrádi vár megsemmisülése alkalmából bemutatott költségjegyzéke 33 frt 22 krról érvényesítettén, a 773—1882. sz. a. rendelettel nevezett részére előlegezett 40 frtból 6 frt 78 krt visszafizetése elrendeltek. (53. sz.) Lásd e jegyzőkönyv következő (18.) pontját. 18. Geduly titkár a visszafizetett 6 frt 78 krról szóló nyugtát bemutatja (54. sz.). Tudomásul szolgál. 19. Steindl Imre b. t. a körömczbányai vártemplom restaurációjára vonatkozó véleményes jelentését beterjeszti. (55. sz.) Steindl kijelentvén, hogy szándéka legközelebb Körömczbányára kirándulni és a tervrajzok iránt, melyeket már a városnak átküldött, a helyszínén értekezni; az ügy egyelőre tudomásul vétetik. 20. A nagyszebeni Orsolyarendű zárda-főnöknő a zárdatemplom helyreállítására segélyt kér. (56. sz.) Gróf Khuen, ki jelenleg Vajda-Hunyadon van, kiküldetik a kérdéses templom megvizsgálására és véleményadására, mely célból a grófnak az Orsolyarendű főnöknő folyamodása is megküldendő. 21. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a veszprémi székesegyház és sz. Anna kápolna, a soproni szentgyörgyi parochialis templom és kismartoni egyház rajzáért Storno Ferencz k. tagnak 360 frtot utalványoz. (57. sz.) Tudomásul szolgál. 22. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a haraszi, káposztafalvi, nagyszaloki, nagysárosi templomoknak, szent Erzsébet kápolnának, a bártfai városház lépcső-erkélyének, a Ganzaugh és Ferencsievicz ház kapuzatának és a Tököly-várnak — végre Szakmáry György czímere és Corvin Mátyás czímer-részletének rajzaiért Myskovszky Viktornak 500 frtot utalványoz. (58. sz.) Tudomásul szolgál. 23. Vallás és közoktatási m. kir. miniszter a bizottság másodépítéséhez az amphitheatrum ügyében menesztett rendeletet másolatban megküldi. (59. sz.) Tudomásul szolgál. 24. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Steindl Imre b. t. a varanoi templom és falfestményeiről szóló jelentését beküldi. (60. sz.) A bizottság óhaj-tandónak tartja, hogy a Krakker által festett falképek fentartassanak; midőn azonban ez a stílyre nézve kevésbé érdekes templomnak mintegy öt, egész hat ezer forintba kerülő restaurációja nélkül nem történhetik, a nm. miniszter bölcs belátása szerinti intézkedését megkéri, ha netalán ezen restauráció más, mint a bizottság pénzalapjából történhetnék. A képek a falhoz erősítése végett teendő kísérletre kéressék meg a nm. miniszter, kegyeskedjék 300 frtot engedélyezni. 25. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a nógrádi váromok tárgyában a váci püspöki uradalmi felügyelőhez intézett rendeletnek másolatát megküldi. (61. sz.) Tudomásul szolgál. 26. Saszinek V. Ferencz a znióváralyai erdőben levő sz. Margit kápolnájának rovatos leírását megküldi. (62. sz.) A törzsívek gyűjteményébe besorozandó. 27. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a számbéki templomromnak tárgyában a közmunka és közlekedési miniszteriumhoz intézett átiratát másolatban megküldi. (63. sz.) Tudomásul szolgál. 28. Vallás és közoktatási m. kir. miniszterium Dulánszky Nándor pécsi püspököt a műemlékek országos bizottságának tagjává kinevezi. (64. sz.) Öröndetes tudomásul

szolgál. 29. A m. nemz. múzeum igazgatója átküldi a székesfehérvári polgármester jelentését, mely szerint a Fazekas-utczába kiszökö és a szent István basilika alapjának teljes megismertetését akadályozó ház a város által megvétetett és e napokban le fog bontatni, a mely ház telkén ásátásokat lehetne tenni. (66. sz.) A háztelék megvizsgálására és netalán szükséges ásátások vezetésére az előadó Fehérvárra kiküldetik, annak idején jelentését a bizottságnak beadandó. 30. Előadó bemutatja munkája azon részletét, melyet a június 10 én tartott ülés jegyzőkönyvének 13-ik pontja értelmében készített. A műemlékek lajstromzását Abaujvár 48 emléke lajstromzásával kísérlétképen megkezdvén, azokat és mű- és történeti becsök iránti észrevételeit beadja. Ezen munkát bírálát és illetőleg javaslatlattel végett Schulek Frigyes és Steindl Imre bizottsági tagoknak kiadatik. 31. Előadó bemutatja Storno Ferencz b. t. a soproni temetőkápolnát tárgyaló restaurationalis tervét. (68. sz.) Annak bírálátára s illetőleg javaslatlattelre Szumrák Pál b. t. felkéretik. 32. Előadó szóval jelenti, hogy engedélyezett szabadságideje alatt kirándulást tett Árvavárályára, hol neki sikerült a legrégibb várrészben a kettős donjont és a lovagterem helyét constatalni és a vár felvétele iránti ígéretet az uraság főerdőmestere részéről megnyerni. Előadó egyúttal felmutatja a várnak három nagyobb méretű fényképét és Kubinyi Miklós monographiáját. (69. sz.) Tudomásúl szolgál, s a Rózsahegyről Árvára s visszatett útazásával tett költségeit tartalmazó számolvány felterjesztendő a nm. miniszter úrhoz. 33. Előadó szóval jelenti, hogy Kassát is meglátogatta és jelen volt a Sedlnitzky-féle koporsó felnyitásánál. Előmutatja a koporsó, a hulla és címere rajzát, valamint a templom szentségháza ajtaján előforduló címer aquarelljeit is; és jelenti, hogy egyúttal a város levéltárában a kassai emlékeket illető adatokra nézve is tett tanulmányokat. Tudomásúl szolgál.

Kelt Budapesten, 1882. szept. 14-én.

Hegedüs Lajos, h. b. elnök.

Henszlmann Imre, előadó.

A MAGYARORSZÁGI MŰEMLEKEK ORSZÁGOS BIZOTTSÁGA 1882. DECEMBER 16-ÁN
TARTOTT RENDKÍVÜLI ÜLÉSÉNEK

J E G Y Z Ő K Ö N Y V E.

Jelen voltak gróf Zichy Jenő elnöklete alatt: Arányi Lajos, Geduly Ferencz, Hegedüs Candid, Henszlmann Imre, Szumrák Pál, Torma Károly és Zsigmondi Gusztáv.

1. Olvastattott a szeptember hó 14-én tartott rendes ülésnek jegyzőkönyve. (70. sz.) Észrevétel nem történt. 2. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a bizottságot értesíti, hogy a hivatalnoki lakberek ezentúl a fővárosi házbér évnegyedek szerint számított évnegyedes részletekben legyenek fölveendők. (71. sz.) Tudomásúl szolgál. 3. A vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Myskovszky Viktornak és Storno Ferencznek a bizottság számára készített fölvételeit megküldi. (72. sz.) A bizottság levéltárában őrzendők. 4. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter megküldi gróf Kuun Géza jelentését, melyben a várhelyi Mithras templom feltakarásának folytatására 500 frtnyi segélyt kér. (73. sz.) A hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat eddigi kitünő és muzeumának eddig is nevezetes szaporítása e társulatot a kért segélyre igen érdemesnek tüntetvén ki, a nm. miniszter a bizottság részéről a kért segély megadására kéretik. 5. Krajcsik Benedek zárdafőnök az okolicsányi (Liptómege) zárdatemplom befedésére 968 frt 80 krnyi segélyt kér. (74. sz.) A késő csúcsíves stylen épített templom hazánkban kiválóbbjai közé tartozván és főtartása országos érdekűnek tekintethetvén, a nm. miniszter megkeresendő, sziveskedjék a kért segélyt megadni, a bizottság budgetjéből e célra 500 frtot felajánlhatónak vél. 6. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Dochnál Béla könyvkötőnek a bizottság könyveinek bekötéseért 26 frt 30 krt utalványoz. (75. sz.) Tudomásúl szolgál. 7. Szumrák Pál b. t. a soproni szent Jakabtemető-kápolnának Storno Ferencz által készített restaurationalis tervezetere vonatkozó jelentését és javaslatát beterjeszti. (76. sz.) A nm. miniszter megkérendő, kegyeskedjék Soprony városánál odahatni, hogy ezen kiváló érdekű régi emlékünkn fentartása és illető-

leg restaurációja biztosíttassék, ha bár erre részben országos segély kívántatnék is. Szumrák b. t. jelentése Storno rajzaival felküldendők. 8. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Havranek József székesfehérvári polgármesternek szent István basilikája tárgyában tett legújabb ásatásokról szóló jelentését használat végett a bizottságnak megküldi. (77. sz.) A jelentés és az ásatások tervrajza a bizottság levéltárában őrzendők. 9. Myskovszky Viktor k. t. 50 drb. törzsfvet kér. (78. sz.) Tíz drb neki megküldetett. 10. A vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a bizottság hivatalos helyiségének fűtésére 90 frtot utalványoz. (79. sz.) Tudomásul szolgál. 11. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Medgyaszay Lajosnak, Aradmegye területén fölfedezett romok kiásására engedélyt és a szükséges költség fedezésére segélyt esedező kérelmét megküldi. (80. sz.) Kérelmező kérelmétől pénzsegélyért utóbb elállott ugyan, hanem miután folyamodásában sem az ásatásra alkalmas helyek, sem szakértelme nincsen kimutatva, a bizottság az engedély megadását nem ajánlhatja. 12. Myskovszky Viktor k. t. a kassai székesegyházban fölfedezett sírkőről szóló jelentését beterjeszti. (81. sz.) A jelentés a levéltárban őrzendő. 13. Szumrák Pál b. t. a pécsi ó-keresztény sírkamráról szóló jelentését beadja. (82. sz.) A nm. miniszter megkérendő, sziveskedjék a pécsi püspöknél odahatni, hogy ő a cubiculum föntartása biztosítását a székesegyház restaurációja keretébe befogadja. 14. Killer Frigyes k. t. az általa Német-Csanádon eszközölt ásatások megvizsgálására, illetőleg azok folytatása elintézésére egy szakértő kiküldetését kéri. (83. sz.) Torma Károly b. t. jövő tavasszal Német-Csanád táján régészeti kutatásokat tenni szándékozván, a kiküldetést részéről elfogadhatónak véli, mely ajánlatát a bizottság köszönettel elfogadja. 15. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a tolnamegyei régészeti és történelmi alakuló félben levő társulatnak alapszabályait a netalán felmerülő észrevételekről teendő jelentéstétel végett leküldi. (84. sz.) Előadó egy, a célbavett ásatásoknál netalán előforduló, ingó régiségekről szóló pontot javasol az alapszabályokba felveendőnek: a bizottság javaslatát helyeslően, előadó megbízatik, hogy a nemz. múzeum igazgatója hozzájárultával e pontot szerkeszsze és rövid úton felterjeszsze. 16. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter előadónak az árvaváralyai vár megsemmisítése alkalmából felmerült úti költségeinek fedezésére 28 frt 88 krt utalványoz. (85. sz.) Tudomásul vétetik. 17. Horváth Miklós rajztanár Dénán, a beregszói templomban felfedezett falfestmények és a templom alaprajzának felvétele céljából a helyszínére teendő úti költségeinek fedezésére 50 frtot kér. (86. sz.) Torma Károly b. t., ki e falfestményeket leírta, a bizottságot figyelmezteti a két alapítónak igen érdekes arczképére és korbei jelmezére, melyek Horváth rajztanárnak beküldött próba aquarelljeiben hibáznak, egyúttal észreveszi, hogy a templomkát igen rongált állapota miatt fentartani nem lehet. Ezen ötletből a bizottság a nm. miniszter urat megkérendi, hogy az igen szerényen kért 50 frtnyi úti segélyt utalványozni kegyeskedjék. A kérelem a rajzmellékletekkel együtt felterjesztendő és Horváth Miklós rövid úton figyelmeztendő a legérdekesebb képekre, melyekről színes átrajzolások (Pausen) kívántatnak. 18. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter Zsigmondi Gusztáv b. tagnak a zsámbéki templom megvizsgálása alkalmából felmerült költségei fedezésére 28 frt 99 krt utalványoz. (87. sz.) Tudomásul szolgál. 19. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter ugyanis Zsigmondi Gusztáv a nevezett templom romjainak fentartására szükséges munkálatok felmerült napi díjai fejében 10 frtot utalványoz. (88. sz.) Tudomásul szolgál. 20. Könyöki József k. t. Strecmi, Budetin, Lietava, Hricsó, Szulyó, Lednicze, Vág-Beszttercze, Kasza, Illava, Oroszlánykő, Jókő, Korlátkő, Berencs, Éleskő, Szomolán, Óvár, Szent-György váromoknak, valamint a varini, teplicskai, zsolnai, halusiczi templomoknak alaprajzait és a pomínoczi templom rajzát, s mind ezeknek leírását (33 rajz) küldi. (89. sz.) A bizottság ezen megrendelt rajzok értékét 500 frtra becsüli, a nm. miniszter úr e szerint megkérendő, kegyeskedjék Könyöki Józsefnek 500 frtot utalványozni. 21. Vallás és közoktatásügyi m. kir. miniszter a tolnamegyei régészeti és történelmi társulat alapszabályai iránti jelentést felterjesztetni sürgeti. (90. sz.) L. e jegyzőkönyv 15-ik pontját. 22. Sándor Lajos szolgabíró, a pomínoczi templom helyreállítását kérelmezi. (91. sz.) A templom állapotának megvizsgálásával és restaurationalis költségei iránti jelentéstételével Könyöki József k. t. megbízatik. 23. Steindl Imre b. t. a rudobányai ref. templomban levő síremléknek Stehlo Ottó által felvett rajzát és jelentését beterjeszti. (92. sz.) E je-

lentésből nem tűnik ki, mennyiben érdemes a nevezett templom országos költségen való fentartásra. Steindl Imre felhivatik e tekintetben véleménye nyilvánítására s illetőleg a restaurationalis költségvetés előterjesztésére. 24. Előadó jelentést tesz a legújabb székesfehérvári ásatásokról, melyeket szept. 18-ától okt. 8-ig vezetett és melyek főeredményei a basilika délnyugati tornyának és N. Lajos sírkápolnájának feltalálása, egyszersmind e király általa (az előadó által) restaurált sírtáblájának rajzát előmutatja. Tudomásul szolgál. 25. Hegedüs Candid b. t. bemutatja a pécsi székesegyházban legújabban felfedezett falképek másait, melyeket Schmidt Frigyes építészeti főtanácsos és bizottságunk tagja készített, és melyeket a pécsi püspök azon megjegyzéssel megküld, hogy — bár szándéka azokat díszmunkában kiadni — mégis a bizottságnak némelyeknek kiválasztását és levéltára számára való lemásolását szívesen megengedi. (93. sz.) A pécsi püspöknek köszönő levél irandó; a választást Hegedüs Candid és az előadó megegyezik. 26. Torma Károly b. t. jelentést tesz a gelenczei (Háromszékm. Sepsi Szent-György közelében) templomban levő falképekről, melyek annyival érdekesebbek, mert tárgyukat három magyar legendáé, szent Lászlóé, szent Margit é és szent Kálmáné képezik. Igen kíváncsi volna tehát e falképek lemásolása. (94. sz.) A nm. miniszter úr megkérendő, kegyeskedjék az illető főispánnál odahatni, hogy bizottságunk e falképek legalább vázlatos, ha lehet színes mását egyelőre kis mérvben megkaphassa. 27. Ugyanis Torma Károly figyelemzetteti a bizottságot a sárospataki várban látható régi és későbbi renaissance-kori művekre, jelesen a Perényiek korából származókra. (95. sz.) A másolás végett Myskovszky Victor k. t. Sárospatakra küldendő, ki e munkát a húsvéti iskolai szünnapok alatt megtehetné. Különös figyelmébe ajánlandó a donjon, a r. kath. templomban a Perényi-féle sírkövek. 28. Zsigmondi Gusztáv megemlíti, hogy ez idő szerint czélszerűnek véli egy az ingó régiségek biztosításáról hazánk számára gondoskodó törvényjavaslatot indítványozni. (96. sz.) Ily törvényjavaslat készítése nem tartozik ugyan szorosan véve bizottságunk teendői közé, másrészt annak szerkezete inkább pénzügyi és jogi tudósok hozzájárulását első sorban kívánja: mindazonáltal bizottságunk részéről is megkérdhető miniszter ő Excelentiaja, kegyeskedjék az ily törvényjavaslatot előkészítő bizottságról és a többi illető m. kir. miniszterek hozzájárulásáról gondoskodni.

Kelt Budapesten, 1882. december hó 16-án.

Gróf Zichy Jenő, elnök.

Henszlmann Imre, előadó.

A MAGYARORSZÁGI MŰEMLÉKEK ORSZÁGOS BIZOTTSÁGA 1882. DECZ. 29-ÉN TARTOTT RENDES ÜLÉSÉNEK

J E G Y Z Ő K Ö N Y V E.

Jelenvoltak gróf Zichy Jenő elnökle alatt: Arányi Lajos, Geduly Ferencz, Havas Sándor, Hegedüs Candid, Henszlmann Imre, gróf Khuen Antal, Schulek Frigyes, Steindl Imre, Szumrák Pál, Torma Károly és Zsigmondi Gusztáv.

1. Olvastatott a december hó 16-án tartott rendkívüli ülés jegyzőkönyve. (97. sz.) Észrevétel nem történt. 2. Olvastatott Hegedüs Candid b. t. a pécsi székesegyház megkezdett helyreállításáról szóló jelentése, melyhez Hegedüs hozzáadja, hogy számos szobrászati művek találtak és a püspök azoknak lerajzolását szívesen eszközölteti. (98. sz.) A jelentés tudomásul szolgál, a püspök megkérendő, hogy a nevezetesebb műveket lerajzoltatni szíveskedjék. 3. Olvastatott Zsigmondy Gusztáv jelentése a zsámbéki templom állapotáról és annak fönntartására vonatkozó javaslata. Zsigmondi a vizsgálat végett, mint annak főmérnöke, a közmunka és közlekedési miniszterium által volt kiküldve. E miniszterium Zsigmondi jelentését tárgyalta is, de észrevételei a bizottsághoz nem érkeztek. Egyébiránt Hegedüs Candid b. t. megjegyzi, hogy a tárgyalásnak fő-észrevétele az északnyugati toronyra vonatkozik, melynek sisakját felépíteni Zsigmondi javasolja, míg a tárgyalásban kétség támadt, vajjon ez czélszerű volna, és vajjon a rossz toronyfal a sisak súlyát meg fogja-e bírni? (99. sz.) A templomrom isteni tiszteletre nem szolgálván és Zsámbék község új templommal bírván, a rom biztosításának költsége sem a vallás-alapból, sem a község hozzájárulá-

sából nem fedezhető; mindamellett ezen emlék hazánk legjelesebbjei közé tartozván, a bizottság annak, bár csak mint romnak biztosítását teendői közé tartozónak véli, a nm. miniszternek ajánlja, hogy saját budgetjéből évenként 1000 frtot e célra fordítani kegyeskedjék. Együttal javasolja, hogy gróf Khuen másodépítész Zsigmondi Gusztávval kiküldessék az északnyugati torony erejének tüzetes megvizsgálására és hogy gróf Khuen a tatarozás felügyelésével megbízássák. 4. Olvastatott Hofhauser Antal műépítész kérvénye, melyben a zsám-béki templomról általa készített terveket a bizottságnak 200 frtért felajánlja. (100. sz.) A rajzok a bizottságnak be nem küldettek, ezért ez ügynek tárgyalása azok beküldéséig felfüggesztetik. 5. Geduly Ferencz b. titkár a bizottság könyvtárának folytatólagos leltárát bemutatja. (101. sz.) A leltár a. miniszteriumhoz felterjesztendő. 6. Geduly Ferencz indítványozza, hogy Richling Ferencz a m. tud. Akadémia kapusának a bizottságnál teljesített szolgálatáért az 1882. évre is a szokott 20 frtnyi jutalomdíj megadassék. (102. sz.) A bizottság az indítványt helyesli és annak értelmében felterjesztés történjék. 7. Havas Sándor b. t. megemlíti, hogy az aquincumi topographia készítésére fölötté fontos a castrum stativum kiterjedésének meghatározása, mi végett szükséges a castrum sarkainak kiásása. E célra a nm. minisztertől egy legfőlebb 500 frtra rúgó költség-engedélyezés kérendő. Torma Károly erre megjegyzi, hogy mivel e sarkokat jelző nyomok meglehetősen ismeretesek, az 500 frtnyi összeget nemcsak e célra, hanem az amphitheatrum melletti Nemesis templomának feltakarására elegendőnek tartja. (103. sz.) Az indítvány helyesléssel találkozik, a nm. miniszter tehát megkérendő, hogy e célra Havas Sándornak egy 500 frtnyi hitelt nyitni kegyeskedjék. Együttal a megelőző teendők végrehajtására egy Havas Sándor, Torma Károly és az előadóból álló albizottság kineveztetett. 8. Henslsmann Imre előadó olvassa a bizottság 1882. évi munkálkodásáról szóló jelentését. (104. sz.) Mely helybenhagyatván, felterjesztendő.

Kelt Budapesten, 1882. december hó 29-én.

Láttam: *Zichy Jenő.*

Henslsmann Imre, előadó.

ÉVI JELENTÉS

A MŰEMLÉKEK ORSZ. BIZOTTSÁGÁNAK MŰKÖDÉSÉRŐL 1882-BEN.

A műemlékek orsz. bizottsága tartott négy rendes (február 18, június 10, szeptember 14 és december 29) és négy rendkívüli ülést (márczius 15, márczius 28, július 13 és december 16), melyekben az évi teendőit végezte. A nm. miniszter Dulánszky Nándor, pécsi püspököt a pécsi székesegyház restaurációja ügyében szerzett kiváló érdemei miatt a bizottság tagjává kinevezte. A július 13-iki rendkívüli közülés tartatott az ó-budai aquincumi amphitheatrumban. Torma Károly, b. t. a bizottságnak átadja a teljesen kiásott és körgát által körülvett amphitheatrumot. A bizottság szakértői és fáradhatatlan működése iránt teljes meglegedését és hálás köszönetét kifejezi. Ezentúl az emlék régészeti működést nem, hanem építészeti véén igénybe, annak teljesítése gr. Khuen Antal másodépítészre bízatik, ki is az általa már kidolgozott tervrajzokat bemutatja. A bizottság célszerűnek tartja, hogy a körgát nyugati részén bezárassék és a bejárás az országút mellett nyitva legyen; itt a körgátat át kell hidalni és a lépcsőzetet a hid alatti egyszerű kapu két oldalára elhelyezni. Kíváncsú a körgátnak begyepesedése és befásítása. Az amphitheatrum közelében a főváros költségén tavaly egy nagyobb római castrum-fürdő ásátott ki. Ezen ásatást kelet felé tovább folytatván, Torma Károly más kisebb római fürdőt fedezett föl, melynek szakértői feltakarása alkalmával a füstöt elvezető csatornák is feltűntek, minők az eddig feltakart római fürdőknél nem találtak. Az ásítás e helyen a főváros költségén a jövő évben is tovább fog folytatattatni. Szumrák Pál, b. t. a bizottságot figyelmezteti a pécsi székesegyház szomszédságában levő és mind inkább pusztulásnak induló ó-keresztény cubiculumra. A pécsi püspök megkéretett, hogy a pécsi székesegyház kínálkozó restaurációja alkalmával ezen az Alpeseiken innen egyetlen cubiculumot templomának restaurationalis keretébe foglalni szíveskedjék. A pécsi székesegyház minden bizonynyal a legrégibb és

legnagyobb egyházi magyar emlékün. Dulánszky Nándor nagy érdeme, hogy a minden hitelhető erővel folyamatba vett stylszerű restaurációját initálta. A Schmidt Frigyes, b. t. által készített nagyszerű tervek a bizottság elébe terjesztetvén, annak teljes helyeslését kívívták. Hegedüs Candid, b. t. előmutatta az e restauráció alkalmával feltakart falképek maradványainak aquarelljeit; egyúttal jelentette, hogy a püspök ő Excellentiája, bár a restaurációra vonatkozó rajzokat teljesen díszmunkában kiadni szándékozik, mégis másolatát a bizottság archivuma számára egyelőre szívesen megengedi; mit a bizottság elismerő köszönettel fogad. Ugyanis Hegedüs Candidnak jelentése a f. évi restauráció részleteiről felolvastatott a bizottság zárülésében. Kelen Armin, a pécsi székesegyházban levő Szakmáry püspök diszes oltárának másolatát a bizottság archivuma számára megvette. Székesfehérvár város egy a régi templom maradványai megismerését akadályozó házat megvevén és leromboltatván, az előadó igazgatása alatt újabb ásatások történtek, melyek által a basilika harmadik (délnyugoti) tornya lett feltakarva, valamint Nagy Lajos sírkápolnája is felismerve. Van remény, hogy a tervbe vett várostérnek rendezése alkalmával a basilika negyedik tornya maradványait is meg fogjuk ismerni. A nagyváradiban levő templom-részlet, mely tavaly fedeztetett föl, további vizsgálatra és illetőleg ásatásra felhív, ez utóbbival Rómer Flóris, b. t. és nagyvárad lakos bizatott meg; azonban a kaszárnya illető szárnyának felépítése elkészvén, az udvar az építészeti anyagtól nem tisztított meg s így az ásatás sem foganatosíthatott ez idén. Kolozsvárott azon ház, melyben Corvin Mátyás király született, a város birtokában levén, bizottságunk felszólított e háznak stylszerű restaurációjára. A történelmi rész kipuhatolásával az előadó, építészeti meg szemlélésével és illetőleg restaurationalis tervkészítéssel Schulek Frigyes, b. építész bizatott meg. Az első kérdésre Jakab Elek «Kolozsvár története» című munkájának 454. s k. lapja felel, hol okmányokkal be van bizonyítva, hogy Mátyás király valóban az óvári vagyis kolozsvári első tizedének 258. számú házában született; az építészeti jelentés beváratik. Azóta Szabó Károly, az eredeti főokmányt megtalálta, melyben Mátyás király e születési háza tulajdonosát, Koll Istvánt, adómentessé teszi. Nógrádvár romjának megvizsgálásával a bizottság titkára bizatván meg, tüzetes jelentésében kiemeli a várnak történelmi és egykor hadászati fontosságát; ez ötletből a váci püspök e vár fentartására megkérte, feleletéből van okunk hinni, hogy e vár további rongálástól meg lesz mentve. Thaly Kálmán, b. t. már múlt évben felhívta a bizottság figyelmét az országban meglevő várromokra, különösen a végvárakéra. E tekintetben már múlt évben Könyöki József, k. t. némely várakat felmért és helyszínelési terveiket elkészítette. Ez idén a régibekhez a következő terveket hozzácsatolta: a strecsnói, budetini, lietavai, hricsói, ledniczei, vág-beszterczei, kaszai, illavai, orosz-lánykövi, jókői, korlátkői, berencsi, éleskői, szomolányi, óvári, szent-györgyi várakét; nemkülönb a varini, teplicskai, zsolnai, halusiczi és pominóczi templomok rajzait. A pominóczi templomka (Trencsénm.) a tiszta román stylű egyházak kiváló példánya levén, annak fentartása kívánatos; miért is a bizottság Könyöki Józsefet, annak tüzetes megvizsgálásával és illetőleg restaurationalis terv és költségvetés készítésével bízta meg. Storno Ferencz, b. t. beküldte a sopronyi temető kápolnájának általa készített restaurationalis tervét, mely Szumrák Pál, b. t. bírálata értelmében némi módosítással és elhagyással elfogadtatott és a nm. miniszter megkérte, hogy hatalmas pártfogása alatt ezen felette érdekes emlék, Storno terve értelmében tataroztassék és fentartassék. Ugyanis Storno Ferencz, k. t. készített a bizottság bírálata alá bocsátott tervet a szent-benedeki templom restaurációjá ügyében. E tervnek módosítására célzó, Steindl Imre és az előadó beadott véleménye a bizottság által elfogadtatván, közöltetett, mint a fölötte érdekes templom tulajdonosával, az esztergomi főkáptalannal. Továbbá beküldte Storno Ferencz a bizottságnak a következő emlékek rajzait: a veszprémi székesegyházét, a veszprémi szent Anna kápolnáét, a szentgyörgyi (Sopron m.) parochiális templomét és a kismartonieét (Vas m.). Továbbá a bizottság elébe kerültek Storno Ferencz és Schulek Frigyes a budavári főtemplom ablakfestményeire tervezett aquarelljei, melyek, mivel a végleges határozat a budavári főtemplom bizottságát illeti, egyszerű tudomásul vétetett. Myskovszky Viktor, k. t. a következő emlékek rajzait beküldte: a haraszti plebánia templomét, a káposztafalviét (Szepes m.), a nagyszálókiét (Szepes m.), Szakmáry György czímerét (kassai

városházon), Corvin Mátyás címérét (a m. nemz. muzeumban), a bártfai városház lépcső erkélyét, a Ganzsauh-féle ház kapuzatát (Bártfán), a Ferencsiecs féle ház kapuzatát (Bártfán), a szent Erzsébet kápolnát (Nagy-Sároson, Sáros-megye), összesen 30 tábla 11 törzsisíval. Ugyanis Miskovszky Viktor jelentést tesz a kassai székesegyház restaurációja alkalmával feltakart sírkövekről. Horváth Miklós, rajztanár Déván, jelentést tesz a beregszói (Déva mellett) templomban felfedezett falfestményekről és néhányának mását megküldi. E képek Torma Károly b. t. megjegyzése szerint is nagy érdekléssel bírván, Horváth kiküldeti azok másolatára és a templom felvételére. Ugyancsak Torma Károly felemlíti a gelencsei (Háromszékm.) templomban levő igen érdekes, a magyar szent legendákat ábrázoló falképeket. A nm. miniszter megkéríti, hogy bizottságunknak e falképek legalább vázlatos másolatát megszerezni kegyeskedjék. Ugyanis Torma Károly említi a sárospataki várban látható renaissancekori műveket. Ezek másolása végett Miskovszky Viktor küldeti ki. Schulek Frigyes b. építész folytatja a budavári főtemplom restaurációját, miről külön jelentése beváratik. Kiküldetett a kis-szebeni (Sárosm.) toronynak megvizsgálására, melynek stílszerű megújítására a város segélyt kér. Ugyanis ő megvizsgálálandja Mátyás születési házát Kolozsvárott. Steindl Imre b. t. folytatja restaurációs munkálkodását Bártfán és a kassai székesegyházban; ez utóbbiban a tövek erősítették és az igen roz-
 zant állapotban levő déli előcsarnok lebontása megkezdett. Steindl külön jelentése beváratik. Steindl jelentést tesz a varanoi (Zemplénm.) templom falképeiről. A bizottság kísérletet ajánl azoknak megerősítésére. Ugyanis Steindl Imre megbíztat a körmöcbányai régi templom megvizsgálásával, melynek tatarozására a város segélyt kér. Ugyanis Steindl Imre bemutatja a rudobányai (Borsodm.) templom részleteinek mását. Felszólítatik bővebb megismertetésére, hogy a bizottság meggyőződhesse, vajjon e templom megérdemli-e a restaurációt országos költségen? Gróf Khuen Antal másodépítész megbízást kapott a következő emlékek tüzetes megvizsgálására, illetőleg restaurációs tervek készítésére: az aracsi templomra, mely egészen magánosan áll ugyan, hanem a zsámbéki rokonsztylú rom, a pusztaszeriére, melynek alapját Göndöcs apát kiásatta, a nagy-szebeni Orsolya apáczákéra. Előadó megtekintette az árvai várat és lépést tett, hogy annak fölvételét Rowland főerdőmester eszközölje. A főerdőmester a leg-régibb felsővárnak tervét elkészítette. Jelen volt az előadó a kassai székesegyházban kiásott Szedlnitzky-féle kettős koporsó felnyitásánál, és tanulmányozta a kassai levéltárban levő, a székesegyházra vonatkozó okmányokat. Három hétig igazgatta a székesfehérvári ásatásokat, és a bizottság felszólítására megkezdte emlékeink lajstromozását, azok művészeti értékek tekintetében. A vázlat, mert emlékeink még csak tökéletlen ismeretünk mellett a munkát csak kísérletnek nevezhetni, vonatkozik Abaújmegye emlékeire, melyek közt a Kassa városait ki-
 véve, csak a felső-regmeczi és a petőszinyei különös műregészeti érdekléssel bírnak; miért is a bizottság már eddig is restaurációs budgetjéből segítette. A bizottság segélyt kért és nyert Lipp Vilmos keszthelyi régi temetőhelyen folytatandó ásatására, a vajda-hunyadi régészeti társaság ásatása és jelentékeny múzeuma berendezésére, az okolicsnai (Liptóm.) késő csúcsíves stílusú csinos templomnak betetőzésére és az esztergomi Bakócs-féle kápolna szobrászati műveinek leöntésére gipszbe. A bizottság könyvtára az idén is jó kézi munkákkal szaporodott. Rajzkészlete szaporodását fentebb említettük. A zárulást megelőző napon érkezett Forster Gyula oszt. tanácsos és Zsigmondi főmérnök jelentése a zsámbéki templomról állapotáról és fentartására szükséges költségekről. A bizottság fölőtte óhajtja e jeles műemléknek, bárcsak rom állapotban is fentartását, és e célra, mivel annak költsége sem a vallás alapból nem fedezhető, sem a zsámbéki községnek terhére nem eshetik, a nm. minisztert kéri, hogy saját budgetjéből 1000 frtot engedélyezni kegyeskedjék. A zárulás napján érkezett Hofhauser Antal műépítész kérvénye, melyben a zsámbéki templomról általa készített felvételét és távlati képét a bizottságnak 200 frtért felajánlja; de a rajzok a bizottságnak meg nem küldetvén, ezen ügynek tárgyalása azok beküldéséig elhalasztatik. Ugyan a zárulásban Havas Sándor b. t. az aquincumi állótábor területének meghatározását annak sarkai felásatása által sürgeti, mire saját és Torma Károly nézete szerint még a Nemesis templomának felásatását is hozzávéve, 500 frtnyi költség elegendő volna. A bizottság az indítványt helyesli és e célra a nm. miniszter engedélyezését kéri fogja. A szükséges előmunkálatok megtéte-

lére egy Havas Sándor, Torma Károly és az előadóból álló albizottság ki-nevezetik.

Kelt Budapesten, 1882. év december hó 29-én.

Henszlmann Imre, előadó.

Az ó-budai, hajdan a bold. szűz Máriáról nevezett «Fehéregyház» és Árpád sírja.

Midőn Budapest főváros közönsége az ó-budai «Papföldön» 1882. évben folytatandó római régészeti ásatásokra kért 3000 frtot 1882-ik évi február hó 8-án és 9-én tartott közgyűlési 107. számú határozatával megszavazta, ugyanekkor b. Kaas Ivor biz. tag indítványára utasította az ezen ásatások felügyeletére elnökletem alatt kiküldött régészeti szakbizottmányt, hogy «működésük folyamán ezentúl ne csupán a római régiségek föltárását tűzze ki céljául, hanem figyelemmel lévén hazánk történelmi régiségeire is, különösen a honalapító sírját, és illetve Fehéregyház romjait is igyekezzék föltalálni, mi ha sikerülne, s ezen örvendetes esemény folytán az ásatási munkák, netán nagyobb mérvű kiterjesztésével további fedezeti összegre volna szükség: a közgyűlésnek annak idején indokolt előterjesztést tegyen.»

A főváros közönségének ezen nagylelkű intézkedése folytán tehát, — mely minden magyar embert hálára kötelez — újra előtérbe lépett Árpád sírjának, illetőleg a történelem által ennek helyéül megjelölt ó-budai hajdani Fehéregyháznak keresése, melynek létezéséről számos, egész a mohácsi vész utáni időkig terjedő történelmi okiratunk tanúskodik, a mely azonban a törökök berohanása után nemsokára ezen név alatt létezni megszűnt s három század lefolyása óta nyoma is elenyészett.

Újra keressük, mondom, az ó-budai Fehéregyházat, mert előttünk már több, régészet-történelmi működéséről ismert hazánkfia foglalkozott e kérdés megoldásával a nélkül azonban, hogy az időközönként nyilvánított vélemények közül egyikénél is megállapodhatott volna az ez ügyben csakis kifogástalan bizonyítékokat elfogadni kész közönség.

Maga a kérdés mindedig csak kisebb körben mozoghatott; körülbelül harmincz évvel ezelőtt lett határozott alakban fölvetve. A nagy közönség érdeklődött ugyan iránta, kezdettől fogva, a mennyiben a kutatások eredményéről hírlapok útján értesült, arra azonban, hogy Árpád sírjának keresése a kedélyeket fölvillanyozó nemzeti ügygyé válhassék, nem kedveztek a viszonyok és hiányzott a közelebbi impulsus, mely mindenkor vagy valami meglepő esemény, vagy az által adatik meg, hogy a kérdést maga az idő érleli nagygyá, s ekkor azután a közvélemény hangosan követeli annak megoldását.

Ime a korszerű, a hatalmas lendület most meg van adva! Most, midőn a magyar nemzet ezredéves fennállása ünnepének előestéjén állunk, s minden magyar ember érzülete a forró vágyra buzdúl föl: bár tudnók, hol van eltemetve honunk megalapítója, Árpád, hogy

ezredéves fennállásunk évfordulóján a történelem által megjelölt sírjánál áldozhassunk nagy szellemének! — elég volt egy fölszólalás, hogy az ország fővárosa föllelkesüljön, s megparancsolja küldöttjeinek: menjetek s keressétek e sírt, az ennek helyéül jelölt Fehéregyházát! És a főváros közönségének e fölhívása bizonyára visszhangra talált országszerte, s most van e föladat iránt igazán az egész ország érdeklődése felköltve.

Arról, hogy kik, mikor és mily eredménynyel tettek nyomozásokat e téren? azt hiszem, most nem kell szólnom, különben előadásom ma nagyon is hosszúra nyúlnék. Annyit azonban meg kell említenem, hogy tüzetes és kitartó kutatás tárgyát Fehéregyház nem képezte eddig soha, mert a kik azzal foglalkoztak, ezt inkább csak mellesleg, s más dolgokkal együtt tették, vagy egyszerű véleményt mondtak, melyhez az okmányyszerű és meggyőző bizonyíték hiányzott.

Fiatalabb bűváraink pedig, kik öregebb kartársaik nyomán indulva, hazafias buzgalommal láttak a munkához, s ásatások útján akarták Fehéregyházát meglelni, nemcsak biztos útmutatók hiányával, hanem az idők mostohaságával is küzdöttek, mint 1860-ban ifj. gróf Nádasdy Ferencz és Thaly Kálmán, vagy mint 1880-ban fáradhatlan régészünk, dr. Thallóczy, ki maga meggyőződött, hogy ott, hol mások bizonyítása után Fehéregyházát kereste, az épenséggel nem állhatott. Mindazonáltal nem mondhatjuk, hogy mind e fáradozás veszendőbe ment volna. Ellenkezőleg! mind e kísérletek okvetlenül szükségesek voltak ahhoz, hogy valahára kis fény derüljön a századok homályára. A nem igazolt föltevések és helytelen vélemények mellett mindig maradt néhány kétségtelen becsű adat, minővel mindazoknak műveiben találkozunk, kik e tárgy körül eddig nyomozásokat tettek.

Ezekkel ugyan úgy vagyunk, mint a régész egyik-másik nagybecsű leletével, melynek csak töredékeit tudta megkapni. Ezeket egy egészsze alakítani nem képes, mert az idomzat több alkatrésze hiányzik. Ámde a régészet újabb adeptusainak föladata ép abban áll, hogy keressék a hiányzó részeket tovább s állítsák helyre a kapcsolatot a meglevők közt, ha s a mennyire lehetséges.

Így fogta föl föladatát a fővárosi régészeti szakbizottmány, midőn f. é. martius hó 24-én tartott teljes ülésében a mód fölött tanácskozott, mikép lehetne legjobban a közgyűlés óhajításának eleget tenni.

Mindenek előtt tisztában voltunk azzal, hogy nem lehet közvetlenül a honalapító Árpád sírját, hanem a hazai krónikánkban ennek helyéül megjelölt hajdani Fehéregyházát keresnünk, mi ha sikerül, föladatunkat már megoldottnak tarthatjuk.

Árpád sírját magában véve tíz évszázad lefolyása után hiában is keresnők, mert az bizonyára nem volt kőből rakott s a föld fölé kiemelkedett építmény, hanem az ókori vándornépek szokásaihoz képest, dombszerű nagyobb földhányás, melynek belseje lehet hogy czölöpökkel, vagy az itt bőven talált faragott kővel volt kirakva, de

felülete idők folytán a föld színével egyenlő lett, s mint Szalay László mondja: «az itt nyugvónak hamvai rég elvegyültek a haza földével».

Láttuk ugyan, hogy az Ó-Budán kiásott nyolcz-kilencszáz évvel régiebb római sírok mindegyikében a csontvázak bámulatos épségben maradtak meg.

E részben hivatkozom különösen a Margit-híd budai bejáratával szemközt a török-utczában 1880-ik évi ősszel fölbontott sarcophagra, melynek kinyitásánál — úgyszólván — hivatalosan vettem részt.

A főváros ugyanis az utca hosszában csatornát ásatván, a mérnök jelentést tett, hogy a kiásott gödör mélyében nagy kőkoporsóra bukkantak. A polgármester azonnal utánam küldött, hogy a sarcophag fölbontásáról s a benne találandó tárgyaknak a nemzeti muzeumba sértetlen elszállításáról gondoskodjam. A rögtön értesített muzeumi igazgatóság dr. Tergina Gyula, muzeumi segédőrt, küldötte ki, s midőn a nyirkos s szinte meleg sárga iszapból egyenkint kiszedtük az itt talált gyönyörű üveg, ezüst és arany tárgyakat, melyek most muzeumunk megannyi díszei, alig mertem szemeimnek hinni, midőn a koporsó alján teljes emberi csontváz került napszínre.

Sok más kő sírban szintén leltek ép koponyákat és csontokat, melyek külön zsákokba rakva, ott fekszenek muzeumunk római alsó osztályában, mely ezáltal valóságos római s középkori csontházá lett.

Ezt csak melleleg, s azok kedvéért jegyzem meg, kik merő képtelenségnek tartják, hogy Árpád földi maradványaiból most már bár mi is föltalálható volna. Ha a török-utczai sarcophag lakója a hővizek gőzében s átnedvesült talajban a föld alatt másfél ölnyire 1700—1800 évig meg tudta számunkra tartani csont-termetét, miért ne tehetné ezt Árpád is, ki ugyancsak 700—800 évvel későbbben került a földbe és a kinek csontjai, mint hiszszük, nem áztak folyton vízben és gőzben, mint említett római szomszédjáé, és midőn bízvást föl lehet tennünk, hogy Árpád koponyája s szárcsontjainak rostjai voltak legalább is oly tömör és ép szervűek, mint Aquincum bármely lakójáé, ki előtte szállott sírba.

Ha azonban Horváth Mihálylyal azon következtetésnek is adunk helyet, hogy elődeink a vezérek korában halottjaikat megégették, mert a szt-galleni kolostor tetőzetéről lezuhant és szörnyet halt két magyar tetemeit bajtársaik azonnal égő máglyára tették; ha tehát, fölteszszük, hogy hasonló sors érhetne Árpád holttestét is, ez esetben szóról szóra áll történetírónk mondása: hogy Árpád «hamvai rég elvegyültek a haza földével», s ekkor csakugyan hiában ásnók föl Árpád sírhantját, ha még oly biztosan tudnók is helyét.

A teljes bizottmány vezetésem alatt, Henszlmann, Salamon, Thallóczy, Torma és Zsigmondy Gusztáv tagtársainkból alakított szűkebb körű bizottságot küldött ki oly utasítással, hogy ez kizárólag Fehéregyháza keresésével foglalkozzék.

A műemlékek országos bizottsága kebeléből ennek elnöke, gróf Zichy Jenő lett megkeresve, hogy az albizottsághoz csatlakozzék.

Május hó utolsó napjainak egyikén az ó-budai III. ker. előljárásság székhelyén találkozáva, a legjobb reménnyel kecsegtettük magunkat. Zsigmondy Gusztáv tagtársunk ugyanis egy ócska — talán a múlt század végéről — való térképet bontott ki, melyen az ó-budai határ észak-nyugoti részén egy hely «*Vestigia ruderorum Ecclesiae Albæ B. M. V.*» fölíráttal volt megjelölve. Zsigmondy e térképet a kir. kincstári levéltárból vette volt ki évekkel ezelőtt, s a mint azt Thallóczy Lajos megpillantá, nagy örömmel kiáltott föl: hála Istennek, hogy megvan, ezt hajhászszuk már vagy tíz év óta!

A ker. előljáró kalauzolója mellett tehát örömmel s azon reményben indultunk útnak, hogy most már Fehéregyháznak biztos nyomában vagyunk. Utunk a szt-endrei országúton, a Schwanfelder, most Vidéky-féle nyaraló felé vezetett, mely dúsan bugyogó langyos forrásaival az Érdy- és Rupp-féle leírásokban mint Fehéregyházának vélt helye oly nagy szerepet játszik.

Ugyanezen Schwanfelder-féle telep közelében ásattak 1860-ban ifj. gróf Nádasdy Ferencz és Thaly Kálmán, 1880-ban pedig Thallóczy. Ez utóbbi maga jelenté ki a bizottság előtt azon véleményét, hogy itt a XIV. században kápolna, de nem Fehéregyháza állhatott.

Azután az előljáró részéről megjelölt mogyorós kúthoz, ú. n. Haselnussbründl-forráshoz értünk, hol azonban romoknak semmi maradványaira nem akadunk.

Innét azon hegylánczon keresztül, mely a szent-endrei út környékét a bécsi út völgyétől elválasztja, fárasztó dülő úton értünk ama helyre, melyen a kincstári uradalmi térkép szerint Fehéregyháza állott egykoron.

Mily nagy volt azonban csalódásunk, midőn azt láttuk, hogy sem e pontnak helyrajzi fekvése nem felel meg a csak némileg is igazolható vélelemnek, hogy itt Fehéregyháza állhatott, sem pedig egy templom alapfalait sejtető rommaradványokat nem láttunk, hanem a szőlő mesgyéjére fölhányt s több helyütt kupaczkba rakott törmelék közt, tisztán római eredetű téglá-, ragacs- és födélcserép-töredékekre akadunk, melyek arról tanúskodtak, hogy e hegytetőn a rómaiak idejében őrtorony vagy specula állhatott, mely a felső Pannoniába, különösen pedig Bregetium és Carnuntumba vezető tábori, most úgynevezett bécsi utat tarthatta szemmel.

Miután még a többi hegytetőt is megnéztük, s szemlét tartottunk a külső bécsi út mindkét oldalán elterülő lejtők fölött, azon negatív eredménnyel kelle beérnünk, hogy e tájon hiában keressük Fehéregyházát.

Elválásunkkor azonban szavunkat adtuk egymásnak, hogy mind-egyikünk kutatni s nyomozni fog tovább a maga körében s pozitív eredmény esetén jelentést teend a bizottmánynak.

Reám ezen első, annyi szép reménynyel kezdett kísérlet meghiúsulása leverőleg hatott. Úgy éreztem, hogy az adatok ily megbízhatlansága mellett és számbavehető helyi hagyomány teljes hiányában vajmi bajos lesz Fehéregyházát föllelnünk, mely az ellentétes föltevések, s eredményökben hiúknak bizonyúlt hypothesisek homályából nem tudott mindeddig kibontakozni.

A főváros közgyűlésének engem igen megtisztelő kiküldetését azonban magamra nézve oly parancsolatnak tekintém, melynek tehetőségemhez képest részemről is megfelelni erkölcsi kötelességemnek tartám. Hozzáálltam tehát magam is adatok gyűjtéséhez, kutattam a Fejér-féle okmánytárban, valamint az Ó-Buda középkori történelmére vonatkozó művekben, szem előtt tartva különösen az Ó-Budán hajdan fennállott társas káptalan székesegyházát, melyet szent Péter és Pál apostolok tiszteletére szent István alapított s a melynek építését szent László és II. Geiza királyaink fejezték be.

E munkálkodásaim közben akadtam Fejéregyházának első nyomára, s ez kezdettől fogva oly biztosnak látszott előttem, mikép meg voltam győződve, hogy e nyomon tovább haladva, biztosan meg lehet állapítani Fehéregyháza hollétét.

Mellőzve már most minden más dolgot, ezen vizsgálódásaim eredményét kívántam a t. társulatnak bemutatni. Chronologicus sorrendben idézem a többnyire ismert kútföket, s ezek közt a tárgyilagoss összefüggést iparkodom kimutatni. Ott hol a kútfők magyarázatára nézve másokkal nem értek egyet, okaimat elmondom leplezetlenül, s ekép vélem elérhetőnek azt, hogy kiki saját meggyőződése szerint ítélhessen adataink értéke fölött. A művelt közönség véleményét bármelyikünk is hiában akarná meghódítani, ha nyomozásaink nem alaposak.

Tudvalevőleg az egyedüli positiv adat, mely a honalapító Árpád temetkezési helyét említi, Béla király névtelen jegyzője chronicájának 52-ik fejezete, mely szerint Árpád 907. évben egy kis, Attila városába kömederben lefelé folyó patak forrásánál, azon helyen lőn eltemetve, hol a magyarok megtérése után a Bold. Szűz Mária tiszteletére, fehérnek nevezett szentegyház épült.

«Anno dom. inc. 907. Dux Árpád migravit de hoc sæculo, qui honorifice sepultus est supra caput unius parvi fluminis, qui descendit per alveum lapideum in civitatem Athilæ regis, ubi etiam post conversionem Hungarorum ædificata est Ecclesia quæ vocatus alba, sub honore Beatæ Mariæ Virginis.»

Figyelve az elbeszélés minden szavára, azt tanuljuk belőle, hogy

1. Árpád sírja és Fehéregyháza helyrajzilag ugyanazonosak.
2. Fehéregyháza Ó-Budán, illetőleg ennek területén állott.
3. A magyarok megtérése után, tehát szent István korában épült.
4. Anonymus idejében is fehérnek neveztetett.

Az «ubi etiam», hol is szócskák pedig azt látszanak bizonyítani, hogy mert ott Árpád vezér lőn eltemetve, szent István azért építette oda Fehéregyházát.

Hogy az Alba Ecclesia csakugyan szent István uralkodása idejének első felében épült, a következőkből tudjuk meg.

Dr. Wenzel Gusztáv, 1855-ben a történelmi tár I. kötetében ezeket írja:

«1015 körül szent István építette Ó-Budán a bold. szüz Mária tiszteletére azon templomot, mely «fehér»-nek nevezetett, és a melyet Anonymus 52. fejezetében említ: hogy ez már 1015-ben készen állt, kitetszik a pécsváradi apátságnak ezen évben kiadott alapító leveléből.»

Az ugyanitt kútfő gyanánt idézett Fejér Cod. dipl. I. köt. 296—300. lapján pedig maga ezen alapító levél foglaltatik, mely miután a pécsváradi apátságnak adományozott 116, az ország külön részeiben fekvő, de itteni elnevezésökről most már alig fölismerhető falvak és jobbágytelkek neveit és egyéb kedvezményeket elősorolta, tárgyunkra vonatkozólag így szól:

«Duas præterea *capellas regias*, capellam videlicet — B. Petri monasterio connexam, et alteram, quæ vulgo Alba ecclesia vocatur, cum earum parochiis et omnibus pertinentiis contulimus profato monasterio.»

Ugyanezen oklevelet megújította 1158-ban II. Geiza király, mondván, hogy az apátság tűz által elpusztítván, szent István korabeli alapító oklevele is oda veszett, ezt azonban saját házi oklevél-tárából jól ismervén, azt az eredeti kéziratból iratta le.

Átiratta, illetőleg megújította még ezen okmányt II. Endre 1228, Robert Károly 1329 és Zsigmond király 1399-ben. Fölvette azt saját okmánytárába IX. Bonifác pápa, utoljára pedig az esztergami főkap-talan készítettett róla hiteles leíratot 1657-ben (l. Fejér Cod. dipl. idézett helyen).

Az Alba Ecclesia neve és emléke tehát századról századra meg-újítatott külön királyi oklevelekben. Élt az folyton és szakadatlanul a nép emlékezetében is, mire nézve nemcsak az okmány szavaira utal-hatunk «quæ *vulgo* Alba Ecclesia vocatur», hanem az alább idézendő másik okmányból is meg fogunk győződni.

E szerint tehát a Fehéregyház kezdetben szent István királyi kápol-náinak egyike s a benczék külön beneficiuma volt.

Árpád halála óta még alig múlt el egy század, midőn szent István ezen Alba Ecclesiát építé.

Vajjon nem kívánt-e az első keresztyén király hős előde iránt, benne és az egész nemzetben élő kegyeletnek azáltal is hódolni, hogy épen annak sírja fölé építtetett egy templomot, melyben a hazafias nemzeti érzület az új vallás buzgalmával vala egybeforrandó.

Anonymus elbeszélésének, ki ezen Fehéregyházat Árpád temető-jére helyezi, nagy súlyt kölcsönöz a körülmény, hogy az ő hivatalos-kodása s a II. Geiza részéről megújított oklevél kelte között csak néhány évi időköz van. Akkor sem mondhatjuk a kor-különbséget nagynak, ha Anonymust III. Béla idejére tesszük. A királyi oklevéltár, mely ekkoron bizonyára nem vala oly terjedelmes, naponta kezei közt

forgott, s a hiszékeny képzelődés minden gyanúja nélkül föltehetjük, hogy Anonymusunk úgy szót István eredeti, mint II. Geiza megújított oklevelének kézíratait olvasta, s talán éppen annak köszönhetjük, hogy oly határozottan jelölte meg a Fehéregyház megemlékezésével Árpád sírját.

Ezután Fehéregyházára Nagy Lajos királynak 1355-ki határjáró oklevelében akadunk, melynek tartalmát alább bővebben fogjuk ismertetni. Hogy a nemzet századokon át hitte, mikép Fehéregyház alapítása a keresztény hitre térés, tehát szót István korára vezetendő vissza, s hogy ezen egyház iránt mindig a legnagyobb kegyelettel viseltetett, erről kiválólag tanúskodik Corvin Mátyás királynak 1479. évi jun. 24. IV. Sixtus pápához írt levele, melynek egész tartalmára később még visszatérvén, belőle itt csak a következőket idézem:

«Sita est prope hanc meam Civitatem Budam una Ecclesia sub honorifico vocabulo Dei Genitricis in Campo Vért, milliari uno a regia distans, quæ vetustatis opinione celebris — *prima enim ante omnes alias in ipso conversionis exordio fundata traditur* et ob frequentiam et devotionem fidelium, in omnibus festis Dei Matris ad eam concurrentiam venerabilis.» (Act. Paulin. Az országos levéltárban.)

Ovit

Ugyanezen okmány szerint Fehéregyháza Corvin Mátyás idejében parochia vagyis plébánia volt. Mivel azonban a budai prépostsággal volt egybekötve s a plébánus, egyúttal budai prépost, az egyházat egészen elhanyagolta, az oda helyezett káplánok pedig fegyelmetlen életet folytattak, úgy hogy e miatt a szentegyház, a búcsújárások kivételével, elhagyottan állott, Mátyás király arra kérte IV. Sixtus pápát, engedné meg, hogy oda Paulinus szerzeteseket telepíthessen.

«*Ea olim parochia erat, nunc longa desuetudine mutata locorum, in campo sub monte sola eminet, retinet tamen plebaniae nomen, et destituta parochianorum copia fere diserta jacet, nisi quod concursus ad eam frequens ex devotione habetur, raro tamen ibi celebrantur divina, quoniam plebanus qui budensis Ecclesiae praepositorum et alia plura beneficia tenet, Ecclesia illa tamquam modica, et inutili contenta, neque residentiam in eius dote facit, neque capellanos nisi duos, vel vero minus retinet, qui vicem eius supplere, et confluentibus ad illam populis divina celebrare possent, ii vero qui ibi resident multa plerumque scandala comittunt, qui confluentis populi devotionem et Ecclesiae eius auctoritatem plurimum minuunt. Ob eam vero causam ipsa Ecclesia ad hanc desuetudinem negligentiamque devenit, quod per plures annos semper ad alia beneficia maiora possessa est.*»

A parochiát 1484-ben a paulinusok meg is kapták; 1493-ban mégis VI. Sándor pápa rendeletére a lelkipásztorkodás tőlük elvétellett. (L. Rupp Jakab Budapest helyrajzi története. Pest, 1868.)

Fehéregyháza azonban kezökben maradt. Erről tanúskodik Perényi Imre nádornak 1510-ben az ó-budai káptalan javára kiadott parancslevele, melyet Knauz Nándor az ó-budai káptalan regestáiban adott ki (1862. tört. tár.), 1868-ban pedig Rupp Jakab, Podhraczkí névtelen jegyzője után közölte kivonatban.

Ezen okmány tartalmát alább ismertetvén, ide vonatkozólag csak következő szavait idézzük:

«in fine horti Religioforum fratrum Eremitarum, apud Albam Ecclesiam, supra scilicet eandem veterem Budam fundatam degentium.»

18

A pálosok tehát 1510-ben Fehéregyháznál laktak, s ennek szomszédjában állott kertjük.

Ugyancsak Knauz Nándor említett regestáiban akadunk következő másik okiratra.

1512. nov. 25. A budai káptalan egyik budahegyi szőlejét eladja 12 forinton János ó-budai áldozárnak. Datum in festo B. Katherine Virg. et Mart. Prot. 137. l. 97. sz. a.

«Quod Nos-Quasdam Vineas honorabilis condam magistri Riliary de Buda concanonici nostri, *unam supra Albam Ecclesiam loppan dictam*, cui ab occidentali Custodie ecclesie nostre, ab orientalis vero plagis Valentini Koszszyv de superioribus calidis agnis Buden. vineæ dicuntur vicinari etc.»

Ezen okirat reánk nézve azért érdekes, mert benne Fehéregyháza mint szőlőkkel határos telep említettik, minek később, midőn a hely meghatározásáról lesz szó, nagy hasznát fogjuk venni.

Végre van még Knauz regestáiban, XIII. fejezet alatt, a budai káptalani protocollumból mutatványkép közlöttek közt, 725. sz. alatt következő jegyzőkönyvi kivonat:

Tholvay Máté polgár de veteri Buda civitate Reginali ugyanott fekvő szőlejét indíttatva azon tisztelettől, melylyel erga Claustrum Religiosorum fratrum heremitarum ordinis sancti pauli primi heremite Apud Scilicet Albam Ecclesiam B. Marie V. supra prædictam Budam Veterem sitam, *Nunc de novo fundatum* viseltetik, e zárdának Immo specialiter ad magnum altare ipsius B. Marie V. *in capella ibidem situata, quæ olim titulo Alba Ecclesie denominabatur, fundatum* adományozza. Feria 5. prox. ante f. b. Galli. 1519.

Ebből kettőt tanulunk:

Először, hogy a fehéregyházi pálosok 1519. év táján klastromukat újra fölépítették.

Másodszor: mi sokkal fontosabb, hogy azon kápolna, mely hajdan Fehéregyháznak neveztetett, tehát ugyanazon régi kápolna, melyet szent István épített, bent a templomban állott, ennek talán apsisát képezte, a mennyeiben a főoltár, melyről itt szó van, a főhajó, illetőleg az ennek befejezését képező szentélyben a főbejárással szemközt szokott állani.

1536-ban Oláh Miklós esztergami érsek és királyi főkancellár, II. Lajos özvegyét, Mária királynét, Brüsszelbe kísérvén, itteni tartózkodása alatt írta «Hungaria et Attila» című könyvét és ennek I. könyve VI. §-ában nyíltan említi a Fehéregyházat s az itt lakott pálosokat.

«Ad ipsum vero aquilonem partim alii exturgunt montes, vitibus frugiferi, in quorum radice monasterium est Eremitarum Dive Virgini sacrum, quam Albam Mariam apellant, partim Sicambriæ urbis . . . reliquia adhuc cernuntur.»

Az utolsó okmány, mely a fehéregyházi pálosokról szól, 1539-ből való.

Ez a budai káptalan részéről 1539. nov. 19-én kiadott idéző levél, melylyel a Fehéregyházán székelő paulinus atyák (PP. Paulini apud Ecclesiam Albam B. M. V. in Buda Veteri consistentes) a király ítélőszéke elé idéztetnek, hogy Tabajd, Kenderes és Ecseg községek evictionális ügyében helyt álljanak.

Ugyanezen idéző levelet átirta 1552-ben a nagyváradai káptalan és lemásolta a pozsonyi, hová a budai káptalan irattárával együtt menekült, hogy Budára, hol ötszáz s annyi éven át székelte volt, többé vissza ne térjen.

Ennél későbbi okmányra, mely Fehéregyházáról s az itt lakott pálosokról említést tenne, az orsz. levéltárban nem találtam.

Innen túl Fehéregyháza Ó-Budáról eltűnik, mintha csak a föld nyelte volna el. De hasonló sors érte a Budán, Ó-Budán és a Margitszigeten létezett, Schier Xistus szerint, számra nézve 30 más templomot is, az egyetlen várbeli főegyház kivételével. Földig leromboltatott mindnyája, csak a várban és a Margitszigeten áll még romja egy-kettőnek, legnagyobb része pedig elpusztult, úgy hogy kő kövön nem maradt, legalább Fehéregyházáról nem, melyről előbbi létére ismerhetnénk.

A törökök vad csordái vitték e rémítő pusztítást végbe?

Nem, — ők csak megkezdték, a mennyiben a templomokat mindig gondosan ápolt lovaik számára megannyi istállóvá alakították át, s istállózás közben néhány kigyúlt, mint a budai várbeli is, másika pedig harczy dulakodás közben válhatott a lángok martalékává, különösen az Ó-Buda felőli részen, honnét Buda vára ellen főtámadás intéztetett.

Hozzá tehetjük, hogy a hosszú viadal alatt az egyházak, klastromok, székházak s más középületek tetőzeteit a katonák leszedték tűzre valónak, miben szükségét szenvedtek. De a falak, habár romladozó állapotban, megmaradhattak volna akár mostanig, mint ezt a Margitszigeten látjuk. A templomok falait a törökök nem bántották, mert nem volt miért. A várbeli templomokat azért döntötték le, hogy az innét nyert kővel és törmelékkel az ostrom által támadt réseket tömhessék be.

Folytatott és befejeztetett a teljes rombolás Budának visszavétele után, midőn t. i. a megsérült várfalak s erődítmények helyett újakat kelle fölláztatni. E nagy építkezésekhez az anyagot az időközben elhagyott s romokban hevert előbbi egyházak, klastromok, és senki részéről tulajdon gyanánt nem védett középületek szolgáltatták. Egy tekintet a budai várfalakra meggyőz bennünket arról, hogy a számos faragott kő, melyet a falazat rétegeibe rendszertelenül beillesztve látunk, mind más, természetesen régiebb építményekből került.

Ugyanily régi anyagból épültek a múlt században az újabb egyházak, laktanyák, uradalmi lakok, plébániák, a városháza stb. A mostani ó-budai templom jobbára ily romok ép maradványaiból, részben pedig a *római vízvezetéknek* a múlt század derekán még fennállott falazatából építetett föl. Az 50-es években az óbuda-szentendrei országutat ugyanazon vízvezetékéből tatarozták.

Aquincum, melynek nagyszerű faragott köveit s 1900 év múlva is érczhangon kongó tégláit a régi budai és ó-budai várakba, s a tör-

ténetírók részéről pompásoknak állított itteni szentegyházakba falazták be, kegyetlenül megboszulta magát az újabb koron. Emezeknek egy-két század múlva hírmondója sem maradt: míg amannak reánk szállott műemlékei, s az eddig napfényre került monumenták fennhangon hirdetik s hirdetni fogják örökre a római nép állami s kulturális nagyságát.

Fehéregyháza hollétének legkisebb nyomát nem tartotta meg, a különben szájról szájra kelő hagyomány sem, mert Ó Buda királyi városnak előbbi tősgyökeres magyar lakossága a törökökkel vívott hosszú küzdelem alatt szintén elpusztult.

Ha Ó-Budának régi magyar lakossága megmarad, ez bizonyosan megőrizte volna az ősök s ősi építmények, különösen pedig Fehéregyháza emlékét, hová hatodfél századon át évente ezerekre menő néptömegek zarándokoltak.

De a Futamodók, Kömlődiek, Sziták, Somogyiak, Kenczelek, Solymáriak, Feketék, Kövérek, Talyigások, Seresek, Nyirők, Ispánok, Szűcsök, Igaliak, Csehek, Mészárosok, Tímárok, Csapók stb. eltűntével, kik a budai káptalan regestáiban sok más magyar névvel együtt «Judex, Jurati Cives, et incolæ Civitatis Budæ Veteris» megjelölés alatt szerepelnek, elenyészett a helyi történelmet híven megőrizni szokott magyar hagyomány is. Buda visszavétele után Ó-Buda kétszer lön betelepítve, először a birodalmi sereg mindenféle nemzetbeli maradékai által, mindjárt Budának visszavétele után, későbbben pedig szintén I. Leopold alatt. Ó-Budának jelenlegi derék lakói nemzeti érzület és a haza iránti kegyelet dolgában bizonyára nem állanak magyar elődeik mögött, de saját eleiktől nem örökölhették oly dolgok emlékét, melyek iránt ezek nem érdeklődhettek, vagy a melyek ide településük alkalmával talán már nem is léteztek.

Most tehát a régi okmányokban kell kutatnunk, hogy megtudhassuk, hol állott Fehéregyháza?

Szerencsénkre van egy-két elsőrendű s minden tekintetben főfontosságú okmányunk, melynek hitelessége minden kérdésen felül áll és a mely erős meggyőződéseim szerint bennünket az ó-budai Fehéregyház biztos nyomára fog vezetni.

Az első okmány Nagy Lajos királynak 1355-ben aug. 17-én Visegrádon kelt, az ó-budai birtok becserélése alkalmából készített határjáró oklevele.

Ezen oklevél Fejér Codex Diplom. Hung. IX. kötetének II. könyvében CLXXIV. sz. a. a 370—382. lapon foglaltatik.

Ebben Nagy Lajos király előadja, hogy mivel az ó-budai prépost és káptalan közt egyfelől, másfelől pedig az ó-budai királyi várnagy és a polgárság között, régtől fogva soknemű villongások, perpatvar és botrányos czivódások állottak fenn, melyek a király és anyja a királyné elé vitt örökös panaszokra szolgáltatnak alkalmat, ezek pedig onnét keletkeztek, mivel a prépost és káptalan a város és polgárai fölött hatósági és földesúri jogot kívánt gyakorolni, mit emezek elis-

merni vonakodtak: a király és anyja, a királyné, e vizsályoknak véget vetendők, a budai székesegyháznak hajdan adományozott ó-budai birtok egy részét saját tulajdonukba vették vissza, s ezért cserébe adta a király Somogy- és Zalamegyékben fekvő Komár, Galambok, Szent-Péter és Kóros nevű birtokait, melyek jövedelmeül évenként budai veretű kétszáz markát biztosított az említett prépost és káptalan számára.

És tekintve, hogy a *királyi vár közelsége* miatt a prépost és káptalan többnemű jogaiktól eleshettek, melyek élvezetében azelőtt voltak, a király ezen csereszerződésben megírt föltételek alatt magához vette mindazon jogokat és javadalmakat, melyeket a most királyivá lett városrészben ezelőtt a prépost és káptalan magáénak tartott vala, ellenben hasonlóknak teljes élvezetét biztosította a székesegyháznak azon városrészben, mely ennek ezentúl maradt (*Considerantes igitur, quod propter vicinitatem castris nostri prædicti etiam jura stb.* 373. lap).

Ugyanekkor beszüntette azon egy marca arany fizetését is, melyet a királyi várnagy a budai székesegyháznak minden évben fizetni tartozott azért, mert ezen királyi vár Ó-Buda város területén létezett, és azt hajdan nevezett székesegyház építteté.

Most ezen vár területével együtt a királynak jutott városrészhez tartozván, e városrész, ezen oklevél erejénél fogva, királyi várossá lett. És a kétféle városrész és terület szoros elkülönítése kedvéért tartatott meg az itt szóban levő határjárás.

«Cæterum quia castrum nostrum in ipsius Civitatis, seu oppida latere constitutum in territorio, iam dicta Ecclesia Budensi olim ædificatum extiterat, et constructum, et ob hoc Castellanus noster, nomine dicti castris quolibet anno unam marcæ auri Præposito et Capitulo solve tenebatur, quia iam in portionem territorii nostri cecidisse dignoscitur, iidem Præpositus et Capitulum ab ipsius solutione unius marcæ auri perpetuis temporibus expeditum et liberum reddiderunt, renunciando omni iuri quod in eo hactenus habuissent, Quam quidem oppidi seu Civitatis partem sic nobis cedentem, civitatem regiam fore constitimus et metali distinctione . . . a portione Ecclesiæ ipsiusque semitis, tenutis his metis duximus separandam.»

Vegyük már most elő a főváros legjobb térképének a III. kerületet, illetőleg Ó-Budát és környékét ábrázoló szelvényeit és kísérjük figyelemmel a határjáró oklevélben elősorolt határjelzőket egyenkint, és pedig elejétől egész végig.

Mit már előbb kellett volna tennem, most jegyzem meg, hogy én a latin Codexből vett idézeteket a Knauz-féle javítások és pótlások figyelembevételével írtam le. Összehasonlítás kedvéért a Knauz-féle változtatások, melyeket ő Fehér nyomtatott Codexének az eredeti okmányokkal egybevetése alapján tett, nála nagyobb betűkkel vannak nyomtatva.

Adom most az oklevél e részének magyar fordítását:

«Az első határjel *kelet felől*, a Duna ágán túl, a Nyúl-sziget szent Klára klostromának sarkától kezdődik, és így menve, s átkelve a Dunán *nyugat felé*, magának a Dunának partjához két határköhöz ér, melyek egyike Ó-Budát, másika pedig szt. Jakab apostolról nevezett városrészt (villam parochia) választja.

Ugyanazon, t. i. *nyugati irányban* keveset haladva, gömbölyű kőhöz jut, mely most nevezett szent Jakab egyházának felső részén *s azon út mellett van elhelyezve, melyen Uj-Budáról Ó-Budára járunk*. Ezen közel egy másik kő van határjel gyanánt letéve és ettől a határ a völgy partjáig, partfalazatáig (crepidinem vallis) s ezen át egész e völgy partja végéig viszen. Itt két új határjel lett földből felhányva s itt határol nevezett budai egyháznak *Topsa* nevű földje.

Schier Xistus Buda Sacrajában ide vonatkozólag írja; In villa ab eodem sancto (S. Jacobo Ap.) dicta postmodum in jus parochialis Ecclesiae erecta et Archiepiscopo Strigoniensi subjecta, cuius mentio fit in Buila Pii II. de anno MCDLXIV. A fent említett gömbölyű kőre és szt. Jakab apostol egyházára nézve pedig idézi II. Lajos oklevelét, mely szerint: Quod primo iidem Præpositus et Capitulum demonstrationem eandem cepissent a quodam lapide rotundo in superiori parte Ecclesiae Beati Jacobi Apostoli juxta viam, per quam de Buda nova itur ad veterem — situm et habitum. Idézi továbbá Windeck Eberhard-civis budensis chronicájában előforduló e jegyzetet: «Templum S. Jacobi ist vor diesem gestanden ausser des Kaisers Badt, wo nunmehr ein rothes Kreutz aufgestellt ist unter Alt-Ofen».

Ezután a határ északra fordul, s fölmegy Uzahashege (Huzahaza hegye) nevű helyre, hol két határhalm (metæ terreæ) van fölállítva, ezek egyike nevezett Topsa földjét, másika a király birtokát határolja.

«Prima meta incipit a parte orientali ultra partem Danubii ab angelo claustri Sanctæ Claræ, de insula leporum, et sic procedendo et transeundo Danubium versus partem occidentalem, venit ad rippam ipsius Danubii ad duas metas lapideas, quarum una separat Budæ veteri, et altera villæ Sancti Jacobi Apostoli; et ab inde ad eandem partem modicum procedendo, venit ad quendam lapidem rotundum, in superiori parte dictæ Ecclesiae S. Jacobi situm; iuxta viam per quam itur de nova Buda ad veterem Budam, iuxta quem est alter lapis pro meta positus, et inde vadit ad crepidinem vallis et per eam crepidinem usque ad finem ipsius crepidinis, et ibi sunt duæ metæ novæ terræ erectæ; et ibi metantur terræ Topsa eiusdem Ecclesiae Budensis, deinde reflectitur ad partem Septentrionalem, et ascendit ad locum qui dicitur Urahashege et ibi sunt duæ metæ terræ erectæ quarum una separat prædictæ terræ Thöbsa, et alia Domino regi.»

Innét ugyanazon (északi) irányban Monyorós nevű hegyre: a két határhalmig megyen, melyek egyike már mondott Töbsa földét, másika pedig a király birtokát választja. Azután ugyanazon Monyoróson halad egy magas hegy csúcsára, mely hegycsúcsra nagy határt jelző kő vagyon, hol a Topsa-föld határa végződik és az ó-budai egyház határaival egyesül.

A határjárás *eddiggi részére* megjegyzem, mikép az ugyanazonos ama határ megjelölésével, mely az *ó-budai káptalan birtokáról* II. Endre királynak 1212. évben kiadott két rendbeli okleveleiben, valamint János kalocsai érseknek ezeket 1295. jan. 12-én átíró okiratában foglaltatik. (Ez utóbbi datum in Castro Budensi). Lásd Fejér Cod. dipl. III. 1. 118—124. lap és VI. 1. 378. l. a Knauz-féle javításokkal. Csak-hogy a Margitsziget mint kiinduló pont itt megemlítve nincs.

II. Endre ezen oklevelének ide tartozó részei a) az első III. 1. 119. lapon:

Territorium vero Budensis ecclesiae metis talibus circumcingitur: prima meta est inter Budam, et calidas aquas, videlicet lapis rotundus coopertus in terra, et inde vadit ad crepidinem vallis, et ascendit ad locum qui dicitur *Vzhashage*, et inde vadit ad montem qui dicitur Monnoroshegye, et inde vadit ad lapidem, qui vulgo dicitur Cemarkeo, et inde descendit in vallem, et ducit inter duas vias inde vadit ad agrum Verhardi.

A másik: III. 1. 122. lapon: Prima meta stat inter Budam et calidas aquas, videlicet lapis rotundus coopertus in terra, et inde vadit ad crepidinem vallis, et ascendit in locum qui dicitur Wzahas Hege et inde vadit ad mon-

tem qui Morolhel dicitur, inde ad lapidem qui vulgo dicitur Chemarkw, et inde descendit ad vallem et ducit inter duas vias et inde vadit ad angulum Verhardi.

Az itt többször előforduló Topsa — magyarul talán Dobsza, vagy Dobsa — nevű dűlőre nézve Schier Xistus idézett könyvében: «*Buda Sacra*» utolsó lapján, az ó-budai káptalan levéltárából vett okmányra akadunk, mely szerint ezen Topsa-dűlőn már 1246-ban szőlők állottak.

... Insinuatione presentium universitati vestrae significamus, quod constitutus coram nobis Gysen concanonicus noster eterne beatitudinis bravium pietatis operibus cupiens obtinere, *quandam vineam suam in Tapsa sitam* quam ab uxore Semen comparaverat, *quae conterminalis est vinee Pocha filii Pozor*, intuitu externorum Præposito Sancti Michaelis confratribus suis de insula Leporum contulit perpetuo possidendam... Actum Anno Verbi incarnati MCCDLVI. fent: Ex transumpto originali eiusdem capituli, dato Johanni de Zalok a. 1435.

És ez az oka annak, hogy a határjárásban itt említett mons excelsusnak nem a Kecskehegyet vettem, mit különben minden nehézség nélkül tehettem volna, de vettem a nagyobbik Mátyás-hegyet, mely szintén elég magas (1065 lábnyi a tenger színe fölött), csúcsa alatt szőlőkkel van borítva, holott a sokkal magasabb Kecskehegy csúcsához közel szőlő nincs, és azt tartom, magasságánál fogva nem is volt soha.

Folytatva most a határjárást:

A hegy *csúcsáról egész keletnek* fordul — a latin szövegben: reflectitur viszszafordul — mintha t. i. keletnek már előbb járt volna, mielőtt a hegyre érkezett — tehát keletnek fordul egészen, és egy völgyön át ismét hegyre ér, melynek végében egy másik hasonló határjellel ellátott kő áll. E kő mellett két határhalom lett fölhányva, melyek egyike dél felől a király, a másik pedig éjszak felől az egyház birtokát választja.

Innét *leszáll ugyancsak keletnek tartva, a völgybe két határdombhoz, mely egy ösvény mellé földből lett fölhányva. Azután a szőlők között másik két újból fölhányt határhalomhoz és az ösvény meghaladtával a nagy úthoz ér, mely a Bold. Szűzről nevezett Fehéregyházhoz vezet. Itt ugyanezen út mellé egy határhalmot hánytak föl földből.*

Innét *ugyanazon a nagy úton a mondott Fehéregyháza körül az esztergomi nagy útra jut, melynél két határhalom állíttatott.* Ezek egyike kelet és dél felől a király, másika pedig nyugat felől a budai egyház birtokait határolja.

Azután *ugyanazon nagy esztergomi úton haladva, éri a hegy alatt folyó víz medencéjét (Deinde per eandem magnam viam Strigoniensem ad puteum sub monte fluentem)* és ugyanezen medencétől, ugyanazon nagy út mellett, a szőlők árkanál állíttatott egy határdomb; azután ugyancsak a szőlők árkanál kissé haladva (Knauz szerint parum eundo) egy másik határdomb lőn felhányva, és innét folytat ugyanazon út mentében egy körtefa alatt ugyancsak a szőlők árkanál ismét egy másik, ezek után a nagy út mellé, innen túl pedig a nagy út és egy ösvény között földből lőn egy-egy határdomb állítva. Innét ezen ösvényen, ugyanazon nyugati oldalnak tartva, három szögletbe állított földhányáshoz jut, melyek egyike dél felől az egyház, nyugat felől Urs (Ewrs) földét, kelet felől a király területét választja.

A latin szöveg: 378. lap 20. sor; «inde per eandem plagam vadit ad montem qui dicitur Monyoroshegy, et ibi sunt duæ metæ terreæ erectæ, quarum una separat dictæ terræ Tobsa, et alia Domino regi; deinde per idem Monyorós vadit ad cacumen montis excelsi in cuius cacumine est lapis magnus pro meta signatus: ubi metæ terræ Tobsa prædictæ terminantur, et iungitur metis Ecclesiæ Veteris Budensis et abinde reflectitur ad partem orientalem, et transeundo quandam vallem, pervenit ad quandam montem, in cuius fine est lapis alter similiter pro meta signatus circa quem sunt duæ metæ terreæ ere-

ctae, quarum una separat ex parte meridionali Domino regi et alia ex parte septemtrionali eidem Ecclesiae Budensi, et abinde descendit ad eandem plagam orientalem in vallem, ad duas metas terreas erectas circa quandam semitam. Deinde inter vineas ad alias duas metas terreas de novo erectas et abinde finita ipsa semita pervenitur ad magnam viam quae ducit versus *Albam Ecclesiam* Beatae Virginis, et ibi circa eandem viam unam metam terream erexerunt, et inde per ipsam magnam viam venit circa dictam *Albam Ecclesiam* ad viam magnam Strigoniensem, circa quam sunt duae metae terreae erectae; quarum una a parte orientali et meridiei separat Domino regi et alia parte occidentali Ecclesiae Budensi praedictae. *Deinde per eandem viam magnam Strigoniensem ad puteum sub monte fluentem et ab ipso puteo circa eandem viam magnam ad unam metam* terream circa fossatum vinearum erectam et deinde parum eundo similiter circa fossatum vinearum alia meta terrea est erecta et abinde circa eandem viam eundo sub arborem piri similiter circa fossatum vinearum similiter est una meta terrea erecta; inde circa eandem viam magnam una meta terrea est erecta, et inde ad unam metam terream inter eandem viam magnam et quandam semitam erectam, et inde per eandem semitam vertendo ad eandem plagam occidentalem ad tres metas terreas angulares, quarum una separat ex parte meridionali Ecclesiae Budensi et a parte occidentali terrae Vrs a parte orientali Domino regi.»

E hármias határtól, átkelve az esztergami országúton éjszakra Fenőmál nevű hegynek tart, melynek oldalán lévő mogyoróbokor (dumus nucus) mellé határdombot állítottak; s innét fölfelé menve, ugyanezen hegyen át jut egy útra, mely folyvást a hegyen a szőlők mellett halad tovább s itt van ismét egy határdomb.

Innét fölmenve a hegy tetejére: itt is határhalmot állítottak; azután egy ösvényen lefelé menve a szőlők között, ugyanazon éjszaki irányban Tebesere nevű helyhez jutott és itt két régi határjel van. Ugyancsak itt egyesül *Megyer* község határával s itt új határdomb állítatott.

Onnét visszafordul (reflectitur) *keletnek* s megy egy úton, melyen átkelve, jut egy nagy kaszáló (prati) oldalához egy gödör mellé, hol hajdan határnak jelölt kő állott, s itt hánytak föl egy földhalmot; és ezen kaszálón áthaladva, egy átlukasztott kőhöz jutott, mely a Szentlélekről címzett keresztes barátok szentegyháza malmánál van.

Mivel ezen átlukasztott köre több, Fehéregyházára vonatkozó dolgozatban mint kiváló határjelzőre történik hivatkozás, itt különösen megjegyzem, hogy a Szentlélekről nevezett keresztes barátok malma a kórházzal együtt a mostani, báró Lipthay Béla tulajdonát képező, löpor-malom helyén, az itt fakadó melegvíz források mellett állott, mi Oláh Miklós, esztergomi érsek, már idézett munkájából tűnik ki: (22. lap)

„Supra hoc oppidum (Veterem Budam) eodem tractu est Xenodochium Sancti Spiritus, in quo thermæ salubres erumpunt.”

A keresztes barátok ezen malmánál a határ ismételve érinti az egyház földjét, úgy hogy nyugatra a király, keletre pedig az egyház birtoka esik.

Innét dél felé tart egy falazat romjain át, melynek kövei egész az utolsóig határjelzők gyanánt jegyeztettek meg. Azután pedig egy határtöltésen haladva, *a minoriták (fratrum minorum) székháza faldig jutott, melynek kapuja a Bold. Szűz Fehéregyháza felé néz; innét átkelve, az utcán a királyné udvari jobbágyának majorja, illetőleg háza mellett, kerteken át jut az árkolathoz (fossatum), mely a vár előtt van. Ezen árkolat pedig egy nagy út által hasított (dividitur), melyen a Bold. Szűz fentnevezett Fehéregyházához járnak.*

Ezen árkolat mindkét oldalán áll két határkő, melyek egyike éjszak felől a város azon részét, mely az egyháznak jutott, dél felől pedig a király birtokát választja. Ezen úton a vár előtt a Dunának tart egy utcán át, mely egyfelől Tumpa (Tompá) László házánál kezdődik, s e ház alatt földbe ástott magas kő áll; más oldalról pedig Imre fia Péter házánál, s egész a Duna partjáig megyen a Bold. Szűz oltármestere és Tót Miklós (Nicolai Sclavi) házai közé és a Dunán átkelve, a Nyulak szigetére ér, mely már előbb említettett, a romokban heverő vár felső része mellé és itt végződik. Ennek latin szövege a 379. lapon: et abinde transeundo ipsam viam magnam Strigoniensem versus plagam septemtrionalem tendit ad quandam montem Fenőmal dictum et in latere ipsius montis est

dumus nucis, iuxta quem metam terream erexerunt; et abinde ascendendo per eundem montem venit ad quandam viam, per quam transitur per eundem montem iuxta vineas ubi unam metam terream erexerunt et abinde ascendendo ad verticem ipsius montis, unam metam terream erexerunt. (Knauz kiigazítása szerint megjegyzem, hogy itt a 380. lapon a 3-ik sortól kezdve: »per eundem mon., egész a 7-ik sorig ad verticem montis, a Knauz-féle kiadással ismétlődnek az előbb mondottak, ezeket tehát kihagytam) deinde per semitam descendendo inter vineas per eandem plagam septemtrionalem peruenitur ad locum qui dicitur Tebesere et ibi sunt duæ metæ antiquæ; ubi iungitur metis possessionis *Megyer* et ibi est una meta terrea erecta; et abinde reflectitur versus partem orientalem per quandam viam et transeundo eandem viam peruenit ad latum cuiusdam prati magni, ubi est quædam fovea, ubi olim erat lapis pro meta signatus, et ibi unam metam terream erexerunt; et abinde transeundo pratum illud venit ad lapidem perforatum qui est iuxta molendinum cruciferorum Sancti Spiritus; et ibi iungitur iterato metis Ecclesiae, ita quod a plaga occidentali separat Domino regi, a plaga orientali Ecclesiae Budensi, et abinde versus meridiem per *murum dirutum* cuius lapides, usque ad finalem lapidem sunt pro metis signati et inde per quandam metam terream ad murum curiae *fratrum minorum* cuius porta respicit versus Ecclesiam Albam B. Virginis, et abhinc transeundo vicum circa allodium seu domum coloni reginalis curiæ per ortos (sic) ad quoddam fossatum, quod est ante castrum; quod quidem fossatum dividitur per quandam viam magnam, per quam itur ad prædictam Ecclesiam Albam Beatæ Virginis; in cuius fossati utroque latere sunt duæ metæ lapideæ; quarum una ex parte septemtrionali separat portionem civitatis Ecclesiae cedenti, et alia ex parte meridionali portionem regalem, per quam viam ante castrum tendit versus Danubium per vicum qui inchoatur inter domos Ladislai Tumpa dicti ex una parte sub cuius domo est lapis longus fixus in terram, et ex altera parte Petri, filii Emerici venit usque in ripam Danubii inter domos magistri Altaris B. Virginis et Nicolai Sclavi ex alia parte; et abinde transit Danubium ad insulam leporum iam prædictam, iuxta superiorem partem castrum diruti, et ibi terminatur.

Nagy Lajos ezen határjáró oklevelét átírta, illetőleg újra kiadta 1412-ik évben augusztus havában Zsigmond király.

Az országos levéltárban pedig annak jöven nyomára, hogy a budai káptalan actái közt, melyek, mint említém, a pozsonyi káptalannál őriztetnek, egy 1468-ból való ó-budai határjárás is foglaltatik, kéresemre megkaptam az ott létező eredeti okiratot, mely azonban nem más mint ugyancsak I. Nagy Lajos királynak most ismertetett oklevele, melyről gróf Palócz László országbiró 1468-ban, bizonyos Gercsei Fonó Mihály, és ugyancsak gercsei henczy Balázs részére hivatalos transumptumot készíttetett. Tehát e határjárásra magán felek is mint főbizonyítékre hívatkoztak egy század lefolyása után is.

Alkalmazva most az oklevélben megjelölt határ vonalát, a jelenleg dívó helyrajzi elnevezésekre: a határjárás a Margitsziget közepén s ennek keleti oldalán látható romok déli sarkától indul ki, innét *nyugotnak* tartva, átkel a Dunán, kikötött a Gyártelep gőzmalmának északi fala mellett, metszi a Zsigmond-utczát, bemegy az ürömi utczába és ezen halad a völgyben a Holtzspach-féle téglavető mellett, és a budai zsidótemetőnél azon pontig, hol a határnak *éjszaknyugot*, illetőleg *éjszaknak kell* fordulnia. Éjszaki irányban, de azután inkább keletnek tartva, meghaladja a nagy Mátyás-hegyet, innét egy völgyhajláson át jut a kis Mátyás-hegy keleti oldalára, hol szőlők kezdődnek, s innét egészen keletnek szőlők között leszáll a völgybe, ama kis magaslat

déli lejtőjeig, melyen a budaujlaki temető áll. Itt érte el a *nagynak* nevezett kocsiutat, mely a kis magaslat fensíkjára; a mostani *Kis-Czell-hez felviszen*; ezen nagy úton *lefelé* haladva, egyesül az esztergom bécsi országúttal, azután tovább menve, ezen esztergom-bécsi országúton eléri a Radl-malomnál, illetőleg a Finaly-féle festőgyárnál lévő víz-medenczét és folyókáját, és mindig az esztergom-bécsi út és a szőlők árka közt járva, előbb nyugot, azután pedig Ó-Buda északi határa felé tart, átmetszi az esztergom-bécsi utat, érinti a Goldberget, az ürömi és Péterhegyet, (az előbbi Fenőmál) s ez utóbbi szőlőhegyek között éjszakkéleti irányban Békásmegyer határát éri. Innét keletnek tart s a most kissingi pusztának nevezett nagy kaszálón át, a b. Liphay-féle löporos malomhoz jut. Innét egyenes *déli* irányban a római vízvezeték pillérei mellett menve, egész a Flórián-utca tájáig jutott, és itt kellett az utolsó pillérnek állania. Mert a római vízvezeték, melynek utolsó pillérje délről most u. n. Mária Stein, miután a löpormalmi forrásokból a castra stativa, és a praetorium fürdőit látta el vízzel, ugyanezen langyos meleg vizet szolgáltatta a Flórián-utczában lévő, valamint a hajógyári szigeten a dunagőzhajózási társulat részéről kiásatott, s most igen szépen fentartott polgári köz, és magánfürdőknek. A vízvezeték tehát és ennek pillérei meg nem szakított vonalat képeztek a mai löporos malomtól egész a flórián-utczai hypocaustum közeléig. De mint-hogy a várostól éjszakra eső földterület, az ezelőtt földesuri viszonyban állott ó-budaiaiak úrbéri illetményeibe esett, az e vonalon állott vízvezeteki falat, és annak pilléreit az illető telkek tulajdonosai már rég eltávolították. Ugyanezen sors érte volna a még fennmaradtakat is, mert az 1879-ben végbe ment legelő arányosítás folytán a lakosoknak jutott vonal hosszában a pillérek maradványait már is löporral kezdték repesztgetni, hogy azokat végkép eltávolítsák, azonban a műemlékek orsz. bizottságának föllépése folytán a vallás és közoktatásügyi miniszter e műemlékek megmentése végett a fővároshoz fordult, ez pedig Rózsa Péter tanácsjegyzővel, és a III. kerületi előljárával együtt engem küldött ki, hogy a hajdani nagyszerű építmény utolsó maradványait a végső pusztulástól megmentsük.

Körülbelül a Flórián-tér nyugoti oldalától délnek ment folyvást a határ, azután is egy vonalig, melyet a mostani kis-czelli utczával párhuzamosnak, vagyis olyannak kell képzelnünk, mely Ó-Budát nyugotról keletre egyenes irányban metszette át. Mert a határ itt érte az e tájon létezett királyi vár külső árkolatát (fossatum), melyre egyenszögben támaszkodott. És e leírás maga megmutatja nekünk a helyet, hol az oklevélben említett királyi vár (castrum) állott volt. Ez t. i. nem más mint most «Königsberg», királyhegynek nevezett, rendetlen kört képező háztömb, melynek telkei a kör központja felé megannyi ékek csúcsaival nyúlnak be.

Tehát a Pacsirta-utczán haladva, érte a határ a vár külső árkolatát, betér a Perczutczába, ezen végig vonul, metszi a Lajos-utczát, kijő

az ó-budai rakpartra, a gőzhajó-állomás táján s átkelve a Dunán, a Margitszigetre tér vissza, körülbelül a mostani felső vendéglő tájára.

Ezen határjárás tanúsítása szerint tehát Fehéregyháza azon kis magaslát fensíkjának keleti oldalán, vagy ennek lejtőjén állott, hol jelenleg a Kis-Czellnek nevezett, múlt századbeli klostrom most pedig katonai kórháznak használt laktanya áll.

Ugyanezt bizonyítja egy másik, tárgyunkra nézve nagy fontossággal bíró okmány, melyre Knauz Nándor «Budai káptalani regestái»-ban akadtam, s mely a most ismertetett határjáró oklevéllel is a legszorosabb összefüggésben áll.

Ez Perényi Imre nádornak 1510. évi január 20-án kelt parancsa, melyben a váci káptalan által meghagyja Ó-Buda város hatóságának, hogy a káptalan birtokát képező területeken, a biráskodástól, s mindennemű rendelkezéstől óvakodjék.

Láttuk ugyanis Nagy Lajos oklevelében, hogy a királyi vár tájáról Fehéregyházára fölvezető, s innét ismét az esztergom-bécsi útra levezető nagy úttól, valamint az ennek folytatását képező esztergom-bécsi úttól nyugatra eső szőlőhegyek és területek egész az Vrs földénél éjszakon érintkező hármas határig a káptalan tulajdonában maradtak, s e tulajdon jogánál fogva a káptalan nemcsak a szokásos tizedet, vagyis dézsmát, hanem ezenkívül csöbörpénzt, vagy illetéket is szedett e szőlők után, s ezen szőlők és területek birtokváltása eseteiben, a biráskodási s rendelkezési jogot magának föltétlenül föntartotta. Ennek daczára az ó-budai tanács (nescitur quali astucia excogitata) e szőlők fölötti biráskodást és adás-vevés, vagy másnemű vagyonátruházás eseteiben a hatósági intézkedést magához ragadta: ettől tehát a nádor, hivatkozva Nagy Lajos király fentemlített oklevelének határozmányaira, az ó-budai tanácsot szigorúan eltiltandónak rendelte.

Nehogy pedig kétség támadhasson az iránt: a határnak melyik része az, mely a káptalan reservált fenhatósága alá tartozik, a nádor ennek helyrajzi fekvését újra röviden, de igen szabatosan jelölte meg.

A nádori parancsnak ide vonatkozó része magyarul eképen hangzik:

Perényi Imre . . . Ó-Buda város birájának és esküdt polgárainak. Panaszképen élénk adatván a budai székesegyházi tiszt. káptalan képviselőjében, hogy ámbátor ennekelőtte, midőn t. i. panasztevők előbb nevezett várostokul legfenségesebb fejedelem Lajos magyar király hajdani urunknak s édes anyjának csere-szerződésileg átadták és becsérték vala az itt létező szőlőhegyeket és bizonyos más ottani területeket, t. i. kezdve az úttól, mely dél felől az Ó-Buda fölött alapított Fehéregyházán lakozó eremita-szerzetes barátok kertje végénél a hegyre föl és az esztergomi útra leviszen, és ugyanezen úton éjszak felé egész az Ewrs nevezetű hegyoldalig, illetőleg pusztáig menve — tehát mindent mit ezen esztergomi út maga nyugat felé befoglal, azt panaszlók minden hatósági jogokkal együtt önmaguknak tartották fenn stb.

A latin szöveg: (Knauz Nándor, «A budai káptalan regestái, Magyar történelmi tár 1863. 12. kötet 42. lapon 68. sz. a.) Datum Tercio die festi B. prisce virg. et mart. 1510. Jan. 20.

«Emericus de Peren... Judici et Juratis Civibus Civitatis Budeveteris... Exponitur nobis in personis Hon. Capituli Eccl. Buden. Quod licet alias, dum scilicet ipsi Exponentes predictam Civitatem vestram excellentissimo principi quondam domino Lodouico Regi hung. eiusque genitrici In concambium dedissent et permutassent, promontoria vinearum inibi existentia certa etiam alia inibi territoria, utputa incipiendo a via quadam, a parte scilicet meridionali. In fine Orti Religiosorum fratrum heremitarum apud *albam Ecclesiam* supra scilicet eandem Veterem Budam fundatam degencium, ad montem sursum ascendente, et ab eadem via descendente ad viam publicam Strigoniensem et eundo in eadem via ad plagam septentrionalem usque ad promontorium sive predium *Ewrs* vocatum, quidquid scilicet ad plagam occidentalem via ipsa Strigoniensis includeret ea ijdem exponentes cum omni Jurisdictione... sibi ipsi... retinentes» stb.

Ez okmányból kettőt tanulunk.

Első az, hogy az 1355-ik évi határjárás még 1510-ben, sőt bátran mondhatjuk ezután is, t. i. mindaddig, míg a budai káptalan létezett: 1540-ig, teljes érvényben állónak ismertetett.

A második pedig az, hogy, ha az esztergom-bécsi országúttól nyugotra eső egész hegyoldalnak legdélibb része azon nagy feljárónál, illetőleg útnál kezdődött, mely előbb föl-, azután pedig lemenve, az esztergomi úttal egyesül, és ha ezen feljáró kezdetén állott a fehér-egyházi remeték kertje, akkor lehetetlen Fehéregyházát másutt mint azon fensík közelében keresnünk, hol mostan az úgynevezett Kis-Czell katonaépület áll. Quod erat demonstrandum.

Ezt állította épp husz évvel ezelőtt Knauz Nándor «A budai káptalan regestái»-nak érdemes szerzője is, ki a most idézett nádori parancs szövegében zárjel alatt magyarul megjegyzé, hogy itt a mai Kis-Czell értendő.

A minden tekintetben classicus tájnak helyszíni bejárása alkalmával is akadunk néhány adatra, mit nem hagyhatunk figyelmen kívül.

Annak daczára, hogy a határ különböző részeinek, s a dülők régi magyar nevei: az Uzháza hegye, Monyoróshegy, Morahely, Csomárkő, Fenőmál; a Málkút, Nagy-Kereked, Kis-Kereked, Rétszeg, Lopány, és Kigyós nevű (szőlőhegyek és dülők), melyekkel a régi okiratokban találkozunk, az ősmagyar lakossággal együtt eltűntek, s most ezek helyett ott látjuk a nagy és kis Mátyás-hegyet, illetőleg a Mátyás-hegységet, az Ürömer Berg, Peters-Berg és Gold-Berg az Einsiedler-Hut, Kapuciner-Hut, Neue Hut, Mühlhut, Roth-Einsiedler-Hut, Lagerhut, Brüderhut és Sturm-Thurmhut nevű dülöket, melyek csak utóbbi évtizedekben lettek megmagyarosítva; a németiség is megtartotta a Fehéregyházán lakott paulinusok emlékét, a mennyiben mai napság is a Kis-Czell körül elterülő szőlőhegyet Einsiedlerhut — Remete-dülőnek, a magaslatot pedig, melyen Kis-Czell áll, Einsiedlerberg — Remetehegynek nevezi.

Ez elnevezést bizonyára nem az 1745-ben özvegy gróf Zichy Péterné szül. Székesi Bercsényi Zsuzsánna részéről e helyre telepített trinitariusoktól kapta, kik a keresztény raboknak a török kézből való kiszabadításával foglalkoztak, bizonyára nem voltak «remeték», mert ott

a grófné bőkezűségéből a most meglévő palotaszerű nagy épületet állították, a templomnak is elkészülte óta pedig, 1760-ban, huszonhárom év múlva: 1784-ki február hó 1-én II. József császár rendelete folytán föloszlattattak.

Különben a trinitariusok a múlt század derekán végbement itteni nagyszerű építkezése volt a legnagyobb csapás, mely a talán ép e helyen állott Fehéregyházat annyi század folyamán érthette. A terjedelmes épület alapozása, különösen pedig az alatta létesített sírbolt és pinczék helyeinek kiásása alkalmával bizonyára kiásattak a régi fehéregyházának alapfalai is, legnagyobb részben, ha nem is talán az utolsó köig. A jókora négyszögű udvarban, és az épület előtti tágasabb téren talán lehetne még némi sikerrel ásásokat eszközölni. Előre el lehetünk azonban készülvé, hogy csak töredékekre fogunk akadni.

Mi már most ama kis «patakot», a parvum flument illeti, melynek tövénél Anonymus Árpádot eltemetettnek mondja, és a melynek természetesen Fehéregyháza közelében, és pedig alatta kell meglenni, a fővárosi régészeti bizottmány elé terjesztett jelentésében arra utaltam, mikép az ó-budai kalvária kápolnájából és annak közelében egy-két kődobásnyira azon fensík szélétől, melyen Kis-Czell áll, most is forrásvíz csergedez két helyütt, mely koronkint egész csermelylyé duzzad föl, de soha ki nem apad.

A helyrajzi situatio teljesen megfelel Anonymus szavainak; ám-bár pedig közvetlenül Kis-Czell alatt még két másik, ennél sokkal dúsabb, forrás fakad, melyre hivatkozhattam volna, mégis a kalvária-hegyi forrást különösen említém azért, mert ez oly árok szélén áll, mely világosan arról tanúskodik, hogy itt talán még nem oly régen nagyobbacska patak is folyt.

A helyrajzi viszonyok jelenlegi megállapításánál általában figyelembe kell vennünk, hogy azon sok század alatt, mely Árpád temetése, Anonymus kora vagy akár csak Nagy Lajos király határjárása óta lefolyt, ezen egész vidék, és pedig különösen Fehéregyháza, a mai Kis-Czell tája roppant átalakuláson ment keresztül.

A kis-czelli épület déli oldalától alig két ölnyire, körülbelül 10.000 □ ölnyi térfogattal dél felé, ezen egész fensíkon, le egész ennek déli lejtőjeig egymást érő 3—8—10 ölnyi mély kőbánya nyílt, s innét sok millió köbméterre menő kő és törmelék hordatott ki. A Kis-Czell fölött emelkedő hegyhát még e század második évtizedében gyönyörű erdővel volt fedve; e hegység alatt elterülő fensík pedig s annak egész configurációja arra vall, hogy ez nem rég, mielőtt t. i. emberi kéz a természet alkotta rend erőszakos megbántásához nyúlt volna, a csapadék- és forrás-vizeknek nagy és természetes gyűlhelye volt.

Erre vallanak az itt még most is létező dús, és soha ki nem apadó források, ilyen, mint mondám, a kalváriahegyi kettős, mert az oltár előtt legalább is egy köbmetert tartalmazó medenczébe a víz felülről a kápolna tetőzetén át foly az oltár alá, a másik pedig a kápolna

fölötti árokban fakad s e két forrás együtt, adna most is annyi vizet, mennyi a disznófői forrásból a nyáron át csurogni szokott.

Ilyen a Kis-Czell alatti Liegl-féle «Zum blauen Montag» címzett nyári vendéglő bejáratánál lévő két méter mély és 1 és fél méternyi átmérőjű medencze, mely szintén a föltte lévő soha ki nem apadó forrásból kapja a vizet és közvetlen e mellett van a katonaság részére ásott, s most nem használt szivattyuskút, mely színig tele van vízzel.

Valóban csodálkoznunk kell még azon, hogy a körülfekvő talajnak ily nagy mérvű kiaknázása után, mely egész más alakításokat hozott a föld színére, mint a melyek előbb valósággal léteztek volt, még maradt egy csöpp víz is, a fenekestül föltárt és máshová hányt rétegek közt; általában, hogy megmaradt még a régi állapotoknak valami nyoma, melyekről ezekre ismerhetünk.

Itt csak melleleg említem meg, hogy éppen most ássa Holtzspach téglagyára ama hegyormot, és annak a Duna felé hajló lejtőit, melyeken, véleményem szerint, a hajdani Etelevára — Eczelburg állhatott. Ó-Budán ugyanis két vár volt a középkorban, az egyiket, Etelevárát, a magyarok már itt találták, a másikat, a Nagy Lajos király oklevelében említett castrumot, a budai prépost és káptalan építé, látszólag a tatárjárás után. Mindkettő egymáshoz közel, s úgyszólván egymás mellett fekszik, a buda-ujlaki templom mellett fölmenő Szépvölgy-utcza végétől jobbra.

Ezen hegyormon most még több rom és leásás látható, melyben az ott hajdan állott épületek vagy falazat alapjait ismerjük föl. Sok épületkövet, ezekhez tapadt ragacsot, téglát stb. találtam itt még a napokban, de éppen most folyvást hordják az alapkőnek és útburkolatnak használt kőanyagot s néhány hó múlva hijában keressük majd *Attila* várát.

Nehogy ezen állításom hiú és semmi alappal nem bíró képzelődésnek lássék, a következőket adom elő.

Fentebb láttuk, hogy a Nagy Lajos király részéről a káptalan-tól átvett vár, melyet a budai káptalan a tatárjárás után bizonyosan újra épített föl, ha már azelőtt létezett, e vár, mondom, ama keskeny *sík* nyugati oldalán állott, mely itt a hegyek és a Duna közé szorul. E *vár*nak rendeltetése pedig nem annyira stratégiai, hanem főleg pénzügyi, vagyis az volt, hogy e keskeny síkot *zárt* helylyé alakítván, lehetővé tegye a káptalannak, hogy az előbbi királyoktól nyert javadalmait, az u. n. tributum fori-t, a vásár- és helypénz-szedést, a hajó-és borvámot stb. értékesíthesse.

Hogy ez nem lehetett az az «Etelevára», Echulburc, melyet Kézai Simon említ, melyet a magyarok, Anonymus 46. fejezete szerint már itt találtak (facti sunt læti ultra, quam dici potest, quod capere meruerunt sine bello civitatem Athilæ Regis) és nem lehetett Erzsébet és Borbála királynék székhelye, mely utóbbi saját itteni székhelyét Holczler János bécsi bíróhoz 1425-ik évben kelt levelében *Eczelburg*-nak nevezi

(Fejér Cod. dipl. X. VI. 730. lap), tehát nem a Niebelungen német hőskölteményben előforduló, s magyar mondákból vett Etzelburg és nem is azaz Ezilaburg, hol 1189. évben III. Béla I. Barbarossa Friderik császárt megvendéglé, ez dr. Wenzel Gusztávnak ide vonatkozó kutatásai után is előttem kétségtelennek látszik. Kellett tehát a káptalani, Lajos királynak jutott váron kívül már előbb egy másik várnak is léteznie, hol a királyok időközönként udvart tartottak és a királynék laktak, mert alig lehet föltenni, hogy ezek a mélyen fekvő s posványos rétektől környezett káptalani várban foglaltak volna lakást.

Én tehát azt tartom, hogy ezen Etzelburg vára az előbbivel szomszédos kis magaslat ormán állott, mely Lajos király oklevelében leírt várterülettől épen nyugotra fekszik, s kétségkívül a várterülettel határos, illetőleg ezzel együtt, azután hogy Lajos király a káptalanit megszerezte, egy területet képezett. És itt meg kell jegyezmem, mikép ezen egész, itt nyugotra emelkedő, s a most említett várterület tözsomszédjában lévő magaslat, mely a Mátyás-hegységtől minden oldalról különvált, s önállóan, igen szépen kiemelkedő kis dombot, vagy hegyet képez, egész a mai napig szintén Königsbergnek hívatik, és bizonyosan ettől szállott a hasonló elnevezés az előbb ezzel egy birtoktestet képezett alantabb részre, melyre a *hegy* elnevezés különben épenséggel nem illenék.

Az újabb nemzedék e tájat «Amerikának» kezdi hívogatni, találoán jelezve a valóban amerikai állapotokat, melyek az itt lakó mindeféle fajú gyári munkások közt léteznek. Bizonyosak lehetünk benne, hogy a Königsberg elnevezés, mely kétségtelenül az ókor emlékét tartotta meg, végképen el fog nemsokára enyészni, mint elenyészett sok más legérdekesebb hely emléke.

Hänfler (Buda-Pest II. 16, 17. l.) ugyanazt állítja, hogy Ó-Budán hajdan két vár volt, s az egyiket a mai Kis-Czellre teszi, melyben Erzsébet királyné I. Károly özvegye lakott, a másikat pedig oda, hol az ujlaki temető áll, tehát ugyanazon hegyormon, hol szerintem a régi királyi vár létezett, és itt volt úgymond I. Lajos király lakhelye. Az ellen azonban, hogy Kis-Czellen királyi vár lett volna, először az szól, hogy e terület egész 1355. évig, midőn t. i. az itt többször említett csereszerződés megtörtént, a káptalan tulajdonát képezte, s csak ekkor ment át a király birtokába, de szól főleg az ezen évbeli határjárás, mely szerint itt Fehéregyháza, nem pedig a királyi vár állott.

Mióta ily tartalmú, de csupán csak Fehéregyháza hollétének megállapításával foglalkozó jelentésemet a fővárosi régészeti bizottság előtt fölolvastam, s ennek lényege köztudomásra jutott, több cikk jelent meg a napi lapokban, mely imént kifejezett véleményemmel ellentétes álláspontot foglalt el. Ez alkalommal az eddig tudomásomra jött ellenkező véleményekre is kívánok kiterjeszkedni s kötelességemnek tartom előadni az okokat, melyek engem arra bírnak, hogy ne fogadjam el a velem szemközt vitatott nézeteknek egyikét sem, hanem maradjak

meg rendületlenül a mellett, mi a kérdés kellő tanulmányozása után teljes meggyőződésemmé vált, hogy t. i. Árpád sírja a hajdani Fehéregyház, a mostani Kis-Czellnek nevezett magaslat környékén állott, és hogy a kezeinknél lévő okmányok tanúsítása szerint másutt nem is állhatott.

Salamon Ferencz úr mindjárt a főv. régészeti bizottság ülésében előadásomra több ellenvetést tett, melyekre legottan feleltem. Ezeket nem akarom itt ismételni, mert nem érzem magamat följogosítva a nagy közönség előtt vitatni oly dolgokat, melyek csak kis, hogy úgy mondjam, bizalmas körben mondattak.

Szorítkozom a «Nemzet» 1882. október 4-ki tárczájában Salamon úrtól megjelent cikkekre, melynek fölirata: „*Kell-e még keresnünk Árpád sírját?*“

E cikkben Salamon úr nem támadja meg a részemről fölállított tételt, hogy Fehéregyházát a mai Kis-Czell táján kell keresnünk, de nem is csatlakozik véleményemhez. Ő elvileg támadja meg Árpád sírja keresését, mert a «mi tudósítás van erről, úgymond, azt még hagyománynak, vagy nemzeti mondának sem lehet elfogadnunk. — Nem egyéb az egy együgyű régi író ferdítésénél. Ez pedig az Anonymus Belæ regis notarius, ki annyi vizet zavart már történelmünkben s Buda történetében is.»

Bocsánat! én e térre Salamon tisztelt tagtársunkat nem követhetem. A főváros törvényhatósága nem azért küldött ki bennünket, hogy Anonymus megbízhatóságát bírálgassuk, hanem hogy keressük Fehéregyházát, hová Anonymus Árpád sírját helyezi. A főváros közönsége hisz Anonymus szavainak és azt tartom, hisz a magyar nemzet nagy zöme. A tagadást — a nemzeti történelmünk nagyszerű eposa elleni harczot bízuk elleneinkre, a szláv írókra, kiknek élén már 1827-ben Dobrovszki cseh apát nyíltan hirdeté, hogy «nem fog névtelen jegyzőnkön egy hajszálnyi becsületet sem hagyni». Merl hát Anonymusunk, midőn halottaiból föltámadt, a szláv történetíró uraknak nagyon is a tyúkszemökre talált hágni. Ne tépjük szét miamunk történelmünk legérdekesebb lapjait.

Mi engem illet, Salamon úr ezen cikkében foglaltak után is azt vallom, hogy én hiszek Anonymus ezen tárgyra vonatkozó elbeszélésének. Nem tudom magammal elhitetni, hogy Béla nevű királyaink bármelyike is együgyű embert fogadott volna jegyzőjének; hiszek azért, mert mit Anonymus Árpád temetéséről mond, azt legjobb történetíróink: Katona, Szalay, Szabó Károly, Horváth Mihály s az újabb történetírók talán mindnyája szó nélkül elfogadta; és végre azért, mert ámbátor minden ember, ki történelmet olvas, önálló ítélethezadásra is van hivatva, és ezt csekély tehetségemhez képest magam is teszem, még sem tudtam fölfedezni semmi okot, mely engem arra bírhatna, hogy Anonymusunk ezen ártatlan, épen egyszerűsége által meggyőző elbeszélésében valótlanyságot keressek.

Hol és miben tévedt Anonymus, azt történetíróink kimutatták, de a miben mindnyája egy véleményen van, ezt kétségbe vonni én ugyan nem tarthatom föladatomnak.

Teljesen egyetértek azonban tisztelt tagtársunkkal abban, hogy hibáztatja azokat, kik «még hozzátétellel is akarták emelni a névtelen hitelességét, mondván, hogy későbbi időben azt a tájat nevezték Árpád völgyének». Reményilem, ezen «némelyek» közé Salamon úr engem nem sorol, mert én is azt vallom, hogy egyhamar alig történt valamely okmány nyúl nagyobb félreértés, mint III. Béla király 1195. évben kelt oklevelével (Fejér Cod. diplom. II. 283—290. lap), melynek tartalmára hivatkozott tudtommal először Érdy, utána mások, s ennek alapján akarták Árpád völgyét — mely ez oklevélben említetik — erőnek erejével az Ó-Buda fölötti síkra terelni.

Végig olvasták-e az illetők e terjedelmes okmányt, melyben III. Béla a szent Istvánról nevezett székesfehérvári Hospitalarius szerzetnek az itt elősorolt jószágokat adományozza, vagy kiszakítottak belőle egy passust, melylyel kedvencz állítmánya valódiságát akarták beigazolni s szántszándékkal ringatták-e magukat és másokat egy nagy tévedésbe? azt nem tudom. Mit tudok, az, hogy ezen egész okmányban egy betű sincs, mely arról szólna, hogy az itt említett Árpád völgye valaha *Ó-Budán* létezett volna.

Aláírom Salamon úrnak ama kijelentését is, mely szerint mesének tartja Bonfinius állítását, ki azt mondja, hogy Fehéregyházát Nagy Károly császár építette volna a legyőzött s megkeresztelkedett avarok számára 791. és 811. között. Ezt már megczáfolhatjuk Anonymusból, megczáfolta maga Corvin Mátyás is, fent idézett levelében. De különben is — tudomásom szerint — történelmi adatokkal a vezérek korában csak három kőből épített keresztény templomnak létezését tudjuk bizonyítani: a pécsit, a zalavárit (akkor Moosburg, Mosaburg) és a nyitrai.

Hogy sem Bonfin, sem Corvin Mátyás, midőn Fehéregyházáról írtak, nem említették meg különösen Árpád sírját, az szinte természetesnek látszik. Az előbbi csak nagy búcsújáró helynek ismerte Fehéregyházát, mint idegen róla mást tán nem is tudott, de különben is az egyházi férfiak szemeiben egy pogány vezér sírja és a bold. Szűz cultusa nem fértek meg egymás mellett. Mátyás pedig a pápához intézett kérelmét csak nem indokolhatta azzal, hogy azért kíván oda pálosokat telepíteni, mert ott Árpád első magyar pogány vezér van eltemetve.

Czikke végén Salamon úr egyetért Fehéregyháza keresésével, «bár sokkal fontosabb volna, úgymond, az ó-budai székesegyház és királynői vár meghatározása».

Erre rövid megjegyzésem az, hogy ha Fehéregyházát Anonymus legendájából kivetkőztetjük, akkor annak keresése reánk nézve — a műtörténelmi szempontot kivéve, mely itt kellőleg nem is érvénye-

sülhet — épen semmi jelentőséggel nem bír. Az ó-budai székesegyház szintén csak mint román korbeli építmény bírhat reánk nézve érdekel, a történelemnek semminemű jelentékeny mozzanata nem fűződik e templomhoz.

Nagy és fényes történelmi múlttal csakis a budavári, most helyreállítás alatt lévő főegyház dicsekszik, mely megérdemelné, hogy külön történetírója akadjon. Érdekes volna azonkívül a Krisztus szent testéről nevezett kápolnának keresése, az Ó-Budára vezető úton egy dombon, hol Thuróczy, Bonfin, és Ranzanus tudósításai szerint a Zsigmond király idejében lefejezett 30 nemes lőn eltemetve, hol továbbá egy éven túl Hunyady László holtteste feküdt, míg azt nagybátyja, Szilágyi Mihály Gyulafehérvárra el nem vitette.

Erzsébet királyné budai vára helyét, véleményem szerint, fent már meghatároztam.

Ezekben Salamon Ferencz úrnak megfelelően, áttérek most Tolth Titus úrnak, a «Függetlenség» idei október 12-ki és 13-ki számában megjelent cikkeire, «Hol van Árpád sírja?» fölirat alatt. Ezekre teendő megjegyzéseim szolgáljanak válaszul egyúttal a «Pesti Napló» f. é. október 22-ki és a «Budapesti Hírlap» szintén október 22-ki számában «Árpád emléke» és «Árpád sírja» föliratok alatt névtelenül megjelent cikkekre. Együvé foglalom erre feleletemet az oknál fogva, mert mindhárman Fehéregyházát nem a részemről föllállított Kis-Czell tájára, hanem az esztergomi út tövében lévő úgynevezett Radl malom, illetőleg Finali-féle festő-gyár és a «Victoria» téglagyár közelébe teszik. Véleményöket az itt dúsan fakadó forrásvízre, az átelleni hegy tövében észlelt romokra, a Victoria téglagyár telepén kiásott középkori templom rommaradványaira és a helyrajzi situáció igazolására fölhozott okmányok tartalmára alapítják.

A távolság különbsége, mely Kis-Czell és a Radl malom tája közt fekszik, mindössze egy negyedórai utat teszen, tehát épen nem oly nagy, hogy az kölcsönös capacitatio útján talán kiegyenlíthetőnek ne látszanék, azonban előre is ki kell jelentenem, hogy én Kis-Czell tájáról nem mozdulhatok a nélkül, hogy az általam fölhozott okiratok határozott útmutatásával merő ellentétbe ne jöjjenek, és így meg ne ingassam az alapot, melyen biztosnak, s mondhatom, erősnek érzem magamat.

Mindenekelőtt meg kell jegyeznem, hogy az eddig e téren tett nyomozások a véleményem szerint el nem fogadható praemissumból indultak ki, hogy mindenekelőtt ama parvum flumennek, a kis pataknak vagy forrásvíz-folyóának kell meglennie, hogy aztán ilyenek közelében keressük Fehéregyházát.

Ekép történt, hogy Ó-Buda területén, sőt még azon kívül is létező nevezetesebb források s ezekből fakadó folyókák mindegyike Fehéregyházának lelhelye gyanánt szerepelt.

Érdy, Rupp és Karácson Mihály a békás-megyeri határban levő

Schwanfelder-, most Vidéky-féle nyaralónál fakadó meleg forrás tövéhez tették Fehéregyházát. Rupp térképet is adott hozzá, mely Budapest helyrajzi története című munkájához van fűzve. Ezen már Árpád völgye, Fehéregyháza mint külön falu (!) és Árpád sírja is külön van följegyezve. Most, úgy hiszem, tisztában vagyunk az iránt, hogy egyik sem létezett itt soha.

Mások, alapúl véve a b. Lipthay-féle löpormalmi dús forrásokat, részint az innét északnyugotra eső hegyek tövében, a római vízvezeték ez irányú képzeletes folytatásában keresték a nyomokat. Marsilius komolyan mondja, hogy a vízvezeték a hegyek tövéből a mocsáron keresztül vitt a mostani löpormalomhoz, s hogy a mocsárban is kell pilléreknek lenniök. Häufler pedig, ugyancsak a vízvezeték irányában, de ettől délre a városhoz közel állítja Fehéregyházát, és ennek kapcsában oly vélemény is nyilvánult, hogy «e vízvezetmény mellett, az esztergami út irányában állt hajdan a híres Fehéregyház».

Most legújabban mind e deductiókat halomra döntő más nézet kíván érvényre jutni, és igen szép tárgyilagossággal iparkodik bebizonyítani, hogy Fehéregyháza a Radl malom és a Victoria téglagyár közelében állott légyen.

Mi először is az egész vitában a legnevezetesebb? Az, hogy a hány véleményt itt elősoroltam, mindnyájának igazolására *ugyanazon* közkézen forgó okmányok hozatnak elő.

Vajjon e sajtászerű jelenség okát az illetők buzgósága vagy tárgyszeretete hiányában keressük-e, vagy más körülménynek rójuk azt föl? Bizonyára mindannyian, kik ez ügyben nyomozásokat tettek, legjobb tudomásuk és meggyőződésük szerint jártak el, ámde ép az eljárás módszerében tévedtek, mert előre kijelölt helyhez kötötték le a bizonyítást, mit a meglevő adatokból meríthetőnek véltek, holott megfordítva, előbb kellett volna az okmányokban a hely meghatározását keresni, tekintet nélkül arra, hogy az az ó-budai terület melyik pontjára esik, és ha ezzel tisztában voltak, akkor következhetett volna csak a helyrajzi állapot további bizonyítása.

Hogy ez nem történt, ebben hibáztatnunk kell azokat, kik elsőek voltak e nyomozások terén. Érdy és Rupp annyira beleszerettek Árpád völgyébe és a Schwanfelder-nyaraló kristálytisztá szép tavába, melynek lombos fák közt elterülő örökké zöld virányát szánták Árpád sírjának, hogy még hallani sem akartak valamely okmányról, mely őket e kedvencz véleményökben megingathatta volna.

Bátorkodom reményleni, hogy sikerült eddig mindazokat, kik ezen előadásomat figyelmökben részesíteni méltóztattak, meggyőzőnöm arról, hogy Nagy Lajos király határjáró oklevele, melyet az imént ismertetni volt szerencsém, a legfontosabb okmányok egyike, melyek a fenforgó kérdésnél szóba jöhetnek. Rupp említett munkájában a Fehér Boldog Asszony templomáról szóló 5-ik §-ban 32—38. lapon 40-re menő okmányt és kútfőt idéz, hogy ezekkel Fehéregyházának

a «Schwanfelder csendes nyaralója» melletti létét bebizonyítsa; de a főokmányt, melyben az Alba Ecclesia négyszer fordul elő, melyet ő jól ismert, mert az előbbi szakaszban reá többször hivatkozik, ezen kizárólag a Fehér Boldog Asszony templomának szánt cikkében egy szóval sem említi. Érdy pedig az Árpád sírját 1860-han keresni indult fiataloknak, ifj. gróf Nádasdy Ferencznek és Thaly Kálmánnak, átadott ugyan egy csomó jegyzetet és térképet, ezek közt azonban az 1355-ki határjárásból csak a vízvezetési fal romjaira vonatkozó három sornyi idézet foglaltatik, az okirat egyéb tartalmáról pedig fiatalaink mitsem tudtak. (L. ifj. gróf Nádasdy Ferencz és Thaly Kálmán «Az ó-budai Fehéregyház mint Árpád temetkezési helye» Pesten 1860-ban Pfeifer-nél megjelent füzetét, 3. pont alatt.) És még feltűnőbb, hogy ámbár ugyanitt a 18. pont alatt idézi Katonát, ki azt mondja, hogy: «Legyőzve az unalmasságot, az 1355-ki határ apró fölsorolását, leginkább az oknál fogva írta le, hogy ha valaki Fehéregyházát akarná keresni, hol Árpád lőn eltemetve, emitt magán segíthessen,» még sem vette számba e határjárást sem Érdy maga, sem arra a nála megjelent s tőle tanácsot kért fiatalokat nem figyelmeztette.

És ép úgy jártak el az újabbkori kutatók is, t. i. Nagy Lajos király határjáró oklevelének oda sem néztek. Egyik-másik idéz belőle egy-egy kis helyet, mire talán másutt akadt, mely kiszakítva az egész-ből, épen semmit sem bizonyít, de az egész okmányt a maga nagy és e kérdésnél döntő jelentőségében nem tanulmányozta eddig és azt nem adta elő senki. És ebben kell fő-, hogy ne mondjam egyedüli okát keresnünk annak, hogy minden eddigi nyomozások eredmény nélkül maradtak.

Nagy Lajos király 1355-ki határjáró oklevele és Perényi Imre nádor 1510-ik évi parancsa a hely meghatározására döntő befolyással bíró egyedüli irományok, melyek rendelkezésünkre állanak, a többi adat egytől egyig mind csak a keret kitöltésére szolgál, mit ezen két főokmány elénk szabott; de biztosak lehetünk benne, hogy szinte önmagától megtalálja helyét mindegyik.

Tolth Titus úr idézett cikkében ezen határjáró oklevélből, mely Fejérenél 13 sűrűn nyomtatott oldalt teszen, következő hatodfél sornyi passust vett föl:

«A határ vonala érkezik egy átlukasztott kőhöz, mely a szentléleki keresztetek egyházának malma mellett van, innét délfelé egy ledült kőfalon át és onnét egy földből felhányt határdombhoz ér, a minorita szerzetesek házának faláig, melynek kapuja a bold. szűz Fehéregyházával szemközt van».

Ha úgy állana is az idézet, mint itt reproducáltatik, akkor sem bizonyítana Fehéregyháza helyének megállapítására nézve semmit, mert ebből csak azt tudjuk meg, hogy a minoriták kapuja Fehéregyházára nézett — (respicit) ez nem azt teszi, hogy szemközt állott vele — de mely helyen állott Fehéregyháza? azt annál kevésbbé tudhatjuk ez idézetből, mert az előtte lévő 1510-ki nádori parancsból egészen tisztán kivehető situációt teljesen figyelmen kívül hagyja.

De más haj is van még itten! A magában rövid 1355-ki idézetből *kimaradt a fő és az egyedüli mondat, melyből czikkíró úr magát a minoriták háza ubicatiójára nézve teljesen tájékozhatta volna.* E mondat latin szövegéből kimaradtak a «murum dirutum» után a következő szavak: «cuius lapides, usque ad finalem lapidem sunt pro metis signati», tehát a magyar fordításnak így kell hangzani: *innét dél felé egy ledült kőfalon át, melynek kővei egész az utolsó kőig határjelek gyanánt jegyeztettek meg s onnét egy földből fölhányt» stb.* Láttuk fent, hogy amaz átlukasztott kő, melyről itt szó van, a Szentlélekről nevezett szerzetesek malmánál, tehát a mai b. Liptay-féle lőpormalomnál állott. Innét egy ugrással csak úgy lehet a Radl malomhoz jutni (ha épen ezt akarjuk, mert különben el lehet menni, a hová tetszik), ha a fentebbi határjelzőkül állított vízvezetéki pillérekről szóló passust kihagyjuk; de ha ezeket követjük, mint azt másképp nem is tehetjük, akkor a minoritákat nem a Radl malomhoz, hanem a Flórián-utca közepe tájára kell tennünk, hol t. i. a vízvezetéki pillérek utolsójának lennie kellett. Itt tehát körülbelül fél mértföldnyi távolsági különbözet állott elő a fent idézett mondat kihagyása által.

De eltekintve ettől, részemről azon oknál fogva nem tehetem Fehéregyházát a Radl malom mellé, *mert ezt a határjárás nem engedi.* Ez, mint láttuk, Fehéregyházát elhagyva, tér le az esztergami országútra s itt határjelt állít. Azután tovább halad az esztergami országúton és csak ezután éri el ama medenczét és folyókáját (puteum sub monte fluentem), mely a Radl malom alatt létezik. Tehát épen két mértföldnyi távolság van Fehéregyháza és a Radl malomnak helye között, a határjárás félremagyarázhatlán kijelentése szerint.

Ha ezen főérven felül még más okokat is fölhozok, melyek a Radl malom ellen szólanak, ezt csak a helyzet annál nagyobb illustrációja kedvéért teszem.

Fehéregyházát 1484-től 1540-ig, tehát 56 éven át paulinusok laktak. Ezen asketikus magyar szerzet többnyire előkelő, művelt és okos férfiakat, bölcsészeket, természettudósokat, művészeket és jeles írókat számlált körében, kik a szerzet egyik főszabályát, hogy t. i. kezeik munkájával keressék élelmöket, azáltal követték, hogy klastromjaik körül létesített terjedelmes kertjeiket maguk művelték, ott a kertészet minden nemeit, ide értve különösen a gyümölcsenyésztést, a méhészetet és haltenyésztést, és lehet mondani a természettudományok minden ágát mesterileg és szenvedélyesen üzték. Terjedelmes kertnek és halas tónak nem vala szabad hiányozni sehol, hol paulinusok laktak, ez utóbbira különösen az előirt böjtök megtarthatása kedvéért volt szükségök.

Ki valaha paulinus-telepet látott és Kis-Czell tájára néz, lehetetlen hogy föl ne ismerje az egész tájon a pálosok keze műveit. Azon részen, mely nem adatott el magánosoknak, hanem megmaradt a kincstár kezében, meglátszanak most is a szép földágak, terrasseok,

ott van még a Liegl vendéglője fölött a halastó világos helye. Az itt még meglevő négyszögű mélyedés kivájása által, most is lehetne itt, a körül csergedező forrásvizek bevezetésével halastavat előállítani.

Vajjon van-e a Radl malom mellett ilyenmő kertnek nyoma, vagy csak képzelhető helye is?

Továbbá a határjárás azt mondja, hogy külön nagy út vezetett fel a hegyen Fehéregyházához, innét meg letért az esztergami útra; továbbá hogy a minoriták házatól *útczán* ment keresztül a királyné főbbágya majorjáig (et abhinc transeundo *vicum* circa allodium seu domum coloni reginalis), de hogyan gondolhatunk ide külön nagy utat, azonkívül pedig útczát, mikor még ezen század elején a jelenlegi vörösvári, kis-czelli, pacsirta-útczák nem is léteztek, s úgy Kis-Czell, mint a Radl malom egész pusztán állott vala? Előbbi dél felől mégis állott az újlaki városrészszel némi összeköttetésben, de a Radl malom messze esett a várostól.

Idézik még Windeck Eberhard, budai polgár följegyzését: «Templum B. M. V. ist unweit von des Francken Pölchen mill, alwo rechter Hand auch ein closter gestanden, hat geheissen Tereighház». Ez azonban épen a Radl malom ellen, és Kis-Czell mellett bizonyít. Mert e két hely közt alig van egy negyed órányi távolság, tehát csakugyan nincsenek távol egymáshoz, de ha Fehéregyháza a Radl-malommal szemközt lévő szőlődombon állott, akkor nem alkalmazhatta az unweit határozót, hanem azt mondotta volna: Windeck ist nebenan vagy gegenüber.

Itt van még — mondják a Radl-malom mellett szőlők — Borbála királynénak 1421. évben kelt alapító oklevele, melyben az ó-budai apáczáknak adományozza: molendinum nostrum prope Albam Ecclesiam eiusdem B. M. V. in rivulo calidæ aquæ situm et decurrens (Fejér Cod. dipl. X. II. 790 l.) és midőn Zsigmond király ezt megerősítve, ennek birtokába az apáczákat beigtatja, azt mondja: cuiusdam molendini *ante fores* Alba Ecclesiæ in *promontorio* civitatis Budensis in comitatu Pilis (Fejér Cod. dipl. X. VI. 416 l.). E két okmány tartalma — mondják — egyenesen a Radl malomra vall.

Épen nem! a Radl-malom helyrajzi helyzete e föltevést nem engedi. Hogyan kell tehát Borbála királyné adománylevelét értelmeznünk? Véleményem szerint, csak úgy, hogy hajdan a római vízvezeték által a városba hozott langyos víz a vízvezeték lerombolása után is ez irányban folyt tovább a várárokba, és innét aztán a Dunába, míg a folyást egészen a Kreml malomtól a Dunáig nyúló külön árokba nem terelték. A malom tehát, melyről itt szó van, ezen pataknál s a minoriták házához, és Fehéregyházához vezetett városi úthoz közel állhatott, s csak is így van értelme a «prope» és az «ante fores» Albæ Ecclesiæ szavaknak.

Mások épen a Radl malom közelségénél fogva hajlandók azt

hinni, hogy talán a «Victoria» téglagyárnál kiásott templom alapfalai lehetnek Fehéregyházáé, vagy hogy a minoriták klastroma állhatott itt s Fehéregyháza a Radl malomhoz közelebb esett? E nézet a műemlékek országos bizottságánál is évekkel ezelőtt fölmerült anélkül, hogy e kérdés ekkoron érdemleg tárgyalatott és megoldathatott volna.

Ily combinatiót azonban teljesen el kell ejtenünk, mert ez ellen is ugyanazon érv szól, mint a melyet a Radl malom ellen hoztam föl, t. i. hogy sehoggy sem illik a határjárás keretébe, a mennyiben a határ vonala csak ezután jutott e helyhez, *miután Fehéregyházát már elhagyta*, másodszor pedig, mert a templom, melynek romjai a Victoria téglagyár telepén kiásattak, *az 1355-ki határjáráskor még nem is létezett*, nem létezett pedig azért, mert különben a határjárás, mely az útjába esett minden külön tárgyat: követ, körtefát, mogyoróbokrot, gödröt stb. megemlített, okvetlenül megemlítette volna az esztergomi út szélén a templomot is, mely mellett el kelle haladnia, ha az t. i. akkor ott állott volna.

Végre még határozott válaszszaal tartozom a kérdésre, vajjon ugyanaz volt-e az esztergom-bécsi országút vonala a határjáráskor, mint most?

Katona is (Hist. Crit.) idézett helyén, midőn a Lajos király határjárását ajánlja mindenkinek, ki Fehéregyházát keresi, csakhogy tanácsát eddig nem fogadta senki, ugyanezen kérdést veti föl, mondván, hogy ő ugyan bejárta az itteni hegységet s több itt elősorolt határjelt meg is talált, de mivel nem bizonyos úgymond az esztergomi út ugyanaz-e most, mely előbb volt, bizonyosan meg nem határozhatja, vajjon nem-e állott Fehéregyháza, mint ő sejti, a budai szőlők mögött valamely kis forrásnál, a mai esztergomi út irányában?

«... sed quia certum non est, eandem nunc quam tunc viam Strigoniensem esse, certo definire nonpossum, an, quod suspicor post Budenses vineas ad aliquem fonticulum versus hodiernam Strigoniensem viam ea steterit.» Tom. III. ordine X. 140—141. lap.

E kérdésre a helyrajzi viszonyok, és a már idézett okmányok tanulmányozása után (melyek közül Perényi nádor 1510-ki parancsát Katona nem ismerte) határozottan azt mondhatjuk, hogy igenis: az esztergomi út még a rómaiak idejében és az után századokon át mindig ugyan azon irányban ment, mint most — és ezen irányt maga a természetes helyzet s a helyszíni viszonyok jelölték ki, úgy hogy attól eltérni nem is lehetett.

Hogy már a rómaiak idejében az aquincumi municipium polgári útja erre vitt Bregetium és Carnuntum felé, azt nemcsak a ft. Rómer Florián által a Victoria téglagyárnál kiásott római sírok bizonyítják, melyeket a rómaiak mindenkor az utak mentében helyeztek el, de bizonyítják az itteni állandó tábor (Castra stativa) fölépítése által teremtettt helyi viszonyok is, melyeknél fogva az Amphitheatrum és a Kreml malom alatt a szent-endrei útát nyugotról keletre átmetsző

castrum négyszögébe az út egyenes vonalon indult ki a városból, a castrumot kétfelé metszve innét a mai esztergomi, és a Duna folyását követett szent-endrei útba, tehát kétfelé ágazott. Aquincum polgárai pedig bizonyosan nem kerültek oly nagyot, hogy a tábort ketté hasító, azután igen éles hajlítással nyugotnak tartó katonai utat használták volna, mi talán nem is volt szabad, ha Bregetiumba, vagy Carnuntumba akartak menni, midőn a vörösvári völgynek egyenes és sokkal rövidebb úton mehettek.

Ezt tudakozódásomra Torma Károly tagtársunktól nyertem fölvilágosításul a római korszakra nézve.

De tudjuk mindnyájan, hogy az Ó-Budát éjszokról közvetlenül határoló terület *állandó ártért* képez, melynek legalantabb része a város és a hegyek közti síkon fut végig. Ezen árvízjárta síkságot különösen e tájon, melyről itt szó van, nyugotra meredeknek mondható szőlő-hegyek határolják; az út tehát az itteni táj helyrajzi alakulásánál fogva sem mehetett, másutt mint most, s ezt bizonyítja a határjárás, valamint a nádori parancsnak e tájról szóló minden szava.

És most a város és a hegység között, valamint a várostól éjszakra nyúló síkság az árvizek által állandón látogatott területet képez, s e városrésznek az árvizektől megóvása érdekében építtette a főváros nagy költséggel az úgynevezett filatori védgátat, ez oknál fogva nem magyarázhatom én a Corvin Mátyás említett levelében előforduló «campus» szót akép, hogy Fehéregyházának a síkmezőn, illetőleg ennek szélén kelle állania, mi, úgy mondják a velem különböző véleményben lévők, kizárja azt, hogy a kis-czelli magaslat táján keressük Fehéregyházát — nem fogadhatom el, mondom, e következtetést, mert «Vértmező» kétségkívül az egész tájnak elnevezése, melybe az erre lenyúló hegyek lejtői is tartoztak, minthogy ezeknek ekkor külön elnevezésök nem volt, de nem vehetem a «campus» szót irányadónak, azért sem, mert Zsigmond király beigtatási levele meg határozottan *promontoriumon* lévőnek mondja Fehéregyházát.

És az itt előadottakkal bebizonyítottnak vélem azt, *hogy Fehéregyházát a ma Kis-Czellnek nevezett remetehegyi magaslat táján, illetőleg ennek az esztergom-bécsi útra hajló lejtőjén kell keresnünk.*

Havas Sándor.

AZ Ó-BUDAI «FEHÉREGYHÁZ ÉS ÁRPÁD SÍRJA».

Havas Sándor úr, a fővárosi régészeti bizottság buzgó elnöke s társulatunk nagyérdemű tagja, társulatunk 1882. november 14-én tartott nyilvános ülésében «Fehéregyháza és Árpád sírja» cím alatt igen érdekes felolvasást tartott, melyben azzal foglalkozott: hogy megállapítható-e még azon hely, hol nemzetünk legrégibb történetirójának feljegyzése szerint a honalapítót eltemették, s hol a kereszténységre térésnek első emléke is állott? Én, ki e kérdéssel

már szintén foglalkoztam, s kinek véleménye főbb vonalaiban a sajtó útján (Függetlenség 1882. octob. 12. és 13.) már közzé téve s azon felolvasás alkalmával szintén említésre méltattatott, részemről mindenek előtt köszönetemet fejezem ki felolvasó úrnak azért, hogy e kérdést végleges megoldás végett fáradságtalan kutatásai eredményét képező felolvasása által azon társulat elé vitte, mely erre leginkább hivatva van.

Felolvasó úr, ki a f. régészeti bizottság 1882. octob. 2-án tartott ülésében Fehéregyházát határozottan az ó-budai Kis-Czell nevű katonai kórház helyére, Árpád sírját pedig az ettől délre eső újlaki temetődomb lejtőjén egy kápolnácskában kiszivárgó kis forrás fölé helyezte, felolvasásában már úgy Fehéregyházát mint Árpád sírját is majd a kis-czelli kórház helyén, majd a kiscelli magaslatnak keleti oldalán vagy lejtőjén, majd pedig végül általánosságban Kis-Czell környékén véli keresendőnek; egyúttal azonban kijelenti, hogy az Ó-Budán a Radl malomtól nyugatfelé emelkedő hegy tövét, hol véleményem szerint Fehéregyháza állott, bár az Kis-Czelltől északfelé alig $\frac{1}{4}$ órányi távolságra fekszik, Kis-Czell környéke alatt már nem érti s Kis-Czell környékéről nem mozdúlhat anélkül, hogy az általa tanulmányozott és idézett történeti adatokkal és helyrajzi viszonyokkal ellenkezésbe ne jöjjön.

Ha a dolog így állna, a felvetett kérdés ma alig lenne közelebb megoldatásához, mint évekkel ez előtt.

Egy közel ezer éves sírt, vagy egy kisszerű régi templom maradványát oly romdús, változatos felületű, téglavetők által sokfélekép átalakított területen, mint a kérdéses táj, keresni akarni és nem tudni, hogy a felásatandó terület határai hol kezdődnek és hol végződnek tulajdonképen, — oly roppant feladat, hogy azon esetben, ha felolvasó úr Kis-Czell környékének tág fogalma alá a Radl malomtól nyugatra eső hegy tövét is hajlandó lenne foglalni, épen igazat lehetne adni azoknak, kik azt mondják, hogy nincs ez országnak annyi pénze, hogy Ó-Budának határát, Árpád sírjának és Fehéregyháza rom maradványainak feltalálása végett, kisajátítsa és több méternyi mélységre felásassa.

Véleményem szerint azonban a dolog nem így áll. Ha ugyanis nem csupán a felolvasó úr által úgyszólván egyedül irányadónak vett, Nagy Lajos által 1355-ben kiállított okmányt, hanem a többi különböző időkbeli és helyekről eredő egyenértékű történeti adatokat is vizsgáljuk s a helyrajzi viszonyokkal egybevetjük, azon meggyőződésre jutunk, hogy a felolvasó úr által előterjesztett vélemény lényegében tarthatatlan, hogy Fehéregyháza sem Kis-Czell helyén, sem pedig annak környékén nem lehetett, a királynői város határvonalai több helyen nem úgy, mint azt felolvasó úr megjelölé, hanem egészen másképen haladtak s mi fő, hogy csakugyan a Radl malom előtt fakadó és azon malmot hajtó, dús vízforrástól nyugat felé képzelt vonalban, a hegyfok alsóbb pontján kellett Árpád fejedelem sírjának és Fehéregyházának is lennie, e ponttól délfele a vízmásáson túl eső Victoria téglagyár északi részén a Minoriták kolostorának, e két épület közti kissé lejtős síkon pedig a fehéregyházi Pálós remeték kertjének kellett egykor állnia.

Nagy Lajos királyunk 1355. évi nevezetes csereokmánya egészen kifogástalan hitelességű, kimerítő és elég határozott okirat ugyan, de hogy az akkori helyrajzi viszonyok együttvéve 1355-ben sem voltak elegendők a csere tárgyát képező ó-budai terület határainak megjelölésére, — az magából eme csereokmány szövegéből kivehető; mert ezen okmány szerint ily célra a budai egyháznak és Nagy Lajos királynak emberei, mintegy 40 helyen voltak kénytelenek határjelzőket készíteni, melyeknek legnagyobb része nem volt más, mint földből felhányt domb, kisebb része pedig ily célra a földbe illesztett kő; most fél évezred múlva tehát midőn e mesterségesen ily célra készült határjelzők úgy mint az azon csereokmányban határjelzőül említett ösvények, árkok, gödör, körtefa, mogyoróbokor és épületek rég nyomtalanul elenyésztek, az utak s tájnevek többszörösen megváltoztak, pusztán e határlevél fonalán a volt királynői város s területének határait, az így megállapítandó határokból pedig még az ott 1355. évben állott épületek fekvését is megállapítani, nemcsak nehéz, hanem kétes eredményű feladat, s legbiztosabban úgy járunk és feladatunk megoldottának csak akkor tekinthető, ha az összes rendelkezésünkre álló történeti adatokat vizsgáljuk, azokat egymással s a helyrajzi viszonyokkal egybevetjük, és azok

sem egymással sem a helyrajzi viszonyokkal ellenmondásban állni nem fognak, hanem egybevágnak; czélszerűbb lesz azonban előbb a többi történeti adatokat taglalni s a határlevelekben megjelölt határvonalak megállapításához csak azután fogni.

Béla király névtelen jegyzője krónikája 1-ső fejezetében ezeket jegyzé fel:

„Moger fejedelem nemzetségéből származott a legnagyobb nevű és hatalmú Attila király is, ki az Ur igéjének megtestesülése utáni 451. év táján Szkithiából kijöven, nagy hadsereggel Pannonia földjére rontott, onnét a rómaiakat elűzte, birodalmát megalapította és királyi székhelyét a Duna mellett a hévizeken felül ültette fel s mindazon régi műveket, melyeket ott talált, kijavíttatta és erős fallal vétette körül, mely magyar nyelven most Budavárnak, németül pedig Ecilburgnak nevezeték.» Továbbá a 140., 47., 49., 50. fejezetben: «Árpád átkelven a *Dunán*, a *folyam mellett a hévizeken felül* tábornok ült, másnapon hadseregével bevonult Attila városába; látván a királyi palotákat, melyek részben már romban voltak, részben nem, igen csodálták a kőépületeket s kimondhatlanul örültek, hogy harc nélkül foglalhaták el Attila városát. — Árpád Etelvárában tanácskozott a törzsfőnökökkel a további hadjárat iránt. Etelvárából indította meg hadsergeit, hogy Pannoniát egész a Drávaig elfoglalja; a diadalmasan visszatérő vezérek Árpáddal a turbágyi erdőben találkoztak, onnét őt Etelvárába követték. Miután már minden szomszéd országot meghódítottak, a katonákat övéikhez bocsátván, a fejedelmi vezér s népének főbbjei tíz napig vadásztak a Duna melletti nagy erdőben s onnét Etelvárába mentek.» Az 52-ik fejezetben pedig: «Az Ur igéjének megtestesülése utáni 907-ik esztendőben Árpád a világból elköltözött s ünnepélyesen eltemettetett egy kis folyónak forrása felett, mely kömederen át száll alá Attila király városába, ugyanott hol a magyarok megtérése után azon egyház épült a boldogságos szűz Mária tiszteletére, mely fehér nevet visel.»

Mária királyné, Nagy Lajos király leánya, 1380-ban egy Krumhelt ferdejének nevezett a Fehéregyháztól a Clarissák kolostora felé futó patakocskát ajándékoz az ó-budai Clarissáknak.

Ó-Buda városa 1411. évben egy levelet állít ki egy szöllőről, mely a fehéregyházi hegyfok Nádasd nevű dűlőjében feküdt és eladományoztatott.

Zsigmond király neje, Boris, 1421. évi levele szerint az ó-budai Clarissa apáczáknak egy malmot ajándékoz, mely Fehéregyháza közelében a melegvizű pataknál (prope Albam Ecclesiam in rivulo calidae aquae) feküdt.

Zsigmond király 1421. évi beigtató levelében ugyanazon malmot Fehéregyházának kapuzata előtt (ante fores Albae Ecclesiae) Ó-Buda városnak hegyfokán (in promontorio) Pilis megyében fekvőnek mondja.

Borbála királyné 1425. évben Holzer János bécsi bírónál ó-budai vára újraépítése végett téglavetőket rendel meg s e várat *Etelburgnak* nevezi. (Unser Sitz in Etzelburg für sich gepauren, dazu wir Ziegelprenner alhie zehande nicht gehaben.)

V. László király 1453-iki levele szerint az Ó-Budáról Fehéregyház felé vezető út felett a felső hévizeknél, keleti oldalon egy malom feküdt, — köházzal és elpusztult curiával együtt.

Mátyás király 1464. évi levelében *Fehéregyháznak a szomszéd forrást* adományozza.

II. Ulászló király 1505-ben kelt megújító levelében e *forrást a fehéregyházi kolostor alatt* levőnek mondja.

Hunyadi Mátyás király 1473. évben Sixtus pápához intézett levelében így ír:

„Ezen budai városom közelében, (Vért) mezején, alig egy mértföldnyire királyi palotámtól az Isten anyjának tiszteletére egy annak nevét viselő egyház fekszik; igen réginek tartatik ez s a szájhagyomány szerint ez az, mely mindjárt a megtérés alkalmával, legelőször alapítatott, és azon nagy ájtatosság miatt, melylyel a hívők az Üdvözítő anyjának minden ünnepein látogatják, az oda sereglők előtt nagy tiszteletben áll, hajdan plébánia volt, de a helyi viszonyok megváltozván, most a *mezőn a hegyek alatt* már egészen magányosan áll; megtartá ugyan még a plébánia nevét, a plébániához tartozó hívek azonban megfogyván, most csaknem egészen elhagyatva fekszik; mindamellett hogy az ájtatoskodók most is folytonosan oda sereglenek, ott ritkán tartatik isteni tisztelet, mivel a plébános, ki a budai prépostságon kívül több más javadalmakat élvez, azon kisszerű egyházat mint hasznot nem hajtót elhanyagolja, sem ott nem lakik, sem káplánokat, kettőn vagy még ennél is kevesebben kívül, nem tart, kik őt helyettesítenék és az oda zarándokló népnek az isteni tiszteletet végeznék. — Azok pedig, kik ott székelnék, sokféle botrányokat okoznak, mi az oda özőnlők kegyeletét és azon egyház tekintélyét igen csorbítja. Ez oka annak, hogy azon egyház ily szomorú sorsra jutott s ennyire elhanyagolva van, daczára annak, hogy sok évek óta többféle nagy javadalmakat bír; ezért elhatároztam, hogy

ezen egyház bajait, ha ez Szentségednek akaratával megegyezik, orvosolni és az isteni tiszteletnek tartását megszorítani fogom; hogy a népek vallásos kegyelethez szűz Mária iránt, annál inkább fokoztassék, mivel az ezen ország védszentjeképe itt van felállítva, hogy az itt elhelyezendő vallásos személyek az isteni tiszteletet megfelelőképen végezhessek. — Kérem ennél fogva mint hódoló fia Szentségedet, kegyeskedjék beleegyezni és hozzájárulni ahhoz, hogy amaz egyházat a Szent Pál rendű remete barátokra bízassam, kiknek szigorú magaviselete és példás élete általánosan elismerve van, és azon helyet most említett rendnek átadhassam.»

Oláh Miklós, esztergomi érsek és királyi kancellár, 1536. év táján írt történeti művében Ó-Budáról következőket jegyzé fel:

«Épen *éjszaknyugat felé* (ad ipsum vero aquilonem) egyrészt más szőlőtermő hegyek emelkednek ki, melyeknek tövében a remetéknek boldogságos szűzről nevezett zárdája van, melyet fehér Máriának hívnak; más részt pedig Sicambria város rommaradványai láthatók. E város fölött van *Szent-János vitézeknek* Szent-lélekről nevezett kórháza is, melyben *gyógyerejű meleg* vizek fakadnak.

Schier Sixtus «Buda sacra» című művében egy budai polgárnak igen régi, eredeti jegyzetét idézi, melyben Fehéregyházáról következők olvashatók:

«Templum B. M. v. ist unweith von der Frankl Pölchen mill, allwo rechter Handt auch ein Closter gestanden, hatt geheissen Feireg-haz.»

Bél Mátyás pedig 1719. évben írt művében a Fehéregyháza közelében fakadó vizeket így írja le:

A vizek ott kettős forrásból fakadnak; azoknak egyike a hegy tövéből oly dús forrásból ered, hogy nyomban mintegy száz lépésnyi körfogatú tavat képez. Ama vizek maradandó bőségére abból lehet következtetést vonni, hogy a forrástól számítva alig harmincz lépésnyi távolságban már malmot hajtának.

Már ezen adatok, bár különböző időkből és helyekről erednek, mutatják:

1. Hogy Ó-Budán mindjárt a magyarok megtérése után, tehát a XI-ik század elején a boldogságos szűz Mária tiszteletére csakugyan egy Fehéregyház nevű templom és plébániához építtette, mely még a XVI-ik században is fennállott, de sőt rommaradványai még újabb időben is láthatók voltak.

2. hogy Fehéregyháza az ó-budai szőlőhegyek egyik fokán, a hegy tövében, és pedig oly helyen állott, mely Ó-Budához közel volt ugyan, de már 1479. évben környéke nem igen volt lakott, maga Fehéregyháza ezen időben is az ó-budai egyház területén állott; s környéke forrásokban gazdag volt.

3. hogy Fehéregyháza közelében, valamivel mélyebben fekvő ponton, egy meleg vizű dús forrás volt, mely évszázadok óta mindjárt forrásánál malmot hajtott, s maga ezen egyház úgy mint a közelében levő dús meleg forrás és malom is *Ó-Budától éjszaknyugat felé* feküdt.

Mi mind arra vall, hogy a Radl malom és esztergomi út között fakadó forrás a Béla király névtelen jegyzője által említett azonos; Fehéregyházának tehát úgy mint Arpád sírjának is ezen forrástól nyugatra a hegy felé képzelt vonalban és pedig a hegy tövében kellett lennie; mivel e forrás ma is bő, maradandó és meleg vizű, Ó-Budától nem messze és pedig épen éjszaknyugatnak esik, s azonnal forrásánál a Radl nevű, kincstári tulajdont képező malmot hajtja; mely ott a hol most áll, mint azt a homlokzatára alkalmazott domború számok mutatják, utoljára 1761. évben épült; a fakorlással bekerített és deszkákkal befedett hatalmas forrásból kiözönlő víztömeg a mellette levő malomba maig is egy földalatti szilárd anyagból épült medren át jut; mely meder újabb eredetű ugyan, de nem szenvedhet kétséget, hogy előbb, midőn a malom a forrástól 30 lépésre, tehát távolabb, feküdt, szintén fennállnia és hosszabbnak lennie kellett, s a rómaiak ezen dús és meleg forrás vizét, mely coloniájukhoz közel esett, ipari vagy fürdői czélokra szintén felhasználták, s mint a kőfaragás és építés nagy mesterei, legalább ily hosszúságban, szintén szilárd anyagból készült medren át vezették arra felé, hol Aquincum, később Attila városa állott; mivel ily kőmeder nélkül a víztömegek mindjárt a forrásnál alászálltak, a mélyebben fekvő síkon elterültek volna; — s mi legfőbb Ó-Budától *éjszaknyugat felé* más forrás, mely ehhez fogható, bő, s meleg vizű lenne, — Ó-Buda határában nincsen; különben pedig e forrástól nyugatra emelkedő hegyfok a *Vértes* hegységnek végső nyulványa s forrásokban gazdag; a mennyiben a most említett hatalmas forrástól nyugat felé képzelt vonalban, az esztergomi út melletti

vörös fakereszt alatt, még egy második söt ezen vonalban még felebb a hegyen az úton és árkon felül még egy harmadik kisszerű forrás is van, melynek vize hideg; s e hely mindjárt a hegy tövében, éjszakra és délre, de kivált keletre magasztos kilátást nyújt; milyen helyet őseink hajdan temetkezési helyül, a keresztények pedig templomépítésre, nagy előszeretettel választani szoktak.

Vegyük elé most a határleveleket már:

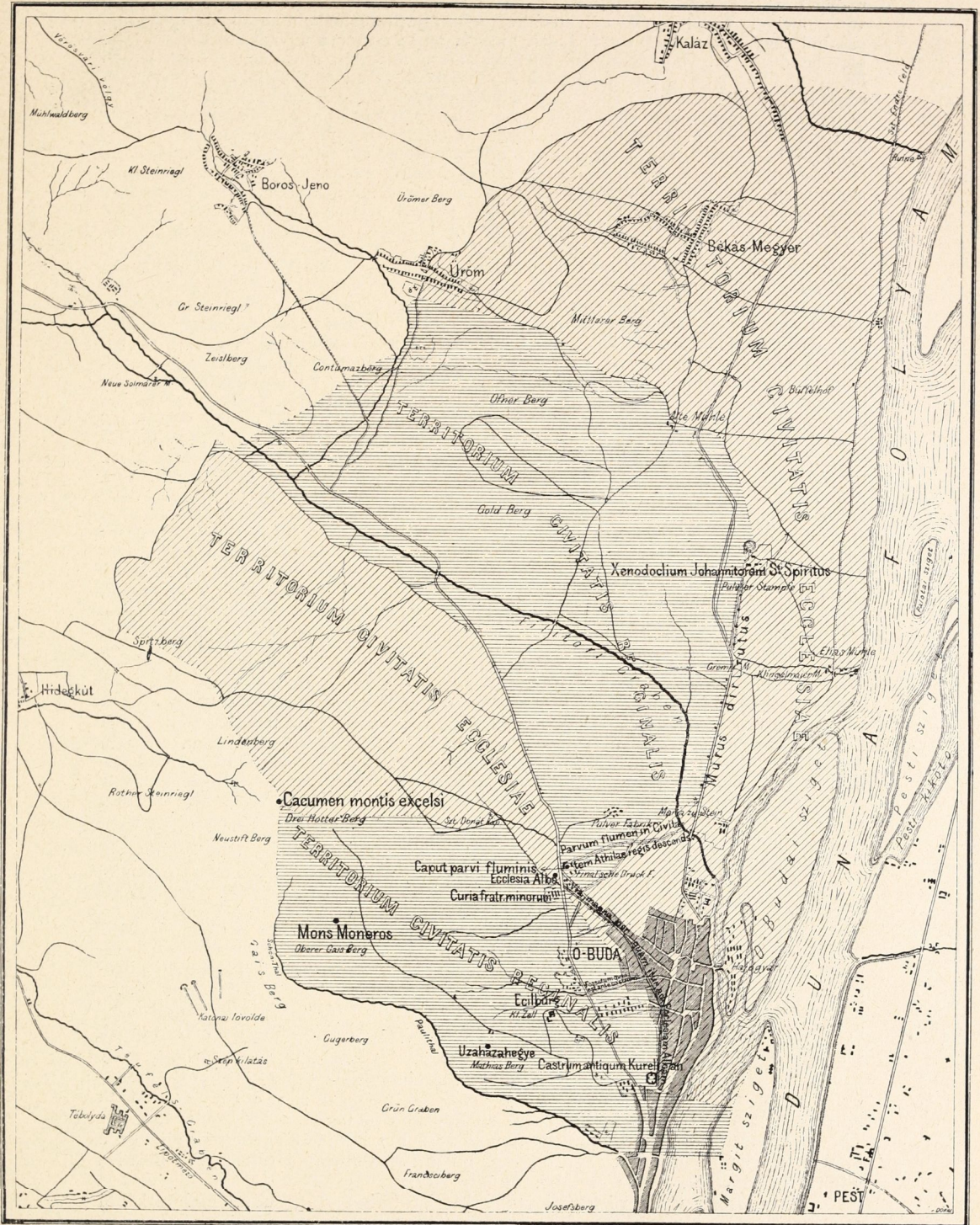
II. Endre király 1212. évi adománylevelében az ó-budai egyház birtokának határai következőleg vannak megjelölve:

A határvonal Buda és hévizek közt kezdődik; innét felmegy a meredek völgyületen át Uzahazahugye nevű helyre, innét Monyorós nevű hegyre, innét a völgyhez két út közé, innét Verhard mezejére; innét felmegy Görcse hegy szőlőkerteihez és leszáll Hegyes hegy alá az úthoz s azt metszi, innét felmegy Pilis hegyre, innét leszáll a nagy esztergomi úthoz, innét felmegy Tebeara-hegy közepére, innét három Megyer és két Pazanduk községnél a Dunához ér.

Uzahazahegye a mai Mátyáshegynek, Monyorós mai Kecse és Három-határhegynek, Görcsehegy a Klein-Lindenbergnak, Hegyeshegy a Hidegkút melletti Spitzbergnek, Tebeara Aranyhegynek, Megyer három községe, Békásmegyernak s az attól éjszakra eső szomszédos községeknek felelőleg meg, és egymással azonos levén, — kiderül ebből: hogy a budai káptalan birtoka 1212-ben nemcsak azon egész területet foglalta magába, mi a főváros egyesítésekor Ó-Buda városát és határát képezte, hanem délre és éjszakra még tovább is terjedett; mely óriási területen a káptalan nemcsak a földesúri hatóságot gyakorolta, hanem az ezzel járó jövedelmeket is élvezte egészen Róbert király koráig.

Erzsébet királynénak Zách merénylete után Visegrádon többé maradása nem volt. Elhatározta tehát hogy székhelyét oly helyre teszi át, mely a világ zajától félreesik s erre legalkalmasabbnak találta azon ősrégi várat, mely Ó-Budától oldalra (in latere oppidi) a budai egyház területén feküdt s itt hosszú éveken át vallásosságban és jótékonyágban keresett és talált enyhülést. Maga ezen vár után azonban várnagyai a budai egyháznak a földesúri jog elismeréséül évenként egy márka aranyat tartoznak fizetni s az egyház által birtokán szedett vámok, csöbörpénz és egyéb hasonló jövedelmek miatt s a hatósági jogok gyakorlása körül is a királyné várnagyai s az ó-budai egyház és polgárok közt számtalan viszályok és bonyodalmak keletkeztek; hogy tehát ezen a királyi méltósággal össze nem férő viszonyoknak és állapotoknak egyszer mindenkorra vége vessék, fia, Nagy Lajos királyunk 1355. évben nemcsak azon helyet magát, hol anyjának vára állott, hanem magának Ó-Buda városnak és határának is jókora részét csere útján: a budai egyháztól anyja részére megszerezte; ezért cserébe a káptalannak több Zala és Somogyvármegyében fekvő birtokot adott, s a megszerzett városrészt és határát egészen önálló *«királyi város»* (Civitas vetero-budensis reginalis) alakította; Ó-Buda és határának többi része pedig tovább is az ó-budai káptalan és prépostság birtokában maradt. Az erre vonatkozó csereokmányban 1355. évben Nagy Lajos király a királyi városnak és határának határvonalait következőleg írja le:

«Az első határvonal kelet felől a Dunán túl a Nyulak szigetén levő szent (Klára)-kolostor sarkánál kezdődik, és így haladva a Dunán át, nyugat felé magának a Dunának partján két határkőhöz érkezik, melyek közül egyik Ó-Budának, a másik pedig Szent-Jakab falvának határát jelzi; és innét ugyanazon irányban kissé haladva, egy kerek kőhöz, mely most említett Szent-Jakab egyházának felső részén fekszik, azon út mellett, melyen át Uj-Budáról Ó-Budára járnak, hol egy másik határkő van; és innét a völgy meredekségéhez jut, és ezen meredekségen át magának ezen meredekségnek végeig, és itt két új, földből felhányt határdomb van; és itt érintkezik ugyanazon budai egyháznak Thobsa nevű földjénél, innét éjszakra fordul és azon helyre halad felfelé, mely Huzahazahegye nevet visel, és itt két földből felhányt határdomb van, melyek közül egyik most említett Thobsa földjének, a másik pedig a királyi területnek határa; innét ugyanazon irányban haladva egy hegyhez, mely Monyoróshegynek nevezetik és itt két földből készült határdomb van, melyek közül egyik Thobsa földjének, a másik pedig a királyi területnek határát képezi; innét azon Monyoróson át a magas hegy csúcsára, mely hegycsúcson egy nagy kő jelzi a határt, hol nevezett Thobsa földje végződik és az ó-budai egyház határával érintkezik; és innét keletfelé kanyarodik, és egy völgyön áthaladva, egy hegyhez ér,

CIVITAS VETEROBUDENSIS REGINALIS TÉRKÉPE.

melynek végén egy más határárk van; mely mellett két földből felhányt határdomb van; melyek közül egyik déli oldalról a királyi területnek, a másik pedig éjszaki oldalról ugyanazon budai egyháznak határát jelzi; és innét ugyanazon keleti irányban leszáll a völgybe két földből felhányt határdombhoz egy ösvényre. Innét a szőlőkön át, két más újból felhányt határdombhoz, és onnét magának az ösvénynek végénél érkezik a nagy úthoz, mely a boldogságos szűz fehéregyháza felé vezet, és itt ugyanazon út mellett egy földből való határdomb készítettett, és innét ugyanazon úton át említett Fehéregyháza mellett, a nagy esztergomi útra ér, hol két földből felhányt határdomb van, melyek közül egyik kelet és dél felé a királyi területnek, a másik pedig nyugat felé említett budai egyháznak határát jelzi. Innét ugyanazon nagy esztergomi útmeneten a hegy tövéből fakadó kúthoz és e kúttól ugyanazon nagy út mentén a szőlők árka mellett egy földből felhányt határdombhoz és innét tovább is csak a szőlők árka mellett tovább haladva, egy más határdomb van, és innét ugyanazon út mentén haladva egy körtefa alatt szintén a szőlők árka mellett ismét egy földből felhányt határdomb van, és innét egy földből felhányt határdombhoz, mely ugyanazon nagy út mellett földből felhányva van, és innét egy határdombhoz, mely ugyanazon út és egy ösvény közt földből felhányva van; és innét ugyanazon ösvényon nyugatfelé kanyarodva, három földből felhányt szögletes határdombhoz, melyeknek egyike déli oldalról a budai egyháznak, nyugati oldalról Ewrs pusztának, keletről pedig a királyi területnek határát jelzi; és onnét átmetszve magát a nagy esztergomi utat, éjszaki irányban egy Fenőmál nevű hegy felé tart, és e hegy oldalában van egy mogorófabokor, mely mellett földből egy határdombot készítették és onnét ugyanazon hegyen felfelé haladva egy úthoz ér, mely azon hegyen át a szőlők mellett viszen, hol földből egy határdombot készítették, és innét azon hegy gerinczére felmenve, egy földből felhányt határdomb készült honnét egy ösvényen át szőlők közt lefelé menve, ugyanazon éjszaki irányban egy Thebesere nevű helyhez érkezik és itt két régi határjelző van, hol Megyer község határával érintkezik és itt egy földből készült határdomb van; és innét keletfelé fordul egy úton át, melyen keresztül menve egy nagy rét széléhez érkezik, hol egy bizonyos gödör van, ugyanott hol hajdan egy határárk állott, és itt földből egy határdombot készítették; és innét e réten át haladva érkezik az átlukasztott kőhöz, mely a szentléleki keresztes vitézek malma mellett van, és itt ismét az egyház határaival érintkezik, akképen, hogy nyugati oldalról a királyi területnek, keleti oldalról pedig a budai egyháznak képezi határát, és innét délfelé a ledült kőfal mentén, melynek kövei egészen az utolsó köig határjelzőkül vannak jegyezve, és innét érkezik egy határdombhoz a minorita szerzetesek házának falánál, melynek kapuja a boldogságos szűznek fehéregyházával szemközt van, és innét a házcsoporthoz át a major vagy a királyi telepítvényes háza mellett haladva, kerteiken keresztül egy árokhoz fut, mely a vár előtt van, mely árkot azon nagy út, melyen a boldogságos szűz fehéregyházához járunk átmetszi, s ezen árok mindkét partján két határárk van, melyek egyike éjszakfelé az egyház városának jutó birtoknak, a másik pedig délfelé a királyi birtoknak határát képezi; mely úton a vár előtt a Duna felé tart, a házcsoporthoz keresztül, mely egyfelől bizonyos Tompa László házábanál, mely alatt egy hosszú kő van a földbe ültetve, másfelől pedig Imrefi Péter házábanál kezdődik, egészen a Duna partjához jut a boldogságos szűz oltármesterének és Szlávy Miklósnak házai között és a Dunán átkelve, a már említett Nyulak szigetére ér, a romokban heverő vár felső része mellé és itt végződik.»

Mielőtt még e határvonalak megjelöléséhez hozzá fognánk, következőket kell megjegyeznünk.

Ó-Budának nyugati oldalán, ott hol most a pacsirtamező és szőlőhegy utcák elvonulnak, csak ötven évvel ez előtt is, házak még nem állottak s ott utcza sem volt, s a vörösvári úton is csak egykét ház állott, a Flóriántér közelében — mint ezt minden kissé öregebb, a helyrajzi viszonyokkal ismerős ember megmondhatja s mint azt Ó-Budának valamivel régibb térképei is mutatják — e helyett azonban ugyanott, hol most a pacsirtamező és szőlőhegy-utcák vannak s a vörösvári útnak belső kis része van, egy út vonult el Ó-Buda mellett, mely gyöngye hajlású körív-darab alakjával bírt, tehát méltán Ó-Buda körútjának nevezhető, azon egy különbséggel, hogy maga a város nem e kör belső, hanem külső oldalára esett; Ó-Budának főközlekedési vonalából, a Lajos-utczából, de sőt a Lajos utcáznak Budaújlakon levő részéből is a közlekedés mindig ezen körútra irányult; mit azon sok utcza, mi a Lajos utczából éjszak felé haladva mindig balra vezet, ma is szembeszökőleg elárul.

Ugyanezen körút a vörösvári útnak Flórián-térhez most közel álló részéből a mezőn át egyenes irányban az esztergomi országútnak azon pontjához vezetett, hol most a Kapuzinerhuth és Mühlhuth közti vízmás árka az esztergomi úttal érintkezik; ezen ponttól fogva pedig e körút a Kapuzinerhuth és Mühl-

huth közti vízmosás árkában tovább is éjszaknyugati irányban a hegy felé vezetett s alig 500 lépést így haladva, csatlakozott azon kocsiúttal, mely innét fogva most is ezen árokban a Donáti-Kápolna és Hidegkút köztség felé vezet; s ez azon nagy út, melyen, Nagy Lajos királyunk levele szerint, az ő korában Ó-Budáról Fehéregyháza felé jártak s mely Ó-Budát az esztergomi nagy országúttal is összekötötte. Még nincsen több 40 événél, hogy azon kocsiút, mely most a Radl malom előtt az esztergomi országúttól a szőlőkön át kelet felé a Mühlhuth és Kapuzinerhuth közti árokig vezet, arra a hol most az van — vezetve és készítve lett, s az elébb az esztergomi úttól a vízmosásnak árkában a Mühlhuth és Kapuzinerhuth közt a hegyre felvonúlt utnak az árok ezen pontjáig terjedő legalsóbb része azon egyszerű oknál fogva abban hagyatott, mivel a közeli (Mariawiesen) forrásból lefelé futó, különösen pedig a hegyekből záporosók alkalmával lerohanó vizek az útnak ezen részét minduntalan járhatlanná tették; s mivel azoknak, kiknek gondjára a hegyi vizek levezetése és kocsiútak jó karban tartása Ó-Budán akkor bízva volt, azon gondolatra nem jutottak; hogy a bajon sokkal jobban és könnyebben lehetett volna úgy segíteni, hogy ha ezen ároknak az esztergomi út és azon pontja között, hol most abba a Radl malom előtti kocsiút betorkolva van, a kocsiutat az árokból az árok mellé helyezték volna át.

A mostani helyrajzi viszonyok szerint tehát a királynői város határvonalai következőleg mentek:

Kezdődött az első határvonal a Margitszigetnek azon pontján, mely a Luizamalom átellenében van, innét nyugatfelé átkelt a Dunán a Luizamalom déli oldalához, innét a Szépvölgy utcán át a budaújlaki templom éjszaki oldala mellett nyugati irányban haladt a Holtzspach-féle téglavetőhöz; innét éjszaknyugati irányban a meredek Pálvölgyön át felment a Mátyáshegy tövéhez, innét a Kecsehegy nyugati tövénél a Szépvölgyön át érkezett a magas Három határhegy ormára; innét keletnek fordúlva érkezett azon kocsiúthoz, mely a Donáti kápolna mellett Ó-Budáról Hidegkútra vezet, és ezen kocsiúton a Donáti kápolnától délkeleti irányban eleinte a mostani kocsiúton, azután pedig a Mühlhuth és Kapuzinerhuth közti vízmosás árkában tovább is délkeleti irányban haladva érkezett az esztergomi országútnak azon pontjára, hol abba a Mühlhuth és Kapuzinerhuth közti vízmosás árka betorkolva van; innét éjszakra fordúlva az esztergomi országútnak nyugati oldalán, az országút és a szőlők közt levő árokban, ment azon kútforrásig, mely azon árokban a vörösre festett fakereszt mellett van; innét tovább és mindig éjszaki irányban az esztergomi országút és a szőlők közt levő árokban haladt az esztergomi országútnak azon pontjára, hol hajdan egy körtefa állott s hol most is az esztergomi út a hegy tövétől távozni kezd; ezen ponton az esztergomi út melletti árokból nyugatra kanyarodott s egy ösvényen át azon pontra érkezett, hol most a fővárosnak határa a solymári határral érintkezik; innét éjszaknak fordúlva metszette az esztergomi országútát, s az Aranyhegyre, innét éjszakkéleti irányban haladva, a Péterhegy déli lejtőjére, innen keleti irányban haladva s a szentendrei utat a Schwanfelder-féle nyaraló és malom táján metszve, délkeleti irányban a b. Liphay-féle löpőmalom melletti forráshoz érkezett; innét déli irányban a római vízvezeték rommaradványain át ennek azon oszlopáig ment mely a mostani *«Maria zu Stein»* nevű kápolnácskával azonos, vagy legalább ettől nem messze lehetett; innét délnyugati irányban a mezőn át egyenes vonalban az esztergomi országútnak azon, keleti oldalon levő pontjáig ment, hol a Mühlhuth és Kapuzinerhuth közt elvonuló vízmosás árka az esztergomi országútát metszi; innét délkeleti irányban mezőn és kerteken át az esztergomi országút és földutca közt elvonuló és ezeket összekötő ároknak azon pontjára, hol az a szőlőhegy és Pacsirtamező-utcán át a Pacsirtamező-utca legdélibb pontjáig ment; itt pedig a Königsbergl nevű házcsoport előtt keletre fordult s a határutcán át keleti irányban a Duna partjához ért, innét pedig ismét keleti irányban haladva s a Dunán átkelve a Margitszigetnek azon pontján végződött, mely az Ó-Budát Budaújlak városrészétől elválasztó határutczától keletre esik.

Látjuk ebből: hogy a budai egyház birtoka e határvonalak által négy darabra volt osztva; melyek közül kettő tovább is a budai egyház birtokában maradt, kettő pedig a királynői város és határának alakítására fordítatott, akképen: hogy a királynői városa Budaújlak városrésznél Szépvölgy utcától éjszakra fekvő részéből s azon házcsoportból állott, mely Königsbergl nevet visel s Ó-Budához tartozik; Ó-Budának összes többi része ellenben tovább is a budai egyház birtokában maradt s épen a Mühlhuth és Kapuzinerhuth közti vízmosásnak az esztergomi országúttal érintkező végénél, vagyis a Victoria tég-

lavető területének éjszakkéleti sarkánál volt azon fontos pont, hol a királynői terület egyik darabja a királynő területének másik darabjával s viszont a budai egyház területének egyik darabja az egyházi terület másik darabjával érintkezett és csatlakozott.

Ó-Buda területének ilyyszerű eldarabolása első pillanatra igen sajátosnak látszik ugyan, rövid utángondolás azonban be kell ismernünk, hogy ezen módja után az eldarabolásnak és felosztásnak az akkor fenforgott viszonyok között a leggyakorlatibb s a csereokmányban kitűzött végcélnak leginkább megfelelő volt; e szerint ugyanis a királynő vára (Kis-Czell) a királynő területére, Fehéregyháza pedig, mely a budai egyház gondjaira bízva volt s melynek ezen egyház javadalmi nagy részét köszöné, a budai egyház területére esett, a határnak szőlőtermő és legelőt nyújtó hegyeiből szántóföldeiből és réteiből, úgy mint magából a városból is, nemcsak az egyháznak, hanem a királynőnek is arányos rész jutott; s e mellett a közvetlen közlekedés az egyházi terület egyik és másik darabja s a királynői terület egyik és másik darabja között lehetővé vált anélkül, hogy e végből elébb idegen területen, vagyis oly úton haladni kellett volna, melynek mindkét oldala idegen területhez tartozik; mi a csöbörpénzeknek bor után szedésénél s egyéb földesúri jövedelmek behajtásánál úgy mint a marhaállománynak közlegelőre naponként ki- és behajtásánál is akkor igen irányadó körülményt képezett.

Perényi Imre, nádor, 1510. évi parancslevelére nézve csak azt kell előrebocsátanunk, hogy ily parancslevelek az illető panaszló fél egyoldalú kérelmére s az illető érdekelt ellenfél meghallgatása nélkül bocsáttattak ki, minek igen természetes következménye az volt, hogy ily parancslevelekben soha sem hiányzott azon ominosus rövid záradék, mely következő szavakban foglalható össze:

«ezért parancsoljuk, miszerint azon esetben, ha a dolgok csakugyan úgy állnak, mint a miképen azt panaszló elénk terjesztette» (Pro eo mandamus, quatenus præmissis suo modo se habentibus),

s mely Perényi Imre nádor kérdéses parancslevelében is előfordúl; mi ily parancslevelek értékét bármely bírói intő kérvényre, óvára vagy magánlevélre, sőt még ennél is alább leszállítja; mivel ily parancslevél voltaképpen nem volt más, mint a panasznak kivonatolt ismétlése s ha ezen kivonatos ismétlés sikerült nem volt, még az sem volt a parancslevélből kivehető határozottan, hogy tulajdonképpen mi volt a panasz tárgya.

De lássuk magát e parancslevelet:

«Perényi Imre, Abaujmegye örökös főispánja, Magyarország nádora stb. Ó-Buda város okos és körültekintő birájának és esküdt polgárainak. A tisztelendő budai székesegyház képviselőjében azon panasz emeltetett előttünk, hogy habár panaszt emelők akkor, midőn most említett várostokat dicső emlékü fejedelmünknek Lajos magyar királynak és anyjának cserébe adták, bizonyos szőlőhegységeket és más ott levő területeket, — nevezetesen kezdve egy úttól tudniillik a déli oldaltól, az Ó-Buda felett alapított Fehéregyház mellett lakó szerzetes remete barátok kertje végénél a hegyre felfelé haladva és azon úttól az esztergomi országúthoz lemenve, és azon úton éjszaki irányban a hegyfokig vagy Ewrs nevű pusztáig menve, tehát mindazt a mit az esztergomi országút nyugatfelé befoglal, — maguknak minden hatósági jogokkal együtt teljes tulajdonul visszatartottak és megtartottak, a várostok részére átadott más hegységektől és egyéb területektől a határok megjelölése és bejárása által elválasztottak, akképen: hogy ezen visszatartott szőlőhegyektől nevezett panaszlóknak azon időtől fogva úgy mint a csere előtti időkben is minden egyes szőlőkertetek után földesurasági jövedelmül a dézsmán felül mostanig csöbörpénzt is fizetetek és évenként fizetni tartoztatok; — ti mégis most említett szőlőhegyet és területeket valami elképzelhetlen, kigondolt ürügy alatt minduntalan birtokba veszitek, azok tulajdonát alattomban így bitoroljátok és elsajátítani igyekeztetek.»

E parancslevélből is kivehető ugyan, hogy Fehéregyháza Ó-Buda felett s az esztergomi országút mellett, tehát Ó-Budától éjszakyugatfelé feküdt, s hogy Fehéregyház közelében az ottani remeték kertjének végénél egy út vezetett a szőlőhegyre, melyen a Fehéregyházba jártak; egyébként azonban e parancslevél csak arra alkalmas: hogy azt, ki olvassa s eléggé tájékozva nincsen, tévedésbe ejtse s zavarát fokozza.

A parancslevél szövege szerint ugyanis maga panaszló budai egyház sem állította azt, hogy a Nagy Lajos 1355-iki csereokmánya által megállapított határok

valami újabb csere vagy másnemű egyezmény által megváltoztatva lettek volna, sőt ellenkezőleg a budai egyház képviselője panaszlevelében ezen nevezetes 1355-iki csereokmányra maga is mint egészen és egyedül irányadóra hivatkozott, az egyház panaszának tárgya tehát minden esetre azon terület akart lenni, melynek délnyugati oldala a Mühlhuth és Kapuzinerhuth közti vízmosás árkan vezetett, Donáti kápolna mellett elvonuló kocsiút mentén a Háromhatárhegy csúcsáig a királyi területtel, nyugati oldala a Háromhatárhegy csúcsától a Spitzberg csúcsáig, az ugyanazon egyház tulajdonát képezett Thobsa földjével (Hidegkút), északi oldala a Spitzberg csúcsától a mostani ó-budai határ mentén a 3 szögletes határdombig Ewrs pusztával, vagyis Solymár községgel; északkeleti oldala ezen három sarokhatárdombtól az esztergomi útnak azon pontjáig, hol egy körtefa állott, a királyi területtel, keleti oldala pedig e körtefától fogva az esztergomi ut mentén ezen útnak ama pontjáig, hol abba a Mühlhuth és Kapuzinerhuth közti vízmosás árka betorkolva van, ugyancsak a királyi területtel volt határos és szomszédos.

Épen ezen vitás területnek délkeleti sarkában feküdt Fehéregyháza. S mint-hogy a budai székesegyház prépostja és káplánjai ott többféle hanyagságokat és botránynokat követtek el s az ennek folytán a Hunyady Mátyás által IV. Sixtus pápához intézett kérelm még 1479. évben teljesítve, a fehéregyházi plébániában a lelképásztorkodás a budai egyháztól elvéve s a Pálos remetékre átruházva lett, könnyen elképzelhető: hogy ez a budai egyház tekintélyét általában, a fehéregyházi szőlőhegységen pedig különösen megcsorbította és tulajdonképen ez volt azon ok, vagy, mint a parancslevelében mondatik, ürügy, mely miatt 1479. év óta e területen az ó-budai polgárok az egyház hatósági és földesúri jogait többé elismerni nem akarták. — Hogy tehát legalább a törvényes 32 évi elévülési időköz minden óvás nélkül el ne teljék, a budai egyház képviselője szükségesnek találta ugyan 1510. évben, tehát 1479. évtől számítva 31-ik évben a nádornál e részben panaszt emelni, a hatóság jogai és földesúri hatalma alúl akkor már régen tényleg kisklott területnek határait azonban már maga sem tudta egészen pontosan megjelölni.

De ha e határokat panaszában pontosan is jelölte volna meg, bizonyos: hogy az ki ezen panaszlevelet fogalmazta, sem az ottani akkori helyrajzi viszonyokat és Nagy Lajos 1355. évi nevezetes csereokmányát elegendőleg nem ismerte, sem pedig a panaszlevél értelmét helyesen felfogni s kivonatilag híven idézni nem tudta.

Ha ugyanis az egyház területének határvonala az esztergomi úttól a Kapuzinerhuth és Mühlhuth közti vízmosás árkan és tovább az abban haladó kocsiút mentén haladva a Háromhatárhegy csúcsára felment és innét egy darabig a hegyeken át északi irányban haladva ismét az esztergomi útnak bármely Ó-Buda határában levő északibb pontjához szállt, akkor e határvonal e ponttól tovább észak felé Ó-Buda határában tovább már teljességgel nem mehetett; mert hisz e parancslevél szerint is a Háromhatárhegytől északra eső bármely pontról csak azért szállhatott le az esztergomi úthoz, mivel az esztergomi útnak ezen pontjától fogva azon útnak nyugati oldalánál észak felé fekvő terület már nem az egyházé volt; az esztergomi országútnak keleti oldala mellett levő terület ellenben nemcsak azon ponttól fogva észak felé Ewrs határáig, hanem Ó-Buda egész határában a királynői városához tartozott s csakis a Victoria téglavetőnél érkezhettek az egyház birtokának határvonala az esztergomi út keleti oldalához ék alakjában, az esztergomi út mellett sehol a keleti oldalon nem haladt, a budai egyháznak tehát 1355. év óta az esztergomi út keleti oldala mellett elvonuló birtoka nem volt; az egyház birtokát nyugat felé sehol az esztergomi országút be nem foglalhatta; oly határvonal, mely az esztergomi országútnak azon pontjától, hol ahhoz az egyház birtokának határvonala a hegyről nyugati oldalon leszállt, még tovább is az esztergomi úton észak felé Ewrs pusztáig haladt volna, már sem az egyik, sem a másik oldalon, vagyis az útnak sem keleti, sem nyugati oldalán, egyházi birtokot nem határolhatott, hanem oly területen ment volna Ewrs pusztá (Solymár) határáig, mely az esztergomi országútnak mindkét oldalán a királynői birtokához tartozott.

Mi a szó szoros értelmében vett képtelenség lett volna.

E határlevelek tehát, eltekintve Perényi Imre nádor parancslevelének ezen értelmetlen részétől, nemcsak hogy a többi történeti adatokkal ellenmondásban nincsenek, hanem azon adatokkal úgy mint az azokból elébb levont igazságokkal teljesen egybevágunk; de sőt azokat több tekintetben, nevezetesen arra nézve: hogy merre jártak az ájtatoskodók Fehéregyházába s hol volt a fehéregyházi Pálos remeték kertje? — még jobban kiegészítik — a Havas úr által megjelölt határvonalak pedig ezen határlevelekkel ellenkeznek, s az általa felhozott állítások, ezen határlevelekkel s a többi történeti adatokkal sehogy meg nem férnek, — de sőt állításai magukkal az általa megjelölt téves határvonalakkal is ellenmondásban vannak.

Könnyű lesz ezek után kimutatni, hogy a felolvasó ur által véleményem ellen felhozott ellenvetések úgy, mint abbeli állításai is, mintha Fehéregyháza a kis-czelli fensík keleti szélén, lejtőjén vagy környékén, a minoriták kolostora és temploma pedig a Flórián tér táján állott volna, egyaránt tarthatatlanok.

Nevezetesen nem mehetett a királyi birtoknak a Margitsziget egyik pontjáról induló s nyugat felé a Dunán átkelő határvonala a budapesti gözmalom részvénytársulat „gyártelep” nevű malmának északi oldala mellett el, innét tovább haladva, nem metszhette a Zsigmond-útczát és nem haladhattot az ürömi útczán át a Holtzspach-féle téglagyárig; mivel Nagy Lajos határlevele szerint e határvonal a Duna partjától azon pontig, hol a Holtzsprach-féle téglagyár van, mindig nyugat felé haladt; az ürömi u'czán át pedig inkább *észak* mint nyugat felé haladott volna; de különben is e határlevél szerint a határvonal épen akkori O-Budának és Szentjakab falvának határán vagyis Ó-Budának déli s Szent-Jakab falvának északi *széle* között vonúlt el; már pedig egyéb történeti adatokkal annyi kiderítve van, hogy Nagy Lajos korában Szent-Jakab falvát a mai Ujlaknak Szépvölgy-útca és Császárfürdő közt, tehát déli része képezte, maga a Császárfürdő és a mai Országút nevű városrésznek legnagyobb része ellenben Felhévíz nevű mezőváros volt; ha tehát a határvonal a gyártelep északi oldala mellett vonúlt volna el, Szent-Jakab falvát már épen területének közepén átmetszette, s nem annak északi széle mellett haladt volna.

A Mátyáshegy csúcsáról pedig a határvonal sem lefelé nem szállhatott, sem pedig a kis Mátyáshegyre, újlaki temetőhez s innét Kis-Czellen át az esztergomi úthoz azért nem vezethetett, mert Nagy Lajos okmánya szerint Huzahazahegy vagyis Mátyás-hegy nyugati tövétől a határvonalnak tovább is északi irányban, felfelé a Monyoróshegyhez, vagyis a mai Kecsehegyhez, innét pedig, még mindig felfelé haladva, a nagy hegy, vagyis a mai Háromhatárhegy csúcsáról pedig a kis Mátyáshegyre s újlaki temetődombra már azért nem mehetett a határvonal, mivel akkor csaknem ugyanazon úton kellett volna visszajönnie, a melyen a Háromhatárhegy csúcsára felment volt s ily esetben a Háromhatárhegyről lefelé nem keleti, hanem déli irányban haladt volna; holott a határlevél szerint a Háromhatárhegy csúcsáról egészen a Fehéregyházhoz vezető út egyik pontjáig nem déli, hanem keleti irányban haladt; a határvonal tehát nem a Mátyáshegy nyugati tövénél vagy csúcsán, melyre fel sem ment, hanem csak a Háromhatárhegy csúcsán kanyarodhatott keletnek, s magas hegy (mons excelsus) alatt ezen három különböző magasságú ormú hegygerincznek nem épen egy legkissebbik csúcsa, vagyis Mátyáshegy, hanem csak annak legmagasabb csúcsa vagyis Háromhatárhegy érhető; azonfelül pedig a határvonal, ha a Háromhatárhegy csúcsáról a kis Mátyáshegyhez s innét az újlaki temetődombra vezetett volna, egy szerfelett keskeny, aránytalanul hosszú, kopár és keletől csak nem egészen hozzáférhetlen területet foglalhatott volna csak keleti oldalról be, mely tulajdonképen csak magából a hegy gerinczéből állott volna, s hogy Nagy Lajosnak és anyjának épen ilyenre lett volna vágya, várnagyainak és a királynői város polgárainak pedig szüksége, semmi valószínűséggel nem bír. — Azt pedig, hogy e hegygerinczen, vagy ormokon szőlők lettek volna, a határlevél sehol sem mondja. — A határlevél szerint tehát a határvonal a Háromhatárhegyről Kis-Czelle, innét az esztergomi útra, innét pedig a mostani kis-czelli útczába vezető kocsíúthoz nem juthatott, ezen út azon úttal, melyen Fehéregyházhoz jártak, azonos nem lehet, s Fehéregyháza ezen útnak közelében sem egyik, sem másik, oldalon nem lehetett.

A hegy alatt kifolyó kútforrás (puteum sub monte fluens) alatt pedig a Radl malom ajtaja előtti nagy forrás medenczéje, mely most fakorlással bekerítve és deszkával befedve van, nem; hanem csak a Radl malomhoz ugyan szintén közel eső, de az esztergomi országnak nyugati oldala mellett, a vörösre festett fakereszt tövében fakadó s a szőlők és esztergomi országút közti árokban délnek futó, kisebbszerű, hideg forrás és vize érhető; mivel a Radl malom ajtaja előtti nagy forrás medenczéje az esztergomi országnak keleti oldalán fekszik, hogy tehát a határvonal azon út nyugati oldaláról e nagy medenczéhez juthasson s ismét a szőlők és esztergomi országút közti árokba ezen országút nyugati oldalára érhesen, az esztergomi országutat itten

kétszer metszenie kellett volna; a határlevél szerint pedig ez itten egyszer sem történt.

Bizonyos ugyan, hogy a b. Lipthay-féle puszkaporos malom mellett fakadó dús és meleg vízű forrástól a flóriántéri vízgyűjtő és hűsítő medenczéig vezetett római eredetű vízvezetéki mű utolsó vagyis legdélibb falpillérének, akkor midőn O-Buda Aquincum volt s benne a legió II. adjutrix tanyázott, vagyis Kr. u. 3. 4. 5. században a flórián-téri vízmedence mellett kellett állnia; Nagy Lajos alatt, 1355-ben azonban e vízvezetéki műnek legdélibb pillére a Flórián-téren vagy ennek közelében már alig állhatott; mivel O-Buda éjszakfelé nemcsak a Flórián-térig, hanem még azon felül is terjedt Nagy Lajos korában, s épen Nagy Lajos korában, midőn ez királyi állandó székhelyét a mostani új budavári palotába áttette, veszi kezdetét azon átalakulás, mely egész O-Budának dél felé irányulását, később pedig hanyatlását is maga után vonta, s melynek Új-Buda felvirágzását köszönheti; ily pillérek és falak tehát a Flórián-téren a városi közlekedést és forgalmat nagy mértékben akadályozták volna s ha O-Buda akkori lakói ily római eredetű műemlékek iránt valami kegyelettel viseltettek is volna, s azoknak jó építési anyagát történeti jelentőségüknél többre nem becsülték és házak, présházak építésére, mint az legújabb időkig történt, felhasználni kedvük nem lett volna, e flórián-téri vízvezetéki fal- és pillérmaradványt már a piaci és városi közlekedés szempontjából minden esetre lebontották volna; ily kegyelettel azonban római műemlékek iránt O-Buda lakói egészben és nagyban véve soha sem viseltettek, mi leginkább abból tűnik ki, hogy ezen vízvezetéki mű falának és pilléreinek épsége azoknak a mostani városhoz való közelségével épen megfordított viszonyban áll, mentől közelebb esnek O-Budához, annál kevesebb, mentől távolabb állanak O-Budától, annál több, nagyobb nyomaikat lehet ma is találni; egészen valószínűtlen tehát, hogy a Flórián-téren, tehát a városhoz legközelebb eső, sőt magában a városban levő vízvezetéki fal és pillér Nagy Lajos korában, midőn e vízvezeték már szintén több mint 1000 éves volt s a határlevél szerint legészakibb végén is összedülve még fennállott, s a határlevélben említett utolsó pillér alatt ily flóriántéri pillér értetett volna; s ellenkezőleg, csaknem egészen bizonyosnak vehető, hogy Nagy Lajos korában is már ugyanazon a Vörösvárról a Duna felé futó vízárkon túl északra eső pillér volt (északról délfelé haladva) a legutolsó, mely ma is a legutolsó, «Maria zu Stein» nevet visel, s mely a városhoz való közelsége daczára mégis inkább kikerülte a lebontatás veszélyét, mint sok a várostól távolabb fekvő társa, nyilván épen azért, mivel Nagy Lajos korától fogva évszázadokon át igen fontos határjelzőül szolgált, utóbb pedig valami istenfélőnek épen e pillér falmaradványába egy most is ott levő «Maria zu Stein» nevű kápolnácskát vésetni jutott eszébe; egyébiránt magából Nagy Lajos határleveléből is kivehető, hogy ezen utolsó pillérszem akkor is sem magában a városban, sem ennek közvetlen közelében *nem* állott; hogy ellenkezőleg egy jó hosszú métát kellett még haladni, míg az ember a minoriták székháza közelében állott, földből felhányt határdombhoz, tehát némileg lakott helyhez ért; s ha csakugyan a flórián-téri pillér 1355-ben még fennállott s a határlevél *ezt* és nem inkább a közelében levő utcát vagy házat választotta volna határjelzőül, minden esetre legalább azt említette volna fel, hogy kinek a háza közelében vagy előtt áll ezen pillér? hogy így a többi pillérektől megkülönböztetve legyen; s abból, hogy a határlevél *ezt nem* teszi, szintén csak azt lehet következtetni, hogy ezen utolsó pillér 1355-ben a várostól jókora távolságra feküdt s egyéb műtárgy, mely határjelzőül választható lett volna, annak közelében akkor sem állott.

A flórián-téri vízvezetéki medenczéhez tehát északról a határvonal ezen okok miatt nem érkezhett; s ha ide érkezett volna is, már itt a Percz-utczához igen közel lett volna, minthogy a csereokmány szerint innét délkeleti irányban haladt tovább, a Flórián-tértől délkeleti vonalban pedig már mindenütt házak álltak, a határvonal már egészen a Duna partjáig mindenütt csak utcákon át, s nem mint a csereokmány mondja, kerteken, árkon s városon kívül, tehát mezőn fekvő, Fehéregyházához vezető nagy úton át jutott volna azon pontra, hol határozottan keletre kanyarodnia s a Duna partjához így érkeznie kellett; s abból, hogy a határlevél szerint, a határvonal csakis ezen legutolsó keleti irányú kanyarodása után haladt keleti irányban egy *utczán* át, mely Tompa

László és Imrefi Péter házai között kezdődött, szintén csak azt lehet következtetni, hogy előbb, vagyis a minoriták kolostora közelében való határdombtól és ennek közelében állott házcsoporthól fogva egészen Tompa László házáig, oly tájakon át ment, hol sem utcák, sem egyes elszórt házak nem állottak s így a Percz-utcán át, mindjárt keletnek, nem indulhatott.

Hogy Ó-Budán már Árpád fejedelem korában két várszerű palota volt, könnyen igazolható, magának Béla király névtelen jegyzőjének feljegyzéseivel is. Ezek közül egyik magának Árpádnak székkelye volt s Etelvára (Eitzelburg) nevet viselt, Árpád ebben lakott, ebben tanácskozott vezéreivel hadjáratai megindítása iránt, ebből indította meg hadjáratokra seregeit, ebben tartotta diadalünnepeit, mint az Anonymusnak elébb már idézett feljegyzéseiből kitűnik. Hogy pedig Ó-Budán Árpád korában még egy másik várszerű palota is volt, azt Anonymus krónikájának következő, 46. fejezetbeli feljegyzése mutatja:

«Ekkor Árpád övéivel Attila király városában 20. napig maradt. És ugyanazon helyen Kundnak Kurhan atyjának földet adott Attila király városától Százhalomig és Gyógig; fiának pedig egy várat népének védelmére. Ekkor Kurhan megparancsolta, hogy ezen város az ő nevérol nevezzék, mely név egészen a mai napig sem ment még feledékenységbe.»

Szóval Kurchannak is jutott és Árpádnak is maradt egy vár Ó-Budán. — Etelvára az, melyben Árpád s utóbb Erzsébet, Mária és Borbála királynék laktak, s melyet ez utóbbi királyné, Holzer János bécsi bíróhoz intézett levele szerint, 1425. évben újraépített, vagy legalább kijavíttatott s németül Etzelburgnak nevezett. Kurchannak vára pedig ugyanaz, melyet Jakab szepesi gróf 1363. évben és Zsigmond király 1406. évben kelt levelében említ és világosan «Kurchan ó-varának» (antiquum castrum Kurchan) nevez.

Ezért osztom ugyan Havas úr véleményét, hogy Ó-Budán 1355-ben a királynő területén, több mint egy várszerű palota állott; nem oszthatom azonban abbéli véleményét, mintha ily régi várak száma akkor ott háromra rúgott, ezek mind egy rakáson a Königsbergl nevű házcsoporthelyén és ettől nyugatra fekvő kis dombon állottak volna; mintha Erzsébet királyné Königsbergl helyén vagy szomszédságában átkelt, s különösen: mintha a Nagy Lajos csereokmányában, a minoriták kolostora és a Duna partja közti határvonal mentén, kétszer említett vár (castrum) alatt, mindig egy, és pedig a Königsbergl helyén állott vár értetett volna. — Valahányszor ugyanis Nagy Lajos csereokmányában valamely határjelző tárgy ismételve említett, a csereokmány szövegében e körülmény az ugyanazonosság feltüntetése végett mindig világosan kiemelve van, abból tehát, hogy e csereokmány a minoriták és Duna partja közti határvonal mentén kétszer említ várat s nem mondja azt, hogy mindig ugyanazon egy várat értette ez alatt, következtetni kell, hogy ott két egymástól különböző és egymástól elég távol álló várról, és pedig első ízben azon várról, mely a mai Kis-Czell helyén állott és Etelvára, németül Etzelburg nevet viselt; második ízben ellenben azon várpalotáról van szó, mely a mostani Königsbergl helyén állott és Kurchan ó-vára nevet viselt.

Nagy Lajos 1355. évi nevezetes csereokmányában azon várpalota, melyben anyja, Erzsébet lakott, s mely Etelvár, németül Etzelburgnak neveztetett, világosan a várostól oldalt fekvőnek (in ipsius civitatis seu oppidi latere constitutum) mondatik, mi a Kis-Czell nevű katonai kórház fekvésének egészen megfelelő; azonfelül figyelmen kívül nem hagyható az sem, hogy az elébb már megállapított határvonalak szerint, a Königsbergl nevű házcsoporthelyén a királynői területnek szélén, a Kis-Czell helyén állott várpalota ellenben minden oldalról illő távolságra, a királynői területtől körülvéve, mondhatni annak központján felelt; továbbá: hogy Erzsébet királyné a zajtalan magányt kereste, mit az országúttól jókora távolságra uralkodó, magas ponton fekvő kis-czelli várpalota sokkal inkább volt képes neki nyújtani, mint az esztergomi országút és elébb leírt Fehéregyháza felé vezető nagy út között, magánházak szomszédságában, mely posványos helyen fekvő Königsbergl házcsoporthelyén állott várszerű palota (castrum); mely körülmények mind arra mutatnak, hogy a Kis-Czell helyén állott vár az, melyben Attila, Árpád, Erzsébet, Mária és Boris királynék laktak; a Königsbergl házcsoporthelyén volt várpalota pedig az, mely egykor római theatrum lehetett, Attila korában szintén várpalotává átalakíttatott, Árpád által Kurchannak Kund

LT

Ezen Kurchan
vár név nem
állott, mert

1326-ban is
csak a hely
még nem volt

Ang. Ökum.

II. 636.

fiának adatott, mély fekvése miatt azonban árvizeknek mindig kitéve levén, többet újjraépítve vagy javítva nem lett s ezért még hamarabb tönkre ment, mint Etelvára.

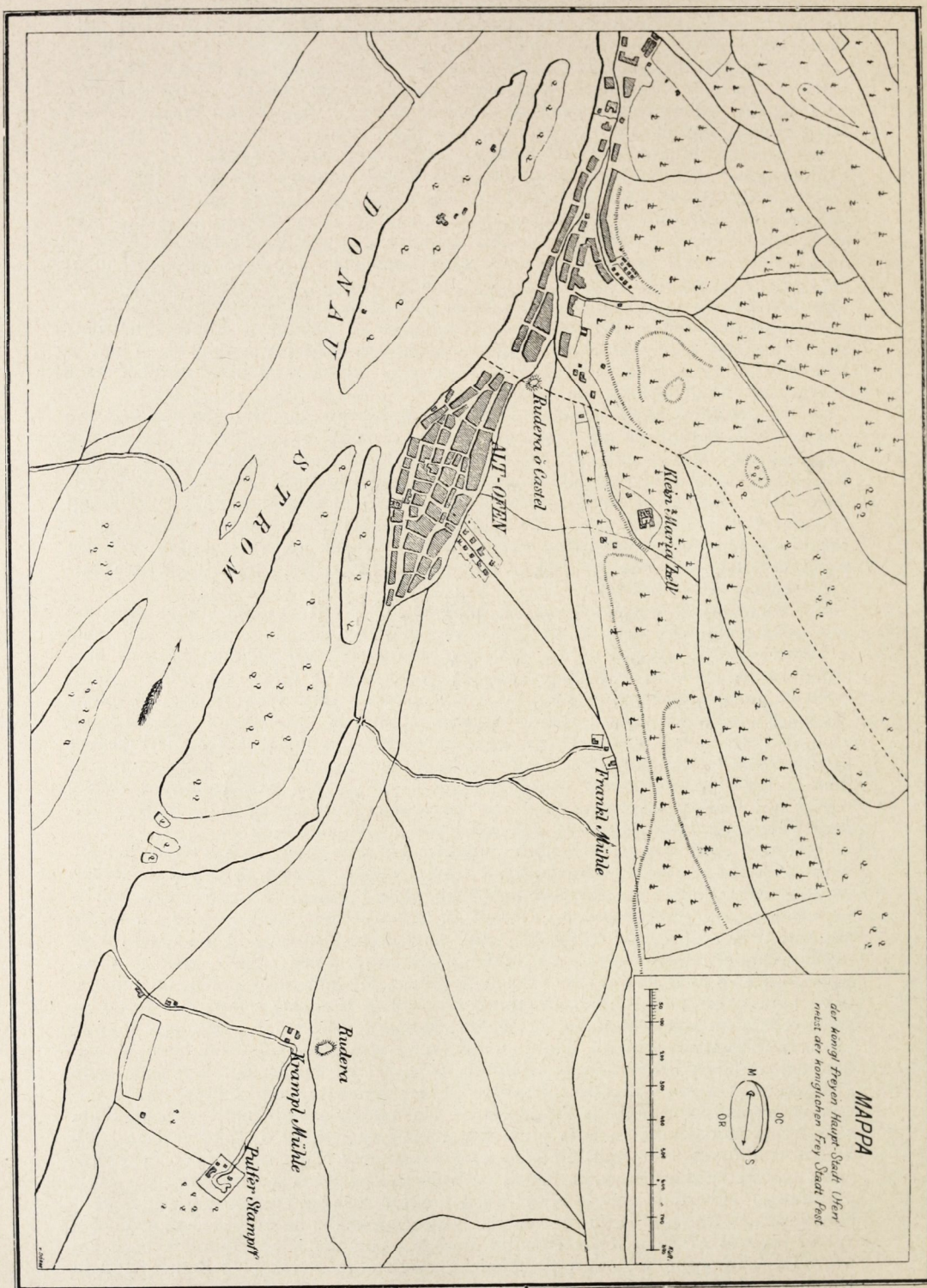
Hogy e két váron kívül Nagy Lajos korában Ó-Budán, s épen a királynő, területen még egy harmadik várpalota (castrum) is lett volna, arra nézve semmi megbízható történeti adat nincsen, annak fekvésével foglalkozni tehát egészen feleslegesnek látszik.

Ezekből látható, hogy azon árok, mely Nagy Lajos 1355-iki csereokmányában a vár előtt levőnek mondatik, nem lehetett más, mint azon nagy árok, mely (az esztergomi úton északról délfelé haladva) Kis-Czell előtt van, az esztergomi országútat most a Föld-utczával összeköti; várerődítési czélokra talán soha, hanem legújabb időkig arra volt rendelve, hogy a Mátyáshegy és Kecshegy völgyületeiből záporosó alkalmával lerohanó víztömegeket az esztergomi út és Ó-Buda közti mély fekvésű mezőn és a városon át a Dunába nyugatról keletre elvezesse s így ezen mezőt és a várost a koronkinti elöntéstől megóvja; a Szőlőhegy-utca táján pedig ezen árok a határlevél szerint a Fehéregyházához vezető nagy út által volt Nagy Lajos korában átmetszve; a Königsbergi helyén állott várpalotának árka azonban már azon nagy távolság miatt, mely e két tárgy között van, nem lehetett.

Hogy Nagy Lajos korában Fehéregyház környékén több ház s a királyné jobbágynak majorja is ott állott, azt Nagy Lajosnak 1355. évi, V. Lászlónak 1453. és Mátyásnak 1479. évi idézett levelein kívül több magánügyletre vonatkozó bevallások is bizonyítják, s igen természetes, hogy a királynői város polgárai itt az esztergomi és Fehéregyházához vezető út közötti sarokban gazdasági épületeket emeltek volt, mivel határuk legnagyobb része, innét az Aranyhegy és Péterhegy felé fekvő vonalban feküdt, maga városuk ellenben onnét délre, a mostani Ujlak városrész felső táján volt, e telepítvény által tehát mezei munkáikat megkönnyíteni akarták.

Szembeeszkő az is, hogy ha a határvonalak úgy haladtak volna, mint azt Havas úr megjelölé, a budai egyház a városból területének azon részére, mely az esztergomi út nyugati oldala mellett feküdt s melyben Fehéregyháza és bormező hegyein kívül a marhaállomány hegyi legelője is volt, csak idegen területen át haladva juthatott volna, mi a csereokmány kitűzött czéljával homlokegyenest ellenkezett volna; másrészt pedig minthogy az egész kis-czelli domb és ettől délre fekvő terület Havas úr által vont határvonalak szerint is Erzsébet királynő területéhez tartozott, bizonyos, hogy épen azon helyen, mely alatt mint látszik, Kis-Czell környékét leginkább érti, Fehéregyháza már azért nem fekhetett, mivel Corvin Mátyás 1479. évi levele szerint Fehéregyháza oly területen állott, mely még azon időben is a budai egyház tulajdona volt.

Hogy a Flórián-térre képzelt minorita-kolostor, sem a Kis-Czell helyére vagy környékére képzelt, sem pedig a Radl malomtól nyugatra fekvő hegylejtő tövében állott, tehát mindkét esetben több mint $\frac{1}{4}$ órányi távolságra eső Fehéregyházával szemközt állónak; a Flórián-tér tájára képzelt malom pedig e helyekre képzelt, illetve állott Fehéregyháza alatt, kapuzata előtt, vagy ahhoz közel fekvőnek nevezhető nem lett volna; továbbá, hogy «unweit» és «nahe», vagyis «nem messze» és «közel» szavak hasonértelmű fogalmat jelentenek, az bővebb fejtegetésre nem szorúl; egyébiránt Frankl Pál (Pölchen Franckl) malma a Flórián-tér táján már azon oknál fogva sem lehetett, mert ott oly forrás, mely 30 lépésre forrásától számítva, malmot hajtott volna, soha sem volt, most sincsen; a malmot hajtó víznek bizonyos magasságból esése ott ily forrás esetében sem lenne elképzelhető; a báró Liphay birtokán, a puskaporos malom mellett fakadó hatalmas forrás vize pedig a Flórián-térre sem a legközelebb múlt századokban, sem Nagy Lajos korában nem juthatott; mert hiszen a báró Liphay birtokától hajdan a Flórián-térig terjedett római vízvezeték fala Nagy Lajos 1355. évi csereokmányában is már összedült falnak, átlukasztott kőnek (murus dirutus, lapis perforatus) nevezetik; tehát ezen római eredetű remekmű akkor már rég romokban hevert, s az, előbb azon át vezetett víztömegeknek, ha előbb nem, a Vörösvárról jövő és Ó-Buda felett Dunába ömlő víz patakjánál okvetlenül keletre kanyarodniok s ezen vörösvári patakkal egyesülten még jóval Ó-Buda felett a Dunába szakadnia kellett.

BUDA A FÖV. MÉRNÖKI HIVATAL RÉGI TÉRKÉPE SZERINT

Hogy pedig Franckl Pölchen malma, mely Schier Sixtus budai polgárnak eredeti feljegyzésében Fehéregyházhoz közel fekvőnek jeleztetik, néhány századdal ezelőtt csakugyan ott, hol most a Radl malom áll, s nem a Flórián-téren feküdt, azt egy igen régi eredetű, hivatalos térkép, mely előbb szab. kir. Budafőváros levéltárában őriztetett, most pedig a főváros egyesítése óta, a fővárosi mérnöki hivatalban (19. szekrény, 14. fiók, 8. lap, 185. invent. szám alatt őriztetik), minden kétségen kívül helyezi. Ezen «Mappa der königl. freyen Haupt Stadt Ofen nebst der königlich frey Stadt Pesth» című, szembetűnőleg Buda sz. kir. főváros határainak hivatalos megállapítására készült, s egy erre vonatkozó okmányhoz mellékletül szolgált; az eredeti térképen ugyanis, melyet csak néhány nappal ezelőtt voltam szerencsés a fővárosi mérnöki hivatalban feltalálni, azon malom, mely elébb a mostani Radl malom helyén állott, ott kitüntetve s határozottan «Frankl Mühl» felirattal van jelezve. — Ugyanezen térképen, azon hely, hol most Königsbergi nevű köralakú házcsoport áll, «Rudera v. Castell» felirattal van jelezve, de sőt e térképen a nemrég kiásott ó-budai amphitheatrums is feltüntetve van.

Hogy végül a Radl malom aijtája előtt fakadó és ezen malmot nyomban hajtó hatalmas forrás vize nem hideg, hanem ma is meleg, és pedig körülbelül épen oly hőfokú, mint a báró Lipthay birtokán a puszkaporos malom mellett fakadó, és azért legerősebb téli hideg időben sem fagy be soha, hanem párologva tovább folyik, arról hőmérő útján vagy ujjának bemártása által bárki könnyen meggyőződhetik; s ezen, vagy pedig többi, elébb már körülírt kisebb hideg források vizének felhasználásával tehát a paulinusok, kik Fehéregyházában 1479-től 1541-ig laktak, halastavakat könnyen alakíthattak; az esztergomi országút és a Mühlhuth és Kapuzinerhuth közti árok által befoglalt, egyházuk és kolostoruktól délnek esett, több holdnyi kiterjedésű, csaknem egészen lapos, északnyugati szelektől védett, jó talajú területet gyönyörű kertté varázsolhatták át, mit Perényi nádor 1510. évi levele szerint meg is tettek, Kis-Czell környékén pedig malmot hajtó, vagy kisebb számbavehető forrás nincsen, — és nincs is arra történeti adat, hogy előbb lett volna.

Ha Ó-Buda maig oly magyar város maradt volna, mint a milyen hajdan volt, valószínű, hogy legalább a fehéregyházi szőlőhegynek neve el nem mosódott, hanem megmaradt volna s így a szájhagyomány Fehéregyháza fekvésére nézve némi támpontot nyújthatott volna; a mostani német tájnevek azonban erre, nézetem szerint is, nem alkalmasak. Einsiedlerhuth névből tehát a pálos-remetéknek Kis-Czell környékén tartózkodására következtetni való nem lehet, egyébiránt a Mühlhuth, vagyis Radl malomtól nyugatra fekvő szőlőhegy-dűlő neve annyit mindenesetre mutat, hogy azon hegy alatt, a mostani Radl malom helyén, századok óta, mindig malom állott; az ettől délre eső «Kapuzinerhuth» dűlőnév pedig a történeti adatokkal összevág, mivel a Victoria-téglagyár területén csakugyan a Szent-Ferencz rendű minoritáknak azon osztálya bírt klostrommal, mely «kapuzinus» nevet viselt, de sőt a Mühlhuth nevű dűlő felett ma is van egy kis forrás, mely «Maria-Wiesen», rövidítve pedig «Mariesen» név alatt ismeretes, mi Mária közeli Fehéregyházával szintén némi összefüggésben lehet.

Nem tájnevek, hanem az elébb kifejtett okok voltak tehát azok, mik engem teljesen meggyőztek arról, hogy Árpád fejedelem sírjának úgy, mint Fehéregyházának is a Radl malom előtti nagy forrástól nyugat felé képzelt vonalban, az ottani szőlőhegyek tövében; ettől délfelé a Mühlhuth és Kapuzinerhuth közti vízmosás árkáig, a fehéregyházi remeték kertjének, azon árkon túl tovább, délfelé, a Victoria-téglagyár területének északi részében pedig a minoriták kolostorának kellett lennie; hogy pedig Fehéregyháza és a minoriták kolostora csakugyan ezen helyeken állottak, azt az általam 1882. évi november hó elején a Radl malomtól nyugatnak eső (Popp, Lindmayer és Leitkamm nevű ó-budai gazdák tulajdonát képező) szőlőkertekben eszközölt kisebbszerű próbaásatások által több helyen láthatóvá tett ősrégi templomalapfal-maradványok, továbbá a múlt télen a Victoria téglagyár területén ipari célokra véghezvitt földmunkák által láthatóvá tett rommaradványok kézzelfoghatólag mutatják; mely rommaradványokat legszakavatottabb régészeink azóta már ismételve megtekintvén, az elsőként hozzávetőleg 10-ik vagy 11-ik, utóbb említettekben pedig 13-ik vagy 14-ik századbéli eredetre valló középkori építmények maradványait ismerték fel; mi azon emlékek

keletkezésének idejével teljesen összevág, mivel Fehéregyházról először Szent István királyunk, egy 1015. évben a pécsváradi apátság részére kiállított adománylevélben emlékezik meg; a délfelé szemközt állott minorita-kolostort ellenben, egy 1331. évben XXII. János pápához intézett levele szerint, Nagy Lajos királyunk anyja, Erzsébet királyné építtette.

Kinek még kételyei lehetnének, nézzon, vizsgáljon meg, vessen össze a helyszínén mindent, mi a kérdés lényegére vonatkozik s kételyei oszlani s a meggyőződésnek tért engedni fognak.

Sok jel arra mutat, hogy az imába, melyet Fehéregyházban a hívők az egek urához intéztek, kezdetben a nagy honalapító előd és fejedelemnek ott nyugvó porai iránti kegyelet is vegyült. Kupa lázadása óta azonban maguk Árpád véreből származott apostoli királyaink attól tartottak, hogy ismét jöhetne idő, melyben a megtért nemzet azon ősi vallásra, mely még Árpádé is volt, visszavágnai fog, s ez lehetett oka annak, hogy a honalapító sírjának helye annyira feledékenységre ment s hogy Béla király névtelen jegyzőjének feljegyzésén kívül e tekintetben semmi más történeti adatunk sem maradt.

Bizonyos azonban annyi, hogy Béla király névtelen jegyzője attól, mitől első apostoli királyaink tartottak, nem tartott; ma attól senki se tart és a félhold kétszázéves uralma is csak emlékeinktől, de nem vallásunktól vagy nemzetiségünkől tudott megfosztani.

Reményt nyújthat az, hogy oly idők sem fognak reánk virradni, melyekben csak annak van becse, mi anyagi hasznót hoz, s melyekben a vallásnak és nemzeti múltnak emlékei iránti kegyelet egyaránt kihal!

Kérem tehát a tisztelt országos régészeti és embertani társulatot, vegye kezébe a felvetett kérdésnek tudományos és végleges megoldását, s ha az, mint hiszem, igenlőleg oldatik meg, az erre illetékes helyen, tegye meg az e tekintetben kívánatos további kezdeményező intézkedéseket is.

Tholt Titusz.

AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1882. ÉVI ÁPRIL HAVI ÜLÉSÉNEK

J E G Y Z Ö K Ö N Y V E.*

Az országos régészeti és embertani társulat 1882. évi ápril hó 25-én d. u. 5 órakor tartotta ez évben negyedik ülését Pulszky Ferencz elnöklete alatt a m. t. akadémia kis termében. Első előadó Barna Ferdinánd volt, a ki a finnugor népek fejalkatáról értekezett. Az értekezést egész terjedelmében társulatunk folyóiratában vették t. olvasóink.

Második előadó volt dr. Tergina Gyula, a ki Erdély érmészetét ismertette. Előadása egész terjedelmében társulatunk folyóiratában látott napvilágot.

A harmadik értekező, Diner József, a Homer előtti idők fegyverzetéről értekezett. Értekezését szaklapunkban, az Archaeologiai Értesítőben, ismertettük.

Az értekezések végeztével dr. Hampel József indítványozza, hogy a társulat kérje fel dr. Zalka János, győri püspököt, hogy a püspök ő exja rákosi birtokán még a hatvanas években földerített s azóta gondos figyelemmel őrzött római mithreumot régészetiileg átkutattatná. Feltehető ugyanis hogy a szentély közelében akadnak oly emlékek, melyek benne őriztetvén, még a régi korban mikor a mithreumot lerombolták, széthányattak. Továbbá feltehető, hogy ezen mithreum közelében is, úgy mint más hasonló áldozó helyek szomszédságában, reáakadhatni azon helyre, mely az évtizedek alatt felgyült áldozati maradványok cserepek s hasonlók elhelyezésére szolgált, végre miután a speleum a római telep közvetlen területén meglehetősen kívül esett; és így melléképületek létesítését feltételezhetjük, puhatoló árkok segítségével e melléképületek nyomai volnának fűrkészendők. Hampel József ajánlja a társulatnak, hogy azon esetre, ha a püspök ő Nagyméltósága a társulat kérelmének helyt ad, kéressék fel Ebenhöch Ferencz, győri kanonok, s Paur Iván, társulati tagok, az ásatások vezetésére. A társulat az indítványt egyhangúlag elfogadta s elhatározta, hogy az

* Az előbbeni füzetből kimaradván, itt közöljük.

indítvány értelmében fog eljárni, s a nevezettekhez kérő leveleket intéz. Ezzel az ülés véget ért.

Budapest, 1882. ápril hó 25.

Pulszky Károly, társ. titkár..

AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1882. NOVEMBER HAVI ÜLÉSÉNEK

J E G Y Z Ő K Ö N Y V E.

Az orsz. régészeti és embertani társulat 1882. évi november hó 14-én d. u. 5 órakor tartotta ez évben hatodik nyilvános ülését Pulszky Ferencz elnöklete alatt, nagyszámu közönség jelenlétében.

Havas Sándor, Fehéregyháza és Árpád sírja czímén adta elő e tárgyra vonatkozó összes kutatásának eredményét, melyeket a főváros tanácsának megbízásából a nyár folyamán eszközölt. Előadásának megvilágításául fel voltak állítva Budapest legrégibb és újabb térképi felvételei, melyek segítségével az egyes határjárásokat nyomról-nyomra kimutatta. Értekezését a közönség nagy érdeklődéssel hallgatta végig, s előadása végén Tholt Titusz szólott a tárgyhoz, hogy a saját álláspontját védje. Az idő azonban későre járt; s három óráig tartó értekezés különben is kimerítette a közönség figyelmét; azért az elnök Tholt Titus urat arra kérte, hogy e tárgyra való kutatásainak eredményét a jövő deczemberi ülésen olvassa fel, s indítványozta a társulatnak, hogy Havas és Tholt urak értekezései a társulat folyóiratában kiadassanak Az indítvány egyhangulag elfogadtatott.

Titkár a pénztári kimutatást olvasta fel s az új tagokat jelentette be, s ezzel az ülés véget ért.

Budapest, 1882. nov. 15.

Pulszky Károly, társ. titkár.

AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1882. ÉVI DECZ. HAVI ÜLÉSÉNEK

J E G Y Z Ő K Ö N Y V E.

Az országos régészeti és embertani társulat 1882. évi deczember hó 12-én tartotta ez évben hetedik nyilvános havi ülését a m. t. Akadémia kis termében Pulszky Ferencz elnöklete alatt.

Tárgysorozata volt: Fehéregyháza és Árpád sírja, Tholt Titusztól.

Henszlmann Imre: Nagy Lajos székesfehérvári sírkápolnája.

Deák Farkas: gr. Károlyi László cornetája.

Ifj. Kubinyi Lajos: az árvamegyei leletekről.

Az értekezések a társulat folyóiratában az Archæologiai Értesítőben egész terjedelmökben fognak megjelenni. Tholt Titus előadásában bebizonyítani iparkodott, hogy a régi Fehéregyháza és Árpád sírja szerinte egészen más helyen feküdt, mint a melyre Havas Sándort vezették kutatásai. A társulat e nagy fontosságú kérdés eldöntésére nem érzé magát hivatottnak, ezt csak rendszeres kutatások fogják eldönthetni; addig is míg ezeket a tavasszal meg lehet kezdeni, oda nyilatkozott, hogy mind Havas, mind Tholt úrnak értekezése társulatunk folyóiratában adassék ki, s a tavasszal esetleg a helyszínen ásatások rendeztessenek. Ezzel az ülés véget ért.

Budapest, 1882. decz. 12.

Pulszky Károly, társ. titkár.

AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1883. ÉVI JAN. HAVI KÖZGYÜLÉSÉNEK

J E G Y Z Ő K Ö N Y V E.

Az országos régészeti és embertani társulat 1883. évi január hó 16-án tartotta évi közgyűlését a m. t. akadémia kis termében Pulszky Ferencz elnöklete alatt.

Pulszky Ferencz az emberi művelődés rézkorszakáról értekezett; érteke-

Arch. Értesítő,

zése hasonló című nagyobb művének — mely nem sokára önállóan fog megjelenni — részletét képezte. Az értekezést, még inkább a hasonló című munkáról való jelentést zajos tetszéssel fogadta a nagy számmal egybegyűlt közönség.

Utána Hampel József a m. n. muzeum egy legújabban szerzett zománczos ötvösművét mutatta be, hasonló művű ékszerek kíséretében; egy sodrony zománczos díszfeszületet a XVI. századból és egy zománczos arany nyakékszert.

Előadása bevezetésében ismertette a zománcz fejlődését, annak különböző neveit s technikáját, s szóba hozta a hazai zománczos ötvösműveket, s ezekkel kapcsolatosan mutatta be a m. n. muzeum kincstárának e nemű legkiválóbb példányait. Előadásához egy indítványt is csatolt. Ismeretes ugyanis a terv, hogy Ráth György az országos iparművészeti muzeum igazgatója, a jelen évben a fővárosban egy országos ötvösmű-kiállítást óhajtana létrehozni, a melyen együtt lennének mindazon ötvösművek, a melyek az országban szerteszét magánosoknál és a gyűjteményekben őriztetnek. — Ily módon a kincseknek ily egy helyre hozatala által alkalom adatnék a szaktudósoknak az ország különböző részeiben levő kincsekkel megismerkedni, azokat leírni, s tudományosan feldolgozva, kiadni. Hampel indítványa oda irányul, kérje meg a társulat, Ráth Györgyöt, hogy ezen tervét mint igen fontosat tegye kiviteli tárgyává, s indítsa meg a mozgalmat a létesítendő országos ötvösmű-kiállítás iránt. Az indítvány egyhangúlag elfogadtatott.

Utána Könyöki József jelentése olvastatott fel a pozsony-detrekő-szt.-miklósi őskori barlangról.

Titkár felolvasta az 1882-ről szóló titkári jelentést, melyet egész terjedelmében alább vesznek t. olvasóink a pénztárnoki jelentéssel egyetemben, kinek jelentése alapján a választmány a szokásos felmentvényt megadta.

Titkár jelenti, hogy özv. Batthyány Lajosné a társulat alapító tagjai közé lépett. Örömmel vétetik tudomásul.

Henszlmann osztályelnök jelenti, hogy Székesfehérvár polgármestere arra kéri a társulatot, hogy a társulat tulajdonát képező tervrajzot a legújabb székesfehérvári ásatásokról adja át a városi levéltárnak, hol az előbbi ásatásokat feltüntető tervrajzok is őriztetnek. A választmány utasítja a titkárságot, hogy a tervrajzot küldje el a városi levéltár számára.

Ezzel az ülés véget ért.

Budapest, 1883. január 16.

Pulszky Károly, társ. titk.

TITKÁRI JELENTÉS

AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT MŰKÖDÉSÉRŐL AZ 1882. ÉVBEN.

Országos társulatunk az idei évben fennállásának negyedik évét töltötte be. Működésünkben szorosan ragaszkodtunk a múlt években követett gyakorlathoz. Társulatunk működése most is főleg az üléseken nyilvánult, s az érdeklődés a szakférfiak munkálkodása következtében első sorban topographiai kérdések felé fordult.

Üléseink közül kettőt szenteltünk ezen kérdések egyik legfontosabbikának tisztázására, arra, hogy hol feküdt Árpád sírja. Két ülésben megint igyekeztünk áttekintést nyújtani az országos könyvkiállításban levő gazdag művészettörténeti és régészeti anyagról és ezt az illető bizottság szíves engedelmével külön összeállítva, bemutattuk a szakközönségnek, az előadásokban iparkodván a fölötte érdekes tárgyakból hazánk művelődésének történetére nézve az eredményeket levonni. Üléseinken ezenkívül örömmel észlelhettük vidéken kutató szaktársaink közreműködését, mert ez biztat, hogy az összeköttetés a vidéki társulatokkal, mely a régészeti kutatásra oly szükséges, idővel megerősödik. Az üléseken tartott előadások tárgy szerint csoportosítva a következők voltak:

Az I. ősrégészeti szakosztály körébe tartozó előadások:

Az 1882. jan. 31-ki ülésen: Barna Ferdinand, Aspelin R. J. a finn-ugor ősrégészeti elemei című művét ismertette.

Ugyanezen ülésen Pulszky Ferencz a legújabb keszthelyi népvándorláskori leleteket ismertette.

Az 1882. márczius 28-ki ülésen Széll Farkas a Karczag vidéki kúnhalmokról értekezett.

Ugyanezen ülésen Nagy Géza, a székely muzeum őre, jelentést adott a Székely nemzeti muzeumról.

Az 1882. ápril 25-ki ülésen Barna Ferdinand a finn-ugor népek fejalkatáról értekezett.

Az 1882. október 10-ki ülésen dr. Márky Sándor értekezését a szentannai avar ringről Torma Károly olvasta fel.

Az 1882. november 14-ki ülésen Havas Sándor Fejéregyházáról és Árpád sírjáról értekezett.

Az 1882. december 12-ki ülésen Tholt Titus Fejéregyházáról és Árpád sírjáról tartott felolvasást.

Ugyanezen ülésen Kubinyi Miklós az árvamegyei leletekről értekezett.

A II. antik emlék és éremtani szakosztály körébe tartozó előadások :

Az 1882. ápril 25-ki ülésen Diner József a Homer előtti idők fegyverzetéről értekezett.

Az 1882. október 10-ki ülésen dr. Fröhlich Róbert: Egy aquincumi castrumról tartott felolvasást.

A III. magyar emlék-, érem-, czimer- pecsét-, és fegyvertani szakosztály körébe tartozó előadások :

Az 1882. febr. 28-ki ülésen Br. Radvánszky Béla a régi magyar ezüst edényekről tart felolvasást.

Ugyanezen ülésen Pulszky Ferencz a Magyarországon írott és díszített kéziratokról a XII—XIV. században értekezett. A társulat ezen ülése kiállítással volt egybekötve, a szóban forgó régi magyar ezüst edények a n. muzeum gazdag kincstárából, a könyvek a könyvkiállításból egy órával az ülés előtt közszemlére voltak kitéve.

Az 1882. márczius 28-ki ülésen dr. Thallóczy Lajos a handzsárokról értekezett.

Ugyanezen ülésen Pulszky Károly a Corvin-könyvtár Attavante codexeiről tartott felolvasást.

Az 1882. ápril 25. ülésen dr. Tergina Gyula Erdély érmészetéről értekezett.

Az 1882. decz. 12-ki ülésen Deák Farkas gr. Károlyi László cornetáját mutatta be.

A IV. egyházi régészeti szakosztály körébe tartozó előadások:

Az 1883. december 12-ki ülésen dr. Henszlmann Imre: Nagy Lajos székesfehérvári sírkápolnájáról és a legújabb fehérvári ásatásokról értekezett.

Értekeztek 16-an. Hét társulati ülésünkön volt összesen 18 előadás.

A társulattól kiléptek 1882-ben.

Br. Bakonyi György Felső Zsember; Básthy Ignác, Heves; Berlicza Ferencz, Besztercebánya; Borostyány Béla, Lőcse; Brandl Rudolf, Pozony; Szt-György; Bükk László Tóti, Bihar m.; Demján Elek, Podbjel-Turdossin; Hulényi István, Besztercebánya; Hyross Mihály, Besztercebánya; Kamassy Mátyás, Besztercebánya; Kiszelák Sándor, Nádudvar Hajdú m.; Lőczy Lajos, Budapest; Hajovszky Artur, Besztercebánya; Réthy Lajos, Déván; dr. Róth Samú, Lőcsén; Tillesz Ferencz Besztercebánya; Zelenka Pál, Miskolcz.

A társulat halottai 1882-ben :

1. ft. August Gerő, Zirczen. 2. Demkó János, Budapest. 3. Gyalokai Ferencz, Sátoralja-Ujhely. 4. Mlt. Itebei Kiss Miklós. 5. Dr. Kaán Agost, a

társulat volt ügyésze. 6. Dr. Kovács György, Pozsony. 7. Körner Iván, H.-Szo-
boszló. 8. Boleman Adolf, Nagy-Kálnán.

A társulat tagjainak létszáma a jelen évben :

Alapító: 66. Rendes: 401. Meghalt 8. Kilépett 17. Összesen 25. Belépett 17.
Társulatunk a lefolyt évben a külföld előtt is életjelt adott magáról. Ama
kegyeletes ünnepély alkalmával, melyet a német régészek rendeztek De Rossi
János 50 éves írói működésének tiszteletére, társulatunk elnöke és másodel-
nöke meleg hangú felszólítást intézett a társulat összes tagjaihoz, hogy aláír-
saikkal minél tömegesebben lépjenek az ünnepelt tisztelői sorába, s ennek
eredménye volt, hogy mintegy ötvenen képviseltették magokat az említett
ünnepélyen.

Vagyoni állásunk elég kedvezőnek mondható. Négy évi fönnállás után van
5400 frt jól elhelyezett alaptőkénk és december végeig folyó kiadásaink tör-
lesztésére 751 frt, 58 kr.

Köszönettel tartozunk a m. n. muzeumnak, mely társulatunkat az előbbi
évek szokásához híven folytonosan támogatta, rendelkezésünkre bocsájta gaz-
dag gyűjteményeit, újabb leleteit, szerzeményeit és rajzait, hogy azokat ülésein-
ken bemutathassuk és értékesíthessük.

Pénztári számvizsgáló bizottság jelentése.

Tisztelt közgyűlés!

A múlt év december hó 12-én tartott választmányi ülés határozatából,
mi alulirottak küldettünk ki a f. é. pénztári kezelésnek s általában a társulat
pénzügyi állapotának megvizsgálására, — Mi e tisztünket 1883. január hó 12-én
a társulati segédtitkár jelenlétében teljesítettük; az egyes kiadási tételeket
egybe vetettük a mellékelt utalványokkal, nemkülönben a bevételek rovatait, s
a készpénz állapotát; szemle alá vettük a tűzmentes, biztos helyen őrzött érték-
papirokat, s azt találtuk, hogy 1882. december hó 31-ig

a bevétel	2556 frt 80 kr.
a kiadás	1805 frt 22 kr.
maradék pénzül	751 frt 58 kr.;

mihez hozzáadva az 5400 frt névértéket képviselő értékpapirokat, a társulat
6151 frt 68 kr. vagyonnal rendelkezik.

A pénztári vizsgálat alkalmával meggyőződünk a kezelés pontosságáról,
a bevételi s kiadási tételeknek igazolt bevezetéséről s a kimutatott pénztári
állapot teljes megbízhatóságáról, valamint az értékpapírok rendes kezeléséről:
minélfogva indítványozzuk, hogy a t. Elnökség Czanyuga József t. pénztárnok
úrnak 1882. december 31-ig a szokásos felmentvényt kiadatni, a t. választmány
pedig neki a pontos kezelésért az elismerést kifejezni méltóztassék.

Minthogy pedig a rendes kiadások fedezése után is az év végével a tár-
sulat jelentékeny összegű átvitelt mutathat fel, indítványozzuk, hogy 300 frtért
az alaptőke növelésére biztos értékpapírok vásároltassanak.

Budapest, 1883. január hó 12-én.

Dr. Tergina Gyula
mint társulati segédtitkár.

Br. Nyáry Jenő
mint a számvizsgáló bizottság elnöke.

Dr. Réthy László
mint a számvizsgáló bizottság jegyzője.

Deák Farkas
mint számvizsgáló bizottsági tag.

AZ ORSZÁGOS RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT 1882. ÉVI PÉNZTÁRI SZÁM-
ADÁSAINAK KIVONATA.

<i>Bevétel:</i>		<i>Kiadás:</i>	
Pénztári maradvány 1881-ről...	1188.94	Igazgatási költségek...	614.91
Alapítványi befizetés ...	100.—	Kiadványok ...	788.28
Alapítványi kamatok ...	55.—	Postabérek ...	37.77
Fvdfjak ...	895.19	Tőkésítés ...	308.91
Értékpapírok kamatai ...	317.67	Kiküldetések ...	40.75
Összes bevétel frt	2556.80	Rendkívüli kiadás ...	14.60
		Összes kiadás frt	1805.22
Bevétel...	2556.80		
Kiadás...	1805.22		
Készpénz...	751.58		
<i>Vagyron:</i>			
Értékpapírok...	5400.—		
Készpénz...	751.58		
	frt 6151.58		

Hogy ezen pénztári kivonat az 1882. évi általunk megvizsgált számadásokkal megegyez, bizonyítjuk.

Budapest, 1883. január 12-én.

Deák Farkas,
számvizsgáló.

Dr. Réthy László,
számvizsgáló.

Br. Nyáry Jenő, társ. II. elnök.

Dr. Tergina Gyula,
számvizsgáló.

AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT F. É. FEBRUÁR HAVI ÜLÉSÉNEK
J E G Y Z Ö K Ö N Y V E.

Az országos régészeti és embertani társulat f. évi február hó 13. d. u 5 órakor tartotta ez évben második havi ülését a m. t. akadémia kis termében Pulszky Ferencz elnöklete alatt.

Első előadó dr. Fröhlich Róbert volt, a ki az agathyrsekről értekezett. Értekezése egész terjedelmében nyomtatásban fog megjelenni.

Utána Szendrey János a diósgyőri őskori barlang-ásatásokról szóló jelentését adta elő. Előadó a társulat költségén és megbízásából kutatta át a diósgyőri őskori barlangot, s erről szóló jelentését társulatunk folyóiratában veszik t. olvasóink.

Ezzel az ülés véget ért.

Budapest, 1883. február 13.

Pulszky Károly. társ. tit.

ÁSATÁSOK A DIÓSGYŐRI BARLANGOKBAN.*

Mindenki érzi, tudja ma már, hogy a világ története többé nem az ó-kori classikus népek a görögök és rómaiak s még csak nem is az egyiptusiak történetén kezdődik, hogy a biblia időszámítása többé meg nem áll, — hogy ama roppant idő-köznek, mely a geologia ismert rétegeinek alakulásától, a jégáraktól, az özönvíztől, a mamuttól kezdve a történelmi korszakig lefolyt, szintén története van. Története, melyet különösen az ember szereplése szempontjából megteremteni, a roppant idő-közt epochákra osztani s az őskor reánk maradt nevetlen emlékeiből s kihalt állat-világa és emberi társadalma csontvázaiból ama korszakok *erkölcsi emberét* reconstituálni ismét az ősrégészettan hivatása.

Azt a sok problémát, melyet az őskori leletek elénkbe tárnak, kifogná különben megfejteni?

* Fölolvastott az orsz. rég. és embertani társulatnak február 13-án tartott ülésében.

Homér Iliásának dalait, a heroikus ó-kori költő hőskölteményeit, *Schliemann* régészeti ásatásai Trója falai között csaknem történelemmé avatják.

Ki fogja valaha az emberiség különböző népeinek őstörténetét, a nagy népvándorlás lefolyását megírhatni pusztán nyelvészeti összehasonlítások alapján? Nagyra becsülöm, habár nem fogadom is el teljesen az összehasonlító nyelvészet tudományát, még úgy sem mint azt a kitűnő német tudós *Müller* megalapította. De kérdem, és azt hiszem méltán kérdehetem, vitte-e csak annyival is előre tudásunkat ama homályos korban, mint azt a régészet tudománya tette?

Ismereteseek a vaskos kötetek és bennök az elkeseredett harcz, melyet éppen nemzetünk őseredetének és rokonságának felderítése érdekében két nyelvészeti tábor vív. És kérdem tudjuk-e azért, hogy a török-tatárok, vagy a finnek-e édesebb testvéreink?

A mithra-cultus emlékei hazánkban, vagy *Torma Zsófia* erdélyi ásatásainak eredményei, melyek oly csudálatosan megegyeznek *Schliemann* trójai ásatagaival: a kapocs Erdély és Ilion tárgyai között, nem ily problema-e?

Herodotus II-ik könyvében azt mondja, hogy a hellenek eredetileg nem görögök, — hanem jasves; azaz szászok. — Bármilyen furcsán hangzik is a mai kritikai történetírás fülébe e mondás, — ott van, meg van írva. — Ezzel bizonyára csak bonyolódottabbá lesz a kérdés.

Vagy vessünk csak egy pillantást a mi nemzetünk őstörténetére és még mindekkorrig bizonytalan rokonságára. — Eredetileg hét nemzetségből: a magyar jász, kun, haram (palócz), székely, vaal és uz családokból állott. Jelképes nemzeti czímerül s az egyes törzsek önállósága kifejezésül a hét oroszlánt használták, — melyet csakugyan négy mezőben még az arany bulla pecsétjén is ott találunk.

Egész sora emlékezik az ó és középkori íróknak arról, hogy a mai Anglia ősnépei ugyanazonosak az Ázsiából előkerült scitha népekkel; ki tudná ma hirtelenébe e kérdést eldönteni? De az tény, hogy a nemzetiségi eredet kifejezésül Anglia czimerében a britt oroszlánok mai napig is teljes számban díszlenek; míg a magyar nemzeti czimerből végképen eltűnt emlékezetök és csak négy üres pályájuk maradván meg, melyek utóbb négy folyam nevét kapták.

Ime csak egy pár vonást vetettem oda a kérdések roppant sorozatából, a melyek megfejtésében a nyelvészet mellett bizonyára a mi tudományunkra vár az oroszlánrészt.

A jelen alkalommal ott keressük fel az embert, hol az még legfeljebb szűk-körü családjában küzd a természet ridegsége ellen; hol az idők vihara elől szintén a természet adta menedékhelyre, a sziklák barlangjaiba vonul. E barlangokról, illetőleg azok képződéséről földrajzi tekintetekben is szólnom kell.

A barlangokat rendszerint a víz alkotja. A kréta- és különösen mész-sziklák belseje némely helyen lazán tömörült. A felülről folytonosan leszivárgó víz a meglazult kőzet szemcséit valamely hasadékon át lassankint elhordja, mígnem ott üreg képződik. Ez üreg előbb csak a leszivárgó esővíznek lesz gyűjtő medenczéje, majd egy patak szakad belé s ez végzi be, amit a cseppvíz megkezdett. Az üreg helyén egész sorát a barlangoknak alkotva meg. A folyóktól és patakoktól ázott e barlangok korántsem szabályos síkátorok. A repedések s a különböző keménységű sziklakőzet okozza, hogy a barlangok itt-ott széles csarnokokká tágulnak ki, másutt meg keskeny síkátorokká szorulnak s labirintyszerűen összevissza kanyarognak. Az üregeket nagy víz idején gyakran betölti a víz, mely ilyenkor nagy tömegével oly roppant nyomást gyakorol a falakra, hogy annak teteje beszakad. A leomlott sziklát ismét szemenként a folyó tisztítja ki. E földalatti folyók és patakoknak is megvannak a maguk zuhatagjaik, tavaik, kanyargásaik, szigeteik, ezek is áradnak és apadnak, van kis és nagy vizök. De egészben véve jóval érdekesebbek a fölszíni vizeknél. Ha azután forrásuk elapad, vagy fönt valahol egy medrökbe szakadt szikla más irányt ad folyásuknak, vagy valahol új üregre lelve, egy emelettel mélyebb rétegre esnek alá — elhagyják földalatti régi medröket s a kiszáradt régi talaj a

barlangok szellős csarnokainak egész sorát tárja föl az ember és oda menekülő állatok előtt.

De csakhamar a legtöbb barlangban új tényező kezd működni, mely megkeskenyíti őket, sőt gyakran egészen el is rekeszti. Ezen tényező megint csak a víz, még pedig az, mely a felső rétegek óriási szűrőjén keresztül cseppenként beszívárog. A mészkő-tömeget átjárván, minden vízcsepp bizonyos mennyiségű szénsavas meszet old fel, mely miután maga a víz a szabad légen elpárolgott, a barlang bolthajtásain hagy annak oldalán maradt vissza. A leeső vízgyöngy a kővön egy piczi fehér gyűrűt hagy; ez a cseppkö csírája. Jön egy második vízcsepp, kissé megremeg a gyűrűn, leesik s maga után ő is ott hagy egy vékony mészréteget. Így követi véges végtelenig egyik csepp a másikat, mindegyikök egy kevés mésztől szabadul meg, s így lesznek hosszú idő múlva a törékeny csövek, melyek köré mészlerakódások üledeknek. A fölepről alábocsájtkozó függöny csúcsa lassankint eléri a földről felemelkedő hegyeket s ezekkel egyesülve, a téres üregeket lassankint apróbb és apróbb kamarákra osztja fel, hol a működő, soha nem nyugvó hatalomnak jelenlétéről a gyenge nesz tanúskodik, a mint a boltozatos ívek alatt a vízcseppek óraszerű pontos időközben alácsepegnek, mint a homokóra, kimérve az évek végtelen sorát. És e közben tudjuk, mily tündériesen díszíti fel e cseppkö-barlangokat a bolthajtásaikról leszárgó víz. A földön kevés oly szép és megragadó látvány van, mint eme földalatti csarnokok, melyeknek fehér vagy különféle színű oszlopzatait, számtalan függőnyeit, ragyogó jegezeit és a legkülönfélébb, mintegy elfátyolozott képszbrokhoz hasonló alakcsoportjait a szövétnekek füstje még el nem undokította.*

A legnagyobb cseppkö-barlang, melyet ismerünk, Kentukhyban a mamuthbarlang. Számos barlanggal bír ezenkívül Francia-, Angolország és Belgium, továbbá Krajna és Istria, mely utóbbi helyen leghíresebb a Pestoina, vagy Adelsbergi barlang, hazánkban pedig az aggteleki barlangról bizonyára mindenki hallott.

A barlangok titokzatos sötétségétől való félelem sokáig visszatartotta a tudósokat az azokban való kutatástól, míg nem az angolok, francziák és németek uttorókül léptek fel e téren is. Egymást felül muló tudományos eredményekkel kutatták át a gailenreuthi, kentucky, brixhami, abbevillei, kenti és perigorádi barlangokat *Cuvier, Buchland, Schmerling és Dawkins*.

A kutatásoknak csaknem egybehangzó eredménye volt, hogy a kihalt ásatag iramszarvas, hosszú szőrű mamuth és barlangi medve csontjaival együtt ember használta durva kőszközök, majd emberi csontok is oly körülmények között találtattak, melyek kétségtelenné teszik, hogy ezen állatokkal egy időben élt már az ember is. Természetes, hogy e messze fekvő, inkább már csak geologiaiilag meghatározható kor, — midőn mint az említettem állatok jelenléte bizonyítja Közép-Europa egészen elűtő klímával bírt a maitól, — hogy hány ezer évvel előzte meg időszámításunk kezdetét, még eddigelé csak hozzávetőleg sem volt meghatározható.**

Hazánkban daczára, hogy barlangokban jóformán bővelkedünk, kevés ősrégészeti szempontból nevezetes lelet merült fel. Mindjárt első helyen kell azok között említenem a társulatunk tudós alelnöke báró *Nyári Jenő* úr ő méltósága által megásatott s valóban páratlanul nevezetes tudományos leleteket eredményezett aggteleki barlangot. Ugyancsak tudományunk szempontjából nevezetes barlangok, hol ásatások történtek, a *Majláth Béla* és *Lóczy* urak által megásatott liszkovai és barát-hegyi, továbbá a straczenao, porácsi, haligóczi, a bihari és nádori barlangcsoportok.

Bizonyára megérthetik tehát a szaktársak örömemet, midőn hírt vettem a múlt tavaszon, hogy Borsod vármegyében a diósgyőri, úgy nevezett magyar Tempe völgyében kőfejtés közben egy barlangra akadtak és ott egy cseppkövel bevont emberi koponyát találtak. Azonnal írtam összes azon a vidéken lévő ismerőseimnek, meg-

* *Elisée Reclus*: A földgömb életjelenségeinek leírása. I. k. 263—4. lap.

** *Lubbock*: Történelem előtti idők. *W. Boyd. Dawkins*: Die Höhlen und die Ureinwohner Europas. *Hellwald*: Vorgeschichtliche Mensch.

kerestem a megye alispánját s az illető járás szolgabíróját, hogy a leletet mentsék meg a mi számunkra, — magam is, mihelyt dolgaim csak engedték, a hely színére utaztam. A barlang kicsiny nyílását, melyen még ember nem férhetett be, megmutatták ugyan — de a koponyát, — mint azt már a munkások rendszeren szokták, — úgy szét vágták, hogy egy porczikáját sem tudtam megkeríteni.

Késő ősszel, október hó végén, másodszor utaztam le Diósgyőrbe azon elhatározással, hogy rendszeres ásatásokat eszközöltessek. Az első barlang kinyitásához, melyben a koponyát találták, 14-én kezdtünk. Előző nap estétől fogva szakadt a hideg őszi eső. A vármegye alispánja s a járás szolgabírája által előzékenyen kirendelt közmunkával mind a mellett neki fogtunk a dolognak. A szűk bejárást délre a bányász-munkások többször löporrobbantással tették járhatóvá, a leszakított sziklákat eltávolíttatva, délután egy órakor bocsájtkoztam a kisded barlangba. Az egésznek ürméretét 30 köbméterre becsülöm. Közete szilárd mészkő, belső falazata kristályosan csillámló sárgás csepkővel van bevonva. Teljesen érintetlen tiszta, mintha az egész hab, vagy czukorból volna. Falai símák, minden melléküregek nélkül. Talaja porhanyó csepkőváladék, minden lépésre tompán dobog, bizonyosságú, hogy alatt új üreg van. A talajt ásatni kezdvén, minden kapavágásra szétmállott porhanyó csontrészek emeltettek ki, melyek minden rendszer nélkül telítették a talajt. Egészben egy darabot sem emelhetvén ki, hogy állat- vagy embercsontok-e, azok megállapítható nem volt. E közben három lábnyira haladván lefelé, az üreget a beszívárgó víz töltötte meg, lehetetlenné tévén a további kutatást. Az egész délutánt hasztalan kísérletekkel töltöttük el. Mihelyt az említettem mélységre értünk, a víz felbugyogott s meghiúsította ez úttal az eredményes ásatást.

Másnap kora reggel az előbb leírttól, mintegy száz méternyre a diósgyőri várkastély regényes romjaival szemben nyíló második barlanghoz siettünk,

Sokszoros és fokozott kíváncsisággal léptem ez üregbe. Igazolja ezt, hogy ember emlékezet óta az a monda él a közel vidék népénél, hogy e barlang tulajdonképen alagút, melyen által a diósgyőri várból az egri várba lehet jutni. Másrészt gyermekkorom óta emlékezem, hogy akár hányszor voltam itt, a barlang mindig színig volt vízzel, annak kristály tiszta vizéből oltván szomját a város közel fekvő negyede. Most mintegy két, harmad fél év óta a víz egyszerre csak eltűnt, a barlang pedig annyira kiszáradt, hogy a község alkalmasnak találván, annak előcsarnokát a bíró számára pinczévé alakíttatta által.

Ez előcsarnok körülbelül olyan kiterjedésű, mint az előbb leírt egész barlang, csakhogy jóval magasabb és szabályos négyszög alakú. Fala szintén csepkő, azonban a víz hatása folytán sötét zöldesbarna színű.

Az előcsarnok délkeleti oldalán a talajtól mintegy egy méternyi magasságban van a barlang két méter szélességben nyíló első folyosója. E folyosó talaja észrevehetőleg lépésről lépésre, emelkedik felfelé, viszont ez emelkedéssel arányban mind szűkebbé lesz. Úgy hogy utóbb már csak hason csúszhatni előre, míg száz tizenkét méternyi távolságban végképpen járhatatlanná lesz, jól lehet a sötét nyílás arra hagy következtetni, hogy a különben is meglehetősen magas hegy belsejében még bizonyára újabb barlangok nyílhatnak. Úgy e folyosó talaja, mint falazata erősen ki van mosva a víz által, bizonyosságú, hogy az előcsarnokot éveken keresztül betöltő víz ez úton folyt ide. Visszafelé jövet egy helyen, hol a főfolyosóból jobbra és balra mellékágak futnak be a hegység mélyébe, de mindannyian oly szűkek, hogy ember nem férhet rajtuk keresztül — a jobb oldali falazatban egy fülkeszerű üreget pillantottam meg. Bele nyúlva, onnan egy kerekded őskori *örölkő* fele töredékét vettem ki. Az *örölkő* anyaga szilárd trachitos homokkő, mely a teljesen mészközetű Bükk vidékére bizonyára messze földről kerülhetett. Egyik fele a használattól vályuszerűen ki volt koptatva.

Az előcsarnok nyugati felén két, illetőleg három méternyi magasságban ismét két folyosó nyílik egymás felett, azonban felmászván oda, láttam, hogy ezek is csak pár ölnyre járhatók, azután végképpen összeszűkülnek. Az egész barlang képződé-

sét megvizsgálva, világos, hogy itt azon esettel állunk szemben, midőn a barlangok visszaképződnek, vagyis a tágas, nagy üregeket a leszivárgó csepkő lassankint mind jobban, jobban összeszorítja.

Visszatérve az előcsarnokba, annak közepén széles árkot mérve, keresztbe munkásaimmal ásatni kezdtem. Számítva eleve a netalán felfakadó vízre, a városban két szivattyút kerítettem. A felső réteg humussal telített állóvízi iszap volt, minden növényi maradvány nélkül. Egy lábnyi mélységben azután a legkülönbözőbb állati csontok kerültek elő, nagyobbára kevésbé régiek, bizonyosságául, hogy a víz valahonnan felülről hozta magával. Három lábnyi mélységben egy emberi hátgerincoszlop-csont emeltetett ki, rendkívül szivagos állapotban, az enyvtartalomnak csaknem teljes hiányával, mi annak nagy régisége mellett bizonyít. Úgy ezt mint a többi csontokat dr. *Sassy János* barátom, társulatunk tagja, határozta meg, ki behatóan foglalkozik anthropologiai tanulmányokkal s ásatásaimnál mindvégig a legnagyobb önfeláldozással segédkezett.

Negyed fél lábnyi mélységben kezdett mutatkozni a hamúval és őskori cseréptöredékekkel telített culturréteg. Azonban ezzel egyidejűleg felszivárgott a víz is. A vízzel telt üregek felett most a szivattyúkat hozattam mozgásba. Míg ezek a vizet szívták ki, addig az ásókkal mélyítették az üreget. Azonban ez is hiú kísérletnek bizonyult. Amint mélyebb rétegre szálltunk alá, a víz oly mennyiségben és erővel buggyant fel, hogy a szivattyúk merítő képességét végkép legyőzte. Be kellett már itt látnunk, hogy ha igazi eredménnyel akarunk eljárni, a legközelebbi nyár leg-szárazabb időszakát kell választanunk.

A talált őskori tárgyakon kívül, mi az ember itteni tartózkodását bizonyítja, egyszersmind a fentebb érintett mondát is megdöntöttük, hogy t. i. innen Egerig lehetne menni.

Részemről a helyi viszonyok pontos tanulmányozása után hiszem, hogy a hegy belsejében nagyobb szabású barlangcsoport fekszik, melyhez az út járhatóvá tenni némi fáradsággal, nem nagy feladat volna. E körülményt kellő módon Borsod vármegye közönségének is figyelmébe ajánlottam.

Hátra volt még programmom utolsó pontjának beváltása. Az u. n. «Kecske-lyuk» barlang megásatása. — Míg a két előbbeni barlang, hogy úgy mondjam szűz talaj volt, melyet előttünk senki sem kutatott át; addig a «Kecske-lyuk» évtizedek óta ismeretes barlang ugyan, de tudományos kutatások ebben sem eszközöltek.

Diósgyőr mezővárosától mintegy egy óra járásnyira a Bükk rengetegeinek közepén az u. n. «Királykút» forrás közvetlen közelében fekszik e nagy fontosságú telep. Bejárata egy ferde állású derékszögű háromszöget ábrázol s csaknem teljesen hasonlít az aggteleki barlang kapuzatához. Az előcsarnok azonban tudunkra adja, hogy nagyszabású barlang előtt állunk. A mintegy 25 méter hosszú tornácívei fent 20 méternyi magasságban sötétlenek. Ez előtornác falán még a csepkő-képződés nem észlelhető, síma mészsziklák azok. A tornác befelé hirtelen előbbi szabályos téglány alakjától eltérve, megkeskenyedik. Míg e szorulaton átérve, ismét hirtelen és a tornácznál sokkal nagyobb arányokban kiszélesül. Jobbra egy 10 méter magas félköríves kapuzat sötétsége tátong, melyen egy patak gyors hullámai sietnek ki, végig folyván az egész barlang talaját. Balról pedig két méternyre emelkedését tapasztaljuk a talajnak. A patakon és annak keskeny partján gázolva, többször forduló, néhol csak 3 méter magas s két méter széles folyosóban járunk, mely egy negyed órnyi hosszúság után bezáródik, míg maga a patak a kőzet felsőbb rétegéből bugyog ott fel. A folyosó falai szilárd képződésű csepkővek, melyek között itt ott szabályos és erős fényű mészpát-jegeczek ragyognak elő.

Visszatérve a közép csarnokba, valóban szép látvány tárul elénk. A hatalmas csarnok gyönyörű csepkő függőnyei 30—32 méter magasságban függenek fejünk felett. Fent a főfalazatban két üreg sötétlik, figyelmeztetve bennünket, hogy oda fent a barlangok egy újabb emelete van. Az alsó üreg nyílásán, amint aláömlött a mésztar-

talmú víz, a csepkő egy tizenöt méter magas gyönyörű tömeget képez, mely a barlang talaján elfutva, úgy néz ki, mint egy megfagyott vízzuhatag.

Ennek a zuhatagnak a tövében a legnagyobb örömmel láttuk, hogy egy *sírláda* (dolmen) áll.

Az egésznek alakja szabályos téglány, két méter hosszú, egy méter széles, s fél méter magas. Lapos-részben természetes s részben durván faragott kőlapokból van összeállítgatva és befedve. A kövek anyaga a barlang hajdani falazatáról lefe-szített csepkő-réteg, zöldes trachit és néhány palalap, — mely utóbbi két kőzet pár kilométernyire e helytől, mint a felületre törő kőzet, csakugyan elő is fordul a Bükkben.

A dolmen keleti sarka le volt ütve, ugyanott a tetőzetet képező fedőlapok is hiányoztak. Mohón kutattunk benne — de fájdalom a sírláda, noha alján némi csontporladékszerű sárgás föld még most is volt, — ki volt rabolva. És pedig annál barbárabbul, mert mint biztosan hiszem, nem is emberi kezek, hanem állatok pusztították azt el.

Szokás levén a Bükkbe a közeli községek sertésnyájait makkoltatás végett az erdőre hajtani, e nyájakat éjjelre hideg és esős időben rendszeren e barlangba hajtják be. Lehet képzelni, hogy mit művelnek azok ott.

Úgy az itt leírt dolmenre, mint általában a barlangokban találtatni szokott kősírokra nézve véleményem az, hogy azok korát az ősrégészettanban felvett idő-számítás, illetőleg korszakok keretén belül meghatározni igen nehéz. Hazánkban tudtommal az aggteleki barlangon kívül egyebütt nem fordultak elő. Az aggteleki barlang dolmenje* pedig szerintem semmi esetre sem kőkori, alighanem valamelyik bujdosó nép újkori temetkezése. — E hozzávetőleges kor-meghatározáshoz bizonyára a kősírban talált csontváz van hivatva az adatok túlnyomólag számbavehető részét szolgáltatni. — A mi dolmenünkénél azonban éppen ez hiányzott. Azonban mindamellett az adott viszonyok pontos megfigyelése után állíthatom, hogy a mi dolmenünk az aggteleki barlangénál sokkal régebb.

Még az nap délután próbaásatásokat tettem a barlang talajának emelkedettebb részein. A csepkőréteg áttörése után hamúval kevert égetett agyagrétegek s köztük elszórva durva cserépdarabok mint culturréteg jelentkeztek; azonban két, három lábnyi mélyítés után a víz itt is fatumszerűleg oly rohamosan tört elő, hogy az ásatásokat ez idejüleg annyival kevésbé lehetett folytatni, mert a künt folyton szakadó eső folytán a barlangon átfutó patak is oly rohamosan kezdett áradni, hogy ki felé már erősen gázolnunk kellett a vizet. — Bár jelen kutatásaink eredményei is kielégítőek, el vagyok határozva a jövő nyáron, midőn az itteni munkások állítása szerint e barlangok teljesen szárazok, — azokat folytatni.

Kétségtelen, hogy e barlangokat emberek lakták, azonban, hogy mely korban, azt majd a jövő részletes és pontos kutatások lesznek hivatva földérteni. Gyakran épúgy mint künt a halmokat és földvárakat, úgy e barlangokat is a legkülönbözőbb népek és emberek vándorlása járta be. A barlang ú. n. culturrétegében azonban bizonyára mindegyik ott hagyta nyomát. Elég legyen e tekintetben csak az aggteleki barlang többször idézett példájára hivatkoznom, hol a kiásott tárgyak valóban tanulságos képét tárják eléink a korok és kulturák e rétegenként egymásra következőségének a kőkortól kezdve egészen a legújabb korig. Valamint azt is elmondhatni, hogy még ma napság is vannak barlanglakók.

Hogy azonban a barlangi lakás és élet, a culturának úgy ma, mint talán évezredekkel ezelőtt is, nem éppen magas fokát jelenthette, az kétségtelen.

A barlangok leletei körülbelől meglehetősen hű képét adják már ma is ez életnek. Fő foglalkozás, melynek rúgója az élet fentartásának pusztá ösztöne, tehát animalis intentio — a prédálás, a vadászat, hol az erősebb legyőzi a gyengébbet. És nem ritka eset, hogy a gyengébb az ember lesz, a ki elesik a vadállatok csapásai alatt. A ruházat az elejtett állat szőrméje. Fegyver a kő és durung, majd sokkal később a dárda és nyíl.

Maga az élet tartama a folytonos veszélyek között bár külsőleg edzett — de

nem lehet hosszú. A barlangok nedves, dohos levegője és sötétsége felemésztí az emberi szervezetet, mely hiába — úgy idegrendszerének nagyszerű szervezete s agyának materialis súlya és fizikai minőségénél fogva is künt a nagy fényes természetben van hivatva magasztosabb dolgokra.

A barlangokban eszközölt kutatások a barlangi ősemberek csontjain csaknem kivétel nélkül mindenütt bizonyos betegségeket észlelnek. Legközelebb Franciaországban foglalkoznak szakemberek behatóbban e kérdéssel s egy őskori sajátságos csont-siphylis és csontszűt constatálnak a barlangi őscsontokon, melyek éppen a barlangi élet és tartózkodás folyamányaiként tekintendők.

A mi a diósgyőri barlangokat illeti, hiszszük, hogy sikerülni fog hazánk ősember lakta barlangjainak földrajzához hárommal többet fűznünk.

Szendrei János.

AZ ORSZ. RÉGÉSZETI ÉS EMBERTANI TÁRSULAT F. ÉVI MÁRCZIUS HAVI ÜLÉSÉNEK J E G Y Z Ő K Ö N Y V E.

Az országos régészeti és embertani társulat f. évi márczius hó 13-án tartott ez évben harmadik nyilvános ülését délután 5 órakor a m. t. Akadémia kis termében, Pulszky Ferencz elnökle alatt. A tárgysorozatot egyetlen előadás képezte: Pulszky Ferencz az őskori és népvándorláskori ötvösművekről értekezett. Előadását a n. muzeum gyűjteményéből összeállított gazdag mutatványokkal illusztrálta, s a nagyszámú — köztük kiváló szakemberek — közönség élénk érdeklődéssel hallgatta végig az érdekes előadást. Az előadást egész terjedelmében az Archæologia Értesítőben veszik t. olvasóink.

Az előadás után báró Nyáry Jenő, nagy hazánkfiának, Kossuth Lajosnak, levelét olvasta fel, melyben magát a társulat alapító tagjai közé kívánja fölvetetni. Kossuth belépése a társulatba kitörő éljenzéssel fogadtatt. A levél, melyet társulatunk elnökéhez, báró Nyáry Jenőhöz intézett, így szól:

«Tisztelt báró úr! Az aggteleki ásatásokról írt jeles munkájának olvasása közben papírra vetett jegyzeteim, melyeket érdeklődésem tanuságául volt szerencsém megküldeni, az archæologiai értesítőben felvételre méltatván, azon értesítés folytán, hogy 2½ nyomtatott ívre terjedő ez igénytelen dolgozatom a bevett ügyrend szerint száz forint írói tiszteletdíjjal díjaztatik, szabadságot veszek magamnak tisztelt báró úrnak azon kéréssel alkalmatlankodni: szíveskedjék az «országos régészeti és embertani társulatot» nevemben felkérni, hogy a száz forintot tőlem alapítványul elfogadni méltóztassék. Kiváló nagyrabecsüléssel maradván tisztelt báró úrnak alázatos szolgálja Kossuth Lajos.»

Ezután felolvastatt a pénztárnok jelentése, melyet más helyütt vesznek t. olvasóink.

Titkár ezután két indítványnyal lép föl. Az első a társulati tagdíj hátralékok behajtása. A titkárság összeállításából kitűnik, hogy a társulatnak következő hátralékai vannak tagdíjokban:

1879-ben	60 à 5 frt	=	300 frt
1880-ban	75 à 5 "	=	375 "
1881-ben	112 à 5 "	=	560 "
1882-ben	248 à 5 "	=	1240 "
összesen 2475 frt			

Ily tetemes összegnek hiánya által, a társulat sok kárt szenved, a titkár arra kéri a választmányt, intézkedjék, minő módon lehetne a tagdíj hátralékokat legczélszerűbben behajtani. A választmány úgy intézkedett s határozatképen kimondotta, hogy az 1882. évi hátralékosoknak az Archæologia Értesítő 1882. utolsó füzeté postai utánvétellel küldessék meg, az előbbi évek tagdíjával hátralékosoknak pedig levélben küldjünk egy udvarias felszólítást, s ha erre sem

* Báró Nyáry Jenő: Az aggteleki barlang mint őskori temető, Budapest, 1881. Lásd a 3-ik számú fénykép-nyomatú táblán a dolmen rajzát.

folynának be a tagdíjak, társulatunk közlönyének 1883. évi első füzeté küldésék meg utánvéttel, s ha ez sem vezetett eredményre, a tartozók névjegyzékét adjuk át az Archæologiai Értesítőnek, melynek borítékán azok közöltessenek. A titkár második indítványa volt, hogy a társulat hazai régészetünk népszerűsítése és terjesztése céljából a közönség körében népszerű könyveket terjesztszen, minő az akademia által kiadott Műrégészeti Kalauz volt, a mely azonban már el is fogyott, azóta sok tekintetben elavult, de azonkívül, a mi szintén azt bizonyítja, hogy ilyen munkáknak kelendőse is, haszna is van.

Ilyen régészeti könyvek elsejéül ajánlja dr. Hampel József kézi atlaszát, a mely 80 táblából áll, s melynek czíme: A magyarországi őskori bronzemlékek, magyarázó szöveggel ellátva, melynek költsége mintegy 900 frtnyi lesz. E 900 frt fedezetére a titkár a választmánytól megbízást kért, melyet a most behajtandó 1876—1881. évi tagdíjakból (1235 frt fog befolyjni) a választmány meg is szavaz, és éljenzéssel fogadja az indítványt.

Arra nézve, hogy a szóban levő kézi atlaszt ingyen kapják-e a társulat tagjai, vagy igen mérsékelt áron (talán 2 frt), a választmány későbbre tartotta fel határozati jogát. Ezzel az ülés véget ért.

Budapest, 1883. márcz. 15.

Pulszky Károly, társ. titkár.

JELENTÉS A KRISZTINA-VÁROSI MÉSZÁROS-UTCZAI RÓMAI SÍRRÓL.

Az I. ker. Krisztina városi alagút-utca déli oldalán, azon út szélén, mely a déli vaspálya rakodó udvarára vezet, a hegyoldalba házhelynek való helyet vágván be annak tulajdonosa, a szőlőhegy illetőleg az ebbe vajt négyszög déli vonalán római kőkoporsóra akadtak a munkások. Az épen átellenben lakó Lernbacher fővárosi gazda azonnal betiltotta a további ásást, és nekem izent, hogy vegyem a sírt szemügyre.

Tegnap reggel kimentem s az igen egyszerű darab kőből és fődéltáblából álló sarkophagot minden oldalról fölszabadítatván, nagy vigyázattal leemeltetem födelét, azon szándékkal, hogy ha a sértetlen sír belseje érdekes leletet tartalmazni látszik, hírt adok a muzeumi régészeti örnek, hogy a találandó régészeti tárgyakat vegye vagy vetesse át.

Azonban a durván kifaragott kősírbán, mely félig be volt iszapolva, egy férfi, részben elkorhadt, de legnagyobb részben ép *csontdézsl* s ennek lábainál egy egyszerű üveg csészénél egyebet nem találtunk. Mind a csontokat, mind a csészét Lernbacher fővárosi gazda őrizetére bízam, maga a koporsó födelével együtt szintén a fővárosi gazdasági raktárában van, mely a Krisztina városi templom háta mögött az úgynevezett *«koronázási lakanya» épülete udvarán van.*

Visszatérve a koporsó további leírására: annak elhelyezése *éjszak-keletről dél nyugatnak tartó* irányban történt volt, a benne lévő csontváz arccsal éjszak-keletnek volt fordítva, a koponya el volt a hátgerincoszloptól válva, bizonyosan a koporsóba toltatott vizet és föliszapolások által választatván el természetes helyétől s mivel a fej alatt a koporsó feneké különben is magasabbra volt hagyva. Első tekintetre úgy látszott, mintha lenyakazott ember volna a koporsóban, mert a koponya a hátgerincoszlop oldalán feküdt. Durván faragott, szegénysorsú ember koporsójával lévén dolgunk, mely semminemű felirattal nem bír, semmi érdekes tárgyat az egy kis üveg csészén kívül nem tartalmaz; az egész lelet nem is érdemelne említést; maga az esemény azonban történelmi és Aquincum helyrajzi viszonyai tekintetében annyiban mégis nagy fontosságú, a mennyiben a lelet arról tesz tanúságot, hogy a hajdani Aquincum telepei messze lenyúltak délfelé, miről eddig tudomásunk nem volt. Méltóztassék a régészeti osztályt utasítani, hogy Lernbacher főv. gazda úrtól a csontokat és az üvegcsészét, esetleg a koporsót is átvétesse. Ha pedig a koporsóra nincs szükség, ezt határozottan kérem kijelentetni, mert akkor azt víztartónak a hegyek közé fognám elvitetni.

Budapest 1883. január hó 6.

Havas Sándor, a főv. rég. bizott. elnöke.

A PÉCSI SZÉKESEGYHÁZ RESTAURÁTIÓJA.

A pécsi püspök és káptalan gondoskodásának köszönjük a tervet egyházuk teljes és czélszerű restauratiója ügyében, melynek kivitelével Schmidt Frigyes csász. kir. főépítési tanácsos és a magyarországi műemlékek bizottságának rendes tagja az épületet hihetőleg régi fényébe fogja visszahe-lyezni.

Minő kitünő helyet foglal el ezen templom a középkori magyarországi építészetben, kiviláglik abból, hogy ez az egye-dül fenmaradt ó-román stylű székesegyház hazánkban, hogy korára és styljére nézve emlékszerű épületeink élén áll, hogy nagyságára nézve is akár mely irott adatokból ismert, kora-beli székesegyházainkkal diadalmasan vetélkedhetik, hogy nem csak felső —, hanem igen terjedelmes, kifejlett altemplommal bir, hogy hazánk sajtáságos tökéletes négytornyú templomai iskolájába tartozik, hogy maga idején szakadatlan folytonoság-gal épült fel, s hogy így a régibb és újabb hozzá csatolt épít-ményektől és tatarozásoktól eltekintve, abban az ó-román styl-nek tiszta és szigorú példányával birunk.

Mind ezen tekintetek nem csak akademiánk, hanem a bécsi központi bizottságot is templomunk pontos felvételére és e felvételek közzétételére serkentették. A magyar publicatio megjelent a «Magyarországi régészeti emlékek» első kötete két részében 1869 és 1870-ben (nagy 4-rét, összesen 372 old. 8 rézm. tábla és 160 fametszet).¹ A német publicatio megje-

¹ Ehez még tartozik a «M. rég. emlékek» II. köt. 1-ső részének függeléke és az értekezés a sirenáról (18 old.) és a pécsi székesegyház hosszának kiigazított ana-

lent kivonatilag a «Mith. d. k. k. Centr. Com. zur Erforschung u. Erhaltung der Baudenkmale» XIII, XIV, XV és XVI. évfolyamának füzeteiben.

Mi a pécsi székesegyház fontosságát még inkább emeli, az a tözsomszédságában hozzá csak nem ütődő, 1780-ban felfedezett *ó-keresztyén* u. n. *cubiculum*, vagy is egy földalatti temető, hely, melynek felső része régóta elpusztult. Ezen temető-helyet is leírtam bővebben «Emlékeink» II. kötete 1. részében (147. old. IV. tábla 21 fametsz.) és kivonatilag a «Mittheil.» XVIII. évi folyamában.² A pécsi *cubiculum*, az Alpeéken innen, maga nemének egyetlen példánya, de annál sajnosabb, hogy falképei évről-évre inkább romlanak s a falszú következtében darabonként a falról lehullanak. Remélhető, hogy a püspök és a káptalan gondoskodása a czélbavett restauratio alkalmával ezen fölötté nevezetes emlékre is fog kiterjedni, illetőleg hogy ezen kis mérvű építményt ki fogják emelni a földből; mert a hatvanas években történt tetejének befedése kátránynyal a bajon nem segített s így fentartására csak az amerikai mód marad fenn.

A czélbavett restauratio megérthetésére szükséges a templomnak legalább alaptervével megismerkedni; miért is azt a fennidézett munkámból átveszem.

A fekete színű alak az alkalmasint Calanus, az egyedüli pécsi érsek által még a XII. század utolsó negyedében egyfolytában és egyöntetűleg építtetett templom alaptervét mutatja. A XIV-ik században hozzá épültek (1330 körül), az északi mellékhajóhoz csatolt kápolnák, melyek falai schraffirozva vannak, úgy szintén a délnyugati torony melletti, ugyancsak schraffirozott kis kápolna a toronyba vezető lépcsővel, végre a nem schraffirozott falak, azaz a templom déli oldalához csatolt két kápolna és a kettő közt létező előcsarnok a jelen század szüleménye. Ezen a déli homlokzatot elferdítő munkát véghez vitte 1805-től 1827-ig Gianone³ nevű pécsi építész, a köfaragó részét, nevezetesen a semmi műértékkel nem bíró apostolok szobrait, me-

lysisa, melyet az 1873-ban megjelent «Die Grabungen des Erzb. v. Kalocsa» című munkám 101. s k. old. adtam.

² A *cubiculum* nagy fontossága miatt leírásomat Rossi is közölte Rómában megjelenő folyóiratában.

³ Eitelberger a «Jahrbuch der k. k. Central Commission» I. köt. 127. old. az építkezést tévesen Pollaknak, pesti építésznek tulajdonítja, holott annak csak tanácsát kérték ki, melylyel azonban nem éltek.

lyek a déli hajó attikája fölött állanak, Windisch pécsi köfáragó készítője.

Alaptervünk bal, vagyis déli fele adja a templom jelen állapotát helytelenül alkalmazott boltozatával és a szintén helytelenül a szentély közepére áttett lejárattal az altemplomba. Ellenben alaptervünk jobb vagyis északi fele mutatja a templomot eredeti, még boltozatlan, az az csak famennyezettel ellátott állapotában és az északi mellékhajóból levezető eredeti lejáratot az altemplomba, melynek hasonló a déli oldalhajóban is megfelel, míg jelenleg e két lejárati el van falazva és rajta az egész templom szélességén átvonuló lépcső-rész fekszik, mely csak a templom tengelyén van áttörve, a jelenleg az altemplomba vezető lépcső által.

Úgy tetszik, az egyháznak vagy legalább a szentélynek első beboltozása már 1335-ben történt; mert a szentély boltján ezen feliratot olvassuk:

1335⁴

LABORE MAGISTRI DEMETRI LAPICIDE

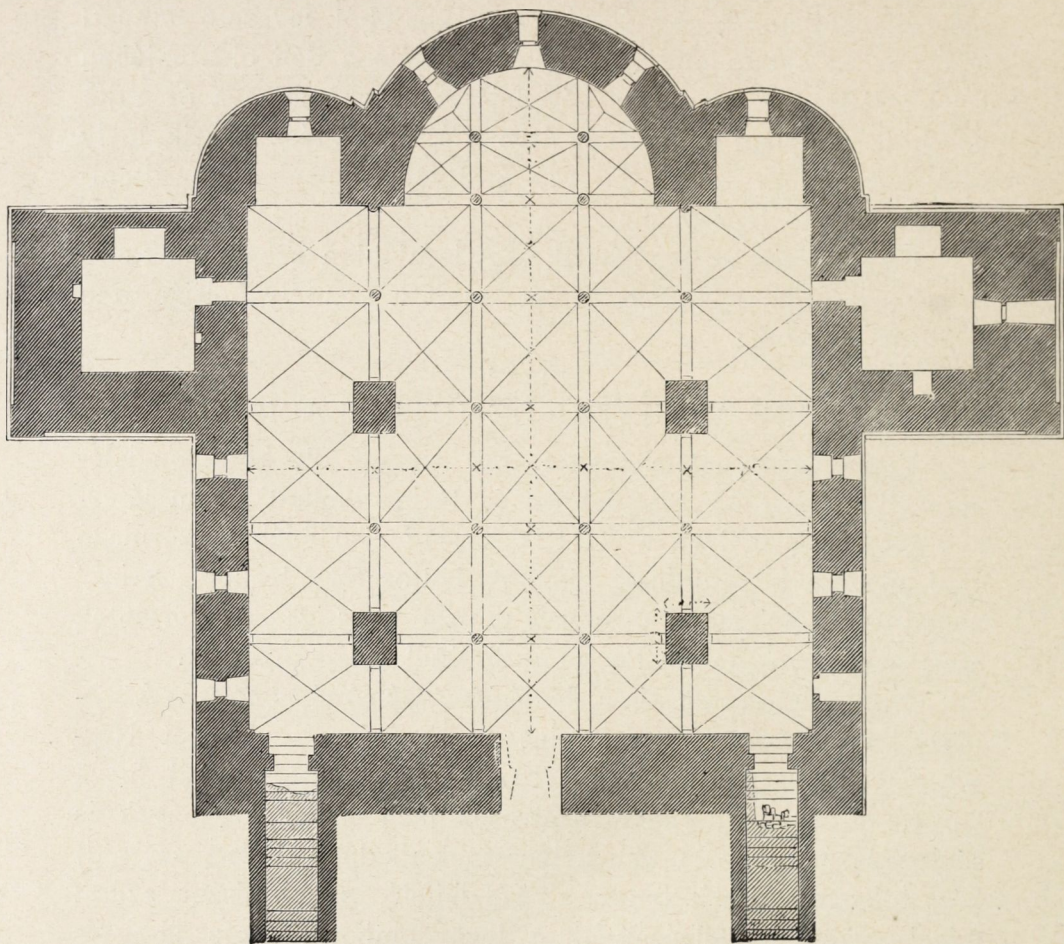
Volna ugyan ellenvetés az arab számok oly kora megjelenése ellen, ha csak Biberichben (a Rajna mellett), nem léteznék két sírkő, melyen a XIII-ik század első feléből származó arab évszámok fordulnak elő. A boltozatot, Koller szerint⁵ megújította Zsigmond püspök 1473-tól 1505-ig; sőt történtek ezen tatározások, mióta Pécsen a töröktől vissza nyertük.

Ezen ábránk mutatja a *két lejártnak elfalazását és a középsőnek megnyitását*. Koller szerint ezen régészeti vétséget Nesselrode Vilmos pécsi püspök (1710—1730) kettős oknál fogva követte el, először: «mivel a folyosók igen szűkek, keskenyek és sötétek lévén, nagyobb ünnepélyességek alkalmával életveszély (!) közt tolongott a néptömeg alulról felfelé, s másodszor azért: mivel a keskeny folyosók falain levő domborművek s faragványok a törökök által annyira elcsonkítottak, hogy a nemesebb izlés parancsolja azokat, különösen a nőnem (!) előtt elzárni.» — Mi a lépcsőházak keskenységét illeti, egynek-egynek üre 6,50' lévén, mindkettőnek szélessége 13 láb, tehát fél lábbal több,

⁴ Az évszámot Eitelberger, bécsi tudós, hibásan 1303-nak olvasta; l. a «Jahrbuch d. k. k. C. Commission» első kötetében megjelent «Bericht über einen Ausflug nach Ungarn» című cikkének 127. old.

⁵ «Hist. episcop. Quinquaeccl.» II. p. 493.

mint a mostani egyetlennek, mely csak 12,50'-at mér; továbbá midőn még kettő volt, az egyiken le, a másikon föl lehetett menni, tehát ha volt is *életveszély* (!) a tolongásban, mindenestre csekélyebb volt, mint midőn a fel- és lefele tolongók ugyanazon lépcsőn kénytelenek találkozni. De tekintsük Nesselrode második okát, *nemesebb izlését*; vajjon birtak-e Nessel-

rode korában, nem mondom az academicusok módjára alakilag tetszőbben, hanem az egyházi és keresztyén szellemében jellemzőbben dolgozni? A sajnosan csak csekély részében látható *domborműveken* semmi sincs, mi még a legprudebb angol missnek szemérmességét sérthetné.⁶ Daczára, hogy már Koller a

⁶ Vesd össze a leírásom 2-dik részéhez adott két rézm. táblát.

déli lejárát alsó, korában is nyitott részét e lejárát végének felismerte, edelsbergi Eitelberger Rezső, bécsi tudós, a pécsi egyházfi Ciceronenak jobban híven, Péter sírjának mondta,⁷ daczára annak, hogy Péter király korában sem nem úgy építettek, sem nem úgy faragtak, mint ezt itt látjuk, sem nem hihető, hogy a gyűlölt királynak későbbben ily emléket emeltek.

Midőn az 1863-ki ősszel legelőször Gerster Károly pesti építész társaságában Pécsre lerándultam, ő az akkor is alsó végén nyitott folyosóban rögtön ráismert, Kollernek úgy nevezett kötábla-töredékeiben, a hajdani lépcsőfokok darabjaira s a falban azon helyre, melybe egykor beillesztve voltak. Egyúttal azon gondolat támadt bennünk, hogy ezen déli lépcsőháznak más északi felel meg, s a falán megkísértett kopogásra eredt tompa hang a sejtés helyességét igazolván, kiszedettünk a falból néhány téglát és ime a déli lejárathoz hasonló északi előtt állottunk. Ezen lépcsőház is, mint a déli, dúsán volt ékesítve domborművekkel, különösen pedig feltűnt egy fülke, melyben hajdan valamely szentnek szoborkája állhatott, körülvéve hármas, igen gazdag növénydíszes kerettel. E felfedezés az egyház építészeti igazgatóságát arra bírta, hogy a nyílást kitágíttassa és ajtóval láttassa el, de, midőn a lejárát magasabb része az azt megfekvő felső lépcsőfokok miatt, még mindig elfalazva maradt, az ajtó fölötti chronostikon a valónál sokkal többet mond:

rVDera artIs prIsCa reteCta

CVLtorI reDDIta.

(1864.)

Mit fognak az északi lejárát felső részében találni, ha majd egészen kinyitva leend, meghatározni, de még csak sejteni sem lehet; ellenben a déliben uralkodik a hazánkban egyetlen megmaradt *typologiai* előadás; ámbár bizony ez sincsen a szokott középkori szellemben tartva: midőn a vak Sámsonnak (Sámson

⁷ L. Eitelberger id. cikke 128. old. hol ezt olvassuk: «Glücklicher Weise hat man das Grab König Peter's nicht gänzlich zerstört u. den Gedanken aufgegeben die Krypta zu verschütten.» Egyébiránt Eitelberger akkor is csalatkozik, mikor a törököt vádolja, hogy a székesegyházat istálló gyanánt használta, «verwandelten die Domkirche in einen Stall», mert hiszen maga is mondja, hogy a török az 1631-ben villám által károsított tornyot tatarozta; miről egy itt olvasható felirat tanúskodik, melynek ez fordítása:

«Initium sumpsit per Ahmedom
Aga Belgrado anno hegryae 1041.»

vaksága Péterére emlékeztetve okot szolgáltatott a hamis «Péter-sír» elnevezésére) csak igen külsőleg megfelel a három alvó bölcsnek zárt szeme, az ártatlanok meggyilkolásának Sámson, ki a bibliában nem is említett fát gyökerestől kiszakasztja, minek következtében a galyai fészkből kihulló madárfiak elvesznek, végre az oszlopot széttörő Sámsonnak és Gidának megfelel, úgy jól, mint rosszul, a menekülés Egyiptomba.⁸ Az elízlazott domborműveken logikai következéssel Krisztus későbbi életének jeleneteit és az azoknak megfelelő vagy azokat előképző ó-testamentomi jeleneteket kell várnunk; ha csak ezek felismerhető állapotban megvannak, mi azért kétes, mert a lemenők lábsúrlódásának nagyobb mérvben voltak kitéve, mint sem a fenmaradtak.

Az 1867-ik párisi világtárlatban e domborműveket másoló rajzaimat kiállítottam és a francia szakemberek azokra tüstént, mint francia, a clunyi iskolából származó, faragványokra ráismertek. Ehez képest azoknak megrendelését Calanus utódjának, Bertalan püspöknek (1219—1252), kell tulajdonítanunk, ki a francia brancioni családból származván, Jolantha királynéval jött Magyarországra; mondják, hogy Jolantha rokona és hihetőleg apródja volt; mert midőn II. András pécsi püspöknek kinevezte, kifogás volt, valamint hiányzó tudománya, úgy kis kora ellen, és hiányzó tudományát domborműveink szokatlan typologiai összeállítása is bizonyítja. Később II. András Bertalant négyszer küldte Spanyolhonba, hol a királynak leányát

⁸ A szokásos typologiai összeállítás ez:

<i>a szegények bibliájában</i>		
ante legem?	tempus gratiae	sub lege
Abner jön	A három szent	Sába királynéja
Dávidhoz?	király	Salamon előtt
Jakab futása	Krisztusé Egyiptomba	Dávid futása
<i>a legrégibb nyomtatott bibliában</i>		
ante legem?	tempus gratiae	sub lege
Abner jön	A három király	Sába királynéja
Dávidhoz	Christus adoratus	Haec typate gentem
Plebs notat	aurum thus	notat ad Christum
haecgentes Christo	mirra locatur.	venientem.
jungi cupientes		
Jakab Lábánhoz küldetik	Krisztus Egyiptomba menekül	Mihol Dávidot megfutamtja.
Liquit tecta patris Jakob	Herodis diram Christus puer effugit iram.	Per mycol David Saul insidias sibi cavit.
Formidine fratris		

a spanyol királylyal össze adta. Ezen utazása alkalmával a pécsi püspök Clunyban is megfordult, melynek apátja testvére volt, és miután Bertalan pécsi székét oda hagyta, itt halt meg 1253-ban. Ezek szerint a pécsi székesegyház teljes elkészítése, felszerelése és kidíszítése végét csakis Bertalan alatt a XIII. század alkalmasint harmadik évtizedében érte el.

A lejárát domborműveinek nálunk páratlan fontossága lévén, természetes, hogy Schmidt is e folyósók felnyitását újra tervezi és a templomból a szentélybe felvezető lépcsőt a főhajó szélességére szorítja. Itt az építészeti restructio nem jár nehézséggel, de annival bokrosabb leend a typologiai reliefek restaurációja, valamint az által hogy a szobrász azok styljét eltalálja, úgy az által is, hogy a régészeti theologus az előadandó tárgyakat helyesen válassza, vagy ha a választást Bertalan már itt is megtette, ferdeségeiben is, felismerje. Mind ezen nehézségek daczára *e munkát megtenni szükséges, ka csak a templomot eredetiségében visszaállítani akarják.*

Alaprajzi táblánkon a templom hosszának méretei fel vannak jegyezve; legyen szabad ezekhez a rendszeres mérveket csatolni; az ezektől észrevehető eltérés indokait a «Grabungen» czimű munkám 102. s k. old. kifejtettem;⁹ a mérvek pedig bécsi lábokban ezek:

	<i>mérve</i>	<i>rendszeresen</i>
α) a szentély festője --- --- --- ---	15,500'	K' = 15,482'
β) első osztály (travée) --- --- --- ---	26,666 4D	= 27,504
γ) 2-dik --- --- --- --- --- ---	27,070 4D	= 27,504
δ) 3-dik --- --- --- --- --- ---	28,020 4D	= 27,504
ε) 4-dik --- --- --- --- --- ---	27,900 4D	= 27,504
ζ) 5-dik --- --- --- --- --- ---	27,916 4D	= 27,504
η) 6-dik --- --- --- 29,500'—2,785' =	26,715 2K'1	= 26,794
θ) a pillér épszöge --- --- --- ---	5,570 E	= 5,616
ι) 7-dik oszt. --- --- --- 29,500'—2,785' =	21,528' ½ D''	= 21,573
A templom hossza ürben --- --- --- ---	206,885'	206,985'

A templom egysége, azaz mérve a középhajó északi pillérsor-tengelyétől a déli pillérsor tengelyéig 37 bécsi láb és $\frac{37}{100}$ eszerint a templom egész hossza ürben teszen 5 és fél egységet, azaz 205,54' bécsi lábat, s így nálunk a leghosz-

⁹ Itt csak annyit jegyzek meg, hogy az öt: β) γ) δ) ε) és ζ) számok összege 137,572 lábat ad, s ha ezt öttel felosztjuk, leend minden egyenmértvű osztály számára 27,514' tehát, ha a 4D szorzására több decimalt veszünk és így 27,515-öt nyerünk, éppen annyi mint 4D.

szabb középkori templomok sorába tartozik. De ezen analysis másként is szükséges; mert bizonyítja, hogy a templom eredetileg nem volt számítva beboltozásra. A középkori *boltozott templomok osztályainak hossza a félegység mérvén alapszik*, úgy, hogy ez annál vagy nem sokkal nagyobb vagy nem sokkal csekélyebb, ezt a boltnak biztonsága kívánja; ellenben itt az osztályok hossza az egység csak nem három negyedét teszi; mert

$$\frac{37,37}{4} = 9,34' \times 3 = 28,02' \text{ a } 4 \text{ D} = 27,514' \text{ hosszához. Ehez}$$

hozzá véve a *pillérek csekély erejét*, világos, hogy a templomot eredetileg nem tervezték beboltozásra, még pedig annál kevésbé, mert a támvívek¹⁰ semmi nyomát nem találjuk, ellenben találunk a főhajó falának magasságában oly *gyámköveket*, melyekre szokás volt a famennyezetnek gerendáit fektetni. És ime a tapasztalás mutatja, hogy az eredeti tervező helyesen járt el; mert, mióta a bolt súlyát a főhajó falaira fektették, ez a falakat folyvást mindinkább szétfeszíti és a templomot szemlátó mást szélesebbé teszi felső részén, mint minő alján. Hiába törekedtek e bajon segíteni vas kapcsokkal, rudakkal és a főhajó magas ablakainak elfalazásával; a bolt ekkép nem támasztott súlya folyvást működik és hogy a bolt végre be ne szakadjon, Schmidtnek nem maradt egyéb hátra, mint azt még jó korán leszedni és helyette vízirányos famennyezetet alkalmazni, minővel nem csak templomunk építése korában, hanem még későbbben is a mellékoldalaknál magasabb főhajót befedni szokták. Ezen famennyezetet tervező casettekkel díszítette, minőt a román styl, a különben kopaszan maradó deszkáknak tetszőbb tekintet szerzésére, az antik világtól átvett. Egyúttal három ok kívánta a négyszögű pillérek ellátását féloszloppal u. m.: azok erősítése, mostani kopár tekintetök tetszőbbé és változatosbá tétele, végre azok összhangzatba hozatala azon négy tövel, melyeket most is ily féloszlopkák díszesebbé tesznek.

Miután a főhajó magasságában eredetileg nyitott ablakok elfalazásának téves indoka is elesett, Schmidt ily ablakokat

¹⁰ Hogy a mellékhajó támvíveitől, ha ilyenek léteztek is, ívek nem szöktek fel a főhajó boltja kifelé feszítésének ellensúlyozására, tanúsága annak, hogy a templomot alig tervezte franczia *laicus* építész; mert ilyen hazájának ebbeli tapasztalatával élt volna, úgy hiszem tehát helyesen jártam el, midőn monographiámban a gurki német templomban székes-egyházunk előpéldányára ráismertem, mely szintén nélkülözötte a beboltozást.

újra nyithatott és az elfalazattakon még világosan észrevehető béléssel stylszerűleg elláthatott; ilyenek ezután a jelenleg sötét középhajót világossá fogják tenni.

Tervezte továbbá a főhajónak kifestését is, még pedig úgy, hogy az orgonakar falaira a teremtés, a további hosszfalakra az ó-testamentom jelenetei ábrázoltassanak, mihez a szentélyben az új testamentomból vett képek csatoltatnának. A jelenetek választása egyház-archæologiai feladat. Rendesen a főhajó egyik oldalára új, másikára a typologiai módnak megfelelő ó-testamentomi eseményeket festettek. Az ábrák, oly díszes tekintetre szánt templomban, minőnek a pécsi van tervezve, elkerülhetlen szükséges. A középkori templomok kifestéséről és nevezetesen az ábrák tárgyainak választásáról bőven szól J. Kreuser.¹¹ Az altemplom lépcsőházának bár tökéletlen és hibás, hanem mégis typologiai szándékkal készített domborművek meg kívánják, hogy ezen szándék a feltemplom festéseiben is, még pedig szigorúbb rendszerrel, fogatosítottassék.

A templom felszerelésére nézve Schmidt három fő tárgyat vett fel tervezetébe: a főoltárt, az ambot és az orgonát.

Főoltára számára a *ciborium* alakot helyesen választotta; azaz a négy oszlopon emelkedő kúpot nyolczoldalú tetőzettel, mely alatt kö-oltárasztal áll, arra tétettek a miséhez szükséges tárgyak és fölötte lebegett rendesen a szent lélek képére emlékeztető, a felszentelt ostyákat magába foglaló arany- ezüst- vagy bronz galamb. Pécsi monographiám 259. s. k. old. kimondtam azon sejtést, hogy a Pécssett még meglevő ide rajzolt kö az eredeti oltárasztal részének vehető, és ekkor Izsákunk mellett, balján, azaz az oltárasztal közepén maga Krisztus, mint a divina liturgia főszemélye, ennek balján pedig Melchisedek állhatott, ki az ó-testamentomban a papság képviselőjeként tekintetett.¹² S így meg lett volna a typologiai jelentés a divina liturgiában, melyben maga Krisztus miséz, Melchisedek és Izsák a törvény előtti áldó pap, a kegyelem korából pedig maga

¹¹ L. «Der christliche Kirchenbau, seine Geschichte, Symbolik, Bildneri nebst Andeutung für Neubauten» című két kötetben 1860 és 1861-ben Regensburgban megjelent munkáját.

¹² L. id. munkám 267. old. Melchisedek helyett Aaront is, mint főpapot sejtjük Krisztus oldalán állva s ekkor a typologiai felfogás még tökéletesebb; mert akkor megvolna a három személyben képviselve a tempus ante legum, a tempus gratiae és a tempus sub lege.

Jézus. A püspök és a főpapok székeit Schmidt, a kornak helyesen megfelelően, az oltár mögé teszi; mert az ülések mai elhelyezése csak akkor történt, mikor az oltárt közel a keleti falhoz vitték. Megjegyzendő, hogy a szabadon álló oltárnál a

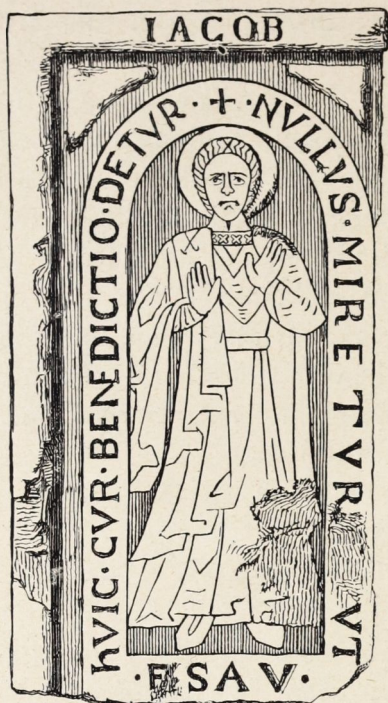
miséző pap annak keleti oldalát foglalja el s így arccal van fordulva a közönséghez.

Az ó-román templomba az ó-kereszténynek amannak ambóját vették át, azaz a szentély és hosszahajó határán álló két

erkélyt vagy szónoki széket, melynek egyikén az evangeliumot, másikon az epistolát olvasták. Ily ambót tehát Schmidt is a nevezett határon és az altemplomba vezető lépcsőház oldalán tervezett s ezzel a későbbi és mai tulajdonképi szónokszéket feleslegessé tette; mert a hol ily ambo volt, ott a szónokló pap vagy az egyikre vagy a másikkra lépett s onnan szólt a főhajóban összegyűlt közönséghez. Tervező amboját stílszerűleg az ide s tova előforduló egykorú vagy kevésbé

később szónoki székek példájára karcsú oszlopokon emelte. Ellenben eltekintett az ambo mögött létező énekeskar padjaitól és az azok közepén a karmester előtt álló pulpitumtól; de tervezett a hossz-szentély oldalán a papság számára szükséges stallumokat.

Mint maga megvallja, igen nehéz feladatú volt a nagy orgonának tervezése; itt az előminták hibáznak; mert templomunk építése korában csak is kisebb kézi orgonákkal éltek; és ezek, közel az énekeskarhoz, a szentélyben voltak elhelyezve és nem, mint később és ma is a nagy orgonák külön karzaton, a főhajó nyugati végén. Schmidt a tulajdonképi korbéli mintának hiányában az ereklyetartók, úgynevezett chassok vagy reliquiariumokhoz folyamodott, melyek egyik (a chassok) neve, mint a

mai orgona, zárt, a ház alakjához hasonló szekrényt mutat. Az elv helyes ugyan, de nézetem szerint az orgona alaki feladatát még jobban lehet foganatosítani, ha mintául némely, az orgona idomát még jobban magába foglaló tömjén-füstölőt veszünk; ilyen nevezetesen a trieri,¹³ melyet Viollet-le-Duc joggal a XII. század második felébe teszi és melynek kiszőkésai, emeletei és tornyocskái igen jól kínálkoznak az orgonacsövek elfogadására úgy, hogy távolról tekintve, ezen tömjénző bennünk egy régi nagy orgona fogalmát keltheti.

Tekintsük most a külső restaurationnak tervét, mennyire ez a meglevő épületen alapul és megfelel Schmidt azon nyilatkozatának, melyszerint az *eredetit illő fényében kell megújítani másrészt pedig a későbbben ahhoz csatolt építményeket is megtartani*.

A templom *északi oldala* alig kíván újítást; mert ezt az itt elvonuló szűk udvarból át nem tekinthetni, másrészt pedig az itt létező jó csúcsíves stylben tartott kápolnák, magasabbra emelkedvén, az eredeti egyház alsó részét tökéletesen elfedik; legfelebb tehát a főhajó ablakai jönnek tekintetbe, melyekre nézve az elfalazottak mintája követendő.

A *keleti homlokzatot* későbbi restaurációk és átalakítások elferdítették; az eredeti félkörben zárt román kisebb ablakokat elfalazták és azok helyett egy óriási csúcsíves ablakot törtek; mert a középhajó ablakai elfalazása után a szentélynek ablakai nem lévén elegendő nagyok, a templom sötétté vált volna; azonban az eredeti ablakok nyomai még igen jól láthatók, megvannak még a főpárkányt hordozó félkör-íves fries több gyámkövei, melyek többje a román stylben szokásos torzarczokra van kifaragva.¹⁴ Lenn az altemplom eredeti ablakai még megvannak. Miből kitetszik, hogy a keleti homlokzat tatarozása könnyű és hogy e tekintetben egyet kellett értenünk, mint ezt monographiám I. táblája bizonyítja; csak hogy Schmidt jónak látta, miután a mostani főhajót magasabbra emelte, az apsist is megfelelőleg magasabbra emelni, mi, habár a stylszerűség parancsolólag nem kívánja, az egésznek hatalmasabb, impozansabb tekintetet szerez.

¹³ L. mását Viollet-le-Duc «Dictionnaire raisonné du mobilier» II. köt. Ustensils pt. 30.

¹⁴ L. pécsi monographiám 19. old. 18, 19, 20, 21 és 22. sz. fametszetét.

Jelenleg az egészen szabad *déli homlokzatot* a pécsi székesegyház főhomlokzatának kell vennünk; mert ezt egészen áttekinthetni és mert itt van a fő bejárás, miután a nyugati portale előtt ismét, mint a nyugati és keleti előtt aránylag csak kis tér létezik. De mivel főhomlokzatnak a délit tekintette Gianone is, ezt gazdagnak szándékolt kidíszítésével leginkább elferdítette. Ugyanis a keleti és nyugati tornyot összekötő, az eredeti épülethez csatolt két kápolna és a köztök levő bejárás csarnoknak oly homlokzatot adott, mely kalandos, phantasticus alakjával a világ semmi styljének nem felel meg. A sok fél-oszlop kapitäljei sem antikok, sem középkoriak, hanem távolról látva, némileg egyiptizálóknak mondhatók, míg a köztök nyíló ablakok, roppant csúcsos lancette-íveikkel, sovány bélletökkel és mérművökkel az asztalosok fagothikáját utánozzák. Ezen eképen felpiperézett falon emelkedő attikán állnak Windischnek az alsó rész pompájához méltó tizenkét apostolai. Miből következik, hogy Schmidt helyesen tette, midőn ezen részt tabularasanak tekintvén, itt egészen újat és mondhatni jelest tervezett. Vannak ugyan nála is faloszlopok és azok közt ablakok; hanem az oszlopok román ízlésűek és egymással falívekkel összekötvék, s így valóságos nagyszerű fal-arkadokat (Blindarkaden) képeznek, melyekbe a szintén stylszerű ablakok nyílnak. Ezen a két kápolnát elzáró tömör fal fölött Schmidt egy nyílt arkadsort, a homlok egész hosszán viszen keresztül. A tervező genialitása ezen arkadok elrendezésében és jeles részletezésében emelkedik restauratiojának fénypolczára. Az arkadokra jönnek azután nem Windisch, hanem reméljük, egyik jelesebb szobrászunk új tizenkét apostolai, kisebb mérvben, mint a mostani óriásiak s így jobban megfelelve az alattok való takaros arkadoknak. Az ezen díszes alsó homlokzat fölött, a háttérben emelkedő főhajót és az eredetiek mintájára tervezett kettős ablak-sor, valamint a messze kiszökő hatalmas korona-párkányzat, melynek szintén megvan eredeti mintája, hathatósan fogja éleníteni.

A *nyugati homlokzaton* megvan még az eredeti román stylü kapu,¹⁵ melynek hibája csak az egész homlokzathoz mért aránylagos csekélyisége. Különben a homlokzat egyéb része száraz és

¹⁵ I. mását monographiám 21. old.

kopár tekintetű, min a későbbi csúcsíves nagy, a középhajó világítására tört ablak nem segít; mert az átbocsátott világos sugarakat a nagy orgonaszekrény felfogja és nem engedi, hogy a főhajóba elterjedjenek. Schmidt vagy itt, vagy a déli homlokzaton kezdte meg stylszerű restauratioját, de úgy hiszem, inkább a nyugati homlokzaton; mert itt a felső arkádsor még szükségesebb, mint a déli oldalon. Elég az, hogy a kettős arkádsor a nyugati homlokzaton is uralkodik, bár itt valamint a felső, úgy az alsó csak is fal-arkad; de mindkettőt a déli homlokzaté folytatásának tekinthetni. Ezen arkadok, melyek a nagy fal kopárságát eltüntetik, emlékeztetnek több olaszországi román templom homlokzatára. Előfordulnak hasonlók Franciaországban is, hanem az utóbbiakban rendesen a szobrászat nagyobb szerepet játszik, valamint bizonyos, hogy a középkori szobrászat legelőször a francziáknál kezdett virágozni.

Szólnunk kell egyházunk minden sarkán levő s ekként *négy tornyáról*. A négyes-torony tervezésének eredeti eszméje, sz. István székesfehérvári basilikája építése óta, mindenesetre az erődítés eszméje volt s e tekintetben a pécsiek a legczélszerűbbek — mert eredeti teljes kiszökésük miatt a templom valamennyi oldalát sikerrel védhették. Közel ezen négy toronyhoz állott egy csak is századunkban ledöntött ötödik torony, melynek kapuja a főtemplomot körülvevő mintegy akropolisba vezetett; és vannak kik Pécs *Quinquecclesiæ* nevét inkább ezen öt toronytól, semmint öt külön templomtól származtatni akarják: de ezen nézet ellen felhozhatni, hogy a *Quinquecclesiæ* vagy *Quinquebasilicæ* név egyházunknál sokkal régibb; mert már is a IX. századnak tulajdonított «*Conversio Carantanorum*» kéziratban fordul elő.

Négy tornyunk több emelete meglehetősen épségben maradt ránk és hol azokon tataroztak, szerencsésen meglevő eredeti mintákhoz, kivált az oszlopoknál elég híven ragaszkodtak. Tehát a tornyok alsó részének kiigazítása nehézséggel nem jár s így Schmidt a két alsóbb oszlop-nyílású emeletet csak egy harmadik hasonlóval, de valamivel magasabbal szaporítván, erre a stylnek megfelelő gulatetöt tett fel. Ha a főhajó és apsisnak magasítását, az épület imposansabb tekintete okából helyeseljük, a tornyok magasabbra emelését is helyeselnünk kell; mert ezzel a templom és torony magassága közti mostani arány köze-

lítóleg meg van tartva, másrészt pedig az egyház északi oldalán emelkedő domb is ezen magasbítást jóformán javasolja.

E szerint a tervezet minden részletének megvizsgálása után kimondhatjuk, hogy az egészben és részleteiben véve nem csak stylszerű, hanem valóban genialisnak is mondható, és ha Schmidt a restauratiót terve szerint keresztül viszi, hazánk oly szigorú styllü román templommal fog birni, melylyel, nem ugyan a külföld, nevezetesen francia hasonló legdíszesebb, hanem minden esetre a díszesebb emlékekkel sikeres versenyre fogunk léphetni, meglesz mit a tervező kívánságaként kifejezett: a templomnak visszaállítása nem csak eredeti fényében, hanem, mint ő tervezte, ezen eredeti fénynek magasabb fokra emelése is; azért az építkező ne sajnálja a nagy költséget, hogy joggal elmondhassa magáról: «Domine dilexi decorem domus tuæ».

Henszlmann Imre.

SÜMEGHI FÖLDALATTI ÉPÜLET-MARADVÁNYOK.

(ZALAMEGYÉBEN.)

Fessler szent Lászlóról állítja, hogy Sümeghen, Zalamegyében, szent Egyedről nevezett apátságot alapított,¹ és ezen állítás bebizonyítására hivatkozik II. Paskalis okmányára (Katona Hist. reg. II. 662) és Péterfire (Conc. hung. I. 274). A nevezett helyek azonban az illető apátságot Somogyba teszik, mint azt a dotált helynevek is kétségen kívül helyezik.² Mind a mellett utána jártam a dolognak, és kezdtem kutatni, vajon nem talállok-e Sümeghen nyomokat, melyek Fessler tévedését megmagyarázzák? Tudakozódásaimra Pintér István, akkori uradalmi tisztartó igen fontos közléssel válaszolt. Állítása szerint a Marczal-ér közvetlen szomszédságában, az elpusztult Berki-malom mellett, nagy kiterjedésű épület létezett, melynek romjaira még világosan emlékezik. Az illető hely az úgynevezett nagy erdőhöz tartozott és sümeghi polgárok birtoka volt. Apró cserjék és bózotok tökéletesen benőtték a romokat, melyek különben sem voltak magasak, minthogy a szomszéd utak és épületek tatarozására és készítésére már rég időtől fogva széthordták az anyagot. A tagosításnál püspöki birtok lett,

¹ Fessler: Gesch. d. Ung. I. 686.

² Fessler két ízben nyilatkozik így, s hihető, ennek az az oka, hogy ő szerzetes korában a sümeghi conventben tartózkodott, és látta a terjedelmes romokat, melyeket itt most leírok. A somogyvári romok hihetőleg ismeretlenek voltak előtte.

a túskebokrok és cserjék kivágattak, a még meglevő kő- és téglanyag az oda vezető útra hordatott, és az egész telep szántófölddé változtattatott.

Midőn a helyszínén megjelentem, azonnal föltűnt a tömérdek törmelék, kő- és tégladarab. Fokozta még kíváncsiságomat a tégladarabok sötét színezete és kemény volta és néhány peremés és üres téglamaradványa. Alig ásattam fellábnnyira, ott találtuk az alapfalakat, és minthogy a romterület igen nagy kiterjedést mutatott, rendszeresen fölásattam. Az ásátás eredményéről értesítettem a megyei lapot;³ a sümeghi reáliskolai programmban⁴ pedig rövid kivonatban ezeket írtam:

«A romok körülbelül 82,5 ár területet foglalnak el és két főcsoportra oszlanak. Mindkettőnek valamennyi fala (kisebb közfalat és egy szomszédos hosszfalat kivéve) derékszögben áll egymással, és a fő (világ-) irány szerint van rendezve. A romok helyét az omladékból származott domb⁵ világosan mutatja. A domb a keleti részen 10 méter távolságban 1,76 métert lejt; ez nagyobbára mind fal és törmelék, mely oly keményen forrott össze az elmúlt századok alatt, hogy kemény munkába került azokat szétválasztani és a falak irányát biztosan meghatározni. Az anyag kitűnő. A mészkövek mellett látunk tátikai basaltot és keszthelyi homokkövet, sőt néhány példányban az alsó-őrsi szép vörhenyes homokkő is előfordul. Téglák számtalan változatban voltak. Nagyságuk és alakjuk gyakran meglepő; színök a vörössárga, rikító vörös és barnavörös közt változik; folületük szép síma. Soknak római volta bizonyos, miből azt következtetjük, hogy ott, vagy közel hozzá római állomás lehetett (talán ezen vezetett keresztül a fenéki római castrumból Veszprém felé vezető római út?). A későbbi kutatások majd e kérdésre is megadják a választ.⁶ A vakolat majdnem tiszta mész; több helyen csakugyan öntvényeket találtunk, melyekben alig volt némi nyoma a homoknak és apró kövecznek. A vakolat külső része tükör síma és oly kemény, hogy alig lehetett ketté törni. — A fölírásos téglá, vagy ékítményes kőnek eddig semmi nyoma.⁷ A téglá fölületén azonban sokszor fordulnak elő concentricus körök és cikk-czakk vonalak ujjal bemélyesztve. A falvastagság 95 és 45 centiméter között változik.»

Az alaprajzokat pontosan fölmértem, a kő- és téglanyag alakját részletesen megjegyeztem és néhány példányban a reáliskola múzeumában elhelyeztem. Az idő rövidsége — újra fölszántották a területet búza alá — és a nagy költség akadályozott abban, hogy az

³ Zalai Közlöny, 1877. májusi számok.

⁴ 1876—77-ről «Adatok Sümegh történetéhez» című értekezésben, 6. lapon.

⁵ Az épületek különben is emelkedett helyen állottak. A domb lejtése a Marczal felé néző keleti oldalon legfeltűnőbb.

⁶ A felelet meg van az alábbi sorokban.

⁷ Később sem találtam.

alapfalakat mind fölkutassam. A meglevők azonban elégségesek arra, hogy a romok hajdani célját meghatározhassuk.

Mielőtt az alaprajzokat bemutatnám, szükséges néhány szóval indokolnom, miért késtem három évig a nevezetes romok ismertetésével.

Én, mint az előzőkből kitűnik, Árpádkori kolostor-maradványokat kerestem és találtam még egyszer oly régi alapfalakat. A falazatok között és a szomszédos területen, 100—120 méter körületben pedig csakugyan középkori nyomokat fedeztem föl, melyekről, mint az elsőkről, adatok hiányában nem tudtam határozottan felelni. Folytattam tehát a kutatást a körülfekvő vidéken, és utána néztem, nem talál-e történeti adatokat, melyek a fölvetett kérdésre némi világosságot terjesztenének?

Nagyon megerlelte véleményemet dr. Rómer Flóris, ki a múlt év őszén körünkben tartózkodott, és a helyszínének és a gyűjtött anyagnak megsejtelése után a telep római voltát kétségtelennek állította.

Bár most sem vagyok azon állapotban, hogy a kérdések mindegyikére határozottan felelhetnék; annyit mindazáltal kétségbe vonni nem lehet, hogy hazánkban *a római uralom erődítési és forgalmi területe egy újabb adattal szaporodott*, és hogy valószínűleg egy oly teleppel is állunk szemben, *mely hazánkban a kereszténység első nyomait is mutatja.*

A fölászott romok kellő megértésére és véleményem indokolására szükséges néhány szóval a telep rövid, vázlatos ismertetését adnom.

A romterület Sümegh város és Csehi falu között fekszik. A körülfekvő helyek nagyobbára vizenyős rétekből és lapályos szántóföldekből állanak. Nyugati oldala azonban még húsz évvel ezelőtt erdőséggel volt borítva, mely az okmányilag ismert «magna silva» nevet viselte és mai nap is nagy erdőnek hívatik, bár mostani kiterjedése épen nem felel meg hangzatos nevének. A keleti oldalon folydogál a kis Marczal ér, mely a szomszédos Berki-malomtól fogva csatornázva van, és a főépület keleti frontjával párhuzamosan éjszakknak tart. Az ér mindkét partja és a romterület déli oldala még negyven év előtt is sáros és ingoványos hely volt, melyen keresztül a közlekedés lehetetlen vala. A Sümeghről Csehibe vezető út csakis a csatornázás idejéből való, valamint a rétek hasznavehetősége is onnan datálódik. A hajdani telep tehát két oldalon ingovány által védett helyen állott, melynek rendeltetése, minthogy határbiztosítás alig lehetett, hídfői szerepben állhatott.

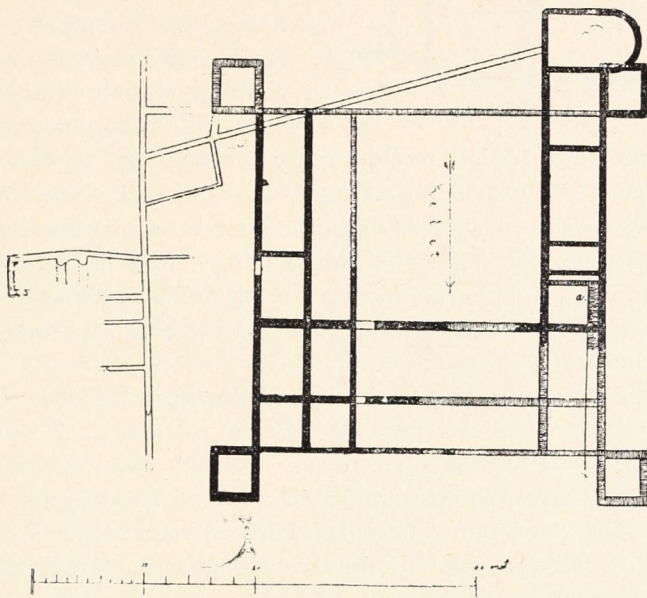
Az épületek apró magaslaton vannak, mely a Marczal felé legjobban lejt. Legmagasabban fekszik a déli különálló rom, melyet fölászattam egész terjedelmében, és a nyugotra fekvő, hosszúra nyúló

törmelék-szalag; a tulajdonképeni védhely, és a nagy, sűrű törmelék-terület kissé mélyebben vannak.

A Marczal vize Sarval tőszomszédságában ered. A teleptől két kilométernyire lehet a forrása. Hajdan itt okmányainkban többször előforduló Erek falu⁸ létezett, melynek nyoma még megvan. Erek volt tehát a Marczal eredeténél fekvő község, mely a jelentős *Marczalfő*-nél az átjárást a szomszéd sarvali hegyoldalban közvetíthette Keszthely vidéke és a Somló és Veszprém felé elterülő tájak között. A Marczal egész vonalát ingovány borította és az átjárást csakis mesterséges töltések és hidak eszközölhették. Innét a telep fontossága stratégiai szempontból.

RÓMAI CASTELLUM-FÉLE.

Az alapfalak elrendezése első tekintetre erődített helyet gyanítat (1. ábra). Ha eltekintünk a nyugati félkörű helyiségtől és a

1. szám.

rézsútosan délkelet felé átszelő falazattól, mely a szomszédos épületcsoportra vezet: előttünk áll a négyzetes Quadriburgum-féle alak, minőt hazánk déli részén Castolæron, Transaquincumban, Orsován kettőt, Gradiska és Palánkazában⁹ találunk, sőt még nyugati Bolgárországban is előfordul,¹⁰ hirdetendő a római uralom egykori fényét, hatalmát és terjedelmét.

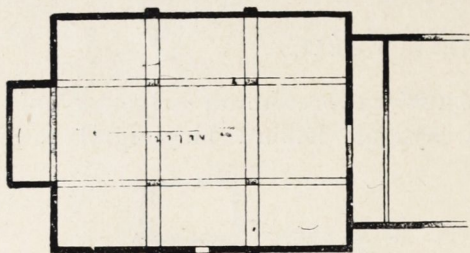
⁸ Róka Præs. Veszp. 139. lap.

⁹ Arch. Közlemények. III., II. 43. Rómer Flóris A római várnákról.

¹⁰ Kulában még az árkok is megvannak. Mitth. d. Cent. Arch. 1872. IV. 53.

A castellum-alak alapja tökéletes négyzet, melynek minden oldala 30·23 méter hosszú. A sarktoronyok elütők a rendes alaktól, a meny-nyiben nem hengeralakúak, hanem négyszögesek, és nem függnék össze a toronykerület egy negyedével, a négyzetes zárfalakkal, hanem a zárfalak hosszabbításából keletkeztek. A tornyok falvastagsága 73 centiméter, a zárfalaké különböző. Legvékonyabb a posványra dülő fala: 40 centiméter, és legvastagabb a második délkeleti hosszfal: 95 centiméter.

A belső falak, melyek hosszában és széltében arányos részekre osztják a castellum-alak belsejét, későbbi időben keletkeztek, a mint

2. szám.

azt a falak anyaga is bizonyítja. Mig ugyanis a zárfalaknál tömö-
rebb ragasz és válogatott kőmag
téglaépítés mutatkozik, addig a
belső osztályos falak tiszta mész-
ragaszt és különféle kő- és tég-
ladarabok keverését tanúsítják.
A legvilágosabb bizonyítékot
azonban abban találtam, hogy a
válaszfalakban s pedig ezek alap-

jaiban a peremés téglák mellett nagy mennyiségű tegulákra és üres, hypocaustum-féle csöves téglák maradványaira akadtam. Ezen utóbbi falak keletkezését nem határozhatjuk meg pontosan, mert az anyag és falrakás igen változó felhasználása nem egy, hanem több építési kor-
szakot tételeznek fel. Erről azonban a második részben.

A castellum római voltának bebizonyítására szolgáljanak a kö-
vetkező adatok:

Az épület alakja megfelel a Quadriburgum kellékeinek. A négy-
zetes keletelt idom hosszfa, beleértve a toronyokat is, kitesz 39·43
metert, vagy régi mértékben: 20 és egy fél ölet. A távolság tehát
megfelel a dárdavető képességnek, és a római sajátságának is, minőt a
szomszéd fenéki várban¹¹ és a zalavári castrumban¹² is feltalálunk.

A telep fekvése szintén római eredetre vall. Szokásuk volt réve-
ket és átmeneteket, posványok közti utakat váracsokkal biztosítani.
A felebb rajzolt Marcza folyásának ingoványos volta követelte ezen
erősített helynek felállítását, és az, hogy e telepnek nyílt oldala a
fenéki nagy castrum felé dült és így legmegtámadhatóbb részével a
főerődre támaszkodott: újabb bizonyítéka római szerkezetének.

Torony-szerkezete ugyan eltér a szokásos henger-alakú tornyok-
tól, kivált hazánkban nem akadtam ilyenekre, azonban Marsili tények-
kel és illusztrációkkal bizonyítja, hogy a rómaiak az eredeti szabálytól
mindannyiszor eltértek, valahányszor a különös helyviszony és saját-

¹¹ Dr. Römer Floris. R. várnák. Arch. közl. III., II. 37.

¹² Kollár leírása 1841-ről. M. Műemlékek dr. Henszlmanntól 145. lapon. —
Ausgrabungen bei Szalavár, Mitth. der Centr. Com. 1856. I. N. 1., 5.

ságos védelmi mód azt megkövetelte. Hogy pedig biztosabb uralmat engedtek e tornyok a megvédendő castrum falaira, mint a gömbölyűek, első tekintetre szembeötlő. A centrikus fal lehetővé tette ugyan minden irányba a védelmi működést, de a sugarak irányában csakis egy védőnek. Ha ugyanazon irány több védőt igényelt, megakadtak és egymásba ütköztek a castrum őrei. A merőlegesen kiugró négyzetes tornyok falai azt védhették leghatalmasabban, a mire rendelve voltak: a castrumok falait. A védők arczélben kapták az ostromlókat, és annyian működhettek, a mennyinek a torony oldalhossza megengette a küzdést.

A négyzetes tornyok szerkezete tehát czélszerűbb volt, mint a hengeralakúaké, kivált az épületek sarkain, a mint azt a Mátyás útáni várerődítés rendszere is bizonyítja, és mainap is a haditudomány megkívánja. A rómaiak a mostani korról az oldaltámadásra (Flanken-Angriff és Flankenvertheidigung) fektették a súlyt, s így feltűnő, hogy hazánkban ily szerkezetű toronyépítés nyomai nem a szabályhoz, hanem a kivételek közé tartoznak.

De daczára a meglevő csekély példányoknak, nagyobb figyelmet igényelnek, mint amazok. Nem csak a ritkaság miatt, hanem azért, mert *typikus Árpádkori építészettünknek mintául szolgáltak*. Honnan van az, hogy volt királyi bazilikáink közül egynek sem volt gömbölyű tornya? És miért a sajátságos tény, hogy bazilikáink szervezetökkel együtt nem képeznek egy egészet a négy sarok-toronygyal,¹³ bár kétségtelen, hogy ezeknél is védelmi szempontok képezték az irányelveket? És daczára annak, hogy a maig meglevő római torony-alkotmányok hengeralakú példányai túlsúlyban vannak, sőt kizárólag bírták a tért és a castrum zárfaival negyedes összeköttetésben állanak, a magyar őstypikus egyházi építészet nem ezeket, hanem a négyzetes toronyszerkezetet karolta fel. A megfejtést az első magyar építészek talán a hathatósabb védelmi alakban találták, és lehetséges, hogy abban is, mit a mostani körülmények között alig vagyunk hajlandók elhinni: a négyzetes római toronyépítmények akkori sokaságában. A sümeghi castellum módjára tömérdek lehetett az országban, ha tekintetbe vesszük, hogy egy aránylag kis területen, mint Keszthely és Sümegh vidékén, a fenéki főállomáson kívül Zalavárban és Sümeghen is létezett egy-egy mellék őrhely, és hogy a rómaiak szokásaihoz tartozott, minden mille passus után kisebb őrhelyeket állítani fel, egy-egy katonai napijárás után (20,000 lépés, körülb. 5 mfd) pedig rendszeresen megerősített castellumot alakítani. Minthogy azonban ezek falai rendszerint csekély méretűek voltak, sőt, hol falépítő anyag kellő minőségben és mennyiségben nem volt, fából is alakítottak castellumot, (palissádokból és a szokásos árkokkal és töltésekkel): nem csodálkoz-

¹³ Die 4 thürmigen Kirchen in Ungarn. Dr. Henszlmann Imre. Mitth. d. Centr. Arch. 1870. XV. I.

hatunk rajta, hogy annyi századok viharai után a föld színéről tökéletesen elpusztultak, s csak itt-ott akadunk még nyomaira az alapfalak maradványaiban.

A castellum körül levő árok tökéletesen elenyészett. Ez kevésbé meglepő dolog, ha meggondoljuk, hogy szántóföldnek is több évtizeden át használják, s hogy a korábbi időkben, midőn az eredeti rendeltetéstől eltérő célra használtatott, bizonyára közreműködtek az alkalmatlan mélyedések betöltésére. De ha különben Fenéken is, hol tizszerte nagyobb erődítmény volt, és helye még mai napig is legelőnek használtatik, a várároknak semmi nyomát sem látni,¹⁴ akkor nem akadhatunk fel azon sem, hogy az itteni földhányás is tökéletesen elpusztult.

Annál több bizonyítékot találunk a falrakásban és az építőanyagban.

Marsili szerint (II. 72) a rómaiak nem építettek túlságosan vastag falakat, sőt azt mondhatni, hogy inkább enyészeti építészeti módot használtak, a hol a cél és rendeltetés azt másképp nem követelte. A fal maga a helyi anyag felhasználásából készült. Még faragott köveket sem vittek nagyobb távolságokra, a mint a sok ismert mérőföldmutató, síremlék és áldozatkő mutatja.

A sümeghi telep falanyaga nagy mennyiségben sümeghi mészkő, mi arra mutat, hogy a közlekedés a Marczalon át hídon történt, mert különben nagy kerülővel előbb érték volna a tátikai basáltot. Van továbbá basalt is a tátikai környékből, és csekély számban apró szemcsés homokkő, a mint azt a közeli szántói és zsidi határban találjuk. Faragott követ azonban nem találtunk. Igen valószínű, hogy itt is, mint Fenéken¹⁵ és Szalavárt, a faragott köveket részint az időközben épült templomokra, részint pedig utak készítésére használták. Ide tartozik valószínűleg azon négy hasáb alakú¹⁶ faragott kő is, melyet a szomszéd basilika-alak alaptámainál találtunk, mert kettő közülök vaskapocs befogadására szolgáló lyukakkal rendelkezett, mi világosan bizonyítja, hogy eredetileg nem kültámok alapjainak voltak szánva.

Nagyobb választékunk van a téglákból; színük és tömörségök azonnal a rómainak emlékeztet. Alakjuk különböző. Van kétféle négyzetes; egy apró 16·7 centimeter, és egy nagyobb 27 centimeter hosszú oldallal. Vastagsága mindkettőnek 6·5 centimeter. A nagyobbikon nagyobbára mindig kutyaláb-nyom látható, mely 1·5 centimeter mélyen belenyomva (mindig a téglák közepén) a szándékos megjelölés bélyegét

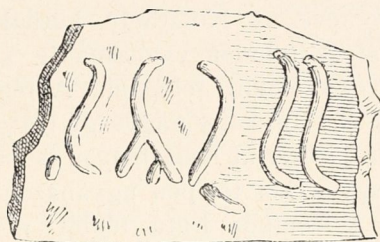
¹⁴ Rómer Flóris. Arch. közlm. III., II. 38.

¹⁵ A keszthelyi szt. Ferencz-rendű templom építésére fordítottak a XIV. században. Dr. Rómer Flóris. Arch. közl. III., II. 37.

¹⁶ Egy vörös-homokkő hasáb, 87·5 hosszú, 40 széles és 25 centimeter vastag; egyfelől síma és hosszú vékony mélyedéssel ellátva. A többi fehér homokkőből való, s pedig egy 85 centimeter hosszú, 24 széles és 22 vastag oldalbevágással bíró hasáb, egy 64 hosszú, 31 széles, 22 centimeter vastag és az utolsó 47 centimeter hosszú, 31 centimeter széles és 22 vastag. Az utóbbi kettőn semmi jel sincs.

mutatja. A téglány-alakúakból volt szintén kétféle. Egy igen nagy — az épületben a legsúlyosabb faj — 39 centiméteres hossz-szélességgel, 26 centiméter szélességgel és 7 centiméter vastagsággal. Evvel voltak a hajdani tiszti lakások¹⁷ kipadlózva, és egy 1,3 meter magas (a) csatorna kirakva. A nevezett csatorna az udvar felől jött be vékony hasadékon az épület alá, hol 38 centiméter szélességben párhuzamosan a válaszfallal haladt, a zárfa! előtt derékszögben megtörtött és 65 centiméternyire tágult. A keskenyebb rész kikönyökölés (vorkragend) által volt beboltozva; a szélesebb rendes boltrakást mutatott. A beboltozott csatorna a Marczal felé tartott. Egy nagy részét felszedettük, és az urodalmi tisztartó szekérszámra hazavitette. A téglák úgy néztek ki, mintha most rakták volna a csatornába. Keménységek vetekedett a kővel. Írásnak vagy más jelnek nyomát nem találtam egyiken sem.

Egy másik egyenközenyes téglafaj csak töredékben volt látható. Hossz- és szélességi kiterjedését nem konstatálhattam, vastagsága 3 centiméter volt. Ezek majdnem valamenynyien tele voltak centrikus kördiszítésekkel, (ujjal bemélyesztve) és S alakú többszörösített formákkal. Egyiken találtam cursiv vonásokkal néhány betűfélét (mellékelt 3. ábra), minek magyarázatát nem sikerült kibetűznöm.

3. szám.

A körív és részleteiből alakított téglákból is találtam kétfélét. Az egyik félkörös, a belső keleti fal szögletében fordult elő egymásföle rakva, a másik egész körből állott, és a belső falakba volt építve. A félkörös átmérője 29 centiméter és vastagsága 7 centiméter volt. A körös kisebb volt, 17 centiméter átmérővel és 4 centiméter vastagsággal. Ez utóbbi gyakran fordult elő. Nem volt öntve, hanem kalapáccsal faragva, s pedig úgy, hogy az alsó körlap átmérője 10 centiméterre olvadt és a kis téglának csonka kup alakot adott. Eredeti rendeltetését nem tudom elképzelni. Az alapfalakba az építések alkalomával került, mert az építésnél semmi tekintetbe sem vették.

Tegulát csak egyfélét találtunk; épet egyet sem. Fölületét és kiterjedését azonban sikerült biztosan meghatároznom. A tegula ivének átmérője 19 centiméter, vastagsága 2 centiméter és hossza 28 centiméter. Ez sem fordult elő a torony- és zárfalakban. Nagyobb részét a törmelék között találtuk, de volt a válaszfalakban is.

Ugyanou akadunk csöves téglákra, melyek Hypocaustumra engednek következtetni. A téglák azonban nem voltak henger alakúak, hanem négyszögletre, laposra nyomva. A belső ür szélessége kitett

¹⁷ Vesd össze a castrum statiumról szóló fejezetet dr. Henszlmann Imrétől. Műemlékek 147. lap.

11,5 centimétert, az oldalfal vastagsága csak 1,5 centiméter, a téglahossza pedig 28,5 centiméter volt.

Peremés téglákból építést szintén nem kaphattunk, azonban kiterjedéséről biztos tudomást szerezhettem. Hossza volt 52 centiméter, szélessége 41 centiméter, vastagsága pedig 4 centiméter. Egyfelől a nem-peremés oldal irányában megvékonyodott a téglalap. A perem maga 2,5 centiméterrel emelkedett ki és kétféle alakítást mutatott. Egyik faja a belső emelkedést horonytaggal kezdte, és átment hengertaggá, melylyel a kiemelkedés lezáródott. A másik fajnál apró pálczataggal kezdődött az emelkedés, mely rövid szalag után szintén hengertaggal fejezte be a peremet.¹⁸ Úgy látszik ebből volt a legtöbb téglalapanyag, mert nemcsak a belső falak, hanem a törmelék, sőt az egész szántóföld is tele van töredékeivel.

Érdemes itt megemlíteni, hogy a szomszéd Csehi faluban, az úgynevezett Keszthely kútnál sok felíratos római téglát találtak, melyek minden valószínűség szerint összeköttetésben állottak a közel levő sümeghi teleppel. A téglák felírata e három betűből¹⁹ állott: CRN. Ugyanily nagyságú (34,5 centiméter) és felíratú téglák dr. Rómer Flóris szerint Keszthelyen is fordultak elő, mi újabb bizonyítéka annak, hogy a két telepen ugyanazon legió cohorsai feküdtek.

Dombor íratú téglát nem láttam, az ottani csősz²⁰ azonban mondja, hogy ő olyant talált, melyen négy betű emelkedett ki. A leírt alak megegyez a telepen talált téglákkal. Lehet, hogy az épület felsőbb részei, melyek időközben elhordattak, ilyen téglákkal voltak építve.

Ezen határozottan római téglák mellett találtunk azonban mást is, s pedig kizárólag a belső felosztásos falakban, valamint a szomszéd épületek alapfalaiban, melyek otromba alakja (szélessége majdnem akkora mint vastagsága), durva felülete, likacsos szemetes belseje, vörhenyes színe és nagy törékenysége a későbbi keletkezést árulják el.

Ezt mutatja a belső falak ragasza is, mely sok helyen oly gyenge, hogy a legkisebb érintésre szétmállik. Még felülete sem sima, minthogy durva fövényével, rossz és kevés mészkeverékével az egyenlítésnek nem engedett. Annál jobb azonban a tornyok és zár-falak ragasza, valamint a déli oldalon első kétszintes épületrésze. A falakban egész csomókat találtunk belőle, melyek első tekintetre égetett mészköveknek mutatkoztak. Homok vagy apró kötőrmelék semmi sincs benne; téglaport is csak annyiban gyanítunk, a mennyiben itt-ott friss törésekben téglaszínű pöttyöket láthattunk. Néhány

¹⁸ Ugyanily alakú téglákból volt építve a szomszéd Csehi állomás.

¹⁹ Egy kisebb bélyegen C R I fordult elő. A telepet ismerttettem az Arch. Ertésítő XIV. k.-ben.

²⁰ Ugyan ő talált fekete apró bogrét is, melyen egy kéz és félkar emelkedett ki domborműben. Mindkettőt gondatlanságból összetörték.

helyen, jó lent a földben, akadtam simított ragaszra is. És bár ezredék óta puha nedves föld takarta: egész táblákban sikerült néhányat lefejtenuk, melyek felülete nemcsak síma, hanem oly ragyogó, mint a csiszolt kovakő lapja. Színük nem fehér, kissé pirosas volt, hanem festettre nem akadtam.

Cserépedény-töredék tömérdek volt, de mind oly apró részletekben, hogy világos, tiszta képzeletet volt alakjukról alig szerezhettünk magunknak. Két nagyobb méretűnek darabjait összeállítottam és részben kombináltam, hogy anyagukon és technikájukon kívül az alakról is fogalmat szerezhessenek magamnak. Az egyik vörös edény volt és nagy öblös szerkezetet mutatott. Feneke egyenesre volt simítva és 18 centiméter átmérővel bírt. Átmenete a fenéktől a kihasadásra nem volt és belől is valóságos gömb-homorodást mutatott. Külön fenéklapot, mint azt későbbben és most is szokás az edények alá rakni, nem láttam, sőt épen a fenék aránylag vékonyabb volt (1 centiméter) mint az edény oldallapja (1,5 centiméter). A másik fekete agyagedénynek 30 centiméternyi átmérője volt, a nyakán tiszta technikát tanúsított és gyűrűs ékítményekkel volt ellátva. Oldalfalai 1,5 centiméter vastagok voltak és a legfelsőbb párkányzat 4 centiméternyire terjedt kifelé.

Nézetem szerint bővebb is dúsabb leleteket találhatnánk, ha a castellum körületét és a hajdani utak mellékét vizsgálnók meg. Egy kilométernyi távolságban, az úgynevezett kis malomnál, találtak 15 évvel ezelőtt római sírt és egy bögrét, mely 200—250 db. rézpénzzel volt tele.²¹ A sümeghi vár oldalában pedig egy egész, nagy hamvedret, mely csak a találók ügyetlensége következtében törött ezer darabra, és semmisült meg örökre. A reálintézetben is van 95 db. római érem, és egy szenvedélyes, fiatal gyűjtőnél, Dorner Kálmánnál, is láttam vagy 15 félét, melyek mind itt helyben találtattak. Mind megannyi bizonyítéka, hogy Sümegh területén nem csak átmeneti, hanem állandó római colonia volt.

Ezt bizonyítja még egy más jelenség is. Bredeszky²² állítja, hogy «majd mindenütt, hol a rómaiak letelepedését bizonyíthatjuk, említett gyümölcs-nemek (gesztenye, mondola, dió, baraczk, kivált azonban gesztenye) is találatnak.» Dr. Rómer Flóris a szőlőről²³ is ezt állítja. Sümegh vidékén ezen gyümölcs-nemek előfordulnak, a gesztenyét pedig nagy mértékben tenyésztik Csehi, Barsi és Prága falvakban, melyek említett római telepünket gyűrű alakban körülveszik.

Egy későbbi időszakra utal az ásatások közben talált apró ezüst érem (hármás lóherlevél liliommal), mely salzburgi érseki pénznek bizonyult, és néhány nyílhegy alakú 12 és 13 centiméter hosszú

²¹ Edeskuty úr mondja, hogy hozzá is hoztak egy marokkal eladás végett, a többi Türrjére vitték.

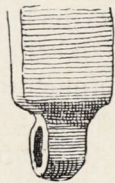
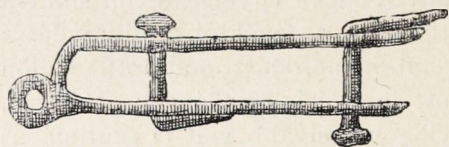
²² Topographie III. 207.

²³ Arch. közlemények III., II. 35.

késpenge. Ezen utóbbiak, valamint több 15 centiméter hosszú négyszögletes erős vasszögek, a belső falakban találtak.

Vasból van még egy nyújtott szívalakú dárdahegy, és egy a rozsdától igen felemészített ajtó-sarok.²⁴ Mindkettő szinte középkori motívumokra vall. Az ajtósarok 17 centiméter hosszú és 3,5 centiméter széles. A két tartószög még benne van. Az ajtó vastagságát mutatja a sarokür. A deszka e szerint 2,5 centiméter vagy 1 hüvelyk vastag volt.

A sümeghi erőd castellum hibernum lehetett, és földött helyiségekkel is bírt; innét a déli²⁵ beosztó falak egyöntetősége a tornyok-

4. szám.

kal és zárfalakkal. Három kapuja közlekedhetett a fenéki, szalavári és marcaltői castromukkal, mely utóbbi a Mursella és Bregetium közti útvonal folytatásának tűnik ki fenékgig. Valószínű továbbá az is, hogy ezen út a somló-vásárhelyi castrumnál átment a Torna folyón, mely különben is legegyesenebb útvonal Sümegh és Marcaltó között, és hogy a rendeki hegyfok táján ketté vált Advice-simum felé. A taranyi pusztá kö-

rül ugyanis világosan láthatók még egy hatalmas útvonal romjai. Későbbi kutatások majd erről is meghozzák a szükséges felvilágosításokat.

A castrum véderéjének meghatározására alapul vehetjük Bergier (de viis militaribus Sect. 36. § 8.) számítását, mely a védők működési teréből és a védőhely aránylagos kiterjedéséből származtatja a védők létszámát. Szerinte minden hat lábra esik egy védő, 5 embernyi mélységben. Méter-mértékben csekély különbséggel minden két méternyi távolságra helyezhetünk egy katonát. Ha tehát az egész castrum kerületének felét 5-tel szorozzuk, megvan általános számokban a védők létszáma. Sümeghi castellumunk egyik oldala, beleszámítva sarktoronyokat is, 6 deciméter hijával 40 méter (39,4). E kerekszám ötszörös fele 100. Levonva ebből a két méter széles kapuzatnak megfelelő 10 védőt, marad egy-egy oldalra 90 harcos, mely a négy oldalnak megfelelőleg kiadja a békés létszámú, 360 főből álló cohorsnak számát.

A legió nevét, melynek az itt állomásozó cohors kiegészítő részét képezte, biztos adatok hiányában nem jelölhetjük meg. Mivel azonban Bregetium Aquincum és Savaria területe az I. és II. adjutrix legio által volt megszállva, és szomszédságunkban — Lesencze-Tomajon

²⁴ A mellékelt (ábra 4.).

²⁵ A nyugoti falak át vannak törve ferde irányú falakkal és kevervék későbbiekkel.

— az I. legiónak nyomára akadtak²⁶: igen valószínű, hogy Sümegh is ezen legióra volt bízva.

A mi a helynek elnevezését illeti, nem állíthatunk fel biztos nevet. Róka (Præsules Veszp. 14.) azt állítja, hogy «Itinerarium Antonini *Curta* inter Petovione et Alicano (aliis Rælitano seu Rakelsburg) collocavit». Következteti pedig ezt Wesseling felosztásából²⁷ melyben úgy tűnik az fel, mintha Alicano és Pettau között²⁸ feküdt volna a nevezett colonia. Ezen Wesseling által emlegett Curta talán a felsorolt két utolsó colonia között feküdt, és ezen szavai «Közepében Curta» úgy értendők, hogy az *Arabonna* és *Alicanotól* egyenlő távolságnyra volt. Alapítom ezen véleményemet az itt Sümeghen talált római telep valódiságára, az egyenlő távolságra, melylyel e telep Győr és Radkersburgtól van, és azon, bár kissé barbarizált, de alapjában megegyező név használatára, melylyel Sümegh vagy Sümegh környéken létező hely már Szt.-István idejében előfordul.

A veszprémi püspökség alapítvány-levelében²⁹ (1009) ezeket olvassuk:» . . . nos . . . quatuor Civitates, nempe Vesprim, in qua ipsius Episcopatus Sedes est constructa, atque Albam Civitatem, *Corteu* et Vissegrad Civitates, S. Michaelis Vesprimiensi subjecimus Ecclesiae» . . .³⁰ A pannonhalmi alapítvány, levélben, mely korábbi időből való, ezeket találjuk: . . . «et ne adhuc Ecclesiae s. Michaelis vacua esse videretur . . . ei *Curtem*, quæ vocatur *Carteu* . . . tradidi.» (Róka 13.) Horváth Mihály ezen utóbbi helynek fordítását «A kereszti. els. száz. Magy.» című művének 195. lapján adja, hol a nevet *Cortou*-nak írja. A versiók,³¹ mint látjuk sokfélék, azonban valamennyi Curta körül forog.

Fekvésére nézve már Róka megjegyzi, hogy ezen Cartes vagy Curten vagy Carten némelyek szerint Sümegh³², és Kósa³³ határozottan állítja, hogy Sz.-István idejében Sümeghnek Curten volt a neve. És ha tekintetbe vesszük, hogy az említett alapítványi levélben elég világosan áll, hogy a nevezett Curten vagy Corten kerületében volt egy Marczalfő³⁴ nevű major és a Marczal eredete vagy is Mar-

²⁶ Dr. Romer Fl. Római várnák. Arch. Közl. III, II. és II. 174.

²⁷ Antonii itinerarium curante Wesselingio habet: Petovionem Vindobonam CLXXXIV. Passuum Millia, nempe: Aquis XXVIII, Scarabantia XXXI, Sabaria XXXIV, Arabona XX, Alicano XL. *In medio Curta*. Róka idézett művében 1. lap.

²⁸ Eddig semmi nyomára sem akadtak.

²⁹ A levél szerkezete a XII. századra utal, és ez azt mutatja, hogy még akkor is ismeretes volt e néven a hely.

³⁰ Róka id. m. lap II. és Horváth M. Kereszt. első száz. M. 184. «*Kortő*-nek írja, Nagy Imre pedig *Colou*-t olvassa. Hogy ez utóbbi téves, bizonyítja helyrajzi fekvése.

³¹ Róka i. h. 14. *Curten*, *Carten* és *Curtes*-nek írja.

³² «*Curtes* illa, seu curia nomine *Carten* aut *Curten* quibusdam Simeginum est.» Róka. i. h. 14.

³³ Hist. Ord. s. Franc. p. 554. «Oppidum Sümegh cottus Zaladiensis, Dioecesis Vesprimiensis olim Corten seu Curten divi regis Stephani tempore vocilatum fuit . . .»

³⁴ . . . nee non concedimus . . . et *Marczalfő* in pago *Cortoensis* civitatis unam villam» . . . Róka i. m. 11. lap.

czalfő³⁵ Sümegh tőszomszédságában van: nem lehet tagadni, hogy az illetők állításának komoly alapja van.

Ide jegyzem még Kósa (idézett m. 534. lap) véleményét Sümegh nevééről. «Cum Cupa simighiensis comes, eidem divo regis perduellis bello devictus fuisset, ac decimæ eiusdem Comitatus coenobio divi Martini in s. monte Pannoniæ ordinis s. Benedicti per eundem s. regem collocatæ fuissent, earumdem decimarum loco *Curten* istud diocesano episcopo vesprimiensis possidendum perpetuo tradidit, atque deo, quod Simighiensium decimarum loco obvenerit, Sümeghinum nuncupatum fuit. Ita fert, mondja végül, vetus traditio.» Nem vitatjuk ezen hagyomány alaposságát, azt azonban majdnem biztosnak vehetjük, hogy Sümegh és kerülete Sz.-Istvántól kezdve a veszprémi püspökök birtokához tartozott.

KÖZÉPKORI MARADVÁNYOK.

Az alaprajz (ábr. 2.) szemléleténél azonnal szembe ötlük a castellum belső felosztásának rendszere és a nyugati oldalon a félkörrel végző apró kápolna-alak. Részben mindkettő későbbi toldalék, mit a falak anyaga és építészeti alakjuk kétségen kívül helyez.

A cella-szerű felosztás, valamint a román stylre emlékeztető nyugati kápolna-alak, azon feltevésre jogosítanak, hogy a hajdani quadriburgum maradványait, melyek a népvándorlás viharait kiállották, és alakjukkal nagyon is alkalmasak voltak korai szerzetes testület védett társházzá idomulni, csakugyan kolostornak használhatták.

Ezt mutatja még a kápolnaalaktól rézsútosan délkeletnek huzódó szintén későbbi zárfal (az ábrában körvonalakban jelzett alapfalak), valamint a déli épüle csoport is, mely részint külön cellaszerkezetet részint gazdasági célra szánt osztályos helyiségeket gyaníttat.

Még meglepőbb délnyugatnak az említett castellumtól 150 lépésre fekvő épület-rom.

A pontosan keletelt hosszfalak 27·8 méter hosszúak és 21·60 méter szélességre terjednek. A keleti oldalon 9·6 méter hosszúságban egyenközenyes kiugrás van, melynek belső kiterjedése 8·4 méter \times 3·4 méter = 28·56 \square méter területet foglal el, és lapos zárfalával önkénytelenül a szentélyzáródás korai alakítására emlékeztet. A hosszfalak északi és déli részén találtunk két 60 centiméternyire kinyuló kültám alapfalaira, melyekben a fent említett faragott homokkövekre akadunk. A két tám között volt a bejárás világos nyoma (1·4 méter széles), mely a mellékajtó helyét jelölte, minthogy a nyugati zárfalon, még egyszer oly széles kapuféle üresedésre találtunk. Feltűnő a nyugati oldalon a több osztályos előcsarnok, mely azonban nem foglalta el a

³⁵ *Marczaltó* fala jelenleg is áll Pápa szomszédságában, hol a Marczal a Rábába ömlik. *Marczalfő* falu jelenleg nem létezik, de már az etymológiánál fogva a Marczal forrása körül keresendő.

nyugati zárfa! egész hosszát, hanem 2·1 méterrel belebb kezdődött, és 3 méter széles belső helyiséget, valamint szélesebb külsőt mutatott. E külsőnek hosszát nem határozhattam meg pontosan, mert az alapfalak nagyobb részben már fel voltak szedve. A még meglevő maradványokból ítélem, hogy 8 méternyre terjedtek nyugat felé.

Az alapfalakban ritkán találtunk téglát, hanem nagyobbára sümeghi mészkövet és csekélyebb mennyiségben bazáltot. Azonban a szántóföldön szerte hevert és hever most is mindenféle római és középkori téglamaradék, a miből következtethetjük, hogy az épület felsőbb falaiban gyakoribb lehetett a téglanyag.

A falak egész szerkezete, valamint a ragasz határozottan barbár keletkezésre vall. Ez utóbbi nagyszemű fővényből és kevés mészkövekből állott, melynek színe sötét szürke. Könnyen szétmorzsolható alkatrészei gyakran a fejtés alkalmával is széthullottak. A téglák alakja — a nem római — hosszánegyszöges volt, de aránylag igen vastag ($36 \times 16 \times 11$); színök sötét barna; egyenetlen törés, (nedvesítés alkalmával) festés és porhanyóság jellemzik.

A falak vastagsága mindenütt 60 centiméter volt. Aránylag igen keskenyeknek mondhatjuk, ha meggondoljuk, hogy az épület nemcsak hosszúságával, de kivált szélességével terjedelmes tetőviselésre volt rendelve. Azonban épen ez egyik határozott bizonyítéka annak is, hogy boltozat nem fordult elő benne.

Minden látszat szerint egy korai basilica³⁶ alakkal vagyunk szemben, mely három hajós osztályzatot mutatott, és melynek apsisa a szokásos félkörből elütőleg laposan záródik.³⁷ Az oszlopok vagy gyámkövek helyét kerestem, épület-maradványra azonban nem akadtam. Feltűnt azonban, hogy a kiszámított helyek forgatott földet mutattak; ez bennem azon gondolatot ébresztette, hogy valószínűleg ezek is, mint a kultúrok sarkai faragott kövekből álltak, melyek a századokon át kőbányának használt helyekből a szomszéd város vagy falvak épületeibe kerültek.

Az egész beosztásnál legfeltűnőbb, hogy a tipikus magyar alakítás, melyet korai román templomainknál majd mindenütt szemlélünk, és mely a három hajóban, az aránylag kurta és szélesre terjedő beosztásban, és a kereszthajó tökéletes hiányában nyilatkozik, itt is fellelhető, sőt hogy a román reminiscenciák világos nyomai mellett, minőket a lapos zárátű apsisban és az alig kiugró, a lisenekből kultúrokba átmenő, külső részletekben is láthatunk: szembetűő őkeresztyéni

³⁶ A Balaton körül még a XII. században és a következő elején is állottak ilyenek. Így Tihany egyik megerősítő levelében 1210-ről olvassuk, hogy Jamáson basilica beati Clementi volt. Egy másik helyen előfordul Turk. ad basilicam s. Petri juxta Bolotyn. M. tört. Eml. VI. 125.

³⁷ Figyelemre méltó, hogy a környékben levő román templomok, úgy mint Nagy Keszi, Egregy, Szt.-Ferencz-Késére szintén egyenes zárátű szentélylyel bírnak s hogy az újabb koriak legtöbbje (Sümegh, Gyömörő, Ukk, Rendek, Káptalanfa, Hanus stb.) szintén ily alakítással zártnak.

alakításra is akadunk a narthex-féle nyugati helyiségekben. Igaz, hogy a mellék apsisok hiányoznak, de hisz conjecturát állítok!

A nagytér épület maradványai, valamint a rajzolt templomalak és a zárdaszerű épület, mit a castellumból készíthettek, nagyobb-szerű telepnek létezésére enged következtetni. Hogy mikor virágzott, és minő lakosokkal volt benépesedve, arra természetesen történeti adatok hiányában nem felelhetünk, azonban igen valószínűek ama tények, hogy Sümegh a marahani főnökök birtokterületében fekszik, és hogy már a VIII. és IX. században igen virágzó keresztyén telepek léteztek e tájon. Róka erre vonatkozólag a Chronotax után mondja³⁸: «Qui (Pipin) inde reversus (ab everso Hringo) *partem inferioris circa lacum Pelissa Pannonia ultra fluvium qui dicitur Rapa, et sic usque ad Dravum fluvium*, et eo usque Dravus fluit in Danubium, prout potestatem habuit, prænominavit cum *doctrina et ecclesiastico officio procurare populum*, qui remansit de hunnis et sclavis de illis partibus, Arnoni, Juvavensi Episcopo. — Hogy pedig már egyházi épületek is léteztek e területen s pedig nagy számban, mutatja egy másik helye az idézett auctornak³⁹, hol leírja, hogy Luipram püspök «consecravit» 14 templomot, Adelvin: 12, és Dietmár egyet. A germanisált nevekből ugyan nem ismerünk a mostani helyekre, úgy látszik azonban, mintha leírt rommaradványunk egy láncszemét képeznék az említett vagy körülbelül azon időben keletkezett egyházi épületeknek.

Ádám Iván.

A SZÉKELY N. MÚZEUM ŐSKORI GYŰJTEMÉNYE.

(Fölvástatott az országos régészeti és embertani társulat f. évi márczius havi ülésében.)

A székelly n. múzeum egy lelkes honleánynak, özv. Cserey Jánosné sz. Zathureczky Emilia úrhölgynek köszöni eredetét. Alig hatodfél éve, hogy a családi kincsekből s néhai Vasady Gyula, a székelly n. múzeum első örének éremgyűjteményéből megvetttetett alapja, — s nincs három éve, hogy az alapítónő nagylelkű adományából a székelly nemzet közkincsévé vált, a midőn székhelye is Imecsfalváról Sepsi-Szent-Györgyre tétetett át: s ma már több, mint tízezer darab tárgyat, érmeket és régiségeket, könyveket és okleveleket, képeket, természetrajzi, ethnographiai és ipartárgyakat foglal magában.

Az őskori gyűjtemény, melyet szerencsém van a t. társulat előtt röviden ismertetni, nem nagy, mind a mellett nem egy érdekes adalékot szolgáltat praehistoricánkhoz.

A kőeszközök semmiben sem térnek el a magyarországi ismert

³⁸ Vita Praesul. Vespérém. Róka 7. lap.

³⁹ Idézett munka 3. lap.

typusoktól. Vannak kifűrt kőkalapácsok Lisznyóról, Osdoláról, Zaboláról, Uzonból, Szent-Katolnáról, Hilibről, mindegyik Háromszékből, — továbbá Udvarhelymegyéből Bardóczról s Magyarországból Tószegről; továbbá lapos celtek vagy vésők Nyujtódról, Tordosról, Nándorvályáról s Tószegről; egy 32 centiméter hosszú, egyik felén lapos, másikon domború véső vagy köszörűkő Szacsvárol, s ugyaninnen egy 15 centiméter hosszú s 8 centiméter vastag ob-idián nucleus; továbbá hetvennél több kova- és jaspis-szilánk különböző helyekről, főleg pedig Bessenyőről.

A kalapácsok inkább nagyságra, mint anyagra és alakra nézve különböznek egymástól. Nagyságuk 4—17 és fél centiméterig változik. Anyaguk, dr. Szász István tanár úr meghatározása szerint, főleg a Háromszéken lelt kalapácsoké: andesit, mely körülmény azért is figyelemre méltó, mivel ez a kőnem Háromszéken nem fordul elő. Az andesiten kívül van még csillámpala, a celteknél serpentin, homokkő s trachit- és dacittuffa.

A lisznyói kalapács vagy inkább fokos anyaga dolerit s ennek dús csillám- és magnetit-tartalma e különben alakra nézve is valamennyi közt legszebb kőszeközünket az őskor valódi díszfegyverévé teszi. Érdekes a tószegi serpentin kalapács is; ez lyukánál ketté tört, mind a mellett nem vetették el, hanem alantabb ismét kifűrták s ezzel egyik például szolgál arra, hogy az őskorban mily becse volt némely kőnemnek, kivált olyan kőszegény vidéken, mint az Alföld.

Nagyobb kőkori lelet, mely telepre vagy temetőre mutatna, tudtommal még nem került napvilágra a Székelyföldön. Az a két lelet, mely a székely n. múzeumban a kőkort képviseli, a tószegi és tordos-nándorvályai, Pest- és Hunyadmegyéből való.

A Tószegről került tárgyakat Antos János, Dolenszky Imre és Márton Ferencz urak, meg báró Weigelsberg Edéné úrhölgy szíveségéből bírja a székely n. múzeum. Ezek is, mint a n. múzeumban levők, legnagyobb részt különböző csontszerszámokból, kifűrt agancs-kalapácsokból, tükből, árákból, vakarókból, törökből, vésőkből, állatfog-amulettekből, továbbá apró bögrékből s egyéb agyagtárgyakból, úgy mint egy nagy urnából, közepén kifűrt vékony kis korongból, kanálból, szűrőből, tűzpadból stb. állanak. Ezek közt egy sincs, mely a jól ismert típusoktól eltérne; egy kifűrt, a furulidésekhez tartozó csigácska azonban, mely ékszerűl vagy amulettül szolgálhatott, minden esetre egyik ritkább darabja a magyarországi kőkori tárgyaknak.

A tordosi és nándorvályai őstelepről való tárgyakkal Torma Zsófia úrhölgy ajándékozta meg múzeumunkat.

A néhány lapos kőcelten, kova- meg jaspis-szilánkon és malomkő töredéken kívül főleg agyagtárgyakból áll e lelet. Van benne egy 10 centiméter átmérőjű, közepén átfűrt vastag agyagkarika, aztán a tószegihez hasonló kifűrt agyagkorong, agyag buzogányfej fele, szűrő-edény töredékei, tűzpadok, s pontokból és vonalakból kombinált igen

változatos díszítéssel ellátott cserépdarabok. Legközönségesebb a két mélyen bekarcsolt vonal közt kisebb-nagyobb pontokból vagy vesszőcskékből álló sárdíszítés. Némelyiknél a két vonal között bekarcsolt harántos vonalak, másoknál körömbenyomások töltik ki. A körömbenyomás által előállított díszítésmód magában is előfordul, leginkább három sorból álló párhuzamos vesszőcskéket képezve. Vannak cserépdarabok, melyeken párhuzamos czikkczakkos vonalak képezik a díszítést, másokon dudorok, magukban és czikkczakkos vonalakkal kombinálva. — A díszítésmód e változatossága a tordosi és nándorvályai őstelep kőkori voltát nagyon kétségesse teszi, s ha megengedjük is, hogy az itt talált tárgyak egy része csakugyan a kőkorból való: majdnem bizonyosnak vehetjük, hogy itt a legkülönbözőbb korbeli maradványok találkoznak, miként a pilini vagy a szíhalmi őstelepekénél, melyek a kőkorból benyúlnak a vaskorba.

Kő- és bronztárgyaink közt az átmenetet egy rézcsákány képezi, mely a réztárgyak egyik legközönségesebb típusához tartozik. A nyéllyük közepén van; a penge jobbra és balra egyforma hosszúságban terjed, s éle felé egyik oldalon a lyuk irányában szélesedik ki, másikon a lyukkal derékszöget képezve (I. Lubbock. II. kötet. Bevezetés. XXXIII. lap, XIV. ábra). Lelhelye a csernátoni csonka vár. Réztárgyak Háromszéken egybeütt is kerültek elő, mint például Besenyőn, hol évekkel ezelőtt egyszerre mintegy 16 darab réz csákányt és baltát találtak. Ezek közül egy a helybeli Mikó-tanoda birtokába került, s azon díszes balta-typushoz tartozik, melyet a Lubbock II. kötete bevezetésében a VIII. ábra (XXVI. lap) mutat.

Bronztárgyaink nagyobb részét két lelet: a zágoni és magyar-kapusi szolgáltatja.

A zágoni bronzokat a községhez tartozó Cseremiáshely nevű erdőben lelték s a székely n. múzeum Zágon község néhány darabját Bartalits J.-né úrhölgy ajándékából bírja. A tárgyak leginkább vésőkből sarlókból és karikákból állanak; a lelet főérdekét azonban egy bronz edény felső része és egy lószerszám-dísz képezi. Az edénytöredék 15 centiméter átmérőjű, füllel ellátva, mely alatt és fönt két-két szeggel van hozzá erősítve; öble felé domborúan kiveret négy párhuzamos sort képező pontokkal van díszítve. A lószerszám-dísz tíz kisebb-nagyobb karikából van összeállítva. Felső részét egy tokkal ellátott 3 centiméter átmérőjű kis karika képezi; a tok körívet képez s egy 6 centiméter átmérőjű nagy karikát foglal magában, melyről két, valamivel kisebb karika s ezek mindegyikéről 3—3 kis, 2·7 centiméter átmérőjű s alul peczekkel ellátott karika csüng le. A lelethez tartozik továbbá egy közepe felé kidudorodó s hátsó felén füllel ellátott boglár, egy szintén füles korong, és egy kés, melynek markolat-nyújtványa 3 lyukkal van ellátva, pengéjének felső része közepe felé kidomborodik.

A magyar-kapusi lelet nagyobb részét szintén karikák, vésők és

sarlók képezik. Vannak aztán benne fűrész-töredékek s két kés; az egyiknek markolatnyújtványa hasonló a zágonihoz, pengéje kétszer akkora, mint a markolat, felső része kidomborodik, s hegye fölfelé kanyarodik; a másik késnek nyele végén karikával s ez peczekkel van ellátva, pengéjének háta szintén domború s hegye kissé fölfelé kanyarodik, éle azonban nem egyenesen, hanem hátával párhuzamosan megy. A lelethez tartozik még egy lemezdarab s öntési varránydarabok.

Egy kisebb leletet Biharmegyéből (Komó- vagy Korró-patak?) kaptunk. Úgy látszik, öntőműhelyről való. Az egész lelet áll két nagyobb és egy kisebb bronzrögből, két vésőtöredékből s két lószerszámdíszből. Ezek egymáshoz mindenben hasonlóak; négy küllővel ellátott, 4 centiméter átmérőjű kereket képeznek, melyből kis karikában végződő pálcza nyúlik ki.

Egyes darabok Futásfalváról, Kovásznáról, Sámsondról, a pesterei barlangból s Martonosról kerültek hozzánk.

Az egyes tárgyak közt aránylag még legteljesebb sorozatot a tokos vésők nyújtanak.

Peremes véső egy van csak, a zágoni leletből, melynek peremei egészen összehajlanak.

A tokos vésők közt legegyszerűbb a sámsondi; teljes egyenközenyt képez (szélessége 5 és fél, hosszúsága 13 centiméter), díszítés nélküli, fülét két kis dudor pótolja. Hasonló egyenközeny alakú egy, a zágoni leletből való tokos véső, az előbbinél azonban díszesebb, úgy a tokkal, mint oldalaival párhuzamosan haladó 3—3 domború vonallal van ékítve. — Más variatiót képeznek azok, melyek élüknél kissé szélesebbek, mint tokjuknál. Az átmenetet egy zágoni véső képezi, mely tokjánál 4 és fél centiméter, s alant 5 centiméter széles, s egyszerű vonaldíszítéssel van ellátva. Ide tartozik egy, a szent-erzsébeti híres öntőműhelyből ide került véső, melynek összes díszítése egy a tok felé folyton keskenyedő, az élétől kiinduló gerincz; továbbá a pesterei barlangban lelt véső; egy másik a magyar-kapusi leletből; egy Háromszéken talált, közelebből meg nem határozható lelhelyű celt, mely a tokkal párhuzamosan menő két domború vonallal, s ez alatt három egymásba zárt félkörívvel van díszítve; s aztán két vonaldíszítéssel ellátott celt a zágoni leletből.

A harmadik variatiót, melynek éle sokkal szélesebb a tokjánál, szintén egy zágoni véső nyitja meg. Szélessége a toknál 3 és fél, élénél 5 centiméter. Éle felé még jobban kiszélesedik egy másik, melyet Futásfalván találtak; ez ugyanis a toknál 3 és fél, élénél hat centiméter. Ide tartozik, de némileg eltér ezektől egy díszesen ciselozott celt a magyar-kapusi leletből. Ez legkeskenyebb közepén, hol 2·2 centiméter széles, szélesebb (4 centiméter) tokjánál s legszélesebb (6 centiméter) élénél.

A negyedik változatot egy zágoni s egy magyar-kapusi keskeny, s az ötödiket egy zágoni tompa élű véső képezi.

Balta három van a székelő múzeumban, mind a három Háromszékből. Ezek közt a legdíszesebb azon typushoz közeledik, melyet Lubbock II. kötetének bevezetésében a XVI. ábra (XXXIV. lap) mutat, bár ennél egyszerűbb. Tokjának metszete fönt befelé hajló körívet képez, alant háromszög alakú nyújtványnyal van ellátva; pengéje éle felé kiszélesedik.

Sarlók a zágoni és magyar-kapusi leletből vannak. Egyet kivéve (zágoni), a markolat végén mindegyik el van látva dudorral; két sarló a magyar-kapusi leletből markolat nélküli. A penge általában véve keskeny, csak a dudornélküli sarlóé széles s némelyik vége felé főkanyarodik.

Szintén e két leletből valók a karikák. A zágoniak 7—10 centiméter átmérőjűek, mindegyik nyílt, végök felé keskenyedő gömbölyded pálczát képeznek s minden díszítés nélküliek. Díszítés nélküliek a magyar-kapusiak is; ezek közt a töredékeken kívül 15 nyílt s 3 zárt karika van, valamivel kisebbek (5—8 centiméter átm.) a zágoniaknál s végök felé szintén keskenyedő, de lapos pálczát képeznek.

Kard mindössze is csak egy van, az is töredék. A markolat nélküli typushoz tartozik, a penge tövén kiszélesedik s két lyukkal van ellátva. Lelhelye Kovászna.

Egy 16 centiméter nagyságú miniature-kardot Martonosról kaptunk; markolat helyett a penge tövén kis peczekkel van ellátva.

Bronz tárgyaink sorozatát egy kis hengeralakú, három soros tüskével ellátott buzogányfej, egy nyílcsúcs s egy 11 és fél centiméter hosszú végén kis gombbal, alább négy kis dudorral ellátott tű zárja be. Ezek után nincs más hátra, mint hogy a t. társulattól bocsánatot kérjek, hogy türelmét ennyi ideig igénybe vettem, s ismertetésemet bevégezzem.

Nagy Géza,

a székelő n. múzeum őre.

ERDÉLY ÉRMÉSZETE.*

E czímen akarok rövid tájékoztatást adni a t. társulatlak azon munkásságáról és vívmányokról, a melyek az erdélyi érmészet terén a legújabb időig az irodalomban felmerültek.

Általánosságban kimondhatjuk azt, hogy bár az erdélyi érmészet a hazai-val, a magyarral, szorosan összefügg; bár rövidebb időközre terjed ki, s egy egészen kis terjedelmű tartományra szorítkozik: sokkal változatosabb tartalmú, mint a magyar, s talán éppen ez volt az oka, hogy aránylag nagyobb számú művelőkre is talált.

Az ország történelmi fejlődéséből kifolyólag akkor veszi kezdetét, mikor Erdély különálló fejedelemséggé alakul, vagyis a nagyváradi békétől, 1538-tól, és

* Felolvasott az országos régészeti és embertani társulat folyó évi ápril hó 25-én tartott ülésében.

1780-ig Mária Terézia haláláig terjed. Ezen aránylag rövid 252 évi időszakot 15 nemzeti fejedelem uralkodása tölti be, innen magyarázható meg az érmekben tapasztalható változatosság és a fajok sokfélesége.

Az Árpádok alatt s vegyes házi királyaink korában Erdély minden képen Magyarországhoz tartozván, az adás-vevést, a kereskedelmet is magyarországi pénzekkel közvetítette, s a mi említést érdemel, legfeljebb az, hogy Magyarország pénzügyi kerületekre lévén osztva, ezekből kettő Erdélyben volt elhelyezve; ezek voltak: Gyulafehérvár és Szeben, mint ezt a pápai nuntius jelentéséből is tudjuk, a ki azt írja 1480-ban, hogy Erdély első pénzverdéje Gyulafehérvár, a melyben évenként 20,000 arany pénz veretik; a második Szeben, a melyből átlag véve 6 ezer arany kerül ki minden évben. Egész Erdélyország jövedelmét pedig 100,000 aranyra teszi. Súlymértékek azonban a legrégibb időktől a XV. századig, eltért a magyarországitól. Súlyegységek a szebeni márka volt, a mely a kölni pénzláb szerint 16 latot nyomott; a budainál tehát, a mely 19 latot tett, 3 lattal volt könnyebb. Ezen mértékegységek azonban csak a kereskedésben használtak, a fizetéseknel a száz colonisták a III. Béla által reájok rovtott 500 márka adókat olyan márkában fizették, a mely a szebeninél 2 lattal volt nehezebb.

Ezen adót azonban a király követei a budai márka szerint szedték be, s így az a szebeni mérték szerint 593 márkát és 16 latot tett; később a király ezen adókat 531 márka 4 latban állapította meg, a mely pénzművelet által az adó 314 márkával emeltetett.¹

A fémanyagot, a mely az említett erdélyi pénzverdékben feldolgoztatott, maga Erdély szolgáltatta, mely fémek tekintetében gazdag volt, és már korán a bányászat művelésére indította a lakókat; habár arra sem hiányoznak adataink, hogy az aranymosás is régóta életkeresetét képezte Erdély népességének. Így tudjuk, pl. hogy a verespataki aranybányák már Traján császár idejében ismeretesek voltak, a ki azokat dalmata bányászokkal műveltette; a zalatnai római főhíratos kövekről azt olvassuk, hogy a dáciai aranybányák egy császári procurator igazgatása alatt állottak.² Ezen munkások egyik csoportja «liberti et familia et leguli aurarium» Verus császár nejének, Lucillának egy feliratos kö emléket is szentelt, (Corpus Inscr. lat. Dacia, Mommsen, No. 1307), egy Nagy-Enyeden talált emléket pedig az aranybányászok collegiuma emelt Jupiternek, a császár egészségéért. De nagy gondot fordítottak ezek művelésére királyaink is. «Miután országunk ezen részei t. i. az erdélyiek, arany és ezüst gazdagságuk miatt mindig nagy dicséretben részesültek — olvassuk egyik oklevelünkben — «meghagyjuk királyi biztosainknak, ismerkedjenek meg részletesen ezen bányák állapotával, különösen az aranybányákéval, s adjanak véleményt, mi módon lennének azok helyreállíthatók, ha azok elhanyagolt állapotban volnának, vagy hol lehetne azok helyébe újakat állítani.»

Aranyban gazdagabb volt Erdély, mint ezüst ércben, mert az aranyat mosás útján is nagy mennyiségben nyerték. A főbb aranybányák voltak: Offenbánya, Abrudbánya, Kisbánya és Körösbánya, ezekből azonban csak az első volt királyi birtok, Abrudbánya a gyulafehérvári káptalané volt, a másik kettő pedig magánbirtokosé. Egy XVII. századbéli erdélyi útleírásban olvassuk, hogy a fekete-bányai arany- és ezüstbányák több mint két ezer munkást foglalkoztattak.³

Már csak a nemes fémnek ily bőséges előfordulása is szükségessé tette tehát, hogy az ott helyben váltassék be és dolgoztassék föl. Pénzverdét tehát Erdélyben nagyon korán kellett fölállítani, a mely aztán hivatva volt ellátni egész Erdélyt a forgalom eszközével: a pénzzel.

Okleveles adatok hiányában azonban azok létezését — nem tudjuk bebizonyítani, annál kevésbé magokból az érmekből, a melyeken az egész Árpád-korszak alatt a pénzverő hely kitéve nincs. Schönwiesner (Notitia R. H. Rei Nummeriae p. 181) úgy vélekedik, hogy az erdélyi pénzverde Szebenben már a XIII. században fennállott volna, Schuler Fr. Libloy pedig azt mondja

¹ Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. Neue Folge VI. B. 153—200, 299—327. lapokon.

² Mommsen: Corp. Inscr. Lat. Dacia. 1297. 1305. 1301. 1314. 1315. számok.

³ Voyage mineralogique, lettre XVIII, p. 280.

(Siebenbürgische Rechtsgeschichte II. k. 731. lp. 2. jegyz. 2. p.), hogy III. Endre idejében Szebenben vertek pénzt.

Csak a XV. században 1433-ban említetik a szebeni pénzverde először Zsigmond alatt, a ki meghagyja Szeben tanácsának, hogy Földváry Zubor legfőbb pénzvizsgáló helyébe válaszszon a tanács másik egyént. Kár, hogy ez oklevél szövegéből nem vehetjük ki azt, kié volt a pénzverde. A királyé, mint Seuvért helyesen jegyzi meg, nem lehetett, mert különben minek bízta volna a tanácsra a pénzvizsgáló választását. Igaz ugyan, hogy III. Béla szabadalomlevele szerint a szászok, grófjokat kivéve, szabadon választották minden tisztviselőjüket, de ez esetben miért volt a király különös rendelete szükséges? Ez csak úgy érthető, ha fölteszszük, hogy a pénzverde a király és a tanács közös felügyelete alatt állott. A XV. és XVI. században azután már az érmek is biztos útmutatóul szolgálnak. Zsigmond egyik aranyán ott látjuk a szebeni pénzverde kétségtelen bizonyítékát, Szeben város címerét — a két egymásba döntött kardot, a másikon a pénzverő hely sigláját a H-t (Hermanstadt). I. Mátyás korából már írásbeli adataink és érmeink is vannak. Érmeiből 10 különféle veretű határozottan a szebeni pénzverdéből került ki, a melyek közül háromnak jegye is megfejtethető. Az egyiken O (Oswald Jakab szebeni polgármester és kamaragróf), a másikon H (Hermanstadt) és A. L. (Altenberger, szebeni polgármester és kamaragróf), a harmadikon jobbról H, balról is H áll, (Hermanstadt és Hahn polgármester és kamaragróf). Ezen időtájt azonban, a XV. sz. közepén, két másik erdélyi pénzverde létezésére is utalnak a történeti adatok, melyek azután kisebb-nagyobb időközök megszakításával, a jövőben sem hiányzanak. Így V. László idejében de Florentia Kristóf és de Wagio Miklós a szebeni kamaragrófok. Az előbbi 1446-ban egyuttal mint a kolozsvári pénzverde grófja is említetik,⁴ és ez egyuttal az első adat a kolozsvári pénzverdére. Egy másik oklevélben 1457—1462-ből Heltai Jakab a gyulafehérvári pénzverde pisetariusának nevezi magát, és azt írja Russe Miklós szebeni polgármesterhez és ötvöshöz, hogy rövid idő múlva új pénzek jönnek forgalomba. Ugyanezen levelében említést tesz de Florentia Ferenczről, Kristóf fiáról is, a ki a kolozsvári és nagybányai pénzverdék bérelője volt.⁵

II. Ulászló érmeiből egyet sem lehet egész biztonsággal szebeni veretűnek mondani. A XVI. század elején sűrűbb adatokat találunk a szebeni pénzverdére, Így 1523-ban II. Lajos rájuk parancsol, hogy külön pénzverő házat vegyenek és azt rendezzék be, a mely parancsa azonban, egy 1525-ben ugyanezt ismétlő leveléből kitünőleg teljesítetlen maradt.

1524-ben a király a szebeniekkel szerződést köt, melynek értelmében a kamara jövedelméből 5000 forint Zimony várának megerősítésére fordítottassék, a jövedelem $\frac{2}{3}$ -át a szebeniek, $\frac{1}{3}$ -át a király kapja. Ugyanezen évben a következőket hagyja meg Lajos: A szebeniek a pénzt a király egy megbízottja által kezeljék. A tiszta jövedelemnek 15 százaléka őket illesse, a mely összeget Szeben várának megerősítésére fordítsák. Fizessék vissza Pempflinger Gáspár szász grófnak azon követelését, a mely még atyja, II. Ulászló idejéből maradt fenn. A többi maradék adassék a kincstárnoknak Zimony további megerősítésére, a zsoldosok fizetésére és egyéb szükségletekre.

A szebeni kamaragrófok 1444-től 1500-ig csaknem mindig a polgármesterek voltak: Jakab, Oswald, Hahn, Altenberger, Hecht, Agnethler és Proll, csak Russe Miklós és Olasz János nem voltak azok. Bágyon Lőrincz is kamaragróf volt, jóllehet nem volt polgármester. A polgármesterek helyébe azután a királybírók lépnek, mint kamaragrófok; ez a szokás a XVII. századig tartott.

II. Lajos alatt a kamaragrófok csaknem minden évben változnak; az 1522—25. évekből Árhándyt Thornayt és Pempflingert ismerjük ilyenekül.

A mohácsi vészt követő zavarokban Szeben eleinte Zápolyának hódol, mint ezt egy szebeni arany mutatja, de még ebben az évben áttér a császáriak

⁴ Teleky: Hunyadiak kora X. k. 87. lap.

⁵ Ugyancsak Mátyás idejéből olvassuk Altenberger codexének hátlapján a következő adatot: hoc opus fecit fieri egregius magister Thomas Altenberger, magister Civium et Judex Regius nec non Camerari us urbis Cibiniensis. Archiv der Vereines für Siebenb. Landeskunde. I. h.

⁶ Archiv des Vereines für Siebenb. Landeskunde. I. h.

pártjára; de a várost elpártolásáért azzal bünteti meg Zápolya, hogy a pénzverdét Kolozsvárra viteti át.⁷ A szebeniek azonban ezzel nem sokat törődtek; a pénzverde tovább működött, mint ez Ferdinand egy 1531-ki szebeni veretű denárja bizonyítja. 1534-ben megint Zápolya pártjára áll Szeben, ekkor kerülnek ki pénzverdéből a F G (Frater Georgius) bélyegű veretek, 1536, 1540-ben még mindég hűek maradnak a fejedelemhez, és csak 1542-ben jut a pénzverde Ferdinand birtokába.

A Zápolyák alatt Martinuzzi vette kezébe a pénzügy vezetését, és azon volt, hogy Szebenben Pempflinger Márk házát, a mely pénzbeváltásra és pénzverésre volt berendezve, megvegye; mi azonban a szebeniek féltékenykedése miatt nem sikerült, kik magok vették meg a kérdéses házat 1545-ben és azt tanácsházzá alakították át. Ugyanezen évben nevezi magát Róth János kamaragrófnak, arról azonban hogy ő e hivatalt tényleg is viselte, sem okmány sem érem nem tanúskodik. 1552-ben Ferdinand két biztost küld Erdélybe azzal a megbízással, hogy azok neki az ország jövedelmeiről pontos jegyzéket készítsenek. E jelentés azonban csak részleteiben ismeretes, a mellékletek meg éppen hiányzanak.⁸ E jelentésből tudjuk, hogy a szebeni pénzverde csaknem mindig tekintélyes polgároknak adatott bérbe, a kik közül Haller Péter említetik, ki utóbb kincstárnok is lett. Megtudjuk továbbá azt is, hogy Szebennek nem volt saját pénzverő háza, hanem a bérlők saját házait alakították át pénzbeváltó és pénzverő helyekké, Haller Péter az iránt is folyamodott a királyhoz, hogy az általa vert pénzeket saját czimerét használhassa; Ferdinand azonban nemcsak nem hajlott kérésére, hanem a bérletet is elvette tőle, és a szebeni tanácsnak adta át hűsége jutalmául; oly kikötéssel, hogy az abból nyerendő hasznot a város megerősítésére és egyéb szükségletekre fordítsák.

1553—1556-ig csak a Ferdinand érme tanúsítja a pénzverde működését, a melyen a H betű mint a pénzverő hely siglája és a két szebeni kard jön elő; Izabella alatt Kolozsvárt és Szebenben működik a pénzverde, a szebeni érmen azonban az előző idők szokásától eltérőleg, elmarad a H betű, s csak a két kard fordul elő alul az érem fölirata között, a mely szokás a XVII. századig tartja föl magát. János Zsigmond 1569-ben a pénzbeváltás jogát egész Erdélyben a szebenieknek adta el, bizonyos összeg pénzben; kár hogy az oklevél, melyben az eladási összeg ki volt téve, elveszett.

A Báthoriak alatt a pénzverési viszonyok a régié maradtak. Utánuk csak a fönmaradt pénzekből tudjuk a verde működését kimutatni, de arra nézve, hogy a szász nemzetnek minő része volt a pénzbeváltásban és az abból eredő nyereségben: az adatok teljesen hiányzanak. 1710-ben veretett Szebenben az utolsó pénz, azután ismét hiányoznak az adatok, úgy hogy azt sem tudjuk biztosan megállapítani, a szebeni pénzverde mikor szűnt meg teljesen működni.⁹

Addig, míg oklevelekből fogjuk kimutatni a többi erdélyi pénzverdék történetét, meg kell elégednünk azzal a kétségtelen bizonyítékokkal, melyet az érme nyújtanak az erdélyi pénzverdék létezéséről; ezekből egész bizonyossággal ki tudjuk mutatni, hogy Erdélyben a fejedelmek korában 10 pénzverde működött.

A fejedelmek a szerint, a mint állami vagy személyes céljaik elérésére nagyobb eszközökre volt szükségük, e szükséghez képest több kevesebb pénzverdét állítottak és hoztak működésbe. És ezt a XVI. és XVII. század folyamán, a mikor részben a fejedelemség önállósága és fönntartása érdekében az osztrák ház önző céljai ellenében mondhatni folyton küzdeniök kellett, mikor más részt a terhes török adózási viszonyok, olyan nyomasztóan neheztek a fejedelemre és a nemzetre: sokszor tették szükségessé. A pénzverdék szaporodása ilyen abnormális eseteknek hévmérőjeül tekinthető. Bocskay István felkelése idejében három tekintélyes pénzverde: a szebeni, kolozsvári és nagybányai működik, Báthori Gábor alatt már öt, az említetteken kívül Gyulafehérvár és Brassó; Bethlen Gábor alatt hat u. m.: Kolozsvár, Szeben, Gyulafehérvár, Nagybánya, Brassó és Medgyes; és ez sem győzi, kénytelen lefoglalni és működésbe hozni Magyarország legnagyobb pénzverdét a körmöczbányait is, hol

⁷ A kolozsvári városi levéltár oklevele. Fasciculus No. 15.

⁸ Engel: Geschichte d. ung. Reichs u. Nebenländer II. kt. XXVIII. függ.

⁹ Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde. I. h.

nagy számú arany pénzt, tallérokat, és apró pénzt veret két teljes éven át 1620, és 1621-ben; Apafy Mihálynak is hét pénzverdéje működik; míg a nyugodtabb időkben a csendesebb körülmények közt, egy vagy kettő is győzi.

A körülmények szerint a fejedelmek beszüntetik egyik másik pénzverdét, vagy újat állítanak, úgy hogy egészben véve a következő pénzverdék főnnállását tudjuk a belőlök kikerült érmekből megállapítani: 1. Szeben, 2. Kolozsvár, 3. Gyulafehérvár, 4. Nagybánya, 5. Besztercze, 6. Fogaras, 7. Segesvár, 8. Brassó, 9. Medgyes, 10. Körmöcbánya (Magyarországban).

A pénzverdék működését, az ezekből kikerült érmekből a következőkben állítottuk össze.

1. SZELEN:

1540 arany Zápolya Jánostól, egyik oldalán H a másikon a kardok, alatta a pénzmester jegye F G.

1552 Ferdin. tallércsegelye a kardokkal.

1553 " aranya H — kardok

1554 " " " "

1554 " " " "

1557 II. J. Zsigmond arany, a köriratban a két kard.

1565 II. J. Zsigmond aranyai, a kardokkal

1566

1567

1568

1569

1570

1571

1572

1572

1573

1574

1575

1576

1577

1578

1579

1580

1579 " " $\frac{1}{4}$ arany *denárveret* balra C, jobbra kardok

1582-től egész

1594-ig Báthori Zsigm. aranyai a kardokkal

1602 az ország gyászos állapotát feltűnítő emlékérem

1605 szükségleti pénz, 10 # ; a városnak Bocskay István által való ostromoltatása idejéből, e pénzek Albertus Hutter k. bíró által verettek.

1606 Bocskay István hármass garasa a két karddal

1613 Báthori Gábor aranya CIBIN-vel

1613 " " " " C B-vel

1611 Báthori Gábor hármass garasa

1611 " " " "

1612 " " " "

1612 " " denár a két karddal

1611-13 " " alatt vert szükségleti pénzek

CIBIN-nel
két oldaluk,
egy oldaluk
féltallérok

1613 Bethlen Gábor, hódolati aranya CI—BI-vel

1613 Bethlen Gábor, két aranyos csegely (hatszögű)

1613 Bethlen Gábor, hódolati ezüst érme

1615 " " szebeni arany a kardokkal

1619 Bethlen Gábor, tallérja C M-vel

1614 " " denárja a kardokkal

1660 Barcsay Ákos uralma alatt vert szebeni szükségleti pénzek

10 #

7 #

tallér I. R. bélyeggel,

a mely talán Reteke Jánost jelenthet, a ki 1664-ben Hamburgban volt bélyegmetsző¹⁰

1662 Apafy Mihály 5 # kardok

1662 " " 2 # hatold. csegelye a kardokkal

1662 Apafy Mihály aranyai kardokkal

1663 " " " "

1662 " " tallércsegely (hatold.)

1663 " " " "

1663 " " tallér

1667 " " " "

1671 " " " "

1672 " " " "

1672 " " tizenkettesek, a szebeni kardokkal

1673 Apafy Mihály tizenkettesek, szebeni kardokkal

1674 Apafy Mihály tizenkettesek, szebeni kardok

1674 Apafy Mihály hatosok C B-vel.

1704 I. Lipót 15 kros F T betűkkel és a szebeni címérrel.

1704 I. Lipót 15 kros F T betűkkel és a szebeni címérrel.

1705 I. Lipót polturák.

1708 I. József 5 # szebeni címér

1705 " polturák F T betűvel és a szebeni címérrel

1706 I. József polturák

1707 " " "

1708 " " "

1709 " " "

2. KOLOZSVÁR:

Zápolya J. 1538. balra a kolozsvári kas-
aranyok 1439 tély, alul F G.
1540

¹⁰ Erdy: Erdély érmei 98. lap.

1558 II. Ján. Zsigm. } arany a várral
1559 " " }

1562 II. Ján. Zsigmond kettős aranya a várral

1561 }
1562 } aranyok a várral
1564 }
1565 }

1591 Báthori Zsigm. aranyok a várral

1593 " " " "

1564 " " " "

1598 II. Rudolf aranya a várral

1694 " " ABen C B és a várral

1606 Bocskay István kettős arany C V-jegygyel

1606 Bocskay István egyes aranya C V-jegygyel

1607 Rákóczy Zsigmond aranya a várral

1609 Báthori Gábor aranya C V-vel

1610 " " " "

1611 " " " "

1612 " " " "

1613 " " " oláh czímmel K O-val

1614 Bethlen Gábor aranya a várral

1615 " " " "

1616 " " " "

1617 " " " "

1618 " " " "

1630 Brandenburgi Katalin aranya C V-vel

1630 Bethlen István aranya C V-vel

1631 I. Rákóczy György 10 # C V-vel

1637 " " " "

1639 " " " "

1631 " " aranya C V-vel

1633 " " " "

1635 " " " "

1636 " " " "

1636 " " garas C V-vel

1657 II. Rákóczy György arany C V-vel

1660 " " tallérja C V-vel

1659 Barcsay Akos 10 # C V-el

1659 " " aranya "

1659 " " tallérja "

1661 Kemény János 10 # C V-vel

1661 " " kettős tallér C V-el

1661 " " tallér C V-el

1671 Apafy Mihály A C (Arx Claudiopolis)

1673 " " " "

1667 " " tallér K V-el "

1671 " " " "

1695 I. Lipót 10 # K V-el

1694 " 5 # "

1698 " 3 # "

1693 " aranyak "

1694 " " "

1695 " " "

1696 " " "

1697 " " "

1698 " " "

1699 " " "

1696 I. Lipót 3 krosa F T és K V betűvel.

1705 II. Rákóczy F. arany. K. V.

3. GYULAFEHÉRVÁR :

1611 Báthori Gábor hármás garas

1619 Bethlen Gábor arany A I-vel

1620 " " " "

1619 " " garasok

1621 " " denárok A I-vel

1622 " " arany A I-vel

1646 I. Rákóczy György aranya A—I-vel

1657 II. Rákóczy György 10 # A—I-vel

1657 " " aranya A I-vel

1677 Apafy Mihály 10 # A I-vel

1678 " " " "

1681 " " " "

1684 " " # arany

1673 és 1678 " " "

1677 Apafy " tallér A I-vel

1678 " " " "

1679 " " " "

1680 " " " "

1681 " " " "

1683 " " " "

1686 " " " "

1683 " " tallércsegelyek A I-vel

1684 " " " "

4. NAGYBÁNYA :

1556 II. János Zsigmond aranya a két bányászkalapáccsal

1558 II. János Zsigmond aranya a két bányászkalapáccsal

1559 II. János Zsigmond aranya a két bányászkalapáccsal

1556 II. János Zsigmond denárja N P jegygyel

1557 II. János Zsigmond denárja N P jegygyel

1556 II. János Zsigmond obulusa N P-vel nyokkal.

1560 " " arany, a csáká-

1561 " " " "

1586 Báthori István aranya N B-vel

1585 " " tallérja N B-vel

1590

1591

1592

1593 } Báthori Zsigm. N B-vel arany

1594

1595

1596

1589 Báthori Zsigmond tallérja N B-vel

1589 " " Jegy nélkül

1597 " " " N B-vel

1606 Bocskay István aranya N B-vel

1605 " " tallérja N B-vel

1609 Báthori Gábor aranya N B-vel

1610 " " " N B-vel

1611 " " " "

1612 " " " "

1613 " " " "

1609 " " 1¹/₂ tallércsegely N B-vel

1610 " " kettős garas N B-vel

1608 " " garas N B-vel

1609	Báthori Gábor	garas	N B-vel	«
1610	«	«	«	«
1611	«	«	«	«
1612	«	«	«	«
1621	Bethlen Gábor	arany	N B-vel	«
1622	«	«	«	«
1622	«	«	$\frac{1}{4}$ ar. (denárveret)	N
	B-vel			
1621	Bethlen Gábor	tallér	N B-vel	«
1622	«	«	féltallér	N B-vel
1620	«	«	kettősgaras	N B-vel
1621	«	«	«	«
1622	«	«	«	«
1621	«	«	denár	N B-vel
1623	«	«	aranyok	N B-vel
1624	«	«	«	«
1625	«	«	«	«
1626	«	«	«	«
1627	«	«	«	«
1628	«	«	«	«
1629	«	«	«	«
1621	«	«	$\frac{1}{4}$ arany (denárveret)	«
1622	«	«	tallérok	N B-vel
1627	«	«	«	«
1628	«	«	«	«
1629	«	«	«	«
1627	«	«	féltallérok	N B-vel
1623	«	«	kettős garas	N B
1624	«	«	«	«
1625	«	«	«	«
1626	«	«	«	«
1627	«	«	«	«
1628	«	«	«	«
1629	«	«	«	«
1625	«	«	garas	N B-vel
1624	«	«	denar	N B-vel

1645	I. Rákóczy György	aranya	N B-vel	«
1648	«	«	«	«
1647	«	«	$\frac{1}{4}$ arany (denárveret)	N B-vel

1645	I. Rákóczy György	tallér	N B-vel	«
1646	«	«	«	«
1647	«	«	«	«
1648	«	«	«	«
1645	«	«	$\frac{1}{4}$ tallér	N B-vel

1652	II. Rákóczy György	10 #	N B-vel	«
1649	«	«	aranya	«
1650	«	«	«	«
1651	«	«	«	«
1652	«	«	«	«
1653	«	«	«	«
1654	«	«	«	«
1655	«	«	«	«
1656	«	«	«	«
1657	«	«	«	«
1653	«	«	$\frac{1}{4}$ arany (denár- veret)	N B-vel

1659	II. Rákóczy György	kettős	tallérja	N B-vel
------	--------------------	--------	----------	---------

1649	II. Rákóczy György	tallér	N B-vel	«
1650	«	«	«	«
1651	«	«	«	«
1652	«	«	«	«
1653	«	«	«	«
1654	«	«	«	«
1655	«	«	«	«
1656	«	«	«	«
1657	«	«	«	«

1658	II. Rákóczy György	tallér	N B-vel	«
1659	«	«	«	«
1660	«	«	«	«
1654 és 1656	«	«	$\frac{1}{2}$ tallér	N B-vel
1651	«	«	$\frac{1}{4}$ tallér	N B-vel

5. BESZTERCZE:

1672	Apafy Mihály	tallér	B T-vel (Bis- tricz)	«
1673	Apafy Mihály	tizenkettesek	BE – V (Besztercze Vidék)	«

6. FOGARAS:

1677	Apafy Mihály	szép 100 #	A: F (Arx. Fogarás)	«
1670	Apafy Mihály	10 #	A F	«
1675	«	«	«	«
1689	«	«	10 # hatold. csegely A F.	«
1689	Apafy Mihály	4 #	kerek.	«
1689	Apafy Mihály	5 #	hatold. csegely A F.	«
1688	Apafy Mihály	arany próbaveret	A F-el	«
1668	«	«	aranyak	A F-el
1673	«	«	«	«
1678	«	«	«	«
1681	«	«	«	«
1682	«	«	«	«
1683	«	«	«	«
1684	«	«	«	«
1685	«	«	«	«
1686	«	«	«	«
1687	«	«	«	«
1688	«	«	«	«
1689	«	«	«	«
1690	«	«	«	«

1684	Apafy Mihály	aranycsegelyek	«
------	--------------	----------------	---

1685	«	«	«
1687	«	«	«
1688	«	«	«
1689	«	«	«
1668	«	tallérok	A F-el
1669	«	«	«
1670	«	«	«
1677	«	«	C F Civitas

Fogarás

1687	Apafy Mihály	tallérok	A F-el
------	--------------	----------	--------

7. SEGESVÁR:

1660	Barcsay Akos	uralma alatt Segesvárt, vert szükségleti tallérok.	«
1661	Kemény János	tallérja	S B-vel
1672	Apafy Mihály	tallérja	S B-el

8. BRASSÓ:

1601	Báthori Zsigmond	tallércsegely, a koronázott fagyökér, Moneta Civi- tatis Coronensis	«
1612	szükségleti aranyok	a városnak Báthori Gábor általi ostromoltatása idejéből	C. B-vel
1612	Báthori Gábor	tallérok	C B-vel
1612	«	« fél	« C B-vel
1612	«	« garasok	GROSS-CIVITA BRASSO

- 1613 Báthori Gábor garasok GROSS·
CIVITA BRASSÓ.
1614 Báthori Gábor garasok GROSS·
CIVITA BRASSÓ.
1612 10-es arany a brassói polgármester
Mihael Albinus (Weisz Mihály)
emlékére, a ki a város bátor védel-
mezője volt

- 1626 Bethlen Gábor, tallércsegelyek CC-vel
1628 " " " "
1629 " " " "
1626 " " tallérok C C-vel
1628 " " " "
1629 " " " "
1628 " " féltallér csegely C
C-vel

- 1660 Barcsay Ákos uralma alatt vert
brassói szükségleti pénzek C B-el
10 #
tallér

- 1662 Apafy Mihály, 10 # C B-vel
1664 " " 5 # C B-vel
1667 " " kettős tallér a brassói
címerrel
1662 Apafy Mihály tallér C B-vel
1663 " " " "
1664 " " " "
1665 " " " "
1666 " " " "
1667 " " " "
1663 " " féltallér C B-vel
1665 " " " "
1666 " " " "
1672 " " tizenkettesek, a brassói
címerrel
1673 Apafy Mihály tizenkettesek, a brassói
címerrel
1674 Apafy Mihály tizenkettesek, a brassói
címerrel

9. MEDGYES: ¹¹

- 1627 Bethlen Gábor kettős tallércsegely
M C-vel ¹²
1627 Bethlen Gábor kettős tallér
1627 " " tallér.
1623 " " kettősgaras M C-vel
1624 " " " "
1625 " " " "
1625 " " " M M-el

10. KÖRMÖCZBÁNYA:

- 1621 Bethlen Gábor 10 # K B-vel
1620 " " arany K B-vel
1621 " " " "

- 1622 Bethlen Gábor arany K B-vel
1621 " " kettős tallér K B-vel
1621 " " tallérok K B-vel
1620 " " denár K B-vel
1621 " " obulusok K B-vel

Felsoroljuk egyenkint is, azon pénz-
verdéket melyek az egyes fejedelmek
alatt működtek.

1. Ferdinand alatt: Szeben
2. Zápolya János alatt: K. Vár
Szeben
3. II. János Zsigmond alatt: K. Vár
Szeben
4. Báthori István alatt: Nagybánya
5. Báthori Kristóf alatt: Szeben
6. Báthori Zsigmond alatt: Brassó.
Nagybánya
Kolozsvár
7. Bocskay István alatt: Kolozsvár
Nagybánya
Szeben
8. Báthori Gábor alatt: Kolozsvár
Brassó
Nagybánya
Gyulafehérvár
Szeben
9. Bethlen Gábor alatt: Kolozsvár
Medgyes
Körmöczbánya
Brassó
Nagybánya
Gyulafehérvár
Szeben.
- Brandenburgi Katalin alatt: Kolozsvár
- Bethlen István alatt: Kolozsvár
10. I. Rákóczy György alatt: Kolozsvár
Nagybánya
Gyulafehérvár
11. II. Rákóczy György alatt: Kolozsvár
Nagybánya
Gyulafehérvár
12. Barcsay Ákos alatt: Kolozsvár
Brassó
Segesvár
Szeben
13. Kemény János alatt: Kolozsvár
Segesvár
14. Apafy Mihály alatt: Kolozsvár
Brassó
Segesvár
Fogaras
Besztercze
Gyulafehérvár
Szeben
15. II. Rákóczy Ferencz alatt: Kolozsvár

Végre itt látjuk helyén valónak adni az erdélyi érmeken előforduló siglákat
is, a melyek részben megfejtve vannak, részben még megfejtésre várnak.

B T János Zsigmond egy 1571. évi denárján
K T " " " 1572. évi denárján

¹¹ Nincs azonban teljes positivitással kimutatva e pénzverde léte. A Bethlen 1623-1627 érmein lát-
ható C M és M C siglákat sokféleképen magyarázzák. Schönvisner Not. 523. 524. 1.) Civitas Megyes és
Megyes civitas. A Széch. cat. II. 424: sterna Cibiniensis Moneta és Moneta Cibiniensis, Schlickeysen Erkl.
der Abkürzungen 77. 1. Civitas Miskolcz. Addig míg kétségtelen adatok nem fogják bizonyítani a pénz-
verde létét, ezt kétesnek kell tekintenünk

¹² M (Megyes) C (Civitas) és nem M (Moneta) C (Cassoviensis).

- B Z Bethlen Gábor 1623. évi oppelni 24-esin Balthasar Zwirnert jelent, a ki Oppelben éremmester volt.
 B Z " " hármaskrajcárjai 1622-ből
 B Z " " kettős garasai 1622-ből
 C C Bethlen Gábor 1625 1626 kettős garasain nem lesz ez (Civitas) C (Cassoviensis), hanem valószínűbb Szeben vagy Brassó
 C C " " 1625 garasain
 B Z " " 1623. évi oppelni denárjain
 C C " " 1626. évi denárokon
 I R Barcsay Ákos denárján. Talán Joh. Reteke, a ki 1664—1720 között hamburgi érmész volt (Széchenyi Cat. Num. II. 58. lp.)
 M O—C Apafy Mihály 1673, 1674-iki hatosai, a melyeken az MO—C a városi czimer helyén áll, a paizsocska oldalán N E (éremmetsző iniciáléi?) áll.
 C. B. H Apafy Mihály érmein. Christian Bornhost érmész?
 F T I. Lipót 1701, 1702, 1703. 1704 aranyain. # Széchenyi (II. kt. 71. lp.) úgy vélekedik, hogy ez nem más, mint Fogaras Turris. Nem áll nézete, mert egy 1696. évi kolozsvári hármagarason, és egy 1704. évi szebeni polturán is előfordulnak e betűk. Nem egyebek tehát ezek az érembélyegmetsző kezdő betűinél.
 H S jegygyel Rudolf 1583. évi tallérja.
 A B Kemény János 1661. tallérján. Megfejtetlen. (Érdy, 104. lp.)

Áttérhetünk most az erdélyi pénznemek és pénzfajok ismertetésére. Ezekben ismét sokfélék a változatok. Anyagjukat tekintve: Készültek arany és ezüsből a XVI. század végén és a XVII. században a réz pénz is forgalomba jött. Az Erdélyben elfogadott aranypénz egységeül az arany (ducat) szolgált; ez 3.42 grammot nyomott, és használatban volt a XVI. század elejétől 1527-től kezdve mind végig. Ép úgy megvannak összetételei, mint részei, a mint ez a következő összeállításból kitűnik.

PÉNZNEMEK:

I. Arany.

1. $1\frac{1}{2}$ arany ilyet csak egy példányt ismerünk Báthori Kristóftól 1577-ből
2. 2 arany súlyú 6.84 gr. súlylyal, ez ismét kétféle: Vagy az átmerője nagyobb a rendesnél, vagy vastagabb. Előfordul még hatszögű csegely alakjában is.
3. 3 arany súlyú 10.26 gr.
4. 4 " " 13.68 gr. Ilyenek a fogarasi aranyok 1689. évből.
5. 5 " " súlyú 17.10 gr. nyomnak, előjönnek nyolcz szögű alakban (I. Lipót 1694. évi aranya) vagy kerek alakban (I. Lipót 1696).
6. 7 " " súlyú 23.87 gr. nyomnak; az 1660. évi szebeni veretek.
7. 9 " " 27.36 gr. nyomó egyetlen példány 1612. évből, Brassóban veretett.
8. 10 " " 34.20 gr. nyomnak, ezek rendszeren tallérbélyeggel vannak verve.
9. 100 " " 347 gr. 83 mm.
10. $\frac{1}{2}$ aranyok 1.70 gr.
11. $\frac{1}{4}$ " 0.84 gr. ilyenek 1579-ben Szebenben 1623 Nagybányán, és III. Károly alatt verettek.
12. $\frac{1}{9}$ " 0.42 gr. } Mária Terézia alatt.
13. $\frac{1}{16}$ " 0.21 gr. }

II. Ezüst.

Az ezüstpénz egysége: a tallér, a mely előző kettős tallér, másfél, fél és negyed tallér alakjában. Aprópénzül nem kevesebb mint 15 féle ezüstpénz nem szolgált. Ezek a következők:

a) Nagy ezüst pénz.

1. A tallér 27 gr. súlyú,
2. $1\frac{1}{2}$ tallér 39 gr.
3. kettős tallér 57 gr.
4. féltallér
5. $\frac{1}{4}$ tallér 7 gr 1645-ben I. Rákóczy György alatt Nagybányán verettek.

b) *Kis ezüst pénz.*

1. az ezüst garas 1'68 gr.
2. a kettős „ Bethlen Gáboré 1622. évből.
3. a hatos garas 4'20 gr. I. Rákoczy Györgyé 1637.
4. a denár 0'51 gr.
5. a féldenár v. obulus.
6. a hatos = 6 denár 3'06 gr.
7. a 12-es = 12 denár 6'12 gr.

Mikor Erdély 1765 nagyfejedelemséggé téteett, német az osztrák ezüst pénzek hozattak be, ezek: 1. a krajczár 0'23 gr.

2. a 3 krajczár 0'69 gr. 1711. évben.
3. a 7 kr. 1'61 gr. 1762 1765. évből.
4. a 10 kr. 2'30 gr. 1765-ből.
5. a 15 kr. 3'45 gr. 1750-ből.
6. a 17 kr. 3'91 gr. 1763.
7. a 20 kr. 4'60 gr.
8. a 30 kr. 6'87 gr. 1754—65. években.

Ekkor kezd forgalomba jöni a poltura 0'95 kr. I. Lipót, József, III. Károly és M. T. alatt.

A rézpénzekből csak három nem ismeretes: Báthori Zsigmond solidusa 1591-ből, a félkrajczár I. József idejéből (0'54 gr.) és a greschl az 1763—1765. évekből.

Előrebocsájtv a föntebbiekben az erdélyi pénzverdék és az erdélyi pénznemek ismertetését, általánosságban áttérhetünk most azon következtetésekre, a melyeket az érmek alakjáról, úgy a mint azokat magunk előtt látjuk, levonhatunk. Tehetjük ezt általános művészeti, fegyver- és czimertani szempontokból.¹³

Művészi szempontból vizsgálva az erdélyi érmekeket, ki kell mondanunk, hogy azok vésnökei (graveur) rossz rajzolók voltak. Inkább chablonszerűleg dolgoztak, hogy a verdék számára szükséges érembélyegeket elkészítsék; a művészi kivitelre nem sokat adtak. De erre úgy látszik a fejedelmek sem fektettek nagy súlyt. Az az egy-egy kiválóbb alkotású érem, a mely Erdélyre vonatkozik jobbra olasz, német vagy franczia mesterek műve; II. Rákoczy Ferencz emlékérméi, Varou franczia vésnöktől, a legszebbek közé tartoznak. A szép czímernek készítése nem is örvendett nálunk soha olyan elterjedésnek, mint Európa nyugati tartományaiiban, a hol azokat valódi művészetté fejlesztették, s a legkiválóbb művészek foglalkoztak azokkal. Az a merev, rideg előállítás, melyet az erdélyi fejedelmek alakjainak kivitelében észlelhetünk, szinte bántja a szemeinket.

A fejedelmek jobbra mellképben vannak előállítva, apró pénzeiken többnyire arczképük látható, felső testüket pánczéling fedi, egyeseknél dolmány, jobbkezükből rendesen a buzogányt tartják, balkezüket a kard markolatán nyugtatják, fejök vagy csupasz, vagy kucsma födi. Viseletökben sok tekintetben meglátszik a keleti behatás, a mit a törökkel való összeköttetésekből fejthetünk meg; így pl. Apafy Mihály egész alakjában inkább egy ünnepi díszbe öltözött törököt, mint egy magyar díszruhájú erdélyi fejedelmet lát szemünk. Ez a törökösség nagyon sokszor egész a borotvált hajig megyen. Családi czímerét Zápolyától kezdve minden fejedelem előállíttatá érmein, és rendesen a szívpaizsban helyeztette el; a czímerpaizs többi részét a nemzeti czímernek foglalták el, melyeknek fejlődése az érmeken időről időre kimutatható. A magyarok sasa, a székelyek holdja, és a szászok hét tornya Bocskay István pénzein fordul először elő, a csillag csak Székely Mózes és Apafy Mihály érmein kezd használatba jönni.

A nemzeti czímernek használatáról különben az 1659-iki szászsebesi országgyűlés gondoskodik Barcsai Ákos alatt, így szabván meg a pecsétek czímerét: az erdélyi vármegyéknek a pecsétekre metszett jelvénye legyen egy fél sas; körirata: Sigillum Comitatum Transylvaniae; a székelységé a félhold és a nap; körirata: Sigillum Nationis Hungaricae; a szászoké legyen hét kulcsos város, körirata: Sigillum Nationis Saxonicae; Magyarországnak Erdélyhez csatolt

¹³ Különös említést érdemel e tekintetben M. Roschach a toulousi muzeum directorának kiváló dolgozata a Mémoires de l'Académie des sciences, inscriptions et belles-lettres de Toulouse. 2-me semestre 1881. Önállóan is megjelent ily cím alatt: Essai sur les monnaies de Transylvanie.

részei legyen a négy folyóvíz és a kettős kereszt, körirata: *Sigillum Partium Hungariæ Transylvaniæ Annexarum*.

Az erdélyi érmei körirata (legenda) kivétel nélkül latin nyelvű. Ez sajátos tüneménynek látszik, főleg abban az időben, mikor az európai államok legnagyobb része, mindinkább saját állami nyelvét kezdi használni érmeinek köriratában, és a mikor a reformatio szelleme, a mely Erdélybe oly korán elhatott, a latin nyelvnek mint a római zsarnokság emlékeztető jelének határozott ellenségeként mutatta magát. Ennek magyarázatát jóformán Erdély lakosságának háromféle nemzetiségében és háromféle nyelvében kell keresnünk. A latin lévén különben is azon nyelv, a melyet az udvarok a XVI. XVII. században állami nyelvvül használtak állami oklevelekben és nálunk a tanácskozásokban és üléseken is; de mert az egyes nemzetiségek, különösen a szászok, már ekkor is féltékeny szemmel néztek mindent, a mi a nemzeti kérdésbe vágott; a fejedelmek a latint használták a pénzeik fölíratain.

Érdekesnek találjuk a címkezést is, melyet a fejedelmek érmeikre verettek, egy-egy küzdelmes céljokat, ha elérték azt, címekben találjuk megpecsételve.

Igy: Zápolya János Isten kegyelméből Magyarország királyának (IOAN-NES * D * G * REX * VNGARIE *), fia hasonlókép (IO * SEC * ELE * REX * VN), IOHAN * SIGISM * R * VNG * S * FV. (Sic fata Volunt) választott királynak, neje Izabella királynénak) YSA * D * G * REG * VNGA *) címkezi magát; Báthori István megtartja a lengyel királyi címet és minden más címét erdélyi érmein; Bocskay István Magyar- és Erdélyország fejedelmének mondja magát; Bethlen Gábor 1620 után rávereti érmeire a választott magyar királyi címet is (D * G * EL * HVNGARIAE * DAL * CR * SCL * REX.)

A Habsburgok csak a fejedelmi címet tették (PRINCEPS TRANS) a császári cím után.

Végre szintén érdekes tanulmányozni az erdélyi érmeiken előforduló vallásos alakokat és a jelmondatokat is. Az erdélyi érmeiken két ily vallásos alakkal találkozunk: a Boldogságos szűzzel és Szent Lászlóval. De ezek egyike sem Erdélyország nemzeti védszentje. Mind a kettő a magyarországi érmészetből van kölcsönözve. Hódolni akartak ők is annak a szokásnak, mely szerint az államok egy-egy isteni alakot vagy védszentet fogadnak el, a melyet úgy tisztelnek mint egy természetfölötti lényt, mint az állam védelmezőjét, és legfelsőbb személyesítőjét és azt reá verik érmeikre, vagy használják zászlóikon. Így látjuk ezt a velencei érmeiken, melyeken Krisztus, a savoyaiakon (Virgo Maria protege Civitatem Savonæ), a siénaiakon (Tuo confisi præsidio), a pisaikon (Protege Virgo Pisas) a melyeken Mária alakja látható. Milano Sz. Ambrust, Asti Sz. Secundust, Modena Sz. Geminust, Lieg Sz. Lambertet, stb. fogadta el ilyen nemzeti védszentekül.

Erdélynek nemzeti védszentje nem lévén, a magyarországiakat fogadta el és tartotta meg az önálló érmeles egész tartama alatt egyes eltérésekkel, mint azt a következőkből látni fogjuk:

Zápolya János aranyainak előlapján a bold. Szűz, a hátlapján szent László jön elő. I. Ferdinand, ugyancsak megtartotta a Szűz és Sz. László király alakját, de János Zsigmond alatt a sz. király alakját kiszorítják a címeres jelképek, s érmein csak a szűz látható már.

Báthori István 1571-ben a régi szokásnak hódol, érmein ott látjuk Máriának és Sz. Lászlónak képeit. Maradnak ezek még Báthori Kristóf és Zsigmond, Rudolf és Bocskay István alatt is; csak Rákóczy Zsigmond szakít a hagyománytól, a kinek pénzein saját mellképe látható.

Báthori Gábor aranyain ismét előkerül a boldogságos Szűz és Sz. László, csak nagyszombi és kolozsvári aranyain szorítja ki azokat az ő kalpagos mellképe.

Bethlen Gábor 16 éves uralma két részre oszlik; első felében magyar királlyá történt választásáig a vallásos jellegeket következetesen mellőzi arany érmein és ezüst tallérjain, a királyválasztás utáni arany érmein azonban ismét előtűnik Mária alakja csak a hagyományos PATRONA HVNGARIAE legendát hagyja el, s ennek helyébe saját fejedelmi címét teszi. Megmarad az 1622-dik évi aranyain, mikor oppelni és ratibori hercegi címét is használni

¹⁴ Századok I. kt. 337. Jakab Elek: Erdélyi országos címerek története.

kezd, a PATRONA HVNGARIAE legenda csak az 1622 és 1623-iki oppelni és egy 1623-ki nagybányai kettős garason jön elő.

Még csak nejének Brandenburgi Katalinnak, 1630-diki aranyain és I. Rákóczy György nagybányai aranyain találkozzunk Mária alakjával; de már ugyanezen fejedelem gyulafehérvári és kolozsvári aranyain ismét kiszorítja azt a fejedelem családi címere és címe

II. Rákóczy György 1653. évi aranyain fordul elő utoljára, azután örök időre eltűnik az erdélyi érmeiről a Máriakép. Teljesen nélkülözik azt Apafy Mihály érmei, I. Lipót és I. József alatt a kétfejű sas jó helyébe, jelezve Erdélynek az osztrák örökös tartományokhoz való számítását, III. Károly és Mária Terézia érmein annak helyét legalább az erdélyi címér tölti be. Sz. László alakja Bocskay István egy 1605. aranyán fordul elő utoljára.

Hátra volnának még a jelmondatok. Helyesen jegyzi meg Roschach, a kinek munkájából az erdélyi érmeiken előjövő jelmondatok fejtegetését és értelmezését ismertetjük, hogy azok legnagyobb része olyan jellegű, a melyeknek tanulmányozása egyuttal az állami életnek, a morális és művelődési állapotoknak megérthetéseére is sokszor vet több-kevesebb világot. Ezen jelmondatok között sok van ugyan, a mely nem egyéb, mint a római érmeiken előjövőeknek egyszerű utánzata, szolgálai átvétele, a melyek az utókor érmészeinek mindég kész és alkalmas mintául kínálkoztak, és föl is használtattak; a jelmondatok egy nagy része azonban híven megőrzi és visszaadja nekünk a politikai megrázkódtatásokat, a veszélyeket, a melyeket az állam vagy az egyes város átszenvedett, és a melyeket az érmész vésője örök időkre megörökített.

Vessünk azokra egy rövid áttekintést. Zápolya Izabella 1557-ben vert két érmén

SI : DEVS : NOBISCVM : QVIS : CONTRA : NOS :

jelmondat áll, a mely előjön még Báthori Kristóf érmein is öt ízben.

A Báthori Zsigmond 1583. érmein olvasható jelmondat: VIRTVS VNITA VALET; egyértelmű a belga L'union fait la force jelmondatával. Bocskay Erzsébet (Báthory Kristóf neje) jeligéje VICTRIX CASTA FIDES 10-es aranyain, 3-as aranyán 1577-ki tallérán jön elő, és a családi élet hűségét akarja kiemelni.

Báthori Zsigmond a hazát az Isten védelmébe ajánlja két 1601. évi brassói tallérján (DEO VINDICI PATRIAE)

A nagyszebeni 1602. évi tallérokon, melyek az osztrák és török háborúk idejében és egy pusztító döghalál idejében verettek, ott látjuk a keresztény resignatio és isteni kegyelem szükségének kifejezését a következő fölíratban:

A : TERRENA CONSIDERES VT COELICA POSSIDEAS

R : ATERGO ET FRONTE MALVM TANTVM PROPITIARE DEVS AN.
MDCII. FATALI TRANSYLVANIAE

Ugyancsak Nagyszeben, mikor 1605-ben Bocskay István a várost megszállotta ugynevezett szükség tallérokat vert SOLI DEO GLORIA CIVIT : CIBIN : ANNO 1605 fölírattal. Bocskay Istv. Basta elvonulása után, 1605-ben folytatva a harcot Erdély és Magyarország egy részével, a következő jelírt használta:

DVLCE · EST · PRO · PATRIA · MORI
PRO · DEO · ET · PATRIA

10-es aranyain és 1605. évi kettős tallérjain.

Rákóczy Zsigmond a szebeniek jelmondatát: SOLI DEO-GLORIA használta, Rákóczy Zsigmond pedig Sz. Pálnak a rómaiakhoz írott leveléből (IX. 16 f.) a következő fejezetét verette érmeire:

NON EST CURRENTIS NEQVE VOLENTIS
SED MISERENTIS DEI.

1611, 1612, és 1613-ban a nagyszebeni újabb szükségleti tallérokon

PRO · PATRIA · ARIS · ET FOCIS · 1611.

az 1612. brassói szükségleti tallérokon

DEVS PROTECTOR NOSTER

jelmondatokat olvashatjuk, a melyek 1614-ig ismételtlen minden évben verettek. Ugyancsak egy 1612-ki brassói talléron Dávid XIX. zsolttárának látjuk 2 sorát:

ILLE · IN EQVIS ET CURRIBVS
NOS · IN · NOM · DOM · CONFIDIMVS ·

Bethlen Gábor alatt, a ki a reformatio nagy előharczosa, a tud. és művészetek pártolója volt, a szentirási idézetek egész sorozatával találkozunk:

Alljon itt néhány:

Az 1613-iki nagyszzebeni aranyokon: VERA SALVS CHRISTVS TUA
SCEPRA SALVTE CORONET ET FERAT AVSPICIIS PROSPERAVELATVIS
1616-ban egy 10-es aranyon:

DNS: ILLVM: MEA ET SAXVS MEA QVEMTIMEBO. Ugyanezen az érmen egy felbőkből kiemelkedő kar koronán keresztül tolt kardot tart, melyet szalag övez a következő fölirattal: CONISILIO | FIRMATA | DEI · | (M. 564.) a kolozsvári aranyokon Sz. Pálnak az epheusiakhoz írt leveléből olvasunk egy mondatot:

DEI DON(um): E(st), NEQVIS GLOR (ietur)

Barcsay Ákos alatt Nagyszében több nemű arany és ezüst pénzt veret, a melyeken protestál Rákóczy György hódító törekvései ellen, föliratuk ez:

SUB RAKACZIANA · OPPRESSIONE · REGNI · TRASYLVANAE ET
OBSIDIONE CIBIENSI · DEUS · PROVIDEBIT ¹⁵

Brassó még nagyobb megdöbbenéssel tör ki a polgárháború nyomorainak nyomasztó hatása alatt 1660-ban vert aranyain és tallérjain: DE · PROFIUNDIS · CLAMAMUS · AD · TE · DOMIRE ¹⁶ SÉRVA · NOS · QUIA PERIMUS. Ugyanazon évi segesvári tallérjain szintén találkozunk vele.

Apafy Mihály híres 100 aranyos darabja, melyből egészben két példány veretett 1677-ben, a keresztényi odaadás bizonyosságát tükrözi le a következő föliratában:

SPLENDOR, OPES, AURUM MUNDI, MIHI NULLA VOLUTAS QUIN
PUTO PRA CHRISTO HAEC OMNIA DAMNA MEO.

SPES CONFISA DEO NUNQUAM CONFUSA RECEDIT FIDENTEM
NESCIT DESERUISSE DEUS.

Az utolsó jelmondatlalt II. Rákóczy Ferencz Kolozsvárt 1705-ben vert aranyán találkozunk:

TANDEM OPPRESSA RESURGET.

I. Ferdinand 1551-iki erdélyi útja emlékétt egy csegely örökíti ezen fölirattal:

A: SUB UMBRA · ALARUM · TUARUM · PRATEGE NOS

R: PATERNA · REGIS · FERDINANDI · PII · VISITATIO · TRANSYLVANIAE REGNI SUB · Anno M · D · L · I.

Ezek voltak a folyó érmek jelmondatai. Találkozunk hasonlókkal az erdélyi emlékérmeken is, melyek több nevezetes történeti eseménynek emlékétt őrzik mai napig.

A kegyetlen Basta emlékérmén, a mely azon győzelem emlékére veretett, melyet ő és Mihály vajda nyert Báthori Zsigmond fölött (1601), ott van a sokat jelentő VICTORIA DACICA győzelmi fölirat.

Concin Ciprian érmén, a melyet 1604-ben Nagy-Szeben gyásza emlékére vertek, ott van az önmegadás kitörése, ugyanaz, a melyet Szeben 1602 súlyos napjait megörökítő másik érmén találunk: TERRENA CONSIDERES etc. Hasonló jelentőségteljes föliratokkal találkozunk Székely Mózes érmén, Weisz Mihály brassói polgármester, és a város hős védőjének érmén: PRAESTITIT QUAE DEBUI PATRIAE.

¹⁵ Ez az utolsó két szó Ábrahám felelete Isák kíméletlen kérdésére, a ki megdöbbenve, mikor az áldozó oltár előtt nem látta az áldozatot, így kiált fel: Dixit autem Abraham: Deus providebit sibi victimam holocausti (Genesis. XXII, 8).

¹⁶ A 129. zsolttár: De profundis clamavi ad te Domine.

Erdély Magyarországgal való egyesítését 1691-ben, egy bronz emlékérem felirata: LEOPOLDUS · AUG · PANNON · DAC · ILLIR · TURC · MAX · Hátlapján PANNONIIS DACIA · ILILIRICO HEREDITARIIS REGNIS ADAUCTIS SIC XXX SIC XXXX.

II. Rákóczy Ferencz emlékérmek számosak, a melyeknek felirata vonatkozásokat rejt tetteire, vagy éppen megörökíti azokat, és ezek művészi szempontból is a legszebbek közé tartoznak.

Ismeretes a FRANCISCVS · II. D · G · TRANSYL · PRIN · RAKOCZI · DUX · CONFE · R · STAT · D · VAROU F · DIMIDIUM · FACTI · QUI · BENE · COEPIT HABET ¹⁷ OPERE · LIB · INCHOATO · ANNO · MDCCIII · XIV · IVNII ·; a másik hasonló típusú LAQVEVS · CONTRITUS · EST · ET · NOS · LIBERATI · SUMUS · PSAL · 123 · VER · 7 ¹⁸

Ismét egy érmen a Vestaszűzek a szent tüzet állják körül,

CONCURRUNT · UT · ALANT · D · W
CONCORDIA · RELIGIORUM · ANIMATA · LIBERTATETE
A · M · D · C · C · V · IN · CON · SZECH ·

Majd:

TENDIT PER ARDUA VIRTUS.

A melyre mintegy viszonzásul az ellenséges császáriak egy satirikus feliratú éremmel feleltek. (Az érem leírását lásd: Hess: Collection Montenuvo. Die Siebenbürgischen Münzen. 1271. szám.)

Stainville tábornok emlékérmé Gyulafehérvár alapítása. Lipót főherczeg születési érme, a temesvári csatára és a pragmatica sunctióra veretett érmek szintén ide számíthatók.

Az 1741. évi híres pozsonyi országgyűlésen a magyar hazafiúi lelkesültség kitörését a gyulafehérvári püspökség alapítását 1733-ban az emlékérem chronogrammeja örzi.

M. Teréziának a bányászat helyreállítására vonatkozó nemes törekvését 1747-ben, a katonai határőrvidék megállapítását 1762-ben, az udvari méltóságok helyreállítását ugyanezen évben, Erdélynek nagyfejedelemséggé alapítását 1765-ben, a kincstári ügyek reformját (1765), a polgári törvények reformját 1765, a földművelés bányászat és kereskedelem előhaladását 1769-ben, a nagyszebeni árvaház alapítását 1770. emlékérmek megannyi sikerült feliratai örökölték meg örök időkre.

Ezekben foglalható össze röviden az erdélyi érmészet áttekintése. Sok tenni való van még e téren is, a mi talán a legszükségesebbnek látszik, az egy érmészeti kézikönyv kiadása volna, a mely a régebbi sok tekintetben meghaladott munkákat föllessegekké tenné. De szükséges volna az egyes pénzverdéknek történetét is alapos kutatás tárgyává tenni, úgy a mint pl. nálunk a körmöczi ismertetve van, hogy aztán az összehordott anyagból egy szerencsés teremő kéz az egész magyar-erdélyi érmészet tárházát megalkossa.

Látható ezekből, hogy az erdélyi érmészet anyaga részben az egyes ön álló művekben, részben számos értekezésben van összeszórva. A jövő idők feladata tehát az eddig felhalmozott anyagot feldolgozni, s a még nem eléggé világos kérdéseket tisztázni.

Számos ismeretlen éremfaj hever még szintén feldolgozatlanul és ismeretlenül az egyes muzeumokban és magánosok gyűjteményeiben, melyeknek ismeretése szintén napi renden volna.

A következőkben mi is összeállítottuk néhány kiválóbb éremnek leírását, melyek eddig kevésbé vagy éppen nem ismeretesek.

II. JÁNOS ZSIGMOND.

Szebeni arany.

A : IOHAN · SIGISM · · R : VNG : S · F · V :

Az Istenanya a félholdon, alul a köriratban, két keretbe fektetett bányászcsákány.

¹⁷ Ezen jelmondat már 1547-ben lett fölhasználva, de egészen ellenkező értelemben. U. is V. Károly azon érmén találkozunk vele, a mely azon csatta emlékére vezetett, a melyet a smalkaldeni szövetségeseken nyert Mühlberg előtt. A 123. zsoltár versei ezek: Anima nostra sicut fasser crepta est de laqueo venantium laqueus contritus, et nos liberati sumus.

¹⁸ Horából kölcsönözve, a ki első sikerein fölbátorodva írja; Dimidium facti qui bene coepit habet

R : † YSABE : D : G : REG : VNGA : 1 : 5 : 5 : 7

A korona alatt a négy részre osztott címérpaizs, az első mezőnyben farkas a kettőskereszt, a pólyák és az orrszarvú, a másodikban a lengyel sas, a harmadikban a milánói kígyó, a negyedikben a dalmata párduczfejek. (A m. n. muzeumban).

Kolozsvári arany.

A : * IO * SECV * D * G * ELE * REX * VN * 1560

Mint az előbbi.

R : PATRONA * VNGA * S · F · V *

Mint az előbbi, de alul vár. (A m. n. muzeumban.)

Kolozsvári arany 1560.

A : * IO * SECV * D * G * ELE * VN * REX * 1560

Mint az előbbi.

R : PATRONA * * VNGA * S · F · V *

Mint az előbbi, alul torony.

Nagyszebeni arany 1561.

A : * IO * SEC * D * G * ELE * REX * VN * 1 · 56 · 1

Mint az előbbi.

R : * PATRONA * * VNGARIE *

Mint az előbbi, alul két döntött kard. (A m. n. muzeumban.)

Nagyszebeni arany 1561.

A : * IO * SEC * D * G * ELE * REX * VN * 1 · 56 · 1

Mint az előbbi.

R : * PATRONA * * VNGARIE * ·

Mint az előbbi, alul két egymásba döntött csákány. (A m. n. muzeumban.)

Kolozsvári arany 1565.

A : * IO * SECV * D * G * ELE * REX * VN * 1565

Mint az előbbi.

R : * PATRONA * * * VNGARIE * *

Mint az előbbi, alul a torony. (A m. n. muzeumban.)

Kolozsvári arany 1565.

A : * IO * SECV * D * G * ELE * REX · VN * 1565

Mint az előbbi.

R : PATRONA * * * VNGARIE *

Mint az előbbi, alul a torony. (A m. n. muzeumban.)

Nagyszebeni arany.

A : * IO * SECV * D * G * ELE * REX * VN * 1568

Mint az előbbi.

R : * PATRONA * VNGARIE * *

Mint az előbbi, alul két egymásba döntött koronás kard. (A m. n. muzeumban.)

A : * IO * SECV * D * G * ELE * REX * VN * 1569

Mint az előbbi.

R : * PATRONA VNGARIE * *

Mint az előbbi, alul két egymásba döntött koronás kard.

Denár 1556-ból.

A : * IOHN · SECVN · D · G · R · VNG * 1556

A mezőben négy részre osztott paizson jobbról a magyar folyók és dalmáciai fejek, balról kettős kereszt és egyszarvú. A szívpaizsban jobbra ágaskodó farkas.

R : PATRONA * * VNGARIE

A mezőben az istenanya megkoronázva, jobbján a kised. A téren N P. (A m. n. muzeumban.)

Dendár 1557-ből.

A : IOHAN · SECVN · D · G · R · VNGA · 1557 ·

Mint az előbbi.

R : PATRONA ··· VNGARIE *

Mint az előbbi, a téren N P. (A m. n. muzeumban.)

Dendár 1557.

A : IOHN SECVN · D · R · G · VNGA · 1557 ·

Mint az előbbi.

R : PATRONA ··· VNGARIE

Mint az előbbi, alul N P. (A m. n. muzeumban.)

II. RUDOLF* magyar tallérja.

A : · RVDOLPHVS · II · D · G · RO · I · S · AVG · HB · REX ·

Szemcsés körben balra fordult mellképe födetlen fővel, szakállal s bajusszal, pánczélosan magas csipkés gallérral, pánczélja fölött spanyol galléros köpenyt visel. Jobbjában kormánypálca, előtte fél paizson korona látszik.

R : ARCHI · DVX · AVS · DVX · BVRG · MARC · MORA · 1583

Körben kétfejű nyílt szárnyú sas, mellén négy részre osztott koronás címerpaizs, az 1. mezőben a magyar pólyák, 2. kettős kereszt, 3. két dalmát fej, 4. cseh oroszlán van, a szívpaizsban az osztrák gerenda, felül a két sas fej között félholdon ülő koronás Mária, alul két oldalt H S. (A m. n. muzeumban.)

Tízes arany. A : ⚔ STEPHANVS : BOCH : D : G : HV · TRANQ : PRINCEPS Véteztett mellképe jobbra fordulva, födetlen fővel, jobb kezében buzogány, melynek gombja az E betűt találja.

R : SICVLORVM · C OMES · ET · 1606. Koronás négy mezőre osztott paizs, az első mezőben a kettős kereszt, a másodikban a magyar pólyák, a 3-ik és 4-ikben Erdély címere van, a szívpaizsban Bocskay családi címere — a sárkánnyal körített üllő oroszlány látható, oldalt H S., alul egy kis címerpaizson a keresztbe fektetett két szebeni kard. 10 arany. (Az erdélyi muzeumban.)

Arany. Az 1605. nagybányai tallér bélyegével, melyet Máday 1602. Sz. IV. 8. Hess 364 ír le.

A : STEPHANVS : BOCHKAY · DE KIS : MARIA · PRIN · TRAN · SYLVA. Az érem körirata kettős szemcsés körben, középen a Bocskai címér körülíronva a farkába harapó sárkány által. A címerpaizs fölött 16—05.

R : PARTIVM · REGNI · HVNG · DOMINVS · ET · SICYLOR · COMES. Az érem körirata szemcsés körben, középen félhold fölött a bold. Szűz jobb karján Jézust, bal kezében három kereszt alakú virágot tartva, oldalt N B. (Súly 20.65 gr. Az erdélyi Mneumban.)

Kettős tallér arany bélyeggel. (Az erdélyi muzeumban.)

Tallér: 1605. A · STEPHANVS · DEI · GRATIA · HVNGARIE · TRANSILVANIE · Véteztett, jobbra fordult mellképe, födetlen fővel, baljában a kardmarkolatot fogva, jobbjában buzogányt tartva, melynek pontja az N S betűk között találja.

R : · QVIE · PRINCEPS · ET · SICVLORVM : COMES · 1605. Három egymás mellé helyezett címerpaizs, a jobb oldalon a magyar, a baloldalon az erdélyi, középen a családi címer körülvéve a sárkánytól, fölötté sisakdísz és a nyilat tartó oroszlán; legfelül korona. Először Hess adta ki (370. sz.) rajzát is adva, de ezen példány a Hessétől eltér a pontozásban. — Ő e példányt próba tallérnak mondja, állítván, hogy a fölíratnak hibás szétválasztása miatt nem fogadtatott volna el. — Ez alig áll meg, miután ez itt leírt példány, nemcsak ezen bélyeggel készült, de még a bélyegváltozatot is feltünteti.

BÁTHORI ZSIGMOND. 1581—1601.

Aranya 1593-ból.

Érdekes annyiból, mert ő alatta a Sanctus Ladislaus Rex körirat nem fordul elő, ezen meg ez áll:

* A H. S. 7 siglák miatt (Hermanstadt) sorozzuk az erdélyiek közé.

A : ZIGIZMVND ☼ Báthori czímer ☼ BATHORI ☼ Mária a kisdeddél.
R : SLADISLAV — S ☼ REX ☼ 1593. szent László álló alakja. (A m. n. muzeumban.)

BOCSKAY ISTVÁN. 1604—1607.

Kettős tallér 1605-ből.

A : ☼ STE : BOCHKAY · D : G : HVNGA : TRAN : Q, 3 · PRIN :
ET · SICV : COMES. Jobbra fordult vértezett mellképe, alacsony főveggel.

R : ☼ DVLCE · EST · PRO · PATRIA · MORI · 1605. Felhőkből kiemelkedő kar, kardot tartva, melyre egy szalag tekerődik PRO : DEO ET · PATRIA fölirattal.

Tallér 1606. STEPHANVS · BOCH : D : G : HV : TRANQ : PRINCEPS
Jobbra fordult vértezett mellképe, fődetlen fővel, balkezét mellére téve, jobb-
jában buzogányt tartva, melynek feje az E betűt találja.

R : SICVLORVM COMES ETCZ · 1606 ☼ Koronás négy mezőre osztott
paizs, az elsőben a kettős kereszt, a 2-ban a négy magyar pólya, a 3. és 4-ikben
az erdélyi czímer. A szívpaizsban a családi czímer, körülvéve a sárkánytól, oldalt
H S (Az erdélyi muzeumban.)

BÁTHORI GÁBOR. 1608—1613.

Arany 1609-ből.

A : GABRIELD G PRIN TRAN ET SI

Négy részre osztott paizson a magyar pólyák, a kettős kereszt, a dalmát-
országi fejek és oroszlán, a szívpaizsban a Báthori czímer.

R : PATRONA HVNGARI. 1609. A mezőben az isten anyja, jobb-
jában kisdédével. (M. n. muzeumban.)

A : GAB : BA : D : G : TRAN : PRINCE : Jobbra fordult mellképe,
fődetlen fővel, bajuszos szakállal, arczczal, fegyverzetben, jobb-
jában a vállára támasztott buzogány. A téren C V.

R : PAR : RE : HVN : DO ET SICO : 1611 szemcsés körben sárkánynyal
körített koronázott paizson a Báthori czímer. (M. n. muzeum.)

Hármas garas csegely.

A : GABRIEL · DG · PRIN · TRAN · SIC : Jobbra fordult fődetlen
feje bajuszos szakállal arczczal.

R : GROS · ARG | · TRIP · REGNI | · TRANSYL | VANIAE + felül két
rózsa között III ezalatt egyenes oldalu paizson a Báthori czímer oldalán 15—09.,
alul rózsza (súlya 3 gr. a m. n. muzeumban).

BETHLEN GÁBOR. 1613—1629.

Körmöczi 10-es #. 1622-ből.

A : GABRIEL—D · G · EL · HVNGARLÆ · DAL · CR—SCL · REX ☼

Vértezett mellképe jobbra fordulva, fődetlen fővel, jobb-
jával a jogart tartva. A köriratban jobb oldalt a Madonna, balra a magyar czímerpaizs.

R : TRANS · PRINCEPS · ET · SICOLOR · COM · 1622. Középen koro-
nával fődött czímerpaizs, a magyar-erdélyi czímerrel, a szívpaizsban a Bethlen
családi czímerével. Alul K B. (Hessnél ugyanez 1621. évből; Sz. VI. 15. ezüst-
ben. Az erdélyi muzeumban).

Gyulafehérvári 10-es # 1679-ből.

A : MIC : APAFI — *D : G : P : T : Vértezett, jobbra fordult mellképe,
koronás czímerpaizs Magyar- és Erdélyország czímerével, a szívpaizsban Bethlen
családi címere. (A m. n. muzeumban.)

Nagybányai arany 1623-ből.

A : GAB : D · G · EL · HVN : DA · CR · S · REX.

Jobbra fordult mellképe pánczélos öltözetben, fekete köpenyben.

R : PRIN · TRAN · ET · — · SI · COMES · 1623.

Mária koronázva a félholdon, virágokkal díszített öltönyben, ölében a

kormánypálczát tartó kisdéddel. Két oldalt N B. Alul a köriratban kis koronás magyar címérpaizs. (Az erdélyi muzeumban.)

Garas csegely 1617-ből.

A : GAB · BETHLE | N · D : G · PRIN · | TRAN. Felül a hercegi korona, oldalt 16—17, alul három sorban a felirat.

R : GROSSVS : REGNI TRANSIL ☙ (Wesz. IX. 14 alatt, Hess 585. alatt adja magát a garast. Az erdélyi muzeumban.)

Kettős garas 1624-ből M M.

A : ☙ GABR · D : G : RO · IM · ET · TRAN · PRI · Felül behajlott címérpaizsban a magyar czímer, középen a Bethlen családi czímer.

R : PAR · HV · DSIC · OP · RA · DV : 1624. középen a bold. szüz, oldalt M M. (Hasonlót említ Hess 804. sz. a. 1625. évből.)

Körmöcsbányai denárja évszám nélkül.

A : GAB · DG · GAB · DA · CR · SC · R. A mezőben címérpaizs a magyar czímerrel, old. K B.

R : TR · PR · ET · SI · CO. SI·CO. A mezőben koronás Mária Jézust tartva. (A m. n. muzeumban.)

Bányabárcza.

A : Középen G · B felül az évszám, középen lóherlevél.

R : Két egymásba döntött kalapács közt Z B felül, alul rózsa. (Az erdélyi muzeumban.)

I. RÁKÓCZI GYÖRGY. 1631—1648.

Kolozsvári 10-es # 1636. évből.

A : GEORG : RAKOC · II · D : G : PR · TR · PAR · RE · HVN · DO · ET · SIC · COM. Véteztett, jobbra fordult mellképe, fejét alacsony főveg fődí, kócsagtollal, balja a kardmarkolaton nyugszik, jobbjaiban buzogányt tart.

R : ☙ SOLI ☙ DEO ☙ GLORIA ☙ ANNO ☙ DOM · 1637. Egy négyszögű arabeskekkel díszített táblán hat soros fölirat: ☙ NON · | EST · CVRREN | TIS · NEQVE · | VOLENTIS | SED · MISERE | NTIS · DE ☙ | A tábla két oldalán C V. (Az erdélyi muzeumban.)

Tallér csegely (kettős) 1646-ból N B.

A : GEORGIVS · RAKOCI · D : G · PRINCEPS · TRANS · Jobbra fordult véteztett mellképe, alacsony főveggel, kócsagtollal, jobbkezében buzogányt tart. melynek feje az N betűt találja.

R : PAR · REG · HVN · DOM · ET · SIC · COM · 1646. Középen koronás címérpaizs, alul N B. (Az erdélyi muzeumban.)

Bányabárcza.

A : Felül G · R, alatta 1630.

R : Két egymásba döntött kalapács, közöttök rózsák, alul † (Az erdélyi muzeumban.)

II. RÁKÓCZI GYÖRGY. 1648—1660.

Nagybányai tizes aranya 1655-ből.

A : GEOR · RAKO — · D : G · PRI · T · Szemcsés körben jobbra fordult mellképe, bajuszos szakállas arczczal, fején bogláros kalpaggal, jobbjaiban a vállára támasztott kormánypálcza, baljában kardjának markolata.

R : PAR · REG · HVN · DOM · ET · SIC · COM · 1655. A mezőben koronás címérpaizs a Rákócziak családi czímerével, alul N B. (Súly 10 # (A m. n. muzeum.)

Kolozsvári 10-es # 1660-ból.

A : GEOR : RAKO D : G : PR : TR. Jobbra fordult, véteztett mellképe alacsony főveggel, jobb kezében buzogányt tart.

R : PAR : REG : HVN : DO : ET : SIC : CO : 1660. Tojásdad paizsban az erdélyi czímer, közepén a szívpaizsban a fejedelem családi czímere, felül

korona, oldalt C V. (A gyulafehérvári Batthyáneumban.) Érdy (t. X. sz. 13) egy ezzel teljesen egyenlő tallérnak adja rajzát. Reissenberger pedig (á. m. 13. lp. 68. sz.) u. ilyen tallérnak leírását.

BARCSAY ÁKOS. 1659—1660.

Kolozsvári tallér 1659-ből.

A : ACHA : BAR — D · G · PR · TR. Jobbra fordult mellképe magyar díszruhában, fődetlen fővel, jobb kezében a jogart tartva. Alul egy arabesk.

R : PA · REG · HVN · DO · ET · SI · CO : 1 · 6 · 59. Középen tojásdad címérpaizs az erdélyi és a fejedelem családi címérével, felül korona.

(Az erdélyi muzeumban. Ugyanezen bélyeggel vert 10-es aranyat ír le Érdy 98. 2 de eltéréssel a pontozásban) és Hess (Nr. 1005) Ugyanilyen bélyegű nyolcszegletű tallércsegely is van az erd. muzeumban és a m. n. muzeumban.

APAFI MIHÁLY. 1661—1590.

Kolozsvári hatos garas 1675-ből.

A : MIAPF D · G · P · T · Jobbra fordult mellképe bajusz és szakállal, fejét kalpag födi, jobb kezében vállára támasztott buzogány, baljában kardjának markolata.

R : PAR · R · H · DO · ET · S · CO · GR · AR · 1675. A mezőben a korona alatt kettős behorpadt oldalú paizs, Erdély címereivel, a szívpaizsban családi címere, felül VI, alul két egymásba döntött kard. közbeszótt háromlevelű lóherével. A téren C W. (M. n. muzeum.)

Gyulafehérvári arany évszám nélkül (de mindenesetre 1620 után, mert ekkor kezdi az electus Hungariæ Rex címet használni).

A : GABRIEL DG ELEC HVN DAL szemcsés körben jobbra fordult képe, bajuszos szakállas barkós arczczal, fejét kócsagtollas kalpag födi. Két oldalt a mezőben A I.

R : CRO · SCL · C · REX · TRAN · PRIN · S · C · Szemcsés körben fején szöveggel, jobb kezében jogart tartva.

R : PAR · REG : HUN : D : — ET · SIC · COM : 1679. A mezőben az erdélyi koronás címérpaizs, a szívpaizsban a fejedelem családi címere; alul szív alakú foglalványban A · I.

Az erdélyi muzeumban. Egy hasonlóknak gyarló rajza adva van : Arch. közlemények, 3. 4. Képatlasz IV. 19. szám.

DEITRICUS GYÖRGY. 1591—1594. *szebeni gymnasiumi rektor, 1594—1598 tekefalvi lelkész.*

A : GEORGIUS DEITRICVS DE TEKE. A mezőben címér, a melyben egy jobbra ágaskodó három farkú oroszlán alsó lábaival egy-egy koszorút tart.

R : VICTOR POSSIDEBIT OMNIA APOCAL. A mezőben korona, alatta kereszt, balra a fénysugaras nap, jobbra a fénylő hold van és a következő három soros fölirat : SVSTINE | ET | ABSTINE | Alul három pont. Aranyozott ezüst. N. 3·9 cm. Súly 21 gr. Leírta Reissenberger i. m. leírta és rajzát adta Hollender Leo Egger : Num. Monatshefte IV. k. 325. T. VIII.

Dr. Tergina Gyula.

HAZAI ADATOK AZ ARCHÆOLOGIAHOZ.

(EMLÉKEK ÉS LELETEK.) *Régészeti tárgyak Nagy-Röccén.* Van városunkban számos tárgy, melyek méltók és érdemesek arra, hogy ismertetve legyenek.

Első ezek közül a római katolikus egyház, mely alig két hónapja nyert, a templom építési stíljéhez képest, góth ízlésű szép új tornyot.

A templomot, hiteles adatok szerint, a hazánkban kóborló cseh

portyázók a XV. században építették. Fekszik a város közepén, a Zdichawka folyócska bal partján és lőrésekkel ellátott hatalmas kőfallal van kerítve. Hossza a toronnyal együtt: tizenhat öl; szélessége hat öl; az oltár körüli szélessége pedig négy öl.

Előrése újabbi építkezést tüntet föl, hátsó része a szaktudósok figyelmére méltó csúcsíves stílusú építmény. A torony ablakai vésett kő-anyaggal vannak bélelve.

Az oltár fölötti díszes gerinczekből alkotott boltozat H betűvel és csillaggal van ékítve.

Az oltártól jobbra egy műértelemmel faragott kő-tornyocskát pillantunk meg, melynek kivitele góth ízlésre, önkénytelenül a bécsi Szent-István templom tornyára mutat.

A rajta látható rejtek-ajtó aranyozott rácsajtócskával van ellátva.

E kitünően szerkesztett tornyocskára igen ráillők Windisch Károly tudós szavai, ki a csetneki ősrégi egyházban egy hasontárgyú egyházi díszítményről következőleg nyilatkozott: «Hier besuchten wir die sehr . . . alte Kirche, deren gothische Bauart, und die, auf den auf der Seite des Evangeliums stehende einst zur Aufbewahrung der Monstranz oder Ciborium dienendes gothisches Thürmchen geschriebene Jahreszahl 1286 uns von dem hohen Alter derselben überzeugten».

A szárny-oltár fából készült, s rajta két rész különböztethető meg. Az alsó rész régibb, a felső újabb kori. A faragványokkal díszített alsó rész közepén Szent-Quirin alakja látható, fából faragva; az alakon feltüntetett férfias erő azonnal leköti a szemlélő figyelmét. Ettől jobbra, felül, egy főpap alakja tűnik elénk, egyik kezében almát, másik kezében mankót tartva. Szent-Quirin bal oldalán fénykoszorúval ékített szerzetes alakja látható, bal kezével könyvet, jobbájával pedig bilincset szorítva, a következő fölirattal: «Sanctus . . . ora pro no(bis)».

A képek egyikén a szentek egy halottat fektetnek koporsóba. A többen egy lovag, valószínűleg Szent-Quirin elítéltetése, vészőzése és lefejezése van ábrázolva.

A felső, azaz újabbkori részen Szent-Lőrincz és Szűz Mária képei láthatók a következő fölirattal: «Hoc opus Ecclsa N. Róensis fieri fecit existente Stephano Koháry Domino Terrestri liberalis manus exornavit Anno Domini 1724».

Az oltár hátsó részén több kivágott évszám és betű van. Így 1569, 1578; más helyen: IOANNES HAMAR. HEBRAD. Egy széken ez áll: A. D. 1773.

Az orgona készítése az 1765-dik évre esik. Egy sípon ez olvasható: «Martinus Potkonicky organographus Neusoliensis 1765».

A római katolikus egyháznak három kelyhe volt; a jelenleg is birtokában levő kettő valószínűleg azon időből való, mikor Koháry István az utolsó, bizonyos *Leporini* András nevű evangélikus papot a templomból kiűzette s az egyházat a katolikusoknak adta át.

A harmadik aranyból készült volt, s a régi művek egyik igen

kitűnő példányának nevezik az okmányok. A kehely oldalain több szent alakja volt domborműben, felül pedig K. D. I. V. N. E római (Kristus Dominus Iesus Virgine Natus Est), alul góth betűkkel: MARIA volt ellátva. — Sajnos, hogy e kehely most már hiányzik.

Az elveszett szép művű arany kehelynek méltó párja az ősrégi «Quirin» nevű harang. A néphagyomány azt tartja, hogy a róczeiek valamikor réges-régen Sajó-Gömörről csempészték ide a tisztas «Quirin» nevű harangot. A hagyománynak alapja lehet, mert Bebek Ferencz és Bazsó Mátyás (a murányi vár árulója) a falvakból, városokból körülbelül száz harangot raboltak el, s az anyagot pénzverésre fordították. — Annyi tény, hogy a sajó-gömöriek a róczeieket ma is «latrok»-nak nevezik.

A köznép ajkán ma is él egy hagyományos rege, mely szerint az öreg Quirin hangjára egy itteni harang Mindszentek napján, egy pedig Sajó-Gömör táján, hol elásatott, megszólal.

A harangon a következő góth fölírás olvasható: O † fusa † est † campana † ista † in honore † dei † omnipotentis † in honore † sancti † Quirini † sub † anno † Domini ✠ 706.

Korát régiségbúváraink eddig meghatározni nem tudták, s a vélemények igen eltérők.

Windisch Károly (in Hung. Mag. p. 224) a harang öntését 1506 dik évbe helyezi. A hetes szám előtti keresztet egynek veszi, s a hetes számot szerinte a múlt századokban ötösnek olvasták.

Kellner Sámuel szerint az arabs számjelvek csak a XIII. század után jöttek használatba, s ez idő előtt a 2 úgy íratott, mint 7 (Σ); ő tehát a harang öntési idejét 1206-ba helyezi.

Bartholomaeides László (Not. Com. Göm.) a koronán látható benyomásokat vette figyelembe, azt állítván, hogy e jelek a harangnak háromszori körben való megfordítását föltételezik. Minthogy az 1806-ban történt utolsó fordításra a legöregebb egyének sem emlékeznek, a fordítás közt letelt időt száz évnél többre teszi és öntését a XIII. századba helyezi. (Aceius origines, si non altius, certe ab initiis Seculi XIII. repetendas monimus.)

A harang belső karimáján hat helyen van laposra verve; s ez jele annak, hogy háromszor lett körben megfordítva. Az utolsó fordításra Bartholomaeides szerint (1806) a legöregebb emberek sem emlékeztek.

Minthogy a harang fölötti vaslemezek egyikén 1753 olvasható, kétséget nem szenved, miszerint az utolsó fordítás 1877-től számítva: 124 év előtt történt. A három fordítás közt eltelt időt, azaz 372 évet 1877-ből levonva kijő a *Windisch* által is elfogadott szám, azaz: 1506-dik év.

E mellett szól az is, hogy más, ezen korbeli harangok, például a veszverési: «Est factum in honore Dei omnipotentis et Sancti Nicolai 1496.»; — a nyustyai: «Jesus Nazarenus rex Judeorum; oh

rex gloriæ, veni: Magn. D. Antonius Palóczy fecit 1722. (A hetes szám itt is ötösnek olvasandó, mert Palóczy Antal, Zemplénmegye főispánja 1526-ban Mohácsnál esett el.)

Az említett városok harangjai úgy a küldíszítmény, mint a föliratokra nézve Nagy-Röcze városának Quirinjéhez igen hasonlítanak.

A derék, veterán «Quirin» 1877 június 2-án keletkezett tűzvész alkalmával igen nagy repedést kapott, és ennek következtében használaton kívül helyezett.

A külön álló római katolikus tornyon, mely 1799-ben lett renoválva, három harang van elhelyezve.

Az elsőn felül ez olvasható: „*Fusus in officina relictæ viduæ Samuelis Preis Neosolii*”; — alúl: „*In honorem Dei omnipotentis et S. Laurentii victoriosæ regnante Josepho II-o ecclesia Nagy-Röczensis grati posteritati hanc campanam curavit fieri. Anno 1785.*”

A második ugyanezen időből való.

A harmadikon, vagyis az úgy nevezett «lélekharang»-on ez áll: „*Iustus ex fide vivit. 1617.*”

Az evangélikusok templomának hajójában a következő fölirat olvasható:

Josephi secundi
Imperatoris regis
Patriæ Patris
Virtute et indultu
Aedem hanc erexit
Ecclesia evangelica
Nagy-Röczensis
Anno Dominis
1784.

Egy másik helyen, a templom hajójának első boltívezetén ez olvasható:

Hanc Evangelici Nagy-Röczenses in Honorem
Per sanctæ Triadî composuere Domum
quæ
Vn I Ia Cta Deo fe LIX a Vges Cat In æVVM.

A murányi várban egy poharat találtak; rajza a «Gömör és Kis-Hont leírása» című műben közöltetett. Ma Bodon Ábrahám tulajdonát képezi.

Ugyanott találtak egy pecsétnyomót is. A nyomó kőből készült; címerében egy sas alakja látható a következő körirattal: «Si Deus pro nobis, quis contra nos 1644.» — Nem tudom, minő összefüggés lehet e két körülmény között: a gyűrű Rákóczy György, erdélyi fejedelem idejéből való; a körirat pedig Bethlen Gábor jelszava volt. Jelenleg a Benkár-család birtokában van.

Egy röczei polgár tulajdonát képezi egy rézmozsár, ily fölirattal: GOR ✧ BRE ✧ SA ANNO 1661. A város, egyházak és testületek régiebb pecsétjei a következők.

Legrégibb és legérdekesebb a római kath. egyház pecsétje. Körirata: «Sigill. Eccl. N. Rötz. ad S. Laur. Mart. 1509 (Sigillum Ecclesiae Nagy-Rötzensis ad Sanctum Laurentium Martyrum). A körben Szent-Lőrincz alakja áll, fénykoronával, teljes főpapi ornatusban, s kezében rács táblát tartva.

A város régi pecsétjének lenyomata: «Sigill. S. Quirinus Patronus Rauschenbach» körirattal az 1616-dik évben kelt és Széchy György által kiállított okmányon látható.

A csizmadia czéh pecsétje 1691-ből való.

A város újabb pecsétje 1711 számot tüntet föl: «S. Quirinus Patronus Rauschenbach» körirattal. A körben kardos vitéz által tartott paizson a kohászok jelvénye (fogó és kalapács) látható.

A hámososok pecsétje 1721-ből való.

A harmadik városi pecsét 1792-ből.

Az ácsmesterek pecsétje 1797; a kovácsok, óráskok és lakatosoké 1803; a városi jegyzői pecsét 1830; egy újabb városi pecsét 1852 számot tüntetnek fel.

Ezekben kívántam Nagy-Röcze városának ez ideig fölkeresett és ismert régiségeit ismertetni. Lehet, hogy ennél sokkal több is van, de ez ideig sem nekem, sem boldogult dr. Marczell János városi orvosnak (ki kéziratban hagyta hátra a város monographiáját, s a melynek áttekintése reám bízott) nem sikerült fölfedezni.

A számos és hírneves történelmi alakoktól fennmaradt okmányokat az erre hivatott szakközlönyben fogom közleni. *Eperjessy Kálmán.*

Gróf Károlyi László Nautilus-a és Bethlen Gábor végrendelete. A régészeti és embertani társulat folyó évi ápril havi gyűlésén egy a XVII-dik század elején (1612-ben) készült *díszedényt* volt szerencsém bemutatni, mely egyike a legérdekesebb példányoknak, habár nem érzem magam elég kompetensnek, hogy használati célját már most határozottan megjelölhessem. E díszedény jókora nagyságú csigahéj aranyozott ezüstbe foglalva, ajakánál aranyozott ezüst szűrővel, valamint egy kantárral vagy füllel is ellátva, melyen az egész csüng s melybe az 1612-ik évszám van bevésve. Ugyanekkor még két csigaformára készült s szűrővel ellátott ezüst csészét is mutattam be mint rokontárgyakat, melyek egyikén a Báthori fejedelmi címér S. B. (Sigismundus Báthori) betűkkel s 1595 évszámmal látható; a harmadik szintén ilyen aranyozott ezüst szűrővel ellátott csigaforma csésze 1647 évszámmal. E szűrő eszközzel ellátott edényekről eddigelé kétféle vélemény nyilatkozott. Némelyek azt mondják, hogy *vadászpoharak* s arra szolgáltak, hogy vadászat alkalmával az erdei források vizét e szűrővel ellátott csészékből igyák, de minthogy az itt bemutatott három edény közül kettő fejedelmi tulajdon volt, alig hihető, hogy e főurak vadá-

szataik alkalmával az erdei forrásocskák vizére lettek volna utalva. Továbbá az ezüst edények apró tömör lábai asztalra helyezést mutatnak s gondos vizsgálat után látszik rajtuk némi kopás, tehát használva voltak.

Mások úgy vélekednek — s bátor vagyok én is egyelőre ezekhez csatlakozni — hogy az edényeket fűszeres meleg borok és pálinka (aqua vita) ivásánál használták, t. i. ismeretlen lévén még akkor a thea s csak az araboknál és törököknél lévén szokásban a kávé, de érezvén a meleg ital jó hatását, jól felmelegített borba szerecsendiót, szerecsendió-virágot, fahéjat, szegfűt tettek; (megreszelve az elsőt s megtörve a többi); a kevésbé vagyonosak borsot, gyömbért, fenyőmagot, köményt, anizst s úgy itták meg főként reggelinél, téli vadászatok alkalmával, s egyáltalában hideg időben, utazás közben stb.

Ily véleményben van gróf Andrassy Manó úr is, ki még emlékszik, hogy látott oly apró finom reszelőt, melylyel az urak a szerecsendiót az asztalnál maguk reszelték s így maguk készítették el az italt, melyet ez edényekből a szűrőn keresztül ittak meg.

Ilyen edényekről emlékeznek a leltárak is, csigaformára készített csészéknek nevezvén. E most első helyen említett edény (Nautilus) azonban úgy látszik inkább csak díszedény s bár el van látva szűrővel, a gondos vizsgálat azt mutatja, hogy használva soha sem volt. Az anyag, melyből készült, az ismeretes *Nautilus-Pompilius* nevű kagyló, mely számtalan változatban fordul elő a XVI-ik és XVII-ik századi díszedényeinken (valamint a külföldi muzeumok kincstáraiban); láthatni muzeumunkban is sokféle példányt a mint azt az arany-ezüst művesek felhasználták, néhol delfin vagy szárnyas ló hátán vagy repülő sárkány szárnyai közt vagy emberi és szörnyalakok, satyrok, cariatidok karjai közt áll a többé-kevésbé ékített Nautilus. Néhol a természetes kéreg rajta hagyatott a kagylón, máshol egészen ledörögöltetett s a kagyló mint a gyöngyház tisztán fényesen áll, míg végre legszebbek azok, hol a kéreg szépen kimetszetett; ide tartozik a mi díszedényünk is, melyen igen szép növényi és állati alakok vannak kivésve a csiga kérgében. Sas, sárkány, nyul, élőcsiga, éneklő kis madár, melyek faágak közül bujnak elő. És két családi címér. Felírása szerint 1612-ben készült s jelenleg az ifjú gróf Károlyi László tulajdona, de egykor az erdélyi fejedelem Bethlen Gáboré és első neje Károlyi Zsuzsánnáé volt, melyet a kagylókéreg metszésében levő iktári Bethlen (tóban úszó két ezüst hattyú, nyakukon ugyanazon nyílveszszővel átlöve) és Károlyi (egyik körmében vérző szívet tartó karuly) címér minden kétségen kívül valóvá tesz. Megemlítve, hogy az említett évben Bethlen Gábor még nem volt fejedelem, mert csak a következő 1613-ik év október 21-én hivatott Erdély trónjára.¹

¹ 1612-ben még Báthori Gábor uralkodott, ki 1613-ban okt. 27-én öletett meg Nagyváradon.

Ez edény a más háromtól (mert egy negyediket címér és évszám nélkül, Egger Dávid úr birtokában is ismerünk) különösen az által is különbözik, hogy lábai nincsenek s így asztalra fel sem állítható s ha voltak ilyen lábatlan, füles csigaalakú szűrös poharak ezüstből is, azaz használatra: akkor ezek csakugyan utazási vagy vadászati használatra készülhettek, melyeket fülöknél fogva vagy a hintóban vagy a vadász-eszközökkel együtt a vadászkápán, vadásztarisznyán felkötve hordozhattak.

Általában véve mind a négynek használási módjáról csak hozzávetésen alapuló véleményt mondhatunk s hogy teljes határozottsággal szólhassunk, arra további, valami irott vagy más adatra vagy még egy pár előbukkanható variáns példányra lesz szükségünk.

Az itjú gróf tulajdonos, kinek édes nagyanyja néhai iktári gróf Bethlen Katalin, a már kihalt iktári grót Bethlen család utolsó tagja volt, habár a díszedényen a Károlyi család címere is látható, nem az atyai család jogán, hanem anyai ágon jutott a szép Nautilus birtokába, mely ha nem csalódunk a *Bethlen Gábor végrendeletében* is meg van említve a második nejének, nejének Brandenburgi Katalinnak, hagyott kincsek e rovata alatt *Aranypohárszéki eszközök*, hol ez áll: *két gyöngyház-pohár, csiga*. Nem lesz talán érdektelen e helyen pár szóval megemlékezni Bethlen Gábor végrendeletéről is,¹ mely megismertet a nagy fejedelem utolsó gondolatával, utolsó környezetével, híveivel, jó barátival, csak nem teljes kincs-,² lószerszám- és ruha-tárával. Bethlen Gábor végrendelete több egykorú másolatban maradt fenn, mert a kik érdekelve voltak, a magok számára lemásoltatták, de hogy maga az eredeti a fejedelem saját aláírásával ellátott példány azonban még eddig nem került elő; a meglevő példányok — fájdalom nem hibátlanok s némi eltérések is mutatkoznak a részletekben, mert mindenik másolatát csak arra gondolt, hogy az őt illető rész legyen hibátlan a többi részre nem sok gondot fordított.

Említésre méltó, hogy a végrendelet második része német nyelven jelent meg először 1827-ben a Hormayr és Mednyánszky-féle Taschenbuch für vaterländische Geschichte 338—365. lapján. Az első rész pedig magyarul 1861-ben a Pesty Frigyes által szerkesztett Delejtűben. Napjainkban tehát már ideje volt, hogy valaki a meglevő példányokból lehető hű szöveget állítson egybe s az olvasó közönség elé bocsássa az érdekes okiratot. Ezt Koncz József maros-vásárhelyi tanár

¹ Lásd a Századok 1878-ik évi folyamának 465 s köv. lapjait; meg lehetős bö ismertetés.

² Kemény János említi Életírásában, hogy a végrendeletben elősoroltakon kívül, még sok értékes tárgya volt a fejedelemnek, melyeket a hozzá férők csak úgy kapkodtak szerteszét.

meg is tette s 1878-ban kiadta az egész végrendeletet előbeszéddel,³ három példány variánsaival és érdekes jegyzetekkel ellátva.

A végrendelet I. része *politikai*-nak szokott neveztetni; ebben a fejdelem az ország eddig követett s ezután követendő politikájáról szól; a II. rész a közintézeteknek és a magánszemélyeknek tett hagyományokat tartalmazza. Még pedig úgy, hogy a csoportosan jegyzett alsóbbrendű egyházi és világi személyeket nem is tekintve, 103 hagyományos van megnevezve. 90 férfi és 13 asszonyszemély. Természetes, hogy a 4 külföldi uralkodónak, a nejének, az öccsének, a gubernatornak, rokoninak, a főuraknak, a hölgyeknek hagyományozott tárgyak közt temérdek műkincs fordul elő, különösen arany, aranyozott ezüst és ezüstmű. Némelyik pedig oly sajátságosan vagy oly részletesen van leírva, hogy ha ráakadnánk, azonnal ráismernénk az illető tárgyra.

Így például a birtokomban lévő példányban az *Aranypohárszéki eszközök* közt a második helyen ez áll: *Tiszta arany, hadakozó szerszámmal ékesített egy pohár, Pálfi Istváné-féle* nro 1. Ki ne ismerne rá itt azonnal ama díszes kehelyre, mely a gr. Pálffy családnak ma is büszkesége s melyet 1876-ban a Zichy Pálné-féle kiállításon testi szemeinkkel láthattunk. Tudjuk, hogy e poharat a hadifoglyul esett Pálffy István a rávetett hadisarcz egy részében volt kénytelen Bethlen Gábornak átengedni — de aztán a díszkehely történetírói tévednek, midőn állítják, hogy Bethlen Gábor a szultánnak ajándékozta, mert ime végrendeletében nejének hagyományozta. És ha csakugyan igaz volna — a miben én erősen kételkedem — hogy e díszedény a szultáné vagy a nagyvezéré is lett volna, valószínű, hogy a kedvkereső Bethlen István vagy a szép műérzékkel bíró I. Rákóczi György ajándékozták el, de semmi esetre sem Bethlen Gábor. A mit még ez érdekes végrendelet-ről mondani akarok, csak annyi, hogy a maga egész kiterjedésében soha sem hajtották végre, sem a közintézetekre hagyott pénzeket, sem a magánosoknak hagyott tárgyakat ki nem adták. Hanem a rokonok, az udvaroncok egy része, a Bethlen István pártiak kikapták nagy részben a magukét s a többiek elől még a végrendeletet is elrejtették. A fejdelemné pénzéhez is csak csalfasággal jutott; egyéb apróságokról pedig tudomása se lehetett. Így maradt a neki hagyományozott e szép *Nautilus* is az iktári Bethlenek birtokában s szállott azok egyik leányági utódára, a nagyreményű ifjú gróf Károlyira.

Bethlen Gábor fejdelem címerével, sőt arczképével sok ékes tárgy van diszítve az ismeretes arany-ezüst művek közt, ilyen például a nemzeti muzeum híres téntatartója, de erről (egyáltalában téntatartóról) a végrendeletben nincs szó, azonban mégis úgy hiszem, hogy e végrendeletből sok tárgyat lehet igazolni, s a mi nincs meg a végrendeletben, kétkedés alá jöhet, (mint pl. az érintett muzeumi téntatartó is)

³ Ily cím alatt: Bethlen Gábor fejdelem *Végrendelete*, közölte s jegyzetekkel kísérte Koncz József tanár, Maros-Vásárhelyt 1878.

hogyan vajjon csakugyan a fejdelemé volt; s vagy más pozitív adattal kell támogatni vagy gondos vizsgálat alá venni, ha vajjon nem újabb mű-e, melylyel a nagy fejdelem népszerűségét felhasználó ámitók élnek vissza a könnyen hívók kielégítésére.

Gróf Károlyi László úr ígérte, hogy később még más — és meg Bethlen Gábor féle — arany-ezüst művet is fog a régészeti-társulat tagjainak bemutatatni.

Deák Farkas.

Nyitra megye holicsi járásában, Szmolinszké község melletti dombon, Sipold nevű paraszt szántás közben bukkant egy nagy, fekete urnára és bronz tárgyra; de miután pénzt nem talált benne, szétzúzta azt. Az ottani tanító, Veszely György, az urna két darabját és az összezúzott bronz tárgyakat hozzám küldötte. Megvizsgáltam és itt adom a tárgyak leírását.

1. Öblös urna. Aljának átmérője 11 centiméter, szájának átmérője 27 centiméter, öblének átmérője 30 centiméter.

2. Egy szűrő alakú bronz tárgy.

3. Bronz tárgy. Ez talán az urna fődele lehetett.

Szakolcz, 1882. évi április hó 14-én.

Sasinek V. Ferencz,
műemlék bizott. kültagja.

Sümeghől alig egy órányi távolban fekszik Ukk községe, mely még eddig a régészet körében egészen ismeretlen volt, csak a múlt hónapban vétetett először figyelembe, midőn egy záporosó a föld színétől jóval lejjebb fekvő útból több régi csontot mosott ki. Minden kérdezősködés és kutatás dacára több adat nem jött tudomásomra.

Mig április 26-án az építendő községi iskola alapjának ásásánál két igen érdekes sírra nem akadtak.

A sírok két méter mélyen feküdtek és pedig fejükkel kelet felé, az első sír kiásásánál meglehetősen ép állapotban levő csontvázon kívül, egy pár öltönykapcsot és egy meglehetősen nagyságú ércbe foglalt ék-követ találtak, mint a találók véleményezik, sisak töredéke lehetett, azonban mielőtt megsejmelhettem volna a találók által elsikkasztatott (ha előkerül tüzetesebb tudósítást adhatok), a kapcsok megszerzésére a találó ígéretét bírom.

A második, mely annnyival érdekesebb, hogy az ebben talált tárgy a sír meghatározásához kútfőül szolgál; a csontok itt is úgy mint az előbbinél épek voltak, de sokkal vékonyabbak, mely azon meggyőződésre utal, hogy nő csontváz lehetett, tökéletes bebizonyításul szolgál a fejnél közvetlenül talált gyönyörű kiállítású ezüst-tű (az épület-gondnok szívésségéből gyűjteményembe került), melynek felső része (gombja) be van aranyozva és igen szép áttört ékítményeket mutat.

A gömb egy gyűrű által két részre osztatik, melynek felső részén, 4 ékkő volt elhelyezve, melyek közül azonban 3 hiányzik, így csak egy látható, az ékkövek közti tért az alsó és felső részén 4—4 lelógó dísz foglalja el.

A felső négy közül 3 hiányzik, a negyedikben látható a világos színű kő, az alsó négy közül kettő egészen, kettőből pedig a kő hiányzik, a felső-rész tetejében jelenleg hiányzó, egy nagyobb kő lehetett.

A leírt tű jellegei megegyeznek a török nők által jelenleg hajuk megtűzésére szolgáló tűvel,¹ miután az előbbi közvetlenül a koponya mellett találtatott, tehát ezen hajtű is a sírokkal együtt török eredetűnek bizonyul, annál is inkább, miután vidékünkön török eredetű régiségek gyakran fordulnak elő.

¹ Egy újabb-kori hajtű a boszniai hadjáratból került gyűjteményembe.

A sírok koráról bizonyosat addig nem mondhatok, míg a későbbi leletek több adatot nem nyújtanak.

Sümeghtől Csab-Rendekig vonuló szőlőhegyben forgatás alkalmával 80 $\frac{cm}{m}$ mélyen érdekes, bronzkori leletre akadtak, a lelet állt 2 db. színes bronz tüből, 2 db. edény és egy agancs-törzsből, a bronztük egyikét, valamint a többi tárgyat sikerült megszerezni, a másik tű, mely állítólag szerint sokkal csinosabb volt, a munkások közt eltévedt és minden törekvésem daczára, eddig még nem sikerült megmenthetnem; a tű kíséretében talált agyagedény azonos anyaga sötétbarna; az agancstörzson a csiszolás nyomait láthatni, hihetőleg valamely eszköznek használták.

Évekkel ezelőtt is találtak ezen szőlőhegyben néhány bronz tárgyat, nevezetesen a gyűjteményemben levő bronz lándzsa-hegyet (m. n. múzeum Képes Kalauza 1873 105. szám), valamint a sümeghi reáltanoda gyűjteményében levő széttört bronz-kardot (m. n. múzeum 1873. évi Képes Kalauz 102. száma.)

Dorner Kálmán.

Észrevételek Henszlmann I. cikkére „A topuszkói templomról”-ról. (L. Arch. Értesítő. Új folyam. I. 228—245. l.) Legyen szabad a fentebb jelzett becses értekezéshez néhány adattal járulnom, melyek az abban említett ciszterci rendű apátságokra vonatkoznak és a tudós szerző figyelmét — úgy látszik — elkerülték.

A topuszkói apátság alapítási idejét illetőleg igaz, hogy II. Andrásnak az apátságra vonatkozó első oklevele 1205-ben kelt, azonban a valódi alapítási év csak 1208, mint a mely év augusztus 13-án települtek meg Topuszkón — a ciszterci rend legrégibb és leghitelesebb genealogiai tábláinak bizonyosága szerint — az első Clairvauxból jött szerzetesek. (V. ö. Janauschek, Orig. cisterc. Vindob. 1877. I. 215.). — Mivel a szerzet kolostorai és templomai határozott, a szerzetben megállapított építészeti terv szerint és így mindig a rendtagok felügyelete alatt épültek, bizonyára a topuszkói zárda és templom is csak az első szerzetesek megjelenése után, tehát 1208-ban kezdett épülni. Valószínű továbbá, hogy — ha nem is a templom — legalább maga a kolostor a következő három év alatt elkészült. Erre látszik utalni azon körülmény, hogy a király az apátság tulajdonképeni alapítólevelét 1211-ben állítja ki.

Ezen alapítólevelét következő szavait: „qua agriensis et pelisiensis ecclesie ex regali dono utuntur” H. az egri és pilisi apátságokról érti s hozzáteszi, hogy ezen „egri apátsághoz a fenálló apátfalvi templom tartozik,” — és Ipolyi ellenében azt állítja, hogy a topuszkói apátságot „illető okmányok az apátfalvit mint régiebbet említik és másrészt is egész megjelenése ódonszerűbb tekintetel bír.”

Nem tudom helyesen olvasta-e Tkalecs az okmánynak „agriensis” szavát; — de annyi bizonyos, hogy az nem jelenthet „egri” apátságot, mert a ciszterci rendnek soha sem volt Egerben apátsága. Csak 1777-ben költözött át a pásztói konvent Egerbe, de az apátság továbbra is megtartá régi címét. Az említett abbatia „agriensis” nem más, mint a Torontálmegyében fekvő „egresi” apátság, melyet III. Béla 1179-ben alapított s II. András kiváltságokkal és javadalmakkal ruházott fel. Ezen egresi apátság fordul elő néha „Argia”, sőt egy a mult században készült stamsi genealogiai táblán „Agria” néven is.

Már ebből magából kitűnik, hogy az apátfalvi templom nem tartozhatott a nem létező egri apátsághoz. De nem tartozhatott a valóban létező egresi apátsághoz sem, mert Apátfalva (Trium fontium de Beel) külön, önálló apátság volt. És hogy igaza van Ipolyinak (A kunok bél-három-kúti apátsága. Külön lenyomat 19. l.), midőn ennek alapítási évét 1232-re teszi, a szerzet genealogiai és régi írói egyhangulag bizonyítják. (V. ö. Janauschek i. m. I., 235.).

Csak egy tekintetben tartozhatott volna Apátfalva Egreshez, ha t. i. szerzetesei innen települtek volna át, mert ezen esetben Egres mint anyamonostor a rendi szabályok szerint felügyeletet gyakorolt volna az apátfalvi leányapátság fölött. Amde tudjuk, hogy Apátfalva első szerzetesei a pilisi apátságból jöttek, mely a clairvauxi ágból származott, míg Egres közvetlenül Pontignyből nyerte első szerzeteseit, tehát más leszármazási ághoz is tartozott. Egresnek csak két leányapátsága volt: a kertzi és a szlavoniai sz. kereszti. (V. ö. Janauschek i. m. I., 177., 182., 255.)

Tévedés elkerülése végett megemlítem még, hogy az értekezés 239. lapján említett vernicei egyház nem ilyen értelemben volt Topuszkónak leánya. Vernicén apátság nem létezett, hanem mint az idézett okmány is mutatja, a topuszkói apátság birtokához tartozott, hol az apát mint földbirtokos és kegyúr jobbagyai számára templomot emeltetett. Topuszkónak két leányapátsága volt: az erchii és a zágrábi. (V. ö. Janauschek i. m. 249., 259.).

Rainiss Gyula.

(INTÉZETEK ÉS GYÜJTEMÉNYEK.) *A m. n. muzeumi érem- és régiségtár 1881-ben (május—december). Második közlemény.**

III. *Az antik emlékekhez* mint mindig, a lefolyt nyolcz hónapban is Ó-Buda szolgáltatta a leggazdagabb növedéket. Három helyütt folyt jelentékenyebb ásatás: a régi amphitheatrum déli részében, az úgynevezett Papföldön és a nagy Filatori-gát építésre szükségelt földanyag ásatása alkalmával. Ezúttal csak a papföldi leleteket mutatom be, a többi ásatásokból származó gazdag emlékkincs csak a jövő évi növedéket fogja öregbíteni.

Az említett ó-budai Papföldön a főváros költségén két hónapig folyt az ásatás. Köztudomás szerint római fürdőre akadtunk és ez épület terjedelménél és aránylagos teljességénél fogva ép oly nevezetes, mint fontossága miatt az aquincumi helyrajz szempontjából. Remélhetőleg alkalom lesz reá oly behatóan ismertetni az érdekes romot, a miként érdemli; előlegesen a hírlapok és egy hivatalos jelentés útján nyert az érdeklődő szakközönség róla tudomást. Múzeumunk évi jelentésében úgy szerepel, hogy a főváros az ásatás közben előfordult leleteket ide engedte át, s ezekről adunk tehát e helyütt rövid áttekintést. Beható tárgyalásuk szintén egy terjedelmes egyedírat föladata lesz.

Az érmek kihagyásával, melyek más helyütt kerülnek szóba, a múzeumba szállított tárgyak sora így következik.

1. Fém tárgyak. *a)* Bronz régiségek: fibula, tű, kanál, karika, csonka töredékek — egészben 23 darab. *b)* Vas tárgyak: *α)* antik eredetűek: kulcs, szögek, sarló; *β)* újabbkoriak: 2 patkó, lándzsacsúcs, kapavas, kés, zabla, csataing — egészben 72 darab; *c)* ólomsalak, czöveg, pálcza, súly (?), két cső — egészben ólomtárgy 9 db.

2. Üveg tárgyak és hasonlók, edényrészletek, üvegtáblák töredékei, gyöngyök üvegpastából, fülbevalóhoz (?) való boggyó hegyi kristályból — egészben 25 darab.

3. Csont stylus 5 darab.

4. Az agyag készítményekből az ide csatolt két táblán közlök mutatóványokat. Az előforduló téglák mindegyikéből hoztam egy vagy több példányt. — Volt többféle nagyságú négyszögű padolattégla (I. 1. 2.), volt biscuite idomú (I. 11.), továbbá hat és hét oldalú, henger idomú (I. 9. 10.) padolattégla; falazásra használtak hosszúkás négyszögű téglákat, melyeken gyakran hullámvonalas mélyedések, vagy sorba futó hegyes mélyedések látszanak (I. 3., 4.), nyilván oly

* L. az első közleményt. Arch. Ért. Újf. I. kötet. 276. és köv. l.

célra, hogy a vakolat erősebben megálljon rajtuk. A boltozatok építésére fűles téglalapokat használtak (I. 4.), a fal hosszában pedig üres csöveket használtak a hő vezetésére (I. 6. 7.). A tetőzetből aránylag kevés párkányos téglá maradt épségben (I. 5.), egy pár töredék volt a legio II. adjutrix bélyegével (I. 12., 13., 14.); homloktéglát csak egyet leltünk, az is csonka, tragikus maszkot ábrázol (I. 16.). Ellenben jelentékenyebb számmal voltak kisebb-nagyobb töredékek a fő termet díszítő stucco-párkányból (I. 15.) és hoztam még vakolatdarabokat festékmaradványaival. Cserép bögrét épít egyet sem leltünk, csak töredékek voltak úgynevezett terra sigillata edényekből, szokásos domborműves előállításokkal (II. 2., 3., 4.) és szürkés agyagú durvás készítmények töredéke (II. 5., 6., 7., 8.), melyek a készítő bélyege miatt érdekesek, mely így szól: «Resatus feci» és azért, mert pannoniai árúknak látszanak. Föltűnő, hogy csak négy cserép mécsest kaptunk. Egyet, a legdíszesebbet, mely két mécsnek szolgált, rajzban is közlök (II. 1. a. b.); ezen nincs gyári jegy, a többin mindegyiken megvan a gyári jegy és pedig: LNARI = Lucii Nari, FORTIS és FAOR bélyeg.

b) Kőtárgyak. Behoztunk egy kőgolyót, néhány töredéket, mely az amphitheatrum kartámaszaiból való, egyikén számjegyek jelzik az ülések sorát, végül behoztunk két fölíratos oltárkövet, az összes fürdői leletek legbecsesebb darabjait.

Az egyik ara csonka, hiányzik a felső rész, melybe az istenség neve volt vésve; a követ beépítették a langyos fürdő félkörű záradékanak alapfalába, hasznos építő anyagúl szolgált. A rajta fönmaradt ötsoros fölírat így szól:

GLPOMPEIV
SFAVSTVSD
EC COLAQÆ
DILIVIRAL
////////

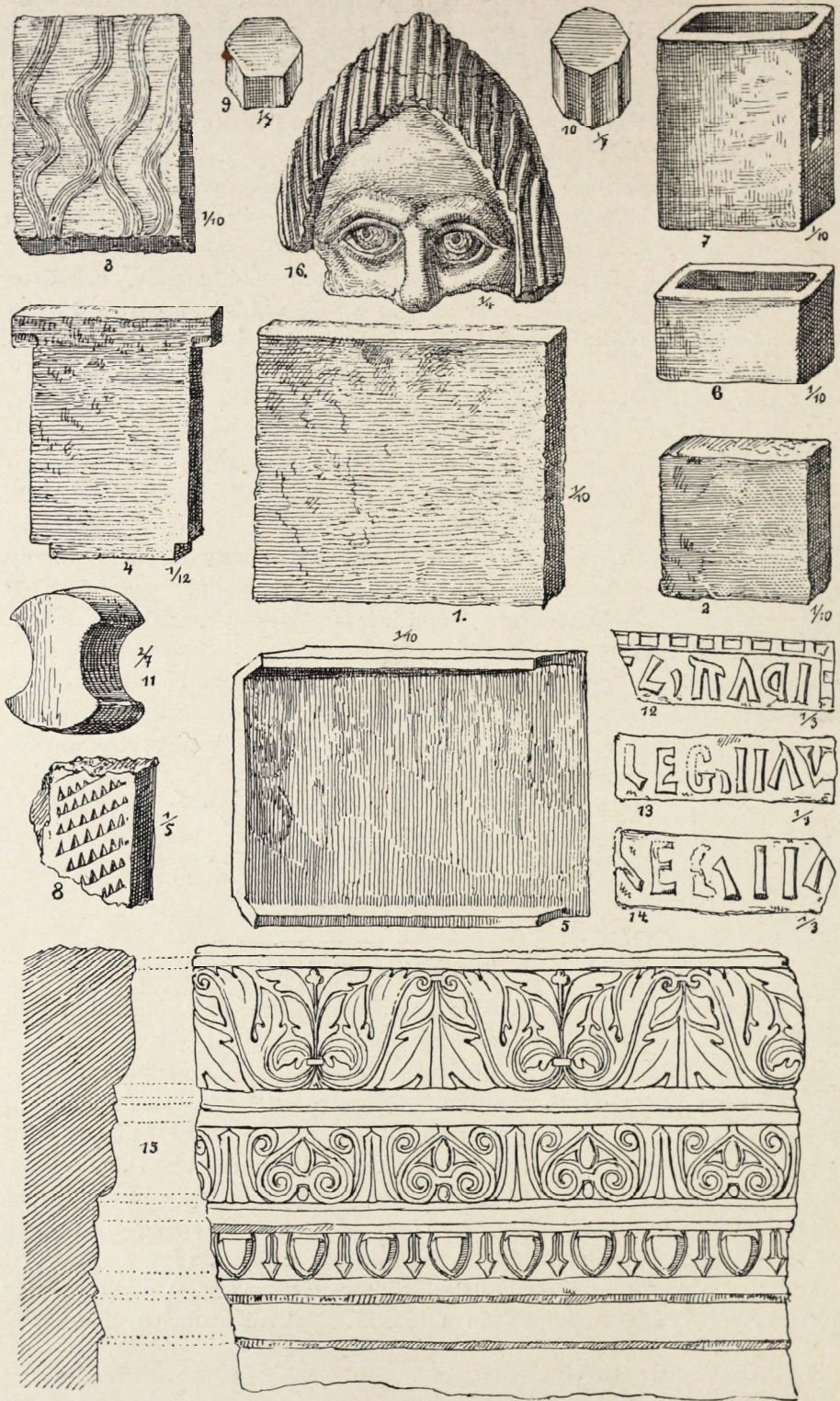
V S I M

CL(audius) POMPEJUS
FAUSTUS DEC(urio)
COL(oniæ) AQ(uinci)
ÆDILIS II VIRAL(is)

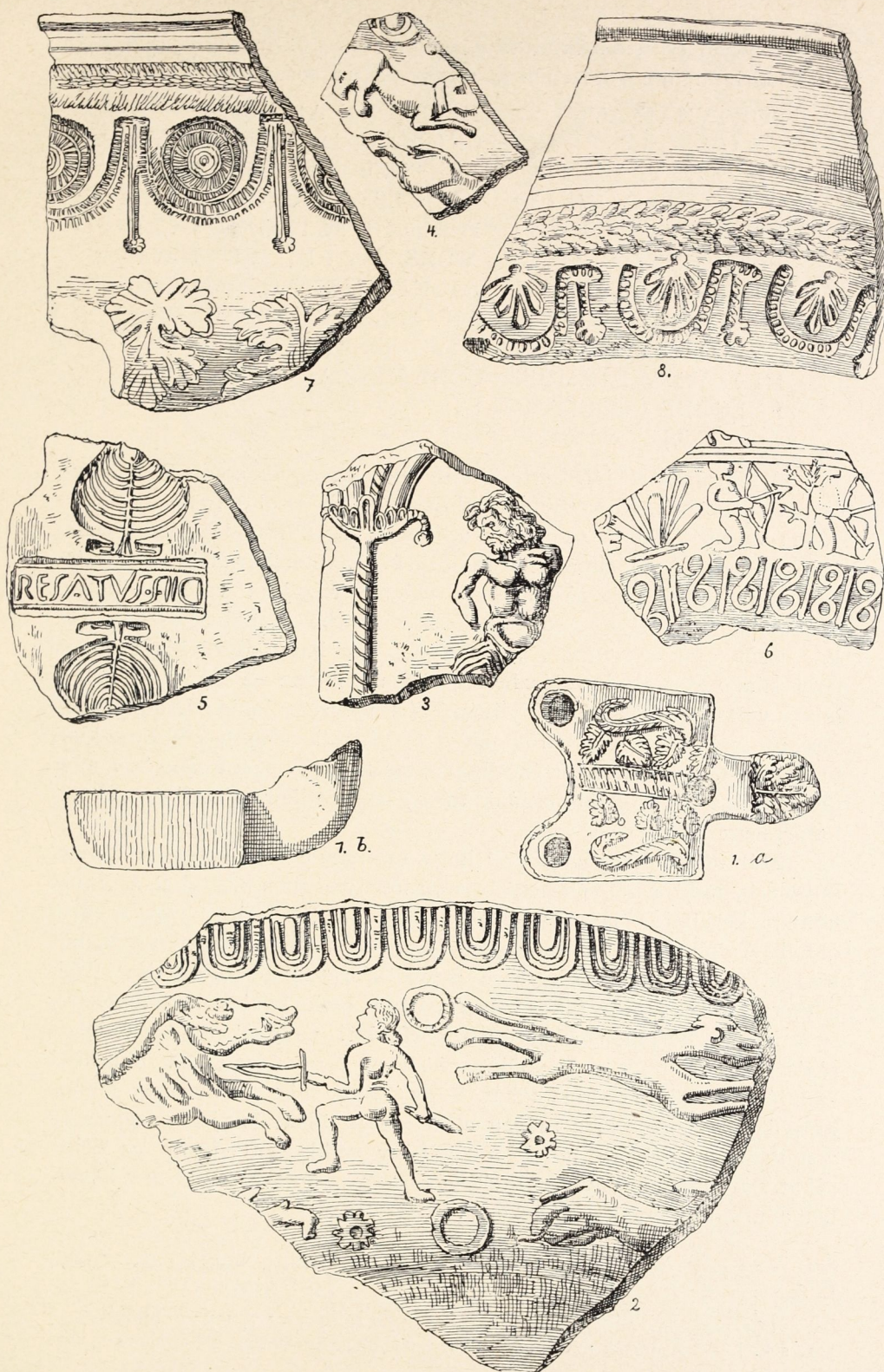
— — — — —
V(otum) S(olvit) L(ibens) M(erito).

Cl. Pompejus Faustus, városi tanácsnok, előttünk nem ismeretlen személyiség, előfordul a neve más emléken is.¹ Ez emlék mutatja, hogy a maga idején elég tekintélyes polgár volt Aquincumban. Ismeretlen esztendőben július 26-dikán körjáratra vitte az összes aquincumi czéheket, és ez ünnepélyes alkalomból Jupiternek oltárt állított, mint a czéhek előljárója és patrónusa. Ha a két kő korát biztosan tudnók, a nagy fürdőépület azon részére nézve, melyben az ötsorú fölíratos követ leltük, datummal bírnánk. Nagy kárunkra a Jupiter-aran épen az utolsó sor, melyben a datum foglaltatott, csonka, s így csak annyit tudunk, hogy Pompejus Faustus akkor élt, mikor Aquincum már colonia volt, tehát legkorábban a második század utolsó éveiben.

¹ Corp. Inscr. III. 3438.

LELETEK A PAPPÖLDI FÜRDŐBŐL. I.

LELETEK A PAPFÖLDI FÜRDŐBŐL. II.

Teljesen ép a másik oltárkö, melyre nagy örömünkre július 8-án a frigidariumi terem közepén akadtunk. A 12 soros fölirat így szól:

FORTVNAE AVG	FORTUNÆ AUG(ustæ) SA-
SACR	CR(um) C(ajus) VAL(erius) VA-
C ◊ VAL ◊ VALENTIN	LENTIN(us) DUOVIR ET C(a-
IIVIR ◊ ET ◊ C ◊ IVL ◊ VI	jus) JUL(ius) VICTORINUS ET
CTORINVS ET P ◊	P(ublius) PETRONIUS CLE-
PETRONIVS CLE	MENS AEDILICI DECU-
MENS ◊ AEDILICI ◊ DE	RIONES MUN(icipii) AQU(inci)
CC MVN AQARAM	ARAM EX VOTO POSUER(unt)
EX VOTO POSVER	III IDUS SEPTEMBR(es) FAL-
III IDVS SEPTEMBR	CONE ET CLARO CO(n)S(ulibus)
FALCONE · TE CLARO	
COS	

A föliratból az iránt értesülünk, hogy az egyik aquincumi duovir és két tanácsbeli, ki korábban ædilisi hivatalt viselt, 193 szeptember hó 11-dikén Fortunának oltárt állítanak. A fölirat leginkább azért érdekes, mert Aquincum rajta 193-dik évi szeptember elején még mint municipium szerepel, akkor tehát colonia rangjára való emeltetése még nem történt meg, a mit Septimius Severusnak köszönhetett. E császár csak az imént, június 1-jén lőn imperatorrá kikiáltva² a pannoniai sereg által, valószínűleg Carnuntumban az aquincumi legio is ott volt párhívei közt. Nyilván ezért nyerte a legio II. adj. a Severiana melléknevet, a város pedig a coloniai rangot. Föliratunkból tudjuk meg, hogy e helytörténetileg fontos esemény szeptemberben még nem történt meg; combinatióknak tehát, hogy mikor állott be, szűkebb határra szorult.

Már más helyütt jeleztem,³ hogy ez oltárt eredetileg nem e helyen állították, mert nem volt szokásos fürdőhelyiségben oltárokat állítani; honnan került ide, nem mondhatjuk, de nem lehetetlen, hogy a túlsó oldali Amphitheatrum szomszédjában állott templomok egyikéből hozták. Abból tehát, hogy e második századbeli oltárt itt leltük a thermákban, aligha szabad közvetlenül ezek korára következtetni.

Nem ismertetem e helyütt a közfürdőt, melyből mindez érdekes régiségeket kaptuk, az épület részletes tárgyalása nem múzeumi szemlénkbe való; beérem tehát, hogy addig, míg terjedelmes monographiája megjelenik, a szöveg alatt idézett hivatalos jelentésemre és a nyilvános lapokban megjelent néhány cikkre utasítsam az olvasókat.⁴ Itt csak annyit említek még, hogy a főváros az összes leleteket a n. múzeumnak ajándékozta.

² Lásd a részleteket Höfnernél: Untersuchungen zur Gesch. des Kaisers L. Septimius Severus und seiner Dynastie. Giessen 1872. I. k. 1. r, 71. és k. 1,

³ Jelentés az ó-budai papföldi ásatásról 1881. 21. l.

⁴ *Ampelos*. Az ó-budai legújabb ásatások. Képekkel. Vas. Ujság. 1881. 36. sz. 571. s k. 1. — Ásatások az ó-budai plébánia földjén. Egyetértés. 1881. július 24-diki

Egy időben a külső határban folyó eredménydús ásatásokkal az ó-budai belső részekben is nem egy érdekes fölirat került elő, mely most n. múzeumunk udvarán díszlik. Fontos néhány föliratos kő, melyre házépítés alkalmával Varga Ignác, ó-budai építész, a szentendrei útca 34. számú ház falaiban akadt reá és szíves előzékenységgel a múzeumnak följánlott.

Legfontosabb a) egy ara, melynek elég rossz föntartású hét soros fölirata így szól:

BONÆ DEÆ	BONÆ DEÆ ET
TE PANTHAEO	PANTHAEO DIAN-
DIANISIDAN	(æ) IS (dii) DAN(uvio)
VS	V(otum) S(olvit) G(aius)
GIVLVALENS	JUL(ius) VALENS
PRÆF LEG II AD.	PRÆF(ectus) LEG .
E: VOTO	II. AD(iutricis) EX (?)
	VOTO

A föliratban szereplő istenségek aquincumi föliratokban ritkán fordulnak elő, Panthæussal pedig most először találkozunk. Silvanust, Libert és Priapust szokták e melléknévvel illetni,⁵ majd meg egyszerűen Pantheusnak czímezik,⁶ oly istent képzelvén maguknak, ki a Pantheonbeli istenségek tulajdonságait egyesíti.⁷

A következő sorban három istenségnek olyforma összefoglalása szokatlan jelenség. Eleinte azt hittem, hogy Dianisnak olvasandó az első három szótag, de ekkor e betűnek való hely üresen maradt volna; gondosabb vizsgálat után Pulszky Ferencz éles szeme vette észre az I gyöngye nyomát, s így alig lehet kétes, hogy Dianát, Isist és Danuviust értette a kőfaragó e rövidítések alatt. Bona Dea czímén rendszerint Cerest értik, kit, mint a földművelés istenségét Silvanussal szoktak gyakran csoportosítani, itt is Pantheussal említik első sorban. Aquincumban eddig csak egy föliratból ismertük, melyben Fortuna Conservatrixsal és Junoval kapcsolják össze.⁸ — A föliratbeli öt istenség közül helyi érdekénél fogva Danuvius a legérdekesebb reánk nézve. Danuvius istennek, különösen a Duna-áradások miatt, valószínűleg gyakran áldoztak; eddig már két föliratban akad-

számában. — Dr. H. Die neuesten Ausgrabungen in Altofen. A bécsi Neue Illustrirte Zeitungban. 1881. aug. 21-diki számában képekkel. — Továbbá szintén e czikk frójától «Aquincum», rajzokkal és rézkarczolatokkal a «Hist. Landschaften aus Oesterreich-Ungarn» című vállalat V. füzetében. Bécs, 1882. — Abel-től a hivatalos jelentés alapján ismertetés a Philologische Wochenschrift, Berlin, 1882. 5. számában.

⁵ Orelli-Henzen 2115 Libero pantheo, 2116 Sancto Silvano Pantheo, 2117 Priepo (sic) Pantheo.

⁶ Orelli-Henzen 2110, 2111, 2112; signum pantheum 2118, sacrum pantheum 2114.

⁷ Ward a Lapidarium Septentrionale-ban 1875. 284. l. egy high-rochesteri fölirat (Silvano pantheo) alkalmából ugyanezt véli: «the worshipper ascribed to the god the attributes of many or of all the other deities of the Pantheon».

⁸ Ephemeris ep. II. 372. l. 649. sz.

tunk reá; egy a gőzhajózási társulat gyárszigetéről került elő (1856-ban)⁹ és egyet 1873-ban a dunai fürdőzátony tájékáról emelt ki a kotró gép.¹⁰

Más nyereség végre, hogy C. Julius Valens személyében az aquincumi garnison egy eddig ismeretlen praefectusával ismerkedünk meg.

b) Ez araval együtt egy föliratos emlék töredékét kaptuk, melynek díszes 9 centiméternyi betűi sejteni engedik, hogy középületről való titulus töredéke. A kődúc vastagsága 43 centiméter; az írásos LEG lapból mindössze 27 centiméternyi magas és 26 centiméternyi LAE széles lap maradt két sorból való, összesen hat betűvel. A felső sorbeli három csonka betűt LEG(io)nak olvasom; az alsó: LAE szótagot nem lehet biztosan kiegészíteni.

c) A harmadik töredék sírtáblából való, összesen négy sorból maradtak betűk. A harmadik sorbeli VIX(it) sejteti, hogy a fölirat sírirat volt.

VSIV
L • IVII
MVIX
TICT

Az ó-budai Grünwald és társa-féle szeszgyár telkéről, hol már annyi érdekes római maradvány került elő, az idén alapítás alkalmával ismét több érdekes emléket kaptunk. A tulajdonosok nevében ajándékozta a n. múzeumnak Knutzen Frigyes igazgató.

Legérdekesebb köztük egy durva síremlék, mely négyszögű kődúcizomú; fölül durván faragott tympanon alatt közvetlenül ferdén futó, szabálytalan írással és helytelen orthographiával e fölirat olvasható:

D M	D(iis) M(anibus) EU-
EV ^H ELPIS	HELPISTUS LIB(er-
TVS • LIB •	tus) OB MERITA
OB MERI	MEMORIÆ H(a)EC
TA MEMO	MERUIT
RLÆ • HEG (sic)	
MERVIT •	

Az első sorbeli D. M. 15 centiméternyi, a többi sorok pedig 5—6 centiméternyi nagyságúak.

Egy más föliratos kő-ara, három sor írással nem oly határozott. Igen rongált állapota nem engedi a még látható nyolcz betűt biztossággal megállapítani. Ferdén futó három sorban CO | LVA | TRCI betűket látom a köven; minden sor eleje csonka; talán ... CONSERVATRICI?

Kaptunk még egy sárgás mázú edényt, pikkelyszerű díszít-

⁹ Römer-Dessardin 78. szám.

¹⁰ R.-D, 357. sz.

ményekkel és egy cserépamphora perimés részét, a készítő gyár bélyegével

C·PELLIO
ZMAKALE

Két cserépmécsest és egy párkányrészletet kaptunk a Wiese-féle telekről Wohlfarth József mérnöktől. Az egyik három mécsnek való, alján VICT bélyeg, a másik két lángra szolgál.

Egy névtelen Ó-Budáról maszkot ábrázoló domborműves követ és törött római cserépedényt adott.

Végül szintén az ó-budai leletekhez kell sorolnunk két fölíratos emléket, mely egy századnál tovább Vácson a püspöki kert bástya-falába volt befalazva. Még Migazzi váci püspök szállíttatta őket oda Ó-Budáról sok más aquincumi kövel. Az idők során e kövek Vácra visszavándoroltak ide és csak kettőt felejtettek ott, mert vastag mészkéreg elfödte őket. Midőn a múlt évi tatározásnál ismét reábukkantak, kérésünkre Wirtner püspök legnagyobb készséggel a n. múzeumnak ajándékozta. Mommsen az ismeretes Corpus III. kötetében Schönwisner leírása szerint adja a két fölíratot, és megjegyzi, hogy a nemzeti múzeumban nem lelte. Most már itt lelné a múzeum hátsó udvarán. Adom mind a két fölírat pontos leírását, mert a Corpus leírásai itt-ott eltérnek az eredetiektől.¹¹ Az egyik tíz soros csonka sírkő; a fölíratnak hiányzik kezdete és vége és minden sor eleje.

ONIVCAESE	(C)ONIU(gi)? CAESE(rnio)
ARBA·QVI·	. . . ARBA · QUI · (vixit
IX·ET·PVBLIIS	annis) . . . IX. PUBLIIS (név
MENIAO·E·Q·P	és Cle)MENTIANO ET Q(uinto)
X·ET·FAENINAE	P(ublio) (név és qui vixit annis)
TEMQ·AURELAE	. . . X ET FAVENTINAE
NEPTIAE·EIVS	. . . (i)TEMQ(ue) · AURELAE
ESERNIA	. . . NEPTIAE · EIUS . . . (Ca)E-
A·HERES·ET·CN	SERNIA . . . A HERES
TOINCOMPA	ET CON(jux) (mari)TO IN-
	COMPA(rabili) (t. m. p.)

Családi sírtáblával van dolgunk, melyet Cæsernia örökös és feleség állít férjének (Cæsernius), talán fiának (Clementianus) és leányának (Faventina), valamint unokájának (Aurelia). Megjegyzendő, hogy a 4. sorbeli olvasás nem biztos, lehet ott EQ(üiti) P(ublico) is.

A sírtábla oldalán domborműves előállítás, hydria, melyből fügefafa nő ki.

A másik kő egy sírtáblának alsó fele része; eltekintve az első sor második szavától, a hatsoros fölírat ép.¹²

¹¹ Corp. Inscr. III. 3582. — Schönwisner Com. geogr. II. 270.

¹² Közlik Mommsen Corpus III. 3570. és Schönwisner i. h. II. 254.

PROCVLVSSA IARI
OPTIO LEG II AD
STI VI AN XXV H S E
VAL PROCVLA MAT
ET VAL FVSCVS FRA
T M P

PROCVLUS SA(1)ARI(arius) | OP-
TIO LEGIONIS II. AD(jutricis) |
STI(pendiorum) VI. AN(norum) XXV.
H(ic) S(itus) E(st) | VAL(eria) PRO-
CULA MAT(er) | ET VAL(erius)
FUSCUS FRA(ter) | T(itulum) M(o-
numento) P(osuere)

Proculus zsoldos, ki előléptetésre volt kijelölve, az aquincumi legióban hat évi szolgálat után, 25 éves korában halt meg. Anyja: Valeria Procula és testvére Valerius Fuscus állítanak neki síremléket.

Itt említendőek még: két római kőoszlopocska lábai és egy római domborműves tábla töredéke, melyeket Promontorral szemben a Dunából kikotort a gép; Hoszpoczky Alajos k. mérnök közbenjárásának köszönjük. Kár hogy a dombormű nem teljes, egy férfi lába és mellette kakas lábai látszanak rajta.

Római bronzfibulát és egy vaslándzsát hozott be a *Rákos*-ról dr. Tergina Gyula; a tárgyak az ottani vasúti töltés-munkálatoknál kerültek elő.

A régi *Bregetio* talaja is szolgáltatott szerzeményeinkhez néhány érdekes tárgyat.

Marossy János úr, fáradhatatlan buzgóságú barátunk, több rendbeli bregetioi leletekkel lepett meg.

Legbecsesebbek köztük a római fésűk, melyek rajzait a mellékelt táblán veszik olvasóink, természetes nagyságban (69. lapon).

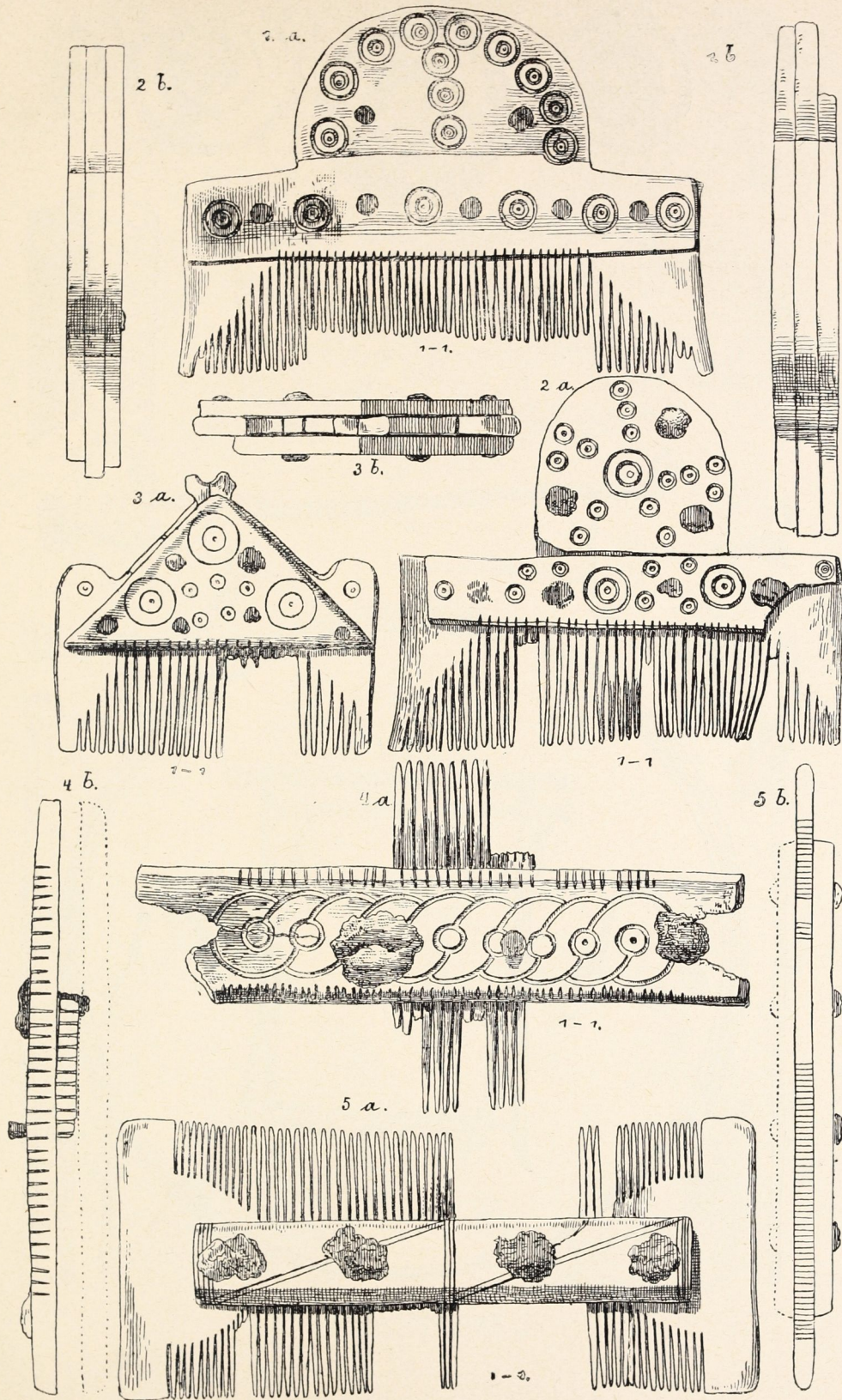
A fésűk formára hasonlítanak a mai korbeliekhez, abban is meg-egyeznek velök, hogy csontból — a legtöbb elefántcsontból — valók, és csak a szerkezetben, meg a sajátságos díszítés dolgában térnek el, a mennyiben a síma fölületet bevert pont- és köréktítményekkel díszítették. E díszítési mód jellemző, sok másféle római apróbb készítményeken is találkozunk vele.

Ugyancsak Szőnyről származik egy kis carneol-intaglio (balra járó oroszlán) és egy apró hengeridomú capsula bronzból, melyekkel Marossy János úr más alkalommal kedveskedett a n. múzeumnak.

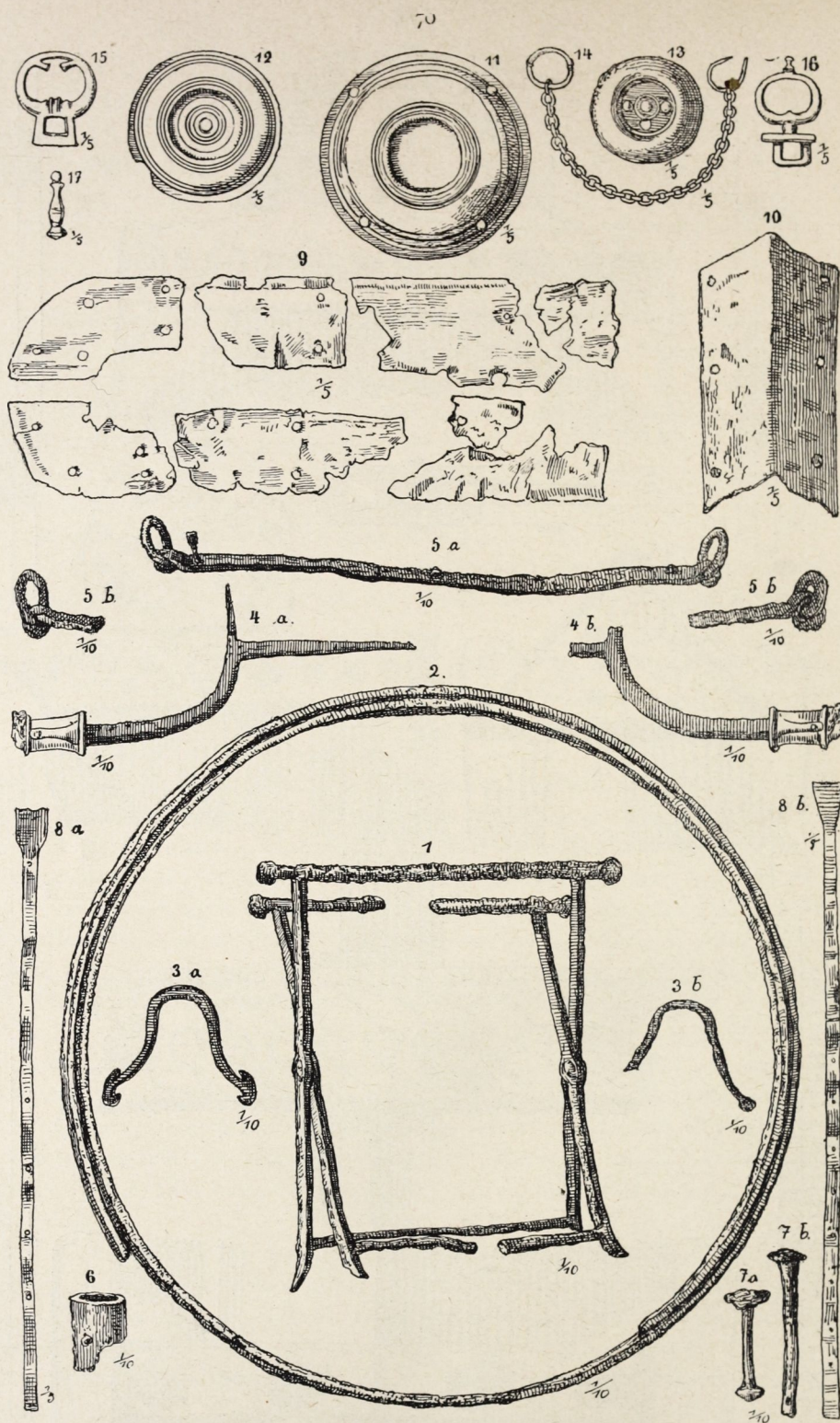
Ugyanő más ízben terra sigillata edényekből való töredékeket küldött, melyek a rajtok levő gyári bélyegek miatt érdekesek; PA · T · RICIM van az egyikén; a másikon MACER bélyeg olvasható.

Szőnyi lelet egy kerek bronzlemez, erősen kidomborodó szőlőfürtös satyrfejjel. A lemez alján szög maradványa; nyilván díszítési tag volt szekrényről vagy ajtóról. Ó-Szőnyből hozta ajándékul Zsigmondy Gusztáv, kir. főmérnök úr.

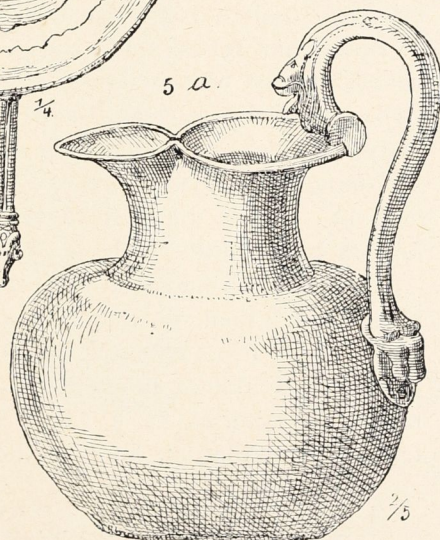
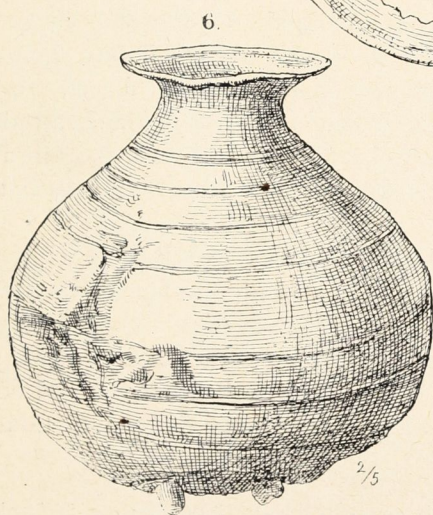
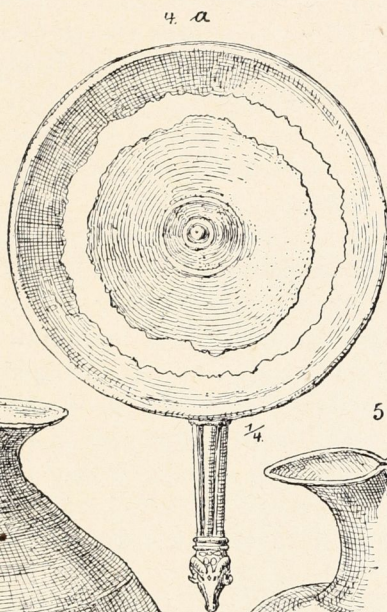
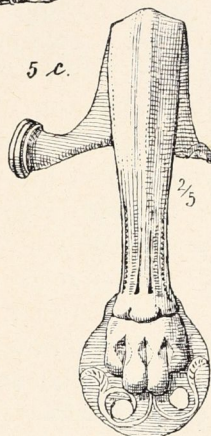
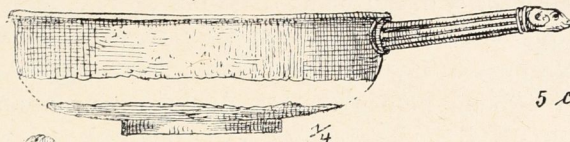
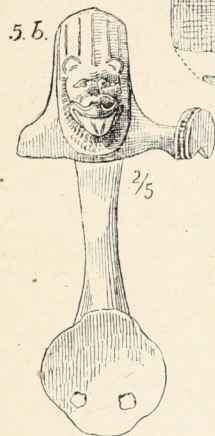
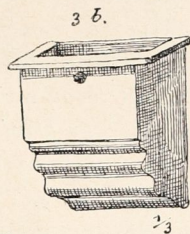
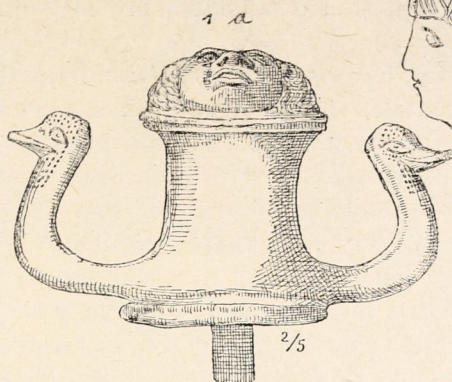
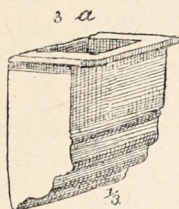
Római bronzszobrocskát küldött ajándékba Igari Molnár István; szárnyas géniust ábrázoló középszerű munka: valószínűleg edény markolata volt. Az ajándékozó lajoshegyi szőlőjében lelték *Szilas-*

RÓMAI FÉSŰK BREGETIÓRÓL.

NAGYLOÓKI LELET. I.

Balháson (Veszprém). Ugyanott korábban Vespasianus-féle érmet leltek, a mit azért említünk, mert első századbeli érmek Pannoniában aránylag ritkábbak.

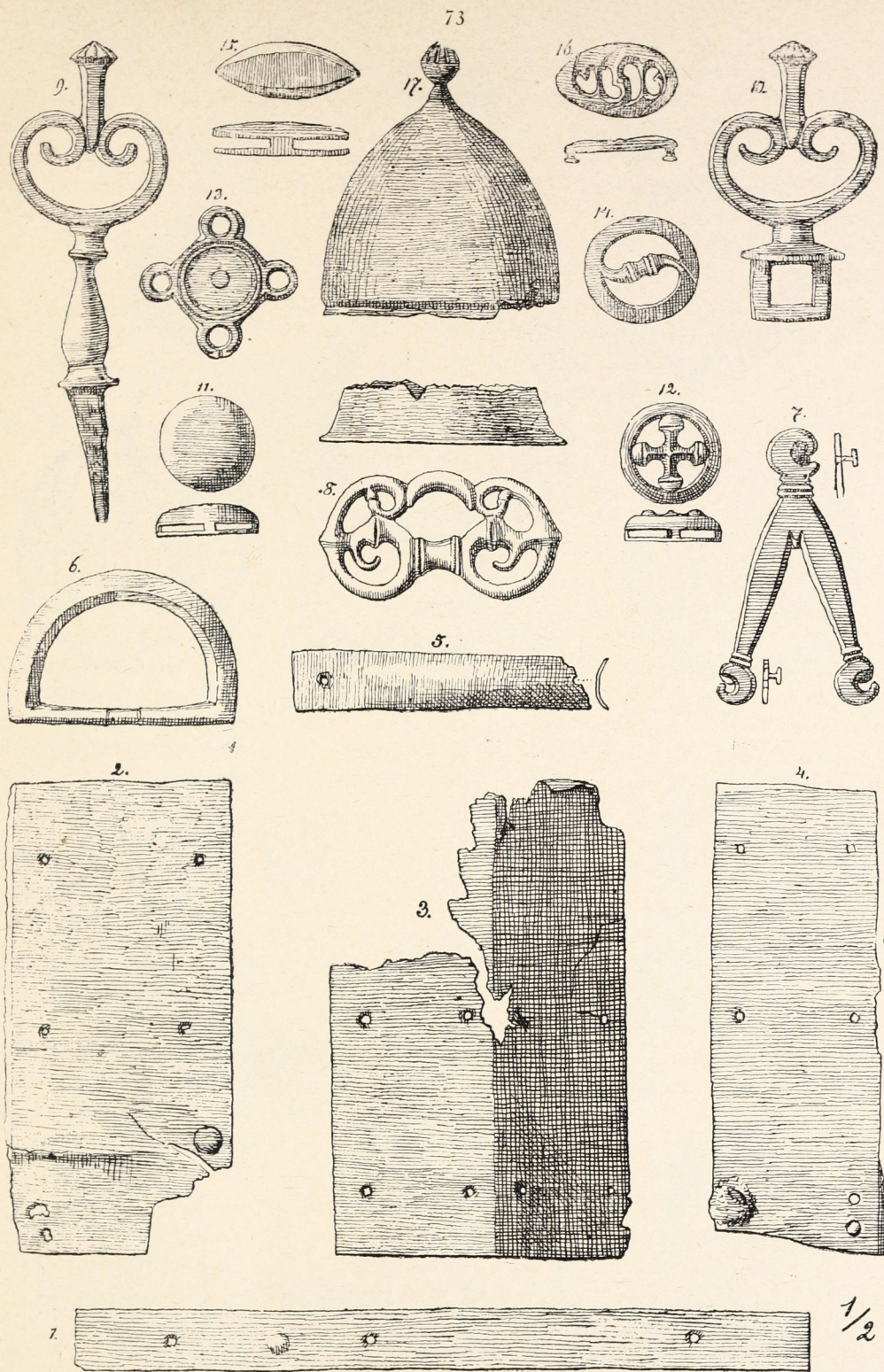
Folyó évi május havában *Pusztá-Zámor* határában (Fehérmegye) két római sírra akadtak; téglákból volt rakva a két sír, és egy zámori földműves közleménye szerint egyik sírban csatot, pitykéket, üveg- és bronzkorsót találtak, melyek most privátkézen vannak; a másik sírből származó ismeretlen rendeltetésű pálczaforma tárgy, melyen oldalt három apró fül van és egy fülönfüggő, mindkettő aranyból, Diocletianus-féle éremmel együtt vétel útján a n. múzeumba került.

Nagy-loóki lelet. E lelet, melylyel gróf Zichy N. János ajándékozta meg a n. múzeumot, az év legérdekesebb szerzeményei közé tartozik. Ide csatolt két táblánk az egész leletet tünteti föl, azon tárgyakat is, melyek nem kerültek a n. múzeumba. König Móricz, fejevári kanonok úr szíves közlése szerint a tárgyakat egy régészeti ásatás alkalmával a nagy-loóki pusztá (Fehérmegye) legnagyobb magaslatán, mintegy méternyi mélységben, nem messze egy őskori urnatemetőtől, mind együtt találták. Nyilván sírlelettel van dolgunk. Két ló csontjait, a kocsit, tábori széket, az edényeket itt temették el, magát a tulajdonost nem; hulláját bizonyosan sírba rakták és emléktáblával jelölték. Az itt lelt tárgyak közül már ritkaságánál fogva is legérdekesebb a kocsi.

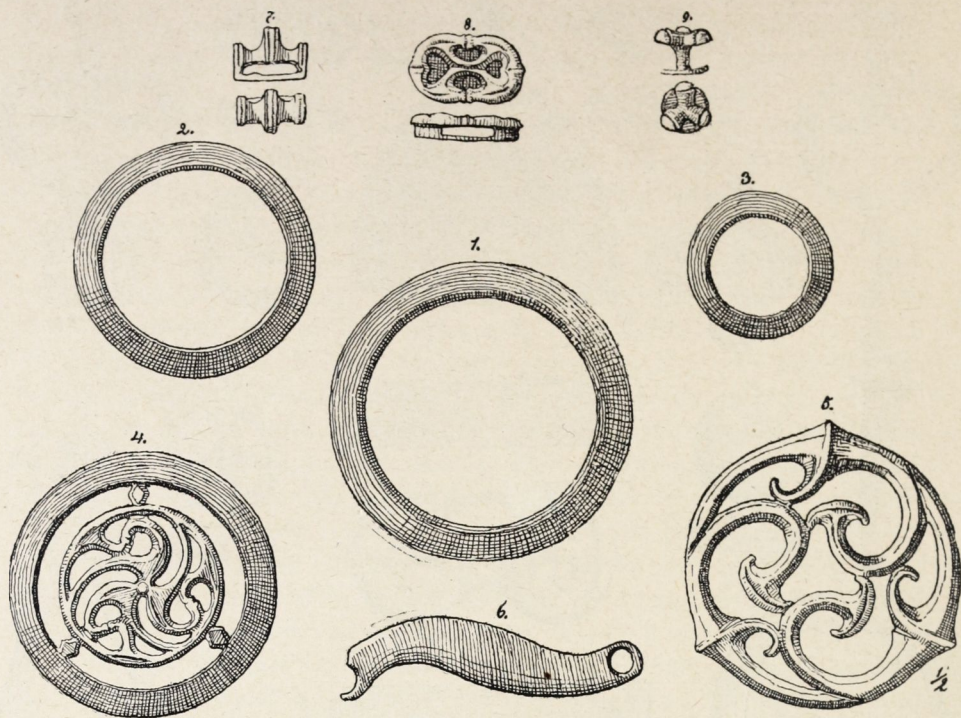
Kocsi része majd mind, a mit az I. táblán látni. Oda tartozott a vaskarika (2.), oda valószínűleg a két U idomú vasrúd (3. *a. b.*), oda a két görbített sajátyszerű vasrudak (4. *a. b.*), melyek végén bronzfogantyúk díszlenek (II. tábla 1. *a. b.*). A kocsi szerkezetéhez tartoznak még a karikás végű vaspántok (5. *a. b.*), melyeknek egyike meglehetősen ép, három helyen a rozsdás szög is benne van még, míg a másikkól csak a végső karikás részek maradtak meg. Szintén a kocsi szerkezetéhez tartozik két durva művű, vastagfalú henger (6.), és vert vasból készült erős szögek (7. *a. b.*). A kocsi külső fölülete lapos, keskenyebb és szélesebb lemezekkel volt borítva (8. *a. b.*, 9., 10.), melyek egynémelyikében még a kúpfejű bronz szögek is fönmaradtak, szintén a fölület díszítésére szolgáltak a kisebb-nagyobb bronzkorongok (11., 12., 13.) és díszítési végtagnak tekintjük a II. t. 3. száma alatt közlött bronztokot.¹³

Így kisebb-nagyobb valószínűséggel megkülönböztethetjük a kocsi részeit a leletben, de meggyűl a nehézség, a mint minden egyes rész rendeltetése iránt emelünk kérdést, és a fönlevő darabokból a régi római kocsi idomát megalkotni akarjuk. E reconstructio oly föladat, mely a gyakorlat és a tudomány embereinek együttes erőlködését igényli. Mondhatom, hogy eddig kielégítő megoldást még nem talál-

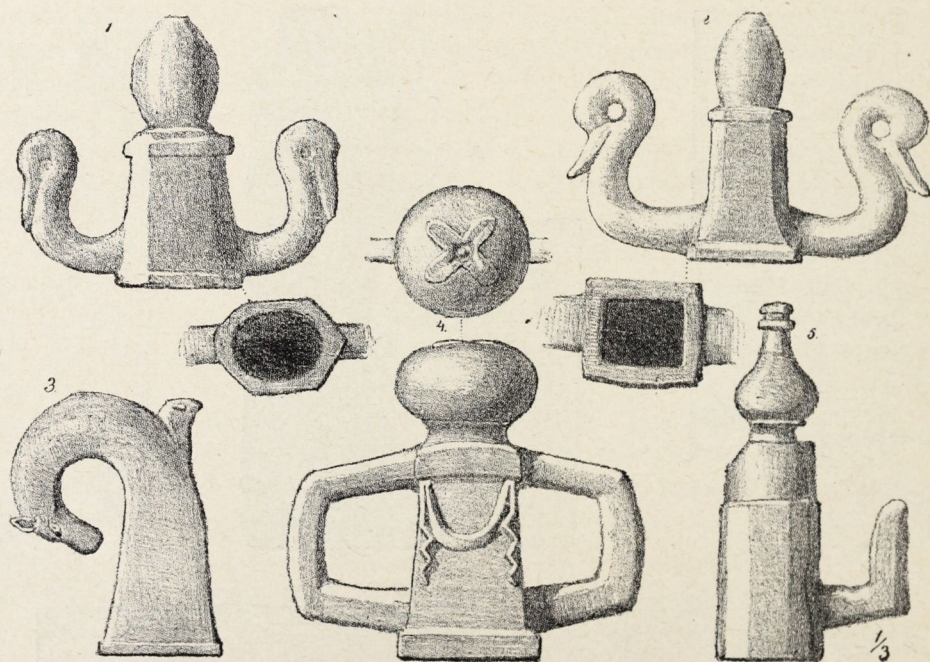
¹³ Nagy kár, hogy a lelet helyén több rendbeli tárgy (különösen a farészek) figyelmen kívül maradtak, vagy elszóródtak.

DUNÁNTÚLI (DUNAPENTELEI?) LELET. I.

DUNÁNTÚLI (DUNAPENTELEI?) LELET. II.

RÓMAI RÚDVÉGEK ÉS EGYÉB VÉGTAGOK A N. MUZEUMBÓL.

tunk és hozzátehetem, hogy sem a régi korból maradt előállításokban, sem a fönmaradt emlékek közt még eddig nem sikerült oly útbaigazítást találni, mely előbbre vitte volna a kérdést.

Hasonló kétségben vagyunk azon kisebb bronztárgyakra nézve, melyekről azt hiszszük, hogy a lószerszámhoz tartoztak (I. tábla 14., 15., 16., 17.).

Kétségeinkben analogiák után szoktunk nézni, és ezúttal is teszszük. Közlöm itt egy érdekes dunántúli lelet rajzát, melyet még két évvel ezelőtt szerzett a n. múzeum.¹⁴

Azt képzeltük annak idején, hogy a bronzpántok és lemezek I. t. (1—5) szekrénykéről valók. Most azt hiszszük, hogy Dunapentelén (?) is hasonló kettős fogat volt eltemetve, mint Loókon, csak hogy a kocsiból még kevesebb maradt reánk, mint a loóki kocsiból. Annál több maradt a lószerszámból (I. t. 1—16. és II. t. 1—9.) Megvan a loóki kulcsféle tag (loóki lelet I. t. 16. sz.), két változatban (I. 9. 10.) és rajta kívül a gombok, csatfélék, karikák és áttört mívű korongok és dísztagok egész nagy száma, melyek legtöbbjéről alig lehet kétség, hogy szíjra volt alkalmazva. Azonban többet nem is tudunk róluk, sőt vannak darabok, — mint a 17. számú (dunántúli lelet I.) — melyről még ennyit sem gyaníthatunk.

Ily szíjra való tagok jelentékeny számmal vannak a nemzeti muzeumban.

A kocsi részei közül bizonyára a görbített rudakról, melyek hatyúfejű bronztaggal végződnek, (nagyloóki lelet I. 4. a. és II. 1. a. 6.) mondható legnehezebben, mikép illettek belé a szerkezetbe. A végső dísztag csak annyit enged sejteni, hogy a görbített rúd fölfelé állott, erre utal a hatyúfejek fölfelé irányzott helyzete és a középső tok fölületén kidomborodó fürtös geniusfej. Néhány hasonló vétagot a nemzeti muzeumból a mellékelt rajzon láthatni.

Az analogia némelyeknél annyira találó, hogy még a hatyú-motivum is ugyanaz. Alig van nagyobb római gyűjtemény, melyben ne volna oly kampós vétag, minő az öt muzeumi¹⁵ példány.

A leletben volt női bronzfej (2. a. b.) szintén ornamentális tag; legvalószínűbb, hogy edényféléről való. E fejet gróf Zichy N. János emlékül tartotta meg. (Legújabban a nemes gróf ezt is a n. muzeumnak ajánlotta föl.) Utoljára maradt a tábori vasszék (I. tábla 1.) és három bronzedény (II. tábla 4. a. b., 5. a. b. 6.) bemutatása.

A tábori szék (sella castrensis) alakja lényegileg összevág a Rómer által fölásott híres budai sírban lelt sella alakjával,¹⁶ mely a

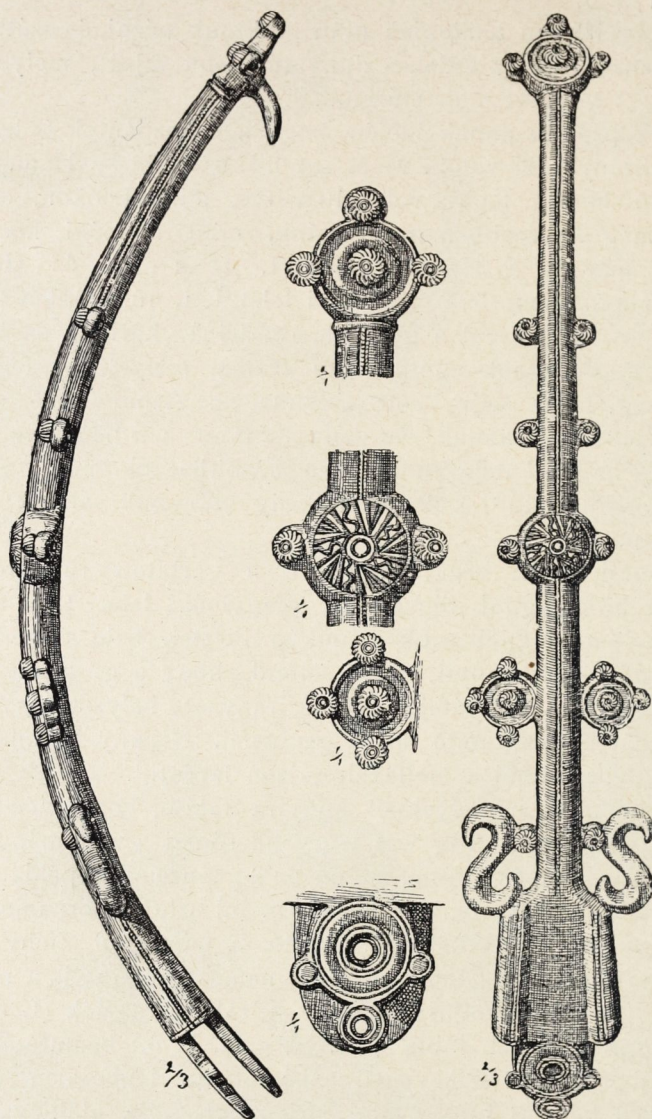
¹⁴ Rövid ismertetését l. Arch. Ért. XIV. k. 166. lap.

¹⁵ Egyet nemrégiben Kálóczy Lajos gyűjteményében láttam. — A táblán 3, 4, 5 alatt lerajzolt tagok gyaloghintóról valók; miképeni alkalmazásukat, illetőleg a híres Castellani-féle capitoliumi gyaloghintó (lectica) mutatja leghítelesebben. E híres lectica pontos rajzát hozta nem régiben a római műemlék-bizottság Értesítőjének deczemberi füzete. Bullet. della Com. Arch. Comunale di Roma IX Anno serie 2-a N. 4. 214—224. ll. XV—XVIII. tábl.

¹⁶ Arch. Közl. IV. k. 609. l.

nemzeti muzeumban őriztetik. Ép úgy hasonlít az egyik loóki bronz-edény (II. t. 5. a. b.) a Drasche telekbeli sírok «lóhere szájú» korsó-jához.¹⁷

A loóki korsó fölülete síma, csak a nyaka tövét díszítik párhuzamosan körülfutó vonalak; vert pléből készült és alját is síma pléh

RÓMAI ÖV(?) VÉG TAGJA.

korong képezi. Az edénnyel rajzunkban egyesített fül, reá talál az edényre, fölül a karimáján látszik egy folt, mely a fül felső szélességének megfelel (II. t. 5. b.) és a fül alsó lemezének (5. c.) is megfe-

¹⁷ Rajzát lásd u. o. 108. l.

lel egy folt, hol a szög nyoma is észlelhető. Miként rajzunk is mutatja, a fület fölül oroszlánfej, alul oroszlánköröm díszíti. A loóki és budai edény sajátos formát képviselnek.

A budai leletben a korsó mellett lapos tál volt, Loókon is markolatos tál volt, a lóherés nyílású korsó közelében (II. t. 4. a. b.) A patera három csonka darabját újabban illesztették össze; fölülete csupasz, csak az alsó korongot díszítik központi körben futó sodrott vonalas domborulatok; markolata egész hosszában hornyolt és végét kosfej ékíti.

A leletben volt harmadik edény sokkal egyszerűbb mint a másik kettő (II. t. b.); körbe futó karimája kihajlik, testét párhuzamosan futó vonalak ékítik, aljából négy bütyök áll ki az edényből, melyen megáll, karimáján és teste legerősebb hajlásán fül nyoma látszik, maga a fül nem került elő. Nem lehetetlen, hogy a női fő (II. 2. a. b.) e harmadik edény fülének volt része.

Az utóbb említett három edényt gr. Zichy N. János a székesfehérvári muzeumnak adta; itt teljesség kedvéért és leginkább azért említem őket, mert a lelet korának hozzávetőleges megállapítására igen fontosak.

A budai sír kora a negyedik század elejére tehető s így a loóki összes lelet is valószínűleg ez időtájt került föld alá, talán Galerius korában, mikor a híres polgárdii tripos is eltemetett.

Nem messze Loóktól, Polgárdiból is kaptunk római régiségeket, római téglákat, vaspántokat stb.; ezekről azonban csak alább lesz szó, midőn a velők előkerült későbbi korbeli leleteket is felsoroljuk.

A dunántúli vidékről, ismeretlen helyről, Madarász Viktor úr érdekes római bronztárgyat volt szíves számunkra megóvni. Csak azt kell sajnálnunk, hogy a vele járó többi számos bronztárgyat, mely a leletet alkotta, nem lehetett megszerezni.

Rajzunk pontos fogalmat ad a gyönggehajlású pálczás idomú bronztárgyról, keskenyebb végén a kampós hajlású nyujtvány nyilván arra szolgált, hogy megfelelő ellenkező tagba nyúljon belé; míg a szélesebb végén kiálló két lemez köz. szorulhatott a szíj, melyet szöggel díszített korong lyukán oda lehetett erősíteni. A pálcza végén, valamint a jobbra-balra kiálló tagokon elhelyezett díszes rozetteket természetes nagyságban mutatja rajzunk, ezek mindegyike külön darabból készült és a rozettból kinyúló szöggel van oda erősítve a maga helyére; idom és technika ügyes római iparos kezére vall. Nem lehetett még határozottan a tárgy rendeltetését megállapítani; legvalószínűbbnek látszik, hogy derékra való övhez tartozott.

Egy kis római aranykincs lelhelye miatt érdekes. Békés-Csabáról római arany lánczot, fülbevalót, gyűrűt és más három apró arany tárgyat szereztünk.

Ismeretlen lelhelyű, de valószínűleg hazai lelet, két római ezüst gyűrű; mindegyike intaglióval van díszítve.

Szintén belföldi eredetű két római fibula, melyet kereskedőktől vettünk.

Moesiából való, a régi Viminatium tájékáról származik egy küldemény, melylyel Schwerer János úr lepte meg a n. muzeumot. Volt a küldeményben mészkőből készült szobor három töredéke, melynek ketteje a redőzetből való, a harmadikról nem lehet tudni, mely részéből való a szobornak. Volt ugyane küldeményben föliratos kőemlék három sornyi csonka fölirattal, és több téгла, köztük egy bélyeges. A bélyeg kétsoros és így szól:

LEGVII CLAVDIE
SCMVCATREPP

Az első sor legionis VIImæ Cláudia mutatja, hogy a bélyeg a Viminatiumban székelte legiotól származik, a második sor értelme még nem fejthető meg kellőképp; más hasonló bélyegeken a sor így szól: CCMVCATRIPP¹⁸ vagy PCMVCATREPP//.¹⁹ Valószínű, hogy itt is tulajdonnév muatele akart lenni.

Antik osztályunkhoz tartozó gipszmásolataink két ajándékkal gyarapodtak.

Egyik küldeményt dr. Henszlmann Imrének köszönjük. Van benne a híres Trajanus oszlopról vett harmincz darab gipszmásolat: római katonák, barbárok, négy lófej stb. Legérdekesebb Trajanus imperator jól talált jellemző fejképe.

A másik ajándék hagyaték dr. Garay Jánostól, melyet Majláth Béla közbenjárásának köszönünk: Lucius Verus óriási fejének másolata; eredetije a Museo nazionaleban Nápolyban.

Hampel József.

KÜLFÖLDI ADATOK AZ ARCHÆOLOGIAHOZ.

(EMLÉKEK ÉS LELETEK.) *Adalékok, Görögország Homer előtti idejének fegyverismeretéhez.* Azt hitték eddig, sőt még most is általában azt hiszik, hogy Görögország hősi és homéri kora egy és ugyanaz. Hogy Görögországnak præhistorikus korszaka is volt, arról a tudomány semmit nem akart tudni. Minthogy azonban egy egész múltat egyszerűen eltagadni nem lehet, azért a homéri vagy hősi korszak fogalmát annyira kiterjesztették, hogy mindaz, a mi a Homér előtti időben Görögországban történt volt, ebbe belé foglaltatott.

Homéri korszak alatt ugyanis, természetesen philologiai körökben, nem csupán azt a korszakot értették, melyben Homér, a mint gondol-

¹⁸ Eph. epigr. Vol II. 335. l. 505. szám.

¹⁹ Momsen Corp. Inscr. III. 6325. 2.

ják élt, hanem az összes időt, melynek folyamán a homéri eposokban rajzolt viszonyok uralkodtak. Homéri viszonyok pedig az ismeretes dogma szerint, hogy a görög szellem és művészet autochton eredetű, az ő időkől fogva egész Homérig uralkodtak Görögországban. Így tanította legalább valamennyi philologus és régiségbuvár, a kik nem sok idővel ezelőtt még a görög őskorra vonatkozó kutatásokat kezökben tartották. A Krisztus előtti tizenharmadik században tehát, midőn a trójai háború lefolyt, ép úgy mint a tizenhatodikban, a kis-ázsiai bevándorlások idején, ugyanazon culturalis viszonyok uralkodtak, mint a kilenczedikben. Hogy e vélemény mennyire ellenkezik a természettel és a culturalis fejlődés törvényével, az nem volt akadály ama tudósok szemében. Természetellenes stagnatio egy év-ezreden keresztül, ez a hellenismussal összeférőbbnek tetszik előttük, mint az a gondolat, hogy ama nép, mely egy Phidiast, Sophoklest, Sokratest szült, hogy ez a nép egykor ugyanazon a fokon állt és ugyanazon stadiumokon ment keresztül, mint a barbár úgynevezett prähistorikus népek.

Hogy azonban e hamis dogmát ily sokáig sikerült fentartani, hogy a prähistorikus kutatás a classikai országokra és különösen Görögországra vonatkozólag még gyermekkorát éli, ennek a jelenségnek több oka van. Egy felől a helyi kutatás kiváltkép arra szorítkozott, a mi kézügybe esik és érdekesebb; ez pedig a classikus archæologia körébe tartozott. Az idegeneket azonban, kik Italiában vagy Görögországban megfordultak, annyira elragadta és elfoglalta a classikus korszakból való anyag, mely kezök ügyébe esett, hogy a prähistorikus dolgokra nem is voltak ügyelettel. A főök végül a nagy benső ellentét a prähistorikus meg a classikus archæologia közt. Bármely paradoxnak hangzik is e mondat, mégis igaz.

Látszólag ugyan a classikus meg a prähistorikus archæologia csakis egy és ugyanazon nagy tudománynak külön két ága, a régiségtudománynak. Száz összekötő fonál húzódik egyik ágtól a másikig, sokféle átmenet van köztük, alig választhatók el egymástól, alig lehet köztük a határt megvonni és kiváltképen a fegyverek, szerszámok, edények és ékszerek között folytonos kapcsolat uralkodik a prähistorikus meg a classikus archæologia körében, s mégis nagy szakadék tátong a tudománynak ezen két ága közt, és ennek magyarázatát a két ág történeti fejlődésében találjuk.

A napfényes dél — Italia az igazi renaissance hazája, volt a classikus archæológiának szülőhelye; regeneratiója a múlt század közepén ugyancsak innen indult ki, s valamint bölcsejénél a humanismus szellemétől áthatott két költő Petrarca és Boccaccio állott, úgy a múlt században is egy költő, Lessing igyekezett új életre keltetni,

ki a humanizmusnak díszje volt, s valamint akkor egy idealis hajlamú lelkes államférfi a classikus reminiscenciákat a realis életbe akarta átvinni, úgy a múlt században a girondisták, kiknek elméje az antik erény mintaképein nevelkedett. A classikus archæológiában van valami lelkesítő, mámorba ejtő, a miben épen a fényes égnek kiváló része van.

Az ősz régészet ellenben a hideg *éjszaknak* és a mi századunknak szülötte, semmi lelkesítő nincs benne, mint a classikus archæológiában; minden ízében modern, hideg és épen nem phantastikus. Bölcseségénél nem a humanistikus, hanem az exakt természettudományok állanak, s az anthropológiához és a geológiához feloldhatlan kötelékek fűzik.

Így hát a classikus archæolog egy messzeágazó családfájú elegans aristokrata büszkeségével tekint az egyszerű «homo novus»-ra, a præhistorikus régészre, a ki nem csupán körébe akar tolatolni, hanem egyik-másik privilegiumát is el akarja ragadni tőle. Innen a sok epés nyilatkozat, mely ellene zúdult. Hiszen Mommsen is a præhistorikát divatos bolondságnak nevezte, és ez még nem is a legerősebb szó, melylyel a classikus archæologia hívatott képviselői a præhistorikát illették.

De hiába való az aristokrata büszkeség, hiába a vállvonogatás a præhistorika hatalmas haladásával szemben. Az egyik classikus ország, Itália már is teljesen meg van hódítva számára, sőt az újabb archæologusok közül egyik legderekabb, Helbig állott a præhistorikus kutatás élére legújabb munkájával, mely a Po síkságbeli itálokról szól. Görögországot illetőleg, szintén várhatjuk, hogy a præhistorikus kutatás oda is nemsokára diadallal bevonul.

A történelem néha keserű ironiát gyakorol. Ime, egy férfiú, a ki minden iránt lelkesült a mi görög, s a ki mindenre a mit csak valaha Görögországban írtak, úgy esküdött mint Isten igéjére, ime ez a férfiú síkra szállt, hogy a Homér realitásában való hitet, mely nagyon megrendült volt, megszilárdítsa; ő Homért a hitetleneknek ad oculos demonstrálni akarta. Ez a férfiú Schliemann. Szép álma csakhamar semmivé foszlott.

Bármennyit írtak és bármennyi zajt ütöttek is hívei az ő leleteinek «homéri» eredete érdekében, mind ez hiába való volt. A mykenæi és hissarliki leletek semmikép nem iktathatók a homéri realiák sorába; ezek præhistorikus leletek, épen úgy mint akármelyik észak-európai sírlelet. Ezt a classikus archæologusok mindjárt be is látták és ezért támadták meg Schliemannt különösen a régibb irány képviselői. Ő maga is, úgy látszik, elvesztette már hitét leleteinek homéri eredetében, és Ilios czimű legújabb munkájának nem egy helyéből

kihangzik a fájdalom, hogy ebbeli hite elenyészett. Virchow is csak ártott az ügynek, midőn a leleteket, önön képzelete souverain hatalmánál fogva, homéri eredetűeknek nyilvánította.

Immár eltelt egynéhány esztendő és még senki sem merészelte a Schliemann-féle leletek tudományos kiaknázását megkísérteni. A feladat nem is igen csalogató, mert a nagy veszély, hogy — mint egy Scylla és Charybdis — vagy a classikus archæologia, vagy a præ-historika juttatja az embert hajótörésre.

Természetes, hogy itt befejezett teljes képet nem adhatunk a Homér előtti idők fegyverzetéről. Inkább vázlat ez, különféle megfigyelések egymás mellé fűzése, mint oly eredmény, melyre tanulmányaim ez ideig juttattak; e tanulmányok kikerekítése csak később lesz lehetséges.

Vizsgálódásom kiinduló pontja a mondottak daczára vagy jobban mondva, épen a mondottaknál fogva, Homér. Csakhogy én nem látok Homérben sem archæologust, sem történetírót. Mert noha oly eseményt tárgyal, mely jóval előtte történt, mégis csak annak a korszaknak a culturáját állítja szemünk elé, a melyben élt és költőileg munkálkodott, oly korszakét a melyet absolut bizonyossággal a Krisztus előtti első évezredbe tehetünk. A szorgos kritikai nyomozás azonban kideríti, hogy mégis sok olyat találni Homérban a mi teljes joggal a Homér előtti korra vonatkoztatható. — Így, teljes bizonyossággal állíthatjuk Homér nyomán, hogy nemcsak az ő korában, hanem már jóval előbb a legjelentékenyebb kereskedelmi vagy jobban mondva beviteli czikk, keletről a fegyverek voltak. Erre mutatnak azon elbeszélések melyek az istenek által készített fegyverekről szólnak, különösen az Achilles fegyverzetéről szóló elbeszélés. Az ezüstlábú Thetis, az örökké hullámzó tenger symboluma, tengeren hozza az isten által készített fegyvereket Achillesnek. Világos, hogy ez csak mythikus körülírása a keleti fegyver-csoportnak. Ilyen importált fegyverek, melyek szépségüknél fogva, a belföldi gyártmányok közül kiváltak, a gazdag családokban, mint családi kincs apáról fiúra szállottak, és a naiv néphit aztán, melynek az epos ékesszóló tolmácsa, ezeket a fegyvereket melyek annyira különböztek a belföldi gyártmánytól s messze földről, a végtelen tengeren érkeztek, az istenek készítményének tulajdonította. Ha tehát elvitázhatlan, hogy már Homér előtt régóta importáltak keletről fegyvereket Görögországba, azért még nem kell azt hinnünk, hogy a Görögországban használt valamennyi fegyver keleti készítmény. A legnagyobb rész bizonyára belföldi gyártmány volt; ha más bizonyíték nem volna, a Mykenæben talált mintakövek elég meggyőzően bizonyítják ezen állításunkat. Különféle okok feljogosítanak bennünket arra, hogy a Görögország és

kelet közötti közlekedés kezdetét a Krisztus előtti XVI. századra tegyük, tehát arra az időre mikor a mythus szerint a keletről való bevándorlások történtek. Ugyanezen időtájra a XV. vagy XVI-ik századra tehetjük teljes bizonyossággal, hogy Görögországban az ércz feldolgozását már ismerték. Mert ha Görögország lakói, a mi egyéb-iránt föl nem tehető, az ércznek feldolgozását nem ismerték volna is, a phönikiék és egyiptomiak bizonyosan megtanították rá őket, mert ezek a metallurgiában már a haladásnak meglehetősen magas fokára jutottak.

Eleinte bizonyosan csak ékszerek és dísz tárgyak, továbbá néhány díszfegyver talált keletre a görögöknél, mert hisz a vevők nehezen szoktak az új fajta fegyverek használatához. Lassanként azonban beállott a megszokás és 3—4 generatio múltán, tehát körülbelül a Kr. e. XV-ik század végén, az előkelő és vagyonos görögök már bizonyosan a praktikusabb és szebb importált fegyvereket használták. A nagy tömeg azonban már olcsóság tekintetéből is a belföldi gyártmánynál maradt, a mely utánzás által kétségkívül mindinkább megközelítette az importált készítményt.

Ebbe a korszakba vezetnek minket a mykenæi leletek. Találunk bennök érczfegyver-darabokat, melyek világosan keleti jelleműek, azután keleti gyártmányok imitatioit, melyek noha nem nagy ügyességről tanuskodnak, mégis a kelettel meglehetősen húzamos érintkezést föltételeznek, és last not least, találunk olyan ércztárgyakat, melyekben egyetlen orientalis vonás sincs, s melyek az autochton ösgörög iparos munkásság képviselői.

Az a fém, mely ezt a korszakot jellemzi, a bronz. Igaz ugyan, hogy néhány réztárgyat is találtak, de azért voltakép görögországi rézkorról alig lehet szó. A Középtenger keleti medenczéje körül fekvő majd minden országban, melyekhez Magyarország is sok tekintetben csatlakozik — volt ugyan rézkorszak, sőt ilyen korszakot constatálhatunk Ó Amerikában és Indiában is, de az a jelenség, hogy Görögországban mindennemű réz-fegyver hiányzik, arra mutat, hogy itt a kelettel való közlekedés következtében, mely már a bronzkorba esik, a rézkorszakot átugrották és a kőkorszakból egyenesen a bronzkorszakba mentek át, vagy legalább a rezet csak sporadikusan és alárendelt czélokra használták. Hogy Mykenæben kőfegyvereket is találtak, annak itt semmi nyomatéka sincs, mert gyakori eset, hogy a fejlettebb metallurgia mellett is, az alsó néposztály financialis tekintetből kőfegyvereket és kőeszközöket használ.

Ha Görögországban uralkodott keleti befolyásról beszélnek, közönségesen phönikiái befolyást értenek alatta. — Homér «sidoni férfiai» még mindig kísértének nem csak laikusok fejében, hanem sok

tudományos könyvben is. De hogy a görög művészetben és iparban phönikiai befolyás mutatkoznék, teljesen hamis állítás, abból az egyszerű okból, mert a phönikieknek sohasem volt önálló nemzeti művészetük és nemzeti iparuk. Ők az ókorban körülbelől olyan helyet foglaltak el, mint ma az angolok. Iparúzó nép ugyan, de eredeti stíljé sem művészetben sem iparban nincs. Az az abszolút stiltelenség, melyet mi phönikiai stílnak szoktunk nevezni, nem egyéb mint assyriai, chaldæai, és egyiptomi stilsajátságok ízléstelen combinációja. Sőt később a phönikiek még görög stilsajátságokat is felölleltek.

A negatív eredmény, melyre a Renan-féle phönikiai expeditio a 60-as évek elején jutott, már rég eloszlathatta volna a phönikiai befolyásról való balhitet. Ama a befolyásnak voltaképi forrásai Assyria, Chaldæa és Egyptom, s hordozói nem kizárólag phönikiek, hanem kis-ázsiai népek is, melyekről hiteles forrásokból tudjuk, hogy már Homér előtt régen assyr uralom alatt állottak, és hogy élénk transito-forgalmuk volt Assyriából Görögország felé. A kereskedelmi utak már akkor is Kománán és Tarsuson keresztül — melyek mind maig a karavánok átmenő helyei — Niniveh és Babylon felé vonultak.

Ha már az egyes fegyvereket vizsgálóra vesszük, mindjárt kitűnik, hogy a görögországi præhomerikus korszak fegyvereinek mintái egyiptomi, assyr és khaldæai domborműveken megtalálhatók, még pedig maguknak a fegyvereknek mintái egyiptomi, azon járulékok mintái ellenben, melyek inkább ékítményül szolgáltak, assyr emlékeken. Ha kritikai összehasonlításunk által a mykenæi meg a keleti tárgyak rokonságára jutunk, akkor már maga ez az eredmény is bizonyára felvilágosít bennünket, hogy a régibb culturával bíró kelet befolyását Görögországra és Görögország meg a kelet között volt bensőbb közlekedést constatálhassuk. Ha pedig még történelmi bizonyságok, nevezetesen feliratok is tanuskodnak ily bensőbb közlekedés mellett, akkor bizonyára egy perczig sem habozhatunk, hogy e kapcsolatot ne constatáljuk és egyszersmind le ne vonjuk a következtetést, hogy a görög kultúra a Krisztus előtti II-ik század közepe felé majdnem egyáltalán keleti kölcsönvétel és fő vonásaiban orientalis jellemű. Egyptom óriás emlékei az előázsiai és középtengermelléki népekről fenntartott számos adattal bizonyítják, a mit előbb Elő-Ázsia meg Görögország és a görög szigetek közt volt közlekedésről állítottunk. Már I. Sethi (Sethosis)¹ egyiptomi király alatt egy elő-ázsiai coalitio harczolt Egyptom ellen, melyhez a sardanok is tartoztak. Sethi fia, II. Ramses (Ramesses Sesostri) alatt megújúl ez a támadás,

¹ Brugsch és Rougé szerint Sethi pharao a Kr. e. XIV. század elején uralkodott, míg Lauth szerint, meglehetősen valószínűséggel a XVI. századba esik az uralkodása. L. Lauth «Aus Egyptens Vorzeit».

miként egy «Pentaur» nevű egyiptomi hőskölteményből megtudjuk. A Sethi alatt legyőzött népek egy részét az egyiptomi hadseregbe sorozzák; és ezeket S'ardana vagy Schardana² néven találjuk II. Ramses alatt egyiptomi szolgálatban. Körülbelül egy századdal később, Merenptha (Mernoptah) Pharao idejében, az Aegyptom elleni coalitio ismétlődik.

Ekkor először látjuk a Középtenger szigeteinek lakóit történelmi actióban. Az egyiptomi szöveg a «tenger vidékeiről» származott szövetséges népek között achaiokat, siciliaiakat, turscokat³ említ. Körülbelül egy századdal később azt találjuk, hogy Görögország népei megint szövetségbe állnak Kis-Ázsia lakóival Egyptom ellen. III. Ramses (Ramesses Rhampsinitos) alatt a «tekkuri-k a pulastak-kal», a teukrok a pelasgokkal szövetkeznek, s miután Kis-Ázsia számos népét legyőzték, Egyptomot is megtámadják de mint eddigelé minden coalitio, csúfosan megveretnek.

Látjuk tehát, hogy már jóval Homér előtt a Kr. e. XV-ik század óta Görögország népe nemcsak hogy közlekedik Kis-Ázsiával, hanem szövetségben is áll vele. Nem is csodálkozhatunk ennél fogva, hogy a görög nép fegyverzete egészen a keletéhez símúl.

Ha már most egyiptomi emlékekből tiszta képet alkothatunk az Egyptom ellen szövetkezett ama népek fegyverzetéről, akkor az imént mondottak alapján a fegyverzetnek ezt a rendszerét teljes joggal kiterjeszthetjük Görögország akkori népességére.

Térjünk át immár az egyes fegyverekre. Itt csak azokról fogunk szólni melyek kiválóan jellemzők; ilyenek: a kard, a csatabárd, a páncél s a paizs.

1. *A kard.* Egyiptomi emlékek mutatják és a mykenæi leletek megerősítik, hogy Görögországban már a Kr. e. második ezred közepe táján mind a kard, mint a tör (rövid kard) ismeretes. Még pedig Mykenæben már három fajta hosszú kard-pengét különböztethetünk meg; ezek: a) A hosszú kétélű kard, melynek pengéje tökéletes, háromszög idomú (1-ső ábra). A második ábrát, mely ugyanazt a kardformát mutatja Egyiptomi emlékekről vettük; ott úgy az Egyptom ellen szövetkezett népek fegyvereké, mint a S'ardaine-k kezében előfordúl, kik II. Ramses alatt az egyiptomi seregben szolgáltak. Feltűnő, hogy e formában az egyenes vonal uralkodik. Valamint a diszitményi rendszerek közt a linearis rendszer a legrégibb, úgy az idomok közt is azok a legrégibbek, a melyekben egyáltalán az egyenes vonal az uralkodó. S ha van összefüggés az ornamentatio meg az idom között, a mit

² S'ardaina-kon aligha sardiniabeliek értendők, mint Rougé gondolja, hanem sardok. V. ö. Revue. Arch. 1867. T. 16. p. 39.

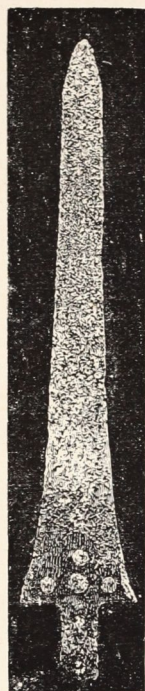
³ Tursc-okon etruskok értendők.

1. ábra.

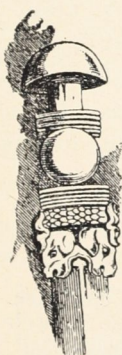
2. ábra.

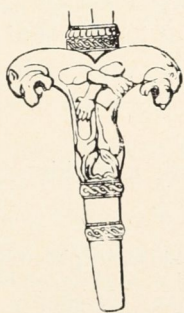
2. ábra.

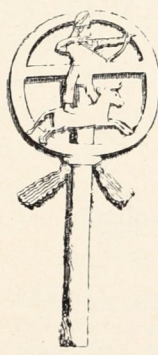
4. ábra.

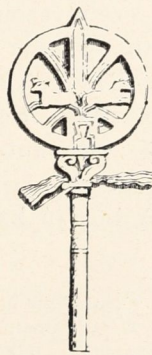
5. ábra.

6. ábra.

7. ábra.

8. ábra.

ugyan alig lehet tagadni, akkor ezt az idomot a linearis rendszer korába tehetjük. Valamint a linearis rendszer keleten érte el tökéletes kifejlődését, úgy ez a kard-idom is keleti.⁴

A keletről is ez az idom szállott át Görögországra de Görögország lakóinak keletietlen s minden merevségtől idegenkedő jelleme csakhamar más idomokat teremtett, mialatt ez az idom keleten még sokáig uralkodó maradt.⁵

A 3-ik ábra egy átmeneti idomot mutat. Az alapidom még mindig a háromszög, de az oldalakat egyenes vonal helyett hullámvonal határolja.

Ez a hullámvonal azonban még nem szép, nehézkes, és inkább az ügyetlen utánzó mint a mester kezére vall.⁶ A 4-ik ábra végre azt a szép liliumlevél fajta idomot mutatja, mely az északi s a magyar kardoknak is általában sajátja. Ha közvetlenül nem constatálhatjuk honnan az e fajta kardok Görögországba behoztattak annyit mégis bizonyosra vehetünk, hogy a Lenormant által «decoration florale»-nak nevezetett díszítmény-rendszer kifolyása, mely a mykenæi arany műveken majdnem közönségesen föltalálható. Ezt azonban kétségkívül assyr befolyásra kell visszavezetnünk, mert az assyr művészetben legkorábban érvényesült bizonyos naturalistikus megfigyelés, s ezzel egyszerűsmind a «decoration florale». Nem is látszik valószínűtlennek, hogy ez a kard-idom assyr eredetű.

A kardok markolata közönségesen fával van borítva és felül gombban végződik. A gazdagok kardjain a faburkolatot még arany lemez fedi és több alabastrom gomb van rájuk illesztve. Az 5-ik ábra nyomán, mely assyr emlékekből való, fogalmat alkothatunk az ily kardmarkolat felől. Az 5-ik ábra mutat ilyen aranylemezt. Kardhüvelyt csak ritkán használtak; egyiptomi emléken nem találjuk sehol. Csupán a gazdagok oldalán volt, assyr módra készült kardhüvely fából vagy vászonból, arany lemezzel borítva. Alsó végén volt meg egy címerszerű kettős állat is, mint a 6-ik ábra mutatja. Valószínű hogy erre a célra szolgált a Mykenæben talált számos kettős állat, melyek tökéletesen assyr jelleműek. A nagy masszív kettős állatok és a masszív aranyból készült egyéb állatok talán hadi jelvényekül (signa) szolgáltak és nem mint Schliemann gyanítja tük vagy zsinorra fűzve nyaklánczok gyanánt. A 7-dik és 8-dik ábra körülbelől helyes képet ad róluk.

A hosszú kard mellett még találjuk a rövidet,⁷ késalakú és egy-

⁴ Cyprusban is találtak ily kardokat s ezek talán phönikiai eredetűek.

⁵ A pergameni iskola művészeiből származó azok a szobrok, melyek barbárokat ábrázolnak, ugyanazon kardformát mutatják, valamint a helytelenül Arria és Pættus-nak nevezett csoport a Villa Ludovisi-ban, továbbá a haldokló gallus (helytelenül: Haldokló gladiator) stb. stb.

⁶ A berlini muzeumban egy ilyen kard van, Görögországból származva (Bastian und Voss: Die Bronzeschwerter des königl. Mus. zu Berlin, Taf. XII. Nr. 9.

⁷ Schliemann: Mykenæ, pag. 84, 320. stb.

élű kardot, mely a törnek a helyét foglalja el. Alakjára nézve tökéletesen hasonlít az északi Scramasaxhoz.

2. *A csatabárd és a bunkó.* A csatabárdot, mely Homérnál elő sem fordul többé, viselték még, noha ritkán,⁸ a mi annak a jele, hogy a harcolás módja meglehetősen előre haladt. A csatabárdnak a kard által való kiszorítása, a legjellemzőbben és prægiansabban bizonyítja az ércz-technika hosszú tartamát. A kőkorszakban, minthogy elégséges hosszúságú kő nem volt, a hosszú kardot nem ismerték. A kő, korszakban a bárd a főfegyver. A fém-technika kezdő korán tehát, nagyon természetes, hogy először is a már ismert alakokat dolgozták föl. Így pl. a hissarliki leletben, mely a kő- és réz-korszak közötti átmenteti korszakból való, a karddal szemben túlnyomó többséggel csatabárdokat találunk. Minél inkább előre halad a fémtechnika, annál inkább mellőzik a csatabárdot, és a mykenæi lelet, a csatabárd ritkaságánál fogva, oly korra mutat, midőn a harczmodor már meglehetősen fejlettségi fokon állt.

Az ott talált bárdok kétélűek és ugyan oly alakkal bírnak, mint a muzeumunkban őrzött egy példány,⁹ mely a bronz korszakból való. A 9-ik ábra mutat egy ilyen mykenæi csatabárdot.

Gyakoribb a bunkó. Ez a legősibb fegyver. A műveltség legalsó fokán álló emberek már a bunkót használják és erre egy darab fa elégséges nekik. A fejlődés folyamán később a bunkó buzogánynya és végre mint kormánypálcza, pusztán a hatalomnak jelképe lesz.

Homér csak hallomásból ismeri a bunkót mint fegyvert. Az ősz Nestor azt beszéli, hogy ő egyszer ifjú korában egy hőssel küzdött a ki az Areithoos fegyverzete által tünt ki; ez az Areithoos pedig mindig csak bunkóval harczolt, azért «bunkórázónak (κρυβύτης)» is nevezték.¹⁰ Az assyr-babyloniai és egyiptomi domborműveken is csak mint királydisz fordul elő, egyik végükön egy vagy két golyóval vagy golyóforma kidudorodással, érczből vagy hegyi kristályból, vagy alabastronból, ép úgy mint Görögországban.¹¹ 10 ik ábra.

Ha már a támadó fegyverek prægians keleti jellemet mutatnak, még nagyobb mértékben mutatják ezt a védőfegyverek. Csakhogy itt a leletek tökéletesen cserben hagynak bennünket.

1. *A sisak.* Ha nem maradtak is ránk sisakok ebből a korból,

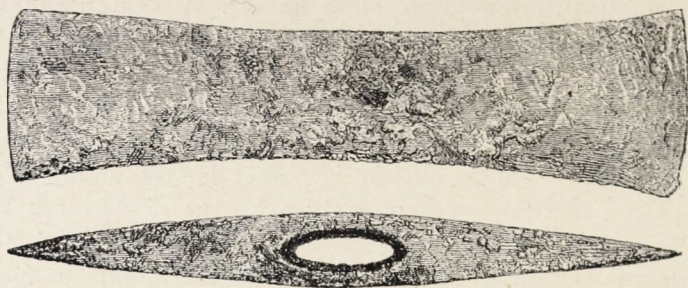
⁸ I. Sethi alatt nagyobb részt még csatabárdokat találunk az Egyptom ellen egyesült kis-ázsiaiak kezeiben, míg Meneptha alatt a kard válik uralkodóvá.

⁹ Erem- és régiségtár, 2-ik terem, 3-ik szekrény.

¹⁰ Ilias VII. 138. és Plutarch. Theseus pag. 4.

¹¹ Schliemann: Mykenæ, pag. 232.

mégsem vagyunk e téren egészen tájékozatlanok. A legeredetibb védőfegyver az elejtett vadállat bőre; ezt azután lassanként a test idomaihoz szabják. Így a sisak is a bőrsipkából fejlődött. Homérnál ezen átmenetre való emlékezés igen világos. Nem csak hogy sok helyen említi az állatok bőréből készült sisakokat,¹² még az eredeti név is megmaradt, «*κυνέη*» a mi eredetileg «*kutya-bőr-t*» jelent, «*sisak*»

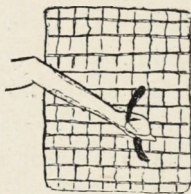
9. ábra.

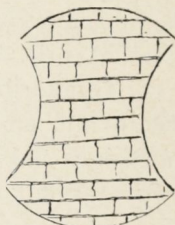
10. ábra.

11. ábra.

12. ábra.

13. ábra.

14. ábra.

15. ábra.

értelemben használatos Homérnál. Kezdetben a sisakot tövisekkel, tollakkal vagy állatok fogaival díszítették, nemsokára azonban kénytelenek lettek érczczel megerősíteni.

Állíthatjuk, hogy a Homér előtti korban, különösen abban az időszakban, melyből a mykenæi leletek valók, a teljesen érczczel

¹² Ilias X. 257., 335, Oddyss. XXIV. 236. stb.

borított sisak mégismeretlen volt. Állíthatjuk pedig két okból: a) Sisa-
kok vagy sisak maradványok egyáltalán nem találtattak. b) A Mykenæ-
ben talált festett vázák töredékein háromféle sisakot találunk, melyek
meglehetősen pontossággal keleti még pedig kis-ázsiai mintáknak felel-
nek meg. Az egyik fajta egyszerű börsipka, mely tollakkal vagy
tövisekkel van megtűzdelve. Ilyeneket találunk az egyiptomiakkal
szövetséges kis-ázsiai népeknél is. A sipka széle széles ércszalaggal
volt ellátva, erre szolgáltak valószínűleg azok az érc-szalagok is,
melyeket Schliemann homlokszalagoknak nevez. A második fajta sisak
annak a mintának felel meg, a melyet egyiptomi emlékek ábrázola-
tai szerint II. Ramsesnek már említett testőrcsapata viselt. Ez egy-
szerű sipka, fültakarókkal ellátva; díszítésül a félhold és a nap sym-
bolumával, a mennyiben elől és hátul két szarv nyulik ki belőle és
tetejére golyó van erősítve.¹³ A görögök azonban, kiknek a symbo-
lum csupán díszítményül szolgált, a hátulsó szarvát elhagyták és
helyébe egyiptomi minták után, bojtot vagy forgót illesztettek.¹⁴
(L. 2-ik ábrát.) A harmadik, mely szintén egyiptomi mintákra vihető
vissza, az egyszerű sipka forgóval. 11-ik ábra.

2. *A pánczél.* Homér hősei érczfegyverzetet viselnek. Az eddigi
eredmények szerint egészen természetes következtetés, hogy néhány
századdal Homér előtt efféle teljes érczfegyverzetet hiába keresünk;
ilyennek csakis a kezdete mutatkozik és ez is az előkelő és vagyo-
nos osztálynál. A szegényebb néposztály valószínűleg még pánczél és
lábvért nélkül harczolt. Ilyesmi egyébiránt még Homér idejében is
előfordúl. Még pedig az ország belsejében lakó hegyi népek azok,
melyeket az új culturalis befolyás kevésbé érint. Így a Lokriaiak-
nál.¹⁵ Ezek a fejlődésben hátramaradott népekhez tartoztak, és Ajax
vezérük kivételével, ki nehezen föl van fegyverezve, sisak, paizs s
lándzsa nélkül harczoltak. Jogosan jegyzi meg Helbig,¹⁶ hogy az Ilias
e helyt nagyon figyelemre méltó intés a görögök legrégibb fegyver-
zetére s harczolási módjára nézve. Találunk Homérnál is oly vért-
zetet, mely nem érczből való, még pedig vászonból készült pánczél,¹⁷
és bőrből készült lábvértet.¹⁸ Úgy a vászonból készült pánczél mint
a bőrből készült lábvért keleti eredetű és keleten a régi assyrok
korától egész a keresztyén időszámítás késő koráig fennmaradt.¹⁹ —

¹³ Rossellini. T. Monumenti dell' Egitto e della Nubia. Tomo primo. Monumenti storici tav. CI.

¹⁴ Rossellini: Tomo secondo. Monumenti civili. tav. CXXI. 19.

¹⁵ Ilias XIII. 712.

¹⁶ Helbig «Italiker in der Po-Ebene» pag. 5.

¹⁷ Ilias II. 529. és 830.

¹⁸ Odyss. XXIV. 227.

¹⁹ A vászon ruha és fegyverdarabok viselése szoros összefüggésben áll a lenmive-
léssel, mely Egyiptomban és Előázsiaiban az ókor legmélyébe visszanyulik (v. ö. Hehn

Bizonyára helyesen okoskodunk, ha azt állítjuk, hogy a Homér előtti korban is az előkelők csak vászonból vagy bőrből készült mellvértet viseltek; ezeket részben ékességül és csak igen ritkán védelmül, ércdarabokkal borították, sőt közönségesen aranylemezekkel; erre mutatnak azok az aranylemezek, melyek az ásatásokban roppant számmal fordultak elő. Schliemann ugyan egy mykenæi festett váza-töredékből melyen több harczost látunk, olyan pánczélna akar következtetni a milyen a homéri korszak sajátja; ez tudniillik a nyaktól a csipőig nyulik és két külön részből áll. De magából e vázatöredék reprodukciójából, mely bizonyára Schliemann intentioninak megfelelőleg történt, kitűnik e föltevés aaptalansága. Ezek az állítólagos pánczélok nem egyebek, mint rövid, alig csipőig érő mellrevalók, melyeket egy hosszabb és alul czafrangos alsó ruha fölött viseltek. Az egyes csikok és fehér pontok itt valószínűleg az ércz-ékítményeket jelölik.²⁰

A lábtakaróról maga Schliemann megvallja, hogy nem érczből készült. Egyptomi szövegek említik, hogy Merenptha nagy csomó ezüstöt, aranyat, karpereczet, edényt, ékszer, fegyvereket stb. zsákmányolt ellenségeitől. De ércz-pánczélról vagy ércz-lábvérttről a szövegek ép oly kevéssé tudnak, mint az egyptomi csataképek. Rouge ugyan érczből készült lábvértet akart valahonnan kiolvasni, de maga is megvallja, hogy ez nagyon kérdéses és csak engedmény a Homér-féle «Euknemides Achaioi (ἐὐκνημίδης Ἀχαιοί)» javára.²¹

A paizs. A paizs Homérnál rendszerint több réteg bikabőrből áll, mely felül érczlemezrel van borítva. Vagy kerek kézi paizs, vagy hosszas paizs. Némelykor a kerek paizs ki volt vágva az egyik oldalán. De a korban, melyet mi tárgyalunk, a teljesen érczből készült vagy ércz-lemezrel ellátott paizs még nem is volt használatban, és ilyennek egyáltalán semmi maradványa nem jutott korunkra. A magában Mykenæben fenmaradt képekből és már előbb említett egyptomi emlékekből ilyen forma képet alkothatunk róla: A paizs legtöbbször fából vagy vesszőfonadékból készült, többnyire lapos és belől a kezelés céljából szíjjal van ellátva. Vagy teljes köralakú, vagy mint rendesen a vesszőfonadékból készült, egy vagy több oldalán ki van vágva. A 12-ik és 13-ik ábra mutat nekünk oly paizsokat.

De bőr paizsokat is viseltek. Hanem, bizonyára ezt csupán a gazdagok teheték, mert a bőropaizs készítése nagy munkával járt,

Culturpflanzen und Haustiere, pag. 97. A mi a karthagoiakat illeti, kik egyáltalán keleti nép, Pausanias VI. 9. 7. említi, hogy vászon pánczélt viseltek. E pánczélokról körülbelül képet alkothatunk, ha a Tarquiniiból származó vászonpánczélt, mely bronzlemezrel van díszítve, megtekintjük (v. ó. Mon. dell. Inst. Vol. X. tav. X^b és X^d Annal. dell. Inst. 1874. p. 257.

²⁰ L. Ann. dell. Inst. 1874. p. 257. és Mon. dell. Inst. Vol. X. tav, X^b 3-ik ábra és tav. X^d 6-ik és 10-ik ábra.

²¹ Revue archeol. 1867. T. 16. pag. 96.

azonkívül e paizsot be kellett borítani vagy legalább szegni érczczel, hogy a szükséges merevséget megadják neki. Ilyen bőropaizsokat mutat a 14-ik és 15-ik ábra. E paizsok Mykenæből valók és a 16-ik ábra egy magas boltozatú paizst mutat, s rajta egészen assyr módra kidudorodások láthatók. A 15-ik ábra egy nagyon hosszú és mélyen kivájt paizs képe (Setzschild). Ez a két fegyver az, mely a mykenæek közül egyáltalán leginkább emlékeztet a homéri fegyverekre. Ezt azonban természetesen fogjuk tartani, ha gondolóra vesszük, hogy a paizson, mely a legnehezebb munkája fegyvernem, Homérosnál leginkább szembeötlő a keleti bélyeg, s hogy az itt bemutatott arany díszítmények nemcsak hogy orientalis jelleműek, hanem bizonyára éppen keleten is készültek. Az itt ábrázolt paizsokból minden esetre csupán a formára következtethetünk. A mi az anyagot illeti, arra nézve csak az egyiptomi emlékek és a görögországi ércztechnika akkori állásáról való általános ismereteink nyújthatnak támaszpontot; s ezek tanúsága alapján csaknem bizonyossággal állíthatjuk, hogy érczpaizsok tulajdonkép még nem voltak használatban, noha azért éppen nincs kizárva, hogy a paizsokat érczszalagokkal vagy érczdarabokkal díszítették.

Ha vázlatunkat áttekintjük, látni való, hogy Görögországban a Kr. előtti II-ik évezredben a hellen szellemből és műérzékből még semmit sem találunk, hanem hogy kulturája egyáltalán keletről származik. Ez a kulturának első nagy lépése, keletről nyugatra tartó útjában. Kis-Ázsia, Görögország, Italia, Közép-Európa ezek a mívelődés útjának nagy állomásai. És mindig azt látjuk, hogy a kulturában ifjabb népek legyőzik az idősbeket a létért való nagy küzdelemben. Görögország legyőzte a keletet, Középeuropa a classikus országokat és mai napság mi szemtanúi vagyunk annak a jelenségnek, hogy a fiatal Amerika, mely egész kulturáját tőlünk kapta, minket túlszárnyal és minden téren legyőz.

Diner József.

(IRODALOM.) *A finnugor népek fejalatáról.** Ezuttal egy bennünket magyarokat igen közelről érdeklő értekezést akarok itt ismertetni, melyet a magyar tudományos Akademiával csaknem egy évben 1831. keletkezett, s Finnországban ez idő szerint a legtekintélyesebb tudományos intézetnek, a «Finn irodalmi Társaságnak» m. 1881. jul. 30. s következő napjain folytatva tartott ülésein Hállstein Konrád finn tudós olvasott föl.

Érdekes ez értekezés először azért, mert a szerző, mint valódi szaktudós, kellően összegezi mindazt, a mi a koponyatan terén eddigelé történt; másodszor, mert midőn a német leghirnevesb tudósoknak a finn népek koponyáira nézve tett méréseit összegezi, bármennyire

* Fölolvastatott az országos régészeti és embertani társulat f. évi ápril havi ülésében.

igyekszik is elnyomni ez előítéletet és a Phædrus-féle ugyanegy forrásnál találkozó «farkas és bárány» című mesére oly élénk kép emlékeztető eljárás felett való méltó helytelenítését, — azért bizony a nem tetszés eléggé kiolvasható ez értekezésből, — vagyis más szavakkal egészen úgy érzi magát, mint saját tudósaink, midőn a német gründlichkeit egy-egy igazi vadat, egy kézzel fogható képtelenséget akár tudatlanságból, akár szánt-szándékkal, fajgyűlölségből világga bocsát felölünk: s a közben egy-egy nagyszerű bakot lő.

Szükséges itt megjegyezmem, hogy a szerző művében mindig csak «finn rokon népeket» említ, de a mennyiben az Oroszbirodalomban találtató összes finnugor népek koponyáiról s a rajtok végrehajtott mérésekről van benne szó, nem véve ki innen a velünk legközelebb rokon vogulokat sem; — világos, hogy mi magyarok sem képezhetünk kivételt a többi fajrokonok közül, vagyis más szavakkal: solidarisak lévén közöttünk és finn rokonaink között e tanulmányok, szükségképen kell, hogy érdekeljenek azok bennünket csak úgy, mint finn rokonainkat.

Általánosan ismeretes, hogy a finnnépek fizikai természete, testalkatuk, s mindenekfelett koponyájok alakzata napjaink valamennyi hirneves anthropologjainak vizsgálataik kiváló tárgyát képezte, s a lehető legnagyobb figyelmet keltette föl náluk. Bennünk finnekben, mondja a szerző, szükségképen azon gondolat támad, hogy ennek oka valami általánosb viszonyokban keresendő, kivált ha elgondoljuk, hogy a finnek e részben igen keveset tettek, s hogy a művelt nagy nemzeteknek a finnekről és rokonságaikról eddig vajmi csekély tudomásuk volt. S ez valóban így volt; épen nem csalódunk tehát, ha e mostan fölébredt figyelmöket azon általános kérdések hatásának tulajdonítjuk, melyeknek megoldását az embertani tudomány feladatúl tűzte ki magának. Ezekhez tartozik első sorban ama fizikai boncz-tani tulajdonságok kiderítésére irányuló igyekezet, melyek az egyes emberfajokat, s azok alosztályait vagyis a külön népségeket egymástól elkülönzik. Ez a feladat, és e természettudományi tantárgy: a koponyatan, a tudományok között aránylag új; ennek alapgondolata ugyan már ezelőtt több mint száz évvel ki volt mondva; de az ezen irányban való első igyekezeteknek, — mint ezt napjainkban könnyű megérteni — a cél megközelítésére szolgáló anyaggyűjtésre, más részről ama vizsgálási módszerek megalkotására kellett irányulni, melyek a kitűzött cél eléréséhez szükségesek, s csak is néhány évtized múlt el azóta, hogy a koponyatan úgy jelent meg, mint céljára és vizsgálódási módjára nézve magával tisztában lévő tudományág. Csak 1840-től kezdve történtek mérések is finn koponyákra. Legelőször Hueck tőn ily vizsgálatokat, ki is ezekről egy-két értekezést tett közzé Sz.-Pétervárott és Dorpátban, valamivel később Retzius András Stockholmban és Hartmann Finnországban. Ezekhez járultak azon vizsgálódások, melyeket 1860-ban Welcher tett közzé, a ki 19 finn koponyát

vizsgált meg, valamint a dr. Beddock vizsgálatai, a ki nyolcz finn tengerész koponyáján tett volt méréseket.

Már e vizsgálatok is fölmutatták azon sajátságokat, melyekről észrevették, hogy a finn népségeket különösen a germán népektől elkülönítik, nevezetesen azt vették észre, hogy a finneknek és lappoknak kerekesebbek a koponyáik, mint a germánoknak, a kiknek a koponyáik hosszukásabbak. A koponya-búvárok aztán közakarattal meg-egyeztek egymás között, hogy e sajátságot számokkal fogják kifejezni; e célból megméri a koponya legnagyobb szélességét, annak egyik oldalától a másikig, szintazonképen, azok legnagyobb hosszát a szemöldök közepétől a tarkójáig. Eme számok egymáshoz való viszonyát elnevezték a koponya indexének; a mint ezek a számok többé vagy kevésbé közelednek egymáshoz, úgy hogy azok viszonyát 80 vagy más valamely nagyobb számmal kifejezhetni, a szerint nevezik a koponyát kerek vagy rövid koponyának, más szóval brachicephalnak; ha pedig e viszony 78, (szigorubban 77,) vagy még kisebb számot mutat, akkor a koponyát hosszú vagyis dolichocephal-nak mondják; végre vannak közép alakok is, melyeknek indexe eme határok között változik, ezeket pedig mesaticophal-oknak mondják. A most említett vizsgálatok azt mutatták, hogy a finnek és lappok általában véve kerek vagyis rövid koponyájúak (brachicephalok), ellenben a germánok hosszú koponyájúak vagyis dolichocephalok.

Ezen észlelet a finn és lapp koponyák alakja vizsgálatának első eredményeül tekinthető; de a koponyatannak más feladat is jutott megoldásul mint csupán az egyes különböző néptípusok fizikai fajbeli sajátságaik és külső tulajdonságaik földerítése. E tudományos anyagból a finnséget illetőleg e feladat megoldásához tartozik kapcsolatban az ősrégészettel tisztába hozatala annak is, minő tekintetben tarthatók azon ősnépek, melyek az indo-germán népek Európába költözésekor immár itt laktak, finn népeknek. Összehasonlító nyelvészeti és történelmi vizsgálatok alapján már ezelőtt is kimondották azon nézetet, hogy nyugoti Európában a finn népek voltak elterjedve; e nézet határozott alakot aztán Nilsson S. svéd tudós által nyert, ugyanis ő a kőkorbéli emberiség maradványait a skandináv éjszakra buvárolva, olyan koponyákra akadt, melyek kerek szabásuknál fogva nagy mértékben elütnek az e vidékeken lakó germán népek koponyáitól, ellenben a lappok koponyáival egészen egyeznek. Innen aztán azon nézetre jutottak, hogy tehát a kőkorbéli emberek lappok voltak, a kiket a germán népek lassanként kiszorítottak. Folytonos vizsgálatok eleinte e véleményt helyesnek látszottak bizonyítani; temetkezésekre hivatkoztak, melyekben kerek koponyákat és kőeszközöket találtak nem csak Svéd- és Dánországbán, hanem még délebbre is, a Rajna folyam partjain sőt éjszaki Francziaországban és a brit szigeteken is. Ez által a Nilsson nyilvánította nézet mindinkább nagyobb jelentőségre vergődött; s általános lett azon vélemény, hogy a

történelmi kor kezdetén Nyugot-Európában finn illetőleg turán népek laktak a skandináv éjszaktól kezdve egész a Rajna folyam éjszaki partjáig, de sőt Franciaországban, s talán még ennél is tovább. Az anthropologok most egész igyekezettel rajta voltak hogy e rövid koponyájú népek fejalkatának mibenlétét lehető szabatosan megállapítsák, mint a mely nép lakta állítólag nyugoti Európát a történelem előtti időkben. Egészen a dolog természetéből folyó valami volt, hogy e történelem előtti népség képviselői az Európában jelenleg élő rövid koponya-alkatú népek között kerestettek, s legelő sorban a finn népeket találták szigorúbban vizsgálat alá veendőknék. Innen vette kezdetét azon különösebb figyelem, melyet az európai művelt nagy nemzetek anthropologjai tanusítanak a finn népek iránt; mivelhogy a kérdés a körül forog vala, hogy ezeknek fizikai természeti sajátságait földerítsék, hogy aztán így, hahogy lehetséges, annál szabatosabb következtetéseket lehessen tenni, a szóban forgó rövid koponyájú népekre nézve, a kik történelem előtti időkben lakják vala nyugoti Európát.

E kérdés a múlt évtized elején vétetek vizsgálat alá, s ugyanakkor kezdték meg különböző vidékeken a finn koponyák szigorú vizsgálatát. Nem egy külföldi tudós fordult meg azon időtájban Finnországban e célból, magának az ügy mibenléte iránt a helyszínén gyűjtendő tapasztalatok szerzése végett. Így az 1874. év nyarán járt ott a híres német biológ és anthropolog Virchow, még ezt megelőzőleg megfordult már ott három svéd tudós, u. m. Retzius és Lovén tanárok és dr. Nordenson, kik Finnország déli és közép részét utazták be e végett; végre a Virchow ösztönzésére az amerikai Horn van der Horck is 1875. év őszén útnak indult Berlinből az orosz-, finn- és norvégországi Lappföldön intézendő vizsgálatok tétele végett.

Azon vizsgálódásokat, melyeket Hartmann Finnországban ez előtt néhány évtizeddel a Finnországban lakó finn népcsaládok, u. m. karjalaiak, hämäiek, és szavaiak között létező különbségek tisztába hozatala végett tett volt, azután is folytatták és ama tökélyesb vizsgálati módszer segélyével, melylyel a koponyatan jelenleg rendelkezik, kiegészítették. Virchow vizsgálódásai eredményét több folyóiratban tette közzé.

De már a közben, midőn ama vizsgálódások javában folytattának, e kérdés, mely oly nagy feltűnést okozott s a figyelmet a finn koponyákra terelte, egészen más irányt vett. Ugyanazon országban, hol a finn népek egykori elterjedéséről való fentebbi nézet támadott, Svédországban, folyton tartó vizsgálódások következtében, melyeket Hildebrandt, v. Dübin, Retzius és Montelius tettek volt, kitűnt, hogy mint Retzius említett művében mondja: «a kőkorbéli lakosság Svédországban legnagyobb részben hosszú fejű nép volt, mely közzé csak csekély részben vegyültek rövid koponyájúak. Ugyanily észleleteket tettek Dánországban s másutt is; ennek következtében, mondja

Retzius, az európai kőkorbeli ősnépek rövid koponyájúságáról s turáni eredetéről szóló tan kezdett lassanként kiszorulni. — Nem járna ugyan valami nagy nehézséggel még a napjainkbeli ember-tani irodalomból is fölmutatni írókat, kik még folyton folyvást az előbbi nézetnek hódolnak, hogy t. i. Közép-Európában annak jelenlegi indó-germán lakosai előtt ott finn népek laktanak, de ma már nem ez az általános fölfogás. — Ma már csak annyit mondanak, hogy a történelem előtti rövid koponyájú ősnépnek külső alakja vagyis jellege lapp szabású volt (type laponoïde) és hogy e szerint némileg egyenlő volt a jelenlegi lapp néppel, de hogy miféle származású lehetett valósággal ama rövid koponyájú ősnép, ennek eldöntését máskorra hagyják.

De a finn népek csakhamar egyéb okból is tárgyaivá lettek a tudományos vizsgálatok és tárgyalásoknak; erre is az embertan terén támadott föltevés (hypothesis) szolgáltatott okot és alkalmat. E kérdés az egyes népfajok szellemi képességét illette, melyről úgy gondolták, hogy összefüggésben van a testi sajátosságokkal: mivelhogy azon európai népek, melyek a műveltségben leginkább előhaladtak, hosszú koponyájúak, az a nézet kapott lábra, hogy a hosszú koponya szellemi tehetségre, a rövid pedig az emberiség alantibb fokára mutat. Mindjárt a francia-német háború után, midőn az egymással küzdő két nemzet közötti elkeseredés még teljes eleven-égében fennállott, de Quatrefage francia anthropolog bizonyosra akarta fogni, hogy a poroszok részben finn ősoktól származnak, nevezetesen azon finnektől, akik Tacitus idejében a Vájkszil folyó mellékén laktak, s innen van ama vadságuk, melyet a most említett háborúban tanúsítanak. Most Virchow a poroszok védelmére kelt, egyszersmind a finneket is védelmezvén, kiknek szellemi tehetségek és műveltségök foka épen nem volt megvetendő. De már valamivel később maga Virchow is okokat vélt ismét felfedezhetni, melyekre támaszkodva, a finnségnek az emberi fajok közötti alantibb fokúságát (Inferioritát) vélte állíthatni. Összehasonlítgatván a finn és észti koponyákat azokkal, melyek éjszak-németországi sirokban találtattak, s ezen ország őslakosai koponyái voltak, úgy tetszett neki, mintha azt vette volna észre, hogy az előbbieknél térfogata, öblössége (Capacitát) csekélyebb, mint az utóbbiaké; állítólag az észti koponyák öblössége 1210, 1330, 1350 és 1550 köb centiméternyi, a finn koponyáké 1530—1710. Innen következtetést vont s egy a finn és észti koponyákról szóló értekezésében 1872. arra az eredményre jut, hogy a finn s különösen az észti koponyák öblössége szellemi alantibb fokúságot tanúsít (von geistiger Inferioritát zeugt). Egyébiránt megjegyzendő, hogy mindössze is négy észti és alig több finn koponyáról vettek e célból mértéket; a későbbi vizsgálatok megmutatták, hogy a finn koponyák öblösségének terjedelme ugyanazon számarányokat mutatja föl, mint a német koponyák.

1875-ik évben Virchow ismét visszatért, s illetőleg ugyanazon

eredményre jutott el egy másik vizsgálati észrevezés alkalmából. Régóta észrevették már az anatomok, hogy bizonyos tájékon állati koponyákban egy kisded csontdarabka vagyis csonthegy (processus frontalis Squamond ossis temporis) találtatik, mely emberi koponyákban rendesen hiányzik. Virchow most e csonthegynek különböző állatoknál és emberfajoknál való jelenlétét tette vizsgálódása tárgyává, és most azt vette észre, hogy az úgynevezett ember szabású (anthropoid) majmok (gorillák, chimpanzok) mindig el vannak vele látva; szintazonkép több ausztráliai koponyák is ugyanezen tulajdonságot mutatják; Tazmania lakosainál ugyanily csontnyujtvány teljességgel nem volt észlelhető, de igen is a helyett egy kisded külön csont; végre a Jávából, Szumatrából származó koponyák ugyan e csonthegyet mutatják. E sajátosságot Virchow, amint néhány emberi koponyában észrevette ebben némi állatalakúságot (cheromorf) vélt felfedezni, s midőn 26 vagy 27 finn koponyát vizsgált, a közben 3 olyanra akadt, melyekben a fentebbi csonthegy sem hiányzott; egy ily című művében «Über einige Merkmale niederer Menschenrassen» a finnekre is ráruházta ezt az állatalakúságot. A tudós bűvár eme következtetése a tudós világban meglehetősen nagy zajt csapott. Ennek oka alig lehetett azon körülmény, hogy ezáltal a finn népek az alantabb álló fajok sorába taszítottak, mert Európa művelt nagy országaiban a finnségről tényleg sokkal kevesebbet tudnak mint akár a hinduk, akár arabokról, más részről a hajlandóság mindazt ami nem tartozik az indo-európai vagyis árja fajhoz, alantibb fokú lényeknek tartani, igen nagy. Azonban e bizonyítási mód is legott elhamarkodottnak bizonyult be. Vajjon kis csonthegy néhány gyér számú koponyákban elegendő volna ily nagy fontosságú következtetések levonására! Legott több irányban megkezdették a dolgot közelebről vizsgálat tárgyává tenni. Bajorországban Ranke tett ily vizsgálatokat őskori bajor koponyákon, a végzetszerű csonthegy kérdése mibenlétének földerítése végett. Rendelkezésére állott harmadfélezer koponya s e sajátságot minden 17 esetben fedezte föl. S Ranke azon meggyőződésnek látszott hódolni, hogy e sajátság általánosan föltalálható az árja népeknél. Csaknem egy időben Dorpatban Stieda vetett ily vizsgálat alá mintegy más félezer finn koponyát s ő is úgy találta, hogy ama boldogtalan processus frontalis még gyakoribb a német, sem mint a finn s kivált az észti koponyákon (német k. 27, 2%, finn k. 7, 6%, észti 4%), Retzius a kérdésben forgó művében (193, 196 l.) szinte figyelmet fordított e kérdésre. Azon 90 finn koponya között, melyek Stockholm-ban a Károly-féle intézett muzeumában őriztetnek, csak is egyetlen lehetett valami ilyenfélet észrevenni, minthogy azonban még csak erről az egyről sem lehet biztosan megállapítani, vajjon ez a koponya is (mely Erontekiből került ide) igazi finn-e, nem dönti el vajjon a százalék 1, 11%. Ezzel a finn népek fajbeliségének kérdése bevégeződöttnek látszik.

Igen is hiányos maradna ezen előadás, melyet a finn népek koponyatani vizsgálati mozgalmáról adni megkísértettem, mondja az értekező, ha hogy meg nem világítnám egyuttal ama vizsgálatokat is, melyeket e téren az anthropologok keleti Európában: Oroszországban tettek. Mint tudva van, Oroszországban egész nagy serege él a finn népeknek u. m. mordvák, cseremiszek, votyákok, vogulok, vizkaiak, észtek stb. Az Oroszországban lakó anthropologoknak nem csupán az volt a föladatuk, hogy pótló tudósításokat nyújtsanak amaz anthropologiai kérdések eldöntéséhez, melyek jelenleg Nyugot-Európában tárgyalatnak, hanem hogy ezen fölül megvilágosítsák ama külön népségek embertani sajátosságait is, melyek saját hazájokban laknak. — E föladat megoldására nézve a mi a finn népségeket illeti, többen működtek közre idevágó munkálataikkal; legismeretesbek ezek közül Stierda, Maynow és Malijew. Stierda és tanítványai: Grube, Witt és Waldhauer az észtek és livek között tettek koponyatani vizsgálódásokat; szintazonkép Maynow a mordvák, vepszek, vogulok, vitkaiak és lappok között; Malijew pedig ugyan ezen sajátosságokat a votyákok és ezenkívül a vogulok között is vizsgálta.

Ezen s több más egy időben folytatott vizsgálódások nyomán a finn népek koponya-tanát s anthropologiai helyzetét nagy részben földerítettnek tekinthetni azon vizsgálati módszerek segítségével, melyeket e vizsgálások közben követni szoktak. Az Oroszthonban intézett craniologiai vizsgálatokra nézve mindazáltal, mely képesnek látszik a finn népek ős korbeli koponytanát földeríteni.

Ugyanis Oroszország egyes vidékein, mint tudva van, nagy serege találtatik a kúnhalmoknak, vagyis az úgy nevezett kurgánoknak, ezek kora hét-nyolcz évszázadra szokott terjedni, a mint ezt a bennök talált tárgyak, például pénzek, tanusítják. Különösen a legutóbbi időkben kezdték meg e temetkező helyek gondos átvizsgálását. Ezekből dúsgazdag ősrégészeti gyűjteményeket hoztak napfényre s egyszersmind nagy rakás koponyát és embercsontváz-maradványokat szereztek egybe. A legfontosabb kérdés, a mire itt felelni kell, az: miféle nép temetkezései ezek? A hol erre a történelmi vizsgálat egyenes feleletet nem adhat, ott ezt a régészeti leletekből és csontokból, s főképen a koponyákból kell kibúvárolni. Ugyanezen irányban indultak el tehát Onvaroff, Bogdanoff, Ivanovszky, Maynow és Europæus urak és mások. Az eddigelő tett vizsgálódások szerint a Moszkova vidékein s még délebbre találtató sírdombok nagy mértékben különböznek az éjszakibb tájakon találtaktól, és az elsőben említették származására nézve, a búvárok eddigelő még nem tudtak egyességre jutni, hanem igen igen eltérő nézeteket nyilvánítottak. Az éjszaktájaiakat finn népségek temetkezéseinek állíták; 1851—54-ig gróf Onvaroff 7729 ily sírhalmot vizsgált meg, 163 külön-külön tájékon (localité), Vladimir, Pereszlav, Rostov, Szuzdal és Jurjev környékén, és vizsgálatai, melyeket ő 1875-ben megjelent ily című művében: «Etudes sur les periplis primitif de la

Russie» tett közzé, azt tanúsítják, hogy eme sírdombok egy finn néptől, a mériektől származnak, a mely ma már egészen kihalt, illetőleg beleolvadt a szláv népségbe. Ugyanilyen kúnhalmokat vizsgált Europæus, Aspelin, Maynow s különösen Ivanovszki Oroszország éjszaki részében Olonesz Iver- és a sz. pétervári kormánymegyékben. Ezekről is úgy vélik, hogy finn népek temetkezései. De meg kell jegyezni, hogy a bűvárok e részben nincsenek egy véleményen. Nevezetesen Ivanovszki a sz. pétervári kormány-megyebelieket szláv népek temetkezéseinek tartja. Említendő itt eme koponyáknak azon koponyatani tekintetben nevezetes sajátossága, hogy nem bírnak oly nagy mérték-mint, a finn koponyák, a rövid koponyák sajátosságával. Ugyanezen észleletet tette Europæus már legelső vizsgálatait alkalmával, valamint több mások is. Ugyanezen körülmény megbizonyosodott ama 20—30 koponyán is, melyeket Europæus a finnországi egyetem anatómiai gyűjteményének ajándékozott. Ugyanezen sajátóságot lehet észlelni egyébiránt némely még élő népegyedeken is, pl. a vogulokon és észteken. Mint már említve volt, az e kúnhalmokat és a bennök talált tárgyakat illető kérdés eddigelé még nincs eldöntve; mindenesetre a legfontosabbak közül valóknak lehet azt tekinteni mindazok közül, melyek az orosz anthropologok figyelmét jelenleg foglalkoztatják.

Barna Ferdinánd.

Honnan nyerték legelőször a történelem előtti népek az ónt? A Braunschweigban Ecker és Lindenschmidt által szerkesztett Archiv für Anthropologie IX. kötetének 263—267. lapjain Bær Károly, volt dorpati egyetemi tanár, legutolsó művét olvassuk, mely a hajdankori népek által használt bronzhoz megkívántató ónbányászatra nézve érdekes adatokat tartalmaz. Ebből tehát nem tartjuk feleslegesnek az alábbi kivonatot bemutatni. Lenormant a műveltség kezdetéről írt művében a fémek első mestereiül egy turáni népet nevez meg; a bronzot azonban majd a kaukazusi iberektől, majd Mesopotamia őslakóitól származtatja, hozzátéve, hogy utóbbiak az Oxus mellékéről nyerték a szükséges ónt. Különösen német historicusok után hozta L. ez adatokat forgalomba s annyira biztosnak tartották azokat mások is, hogy Georgiába és Armeniába ónbányákat helyeztek, holott ilyeneket ott valósággal találni nem lehet s így Lenormant azon állítása, hogy a phönikiaiak a Feketetengert az ónbányák kiaknázása miatt vonták be kereskedelmi hálózatukba: tényleges bizonyítékkal nem igazolható.

Az ón másik lelhelyét Lenormant sok más érvel Persia éjszaki részében keresi, egészen a Hindukusig s e tekintetben Burnes utazó amaz állítása képezé a forrást, melyben az előtte álló országokat óntartalmuaknak említette. Ugyanide vonatkozik Strabo, az ó-kor eme jeles geographusa, mert az általa említett *drangianok* a körülírás szerint szintén éjszaki Persiát laktak s ott üzték ónbányászataikat. A kérdés tisztázására Bær K. az oroszok hódító hadjáratát igyekezett felhasználni s a szt-pétervári földrajzi társulat elnöksége útján Kaufmann tábornok chokandi exeditiójától figyelemreméltó adatokhoz jutott. Nevezetesen Ogorodnikov nevű utazó Chorassanból értesíté, hogy *Ulschan Mio Abon* várostól 140 verstnyire felette gazdag ón-, vas-, réz-, kén- és ólom-bányák találhatók s 42 verstnyire Meshed rézbányáitól egy másik *Rabotje Alokaband* nevű ónbánya műveltetik, úgy, hogy itt tényérokat, kannákat bőségesen készítnék az ónból. Odaváló kereskedők állítása szerint a *teke* törzs birtokában levő hegyes Turkomania különféle érczek közt ónt is *producal*. Azt ugyan nem sikerült kinyomozni, vajjon az ón a Bamyan szorosig (mely Indiából s Afganistanból természetes kaput nyit az Oxus felé törekvő vizeknek) elterjed-e vagy aem? de annyit Bær kétségtelennek talál, hogy Cornwallis felfedeztetése előtt a Földközi tenger me-

denczéjéig és Skandináviába a bronziprodukcióhoz felhasznált ónt a történelem előtti népek Chorassanból nyerték.

A bronz ismerete ugyanis roppant régi időkre visszaterjed. Lenormant említett művében (97. l.) olvassuk, hogy a Nilus völgyeiben hat ezer éves sírok már bronztárgyakat rejtnek s Assyriában, Babyloniában Kr. e. a XVII. században általánosan el volt terjedve. Ekkor állhatott virágzása tetőpontján a chorassani ónbányászat. De később, mikor a Földközi tenger vidékén is használatba jött a bronz, akkor a phönikiiaiak rájöttek a cornwallisi bányákra, sőt Malakkan és a mellette fekvő *Junk-Ceylon* szigetén is aknáztak ónt. A cornwallisi bányák kizsákmánylása azonban nehezen tehető korábbra, mint arra az időre, mikor ők Afrikában *Uticat* és Hispaniában Gadest (későbbi Cadix) alapítják, a mi többnemű értesítések összhangzása szerint nem elébb, mint 1100-ban történt Kr. e. A Hercules oszlopaitól tovább vezető út azonban még mindig veszélyesebb volt, mint ha a Monsuns szélről menten találták Malakka felé a tengert, s így hihető, hogy Chorassan után innen hozták első sorban forgalomba az ónt s csak legutoljára jött bővebb kiaknázás alá Cornwallis.

Nyelvészeti szempontból is Chorassant illeti az elsőség, mert a görög *kassiteros*, a sanskrit *kastira*, arab gazdir mind közös származásuak, de a gyököt se a semi, se árja nyelvekben nem találhatni fel. Épen így vette származását egy ismeretlen nyelvből az assyr *kasazatirra*, melyből a görög, sanskrit, arab elnevezések kezdetöket vesznek. Minthogy pedig a chorassani eljövétel esik Assyriához legközelebb, ez lehet az ősforrás is, melyről Bær szerzett legelőször tudomást s így ez adat a mineralógusok előtt is némi érdeklődéssel bírhat, mert korábban az ón eljövételét onnan nem tudták.

T. á.

A PETÁKVÖLGYI ÖSTELEPEK S A NÁNDORI BARLANGCSOPORT HUNYADMEGYÉBEN.

Hunyadmegye területén 1876 óta folynak rendszeresebb őstörténelmi kutatások. A mondott évben dr. Rómer Flóris buzdításai folytán Torma Zsófia úrhölgy szakítván korábbi geológiai tanulmányaival, kizárólag e szaknak szentelte idejét és serény munkásságát s oly szerencsével végezte kutatásait, hogy csakhamar a Maros fő- és mellékvölgyeiben néhány telepet fedezett fel, melyekből azóta szászvárosi lakásán egész múzeumot rendezett be. Időközben mások is fogtak a kutatáshoz s megindult a leletek feldolgozása is. Minthogy azonban úgy az általam 1877-ben adott leírás,* mint a Torma úrhölgy részéről kibocsátott füzetek** idáig illetékes körökben nem igen terjedtek el, nem tartom fölöslegesnek telepeinkkel bár kivonatossan megismertetni e folyóirat érdekes olvasóit.

Látogassunk el mindenekelőtt a Maros tág völgyéből a Csernának délről Szántóhalma mellett beszájadzó kies völgy-nyílásába, mely neogen korbeli dombok között elvezet épen Vajda-Hunyadig. A völgymenti faluk lenn az áradványi térségen vonultak meg, mint Csernakeresztur, Al-Pestes s túlfelől Szent-András, Kis- és Nagy-Barcs. Az ember régibb ittlétéről csupán Barcsa mellett merült fel idáig adatunk egy hatal-

* A kőkorszaki ember nyomai Hunyadmegyében. A dévai m. kir. áll. főreáliskola 1876/7. tanévi Értesítőjében 1—31. lap. Megjelent külön lenyomatban is.

** Hunyadmegyei neolithkorbeli telepek. Torma Zsófia. Kolozsvár, 1879 s ennek Függeléke: A nándori barlangcsoportozat. 1880. Kolozsvár.

mas átlukasztott trachít szekerczében, mely Barcsai Mihály birtokos szívességéből jutott nyilvánosságra. Ha azonban a völgy nyugati szélét nyeső járási út derekán jobbra bekanyarodunk ama kis patak mellé, mely a Ruszka Pojana hegycsoport mészkövéből Al-Pestes előtt a Csernába szakad, a keskeny völgycsatorna mentén rövid távolban egymástól a kőkori ember biztos emlékeit is bőviben fölleljük.

A völgy torkolatában fekvő Fel-Pestes nem nyújt ugyan ilyenmű leletet, de rajta felül egy negyed órával Zsoszán mellett csak a kanyargó patakot (Peták) kell átlépnünk, hogy az áttellenes domboldal mesgyéiben edénytöredékekre és szarukőforgácsokra akadjunk. Ez volna tehát a völgy telepsorozatának első tagja, de mert a szántás alatt álló területen semmi természetes feltárás nincs s kisajátítás nélkül pontos kutatásokat itt foganatosítani lehetetlenség: sokkal inkább örülhetünk az ide alig két kilométerre ugyanazon lankás hegyoldal további folytatásán éppen Nándor-Válya falu felett található második telepnek, hol a víz: az archæologusok eme készséges gyámolítója, egy harántárkot mosott magának. Itt tehát nem vagyunk kénytelenek a szántóvető nép ekéje alul felkerült esetleges zsákmányra szorítkozni, hanem ez árok két partján a települési viszonyokat is tanulmányozhatjuk s fel a lejtő két harmadáig ásatásokat rendezhetünk. Az árok derékban szeli át a «La Doos» nevű határrészen fekvő telepet s a mint rajta felfelé megyünk, szépen kivehetjük, hogy a víz a tetőn igen vékony televénytakarót tűr meg, de lefelé az aljban annál vastagabban elfedte a fazekasművekből, szilánkokból, állatcsontokból álló cultur réteget. Ilyeténkép a felső termő réteg, mely korhanyból (humus) áll 0.1 — egész 1 méter vastagságban található a két végponton. Ez alatt a cerithium emelet sárgás homokos tályagából képződött altalaj rejti a tűzpadokat, konyhahulladékokat. A tűzhelyek összeégetett vörös agyagtömbjeiben szalmás növények szemes maradványai is mutatkoztak. Egy-egy tömzs oly szilárdan összetart ma is, hogy ugyancsak nagy munkába kerül, míg szétkalapálhatjuk. Ezekkel és ezek között fordul elő azután a legtöbb cseréptöredék, csontdarab, míg a szilánkok szanaszét hevernek a mesgyében, úgy hogy a barázdák irányában keresgélve rövid idő alatt zsebszámra gyűjthetjük. Bajos volna ma a napvilágra jött csekély részlet után hozzávetőleg is

megállapítani, hány tűzhelyet számlált egykor e telep, mely szélességében megüti az 500 métert. De a tiszaháti telepekre emlékeztető ismételt rétegződésből s a terület számadataiból annyit bízvást constatálhatunk: hogy nem ideig óráig lakta e dombot az ősember, hanem állandó otthonát ütötte fel itt néhány család, vagy épen egy törzs. Erre utal az edénycserpek nagy száma és különféle technikája is. Ép edényt ugyan nem mutat a telep s a kiásott töredékek is nagyon el vannak aprózva. De azért számos esetben rekonstrualhatjuk a formát és nagyságot is. Csupán néhány parányi edényke került fel egészben, melyeket áldozati célokra szántaknak tartanak sokan, míg én inkább gyermekjátékok közé sorolom s valóban a svájczai czölöpfalukból is láthatunk efféléket Zürichben. A kisebb kannafélék nagyobb gondban részesültek úgy látszik, mint a valószínűleg víztartásra, ételek hordásra szánt nagyobb öblönyfélék, vagy lapos tálnemű tányéralaku edények.

Az anyag minősége és a készítés módja alapján három csoportot állíthatunk együvé e fazekesművekből. Első csoportba veszem azon cseréptöredékeket, melyek durván alakított vastag darabokban jönnek elé. Ezek rosszul iszapolt vöröses agyagból készültek, miben vagy quarczszemek, csillámpikkelyek tarkáznak. Vastagságuk 0.01—0.05 m. közt áll. Külsejükön ékítést nem hordnak: alakjuk a többnyire törpe urna alak vagy nagy fazékforma. Ezek kiváltképen ételek készítésére, eltartására szolgálhattak, mert dr. Henko Vilmos collegám vegytani vizsgálata légenyvegyületeket derített ki belsejükből. Égetésük a lehető legtökéletlenebb, alig vannak megpörköelve, sőt egy szürkés fajtát talán csak a napon szárítottak ki. Készítésük korong nélkül szabad kézzel mehetett végbe, oly hevenyészve vagy kezdetlegesen, hogy tiszta idomot nem nyerhettek. Az alakító kéz nyomát sokszor mutatják.

A második csoport edényei sem formájok s törési lapjuk földes idoma a rajtuk látható quarcz vagy földpátszemekkel együtt a kiégetés hiányosságát s az iszapolás elégtelenségét igazolja; de külsejükön körömvonások, pálczika, barázdák zsinornyomok, vagy csak egyszerű pontozatok különféle díszítési alakzatokat képviselnek. Különösen egy szürke homokmentes tályogból gyártott faj viseli a pontos ékítést, míg másokon egymás hátára kapaszkodó hegylánczok hullámvonalaiként vont

félkörök töltik ki az edény külsejét s az ívek tereit hintették be pontozattal és vonásokkal. A falazat is vékonyabb (6·8 med.) minek következtében a tűz jobban áthatotta. Hogy ezeket, valamint az előbbieket tűzhelyükön igen gyakran igénybe vettek: bizonyítja a kormos pörkölt külső. Kerületüket mérve 0·35—0·42 méter nagyok is lehettek.

A harmadik csoportot nem annyira a készítés technikája miatt veszem fel, mert anyaga kiállítása az előbbiektől nem tér el, a korong használatát csak úgy nélkülözik; hanem az egyenes, ferde és hullámvonalak bizonyos combinációjából geometriai alakzatokat hordanak s a csücskökön kívül a kihasasodó részre egész sor fület alkalmaztak, melyeken át állati béllal vagy növényi rosttal kantárba lehetett fűzni az edényt s így kényelmes szállítási módot nyertek. Az ékítés sokféleségét egyenkint vagy bár csoportosan leírni merő lehetetlenség, mert a készítő phantasiája és kézi ügyessége szabta meg azokat s valami törvényszerűséget ezekből megállapítani nem lehet. A lombos vagy tollas ékítés, a meandervonal mása többszörös combinációban szerepelt hasonló módon mint még ma is a román és székely asszonyok hímzéseiben ágyterítők, abroszok figuráiban. A finomabb ivókannaféléken különösen feltűnik a párhuzamos vonalakkal szegélyezett dülényalakzat, melyeknek közei szembeötlőleg ki vannak csiszolva. Még egy jól kiégetett, vörösre festett cserép is találtatott itt, melynek egész kiállítása későbbi korra utal; alább e hely tözsomszédságából egy római telepet lesz alkalmam felemlíteni. Az agyagipar termékeit azonban nemcsak konyhai czélokra használták fel, és szépművészeti érzéküket nem egyedül az ékítés sokféle versiója árulja el; hanem ide utalnak az agyaggyöngyök is, melyek majd lemez alakjában, majd átfurt gömbként jelentkeznek.

Nagy feltűnést keltenek innen, valamint Tordosról (Maros völgy) a különféle edények talapzatán talált karczolások, melyek majd keresztezik egymást, majd meg egy vízszintesre vont függőlegesek, sőt sugaras faalakban zigzugosan is mutatkoznak. Schliemann a trojai romoknak, az ő nézete szerint, vallási jelvényei közt talált ilyeneket, sőt Ilios című nagy művében egyenesen hivatkozik Torma Zs. gyűjteményére, minthogy nevezett úrnő a berlini ősemlertani congressuson egyebek közt kiállítást rendezett nagyszámú karczolatoss cserepeiből. A tűz-

helyek cseréptárgyai közt gyakoriak még a kupdad (körtealakú) *háló vagy szövöszék nehezékek* s az éjszakaiak Tilhügger köveire emlékeztető *discuskészítmények*, minőknek csillámpalából készült párját ismertette gróf Széchényi Béla a Fertő tavából.

Varázséji úr a szegedi Öthalmon eszközölt ásatások leírásában e kupdad hálónehezékekről hajlandó feltételezni, hogy azokat inkább pecsenyesütésnél nyárstámaszul alkalmazták, miután a tűzpadok rendes járulécai. E nézet ellenében véleményem szerint e régi felfogás most is több érvénnyel bír, mert a nyárs forgatása által az a lyuk, mely e készítmények csúcsa alatt rendszeren látható, kerekre kopott volna bizonyosan holott példányainkon ilyenmő kotrás nyoma nincs, de igenis van egy lefelé irányuló vájadék, mely a külső szélekre is kifut s teljesen megfelel annak a nyomnak, mit egy kifeszített szálon függő tárgy a nehezkedés folytán huzamos idő alatt kapni szokott. Átlag egy-egy ilyen nehezék 0·9—0·10 m. magas, alapján 0·05 m. átmérőt mutat; igen jól ki vannak égetve, de anyaguk (piros agyag) csak úgy viseli a rossz iszapolásra utaló quarczszemeket. A discusformák közepe már nagyobbra volt (0·02 m.) lyukasztva s az egyiken igen jól kivehetjük, hogy ferde irányban kopott, miként kopik a czukorvágásnál alkalmazott fakalapács. Ezeket «orsónehezék» czímen írtuk le mi is régebben; gr. Széchényi B. munkakőnek tartja, de pörölyül is szolgálhattak, miután épen példányunk kerületén pattanások láthatók. A svájczai czölöpfalukból is orsónehezéknek írták le, s ott is agyagból gyártották.

Az agyagkészítmények leltárát még most se merítettük ki, mert finom kékes tállyogból félig megpörkölt, jobbadán csak kiszáritott hasábocskák képezik e telep kiváló specialítását. Ezeknek egyik fele rendszeren domború mint a ketté hasított fadarab, a másik fele síma s 0·04—0·07 m. szélességben eltart 0·20—0·22 m. hosszúságig. Első tekintetre azt a benyomást tesz rá, hogy a kövésők balták kisímitásánál alkalmazták azokat s idáig a külföldi tudósok véleménye is megerősíti e feltevésünket. Hasonló célra szolgálhatott egy csavar alakú másik agyagkészítmény is.

A tordosi telepben előforduló bálványalakokat csupán egy kisdud agyag torso s egy második töredék képviselik e helyen.

Köeszközökben Nándorválya nem kevésbé gazdag, mint

keramikai tárgyakban s a szilánkok gyártásában is ügyesek lehetnek a hely egykori urai, mert nemcsak lepattogatott szilánkok, hanem azok magkövei is bőviben találhatók. E magkövek után megítélhetjük azt is, mekkora ügyességgel kibányászták a Déva megett látható trachit vonulatot, s a Nándornál kezdődő mészkő-öv calcedon, jaspisféleségeit, a trachit anyagát, a szomszédos kréta-öv szarúkö, tűzkőanyagát, sőt a csillámpalát, amphibolpalát, kovasavtól áthatott homokkövet és édesvízből lerakódott fakovagot, melyeknek lelhelyei mind itt körül fekszenek. Úgy látszik Tordos kiválóképen a Gyógypatak völgyét bányászták, mert itt a dendrites jaspis uralkodó, míg amott ez csak mellékesen volt szilánkként felhasználva.

A dánok hegyes hajlított késpengéi, lándzsa-nyílhegyei mellett az eszkimók vakarókései is párjukat találják itt. A fejszék, vésők, balták minden változata fellelhető, még pedig igen ügyesen kisimított, élezett állapotban s a használat másnemű nyomaival, minő egyiken a rászorított nyél koptatási behatása. A balták kifúrása ugyan kevésbé lehetett elterjedve, mert alig egy páron észleltetett, de ezek egyikén a fúrás technikája szépen kivehető, mert első nyílata ketté törvén, másodikat próbált rákészíteni az egykori tulajdonos, csak hogy félbehagyta munkáját s azon a félben maradt nucleus szépen kivehető. A kőszerszámok sorát végre a tűzpadokból kihulló őrlőkövek zárják be.

A *fémek* közül csupán gypvas fordult elő, miből nem annyira a vas használatát magyarázom ki, mint azt, hogy itt is mint a baráthegyi barlang ilyennemű leletei után igen helyesen feltételezték divatozott az indiánok mázolási gyakorlata.

Csonttárgyakban nem ily gazdag Nándor-Válya, pedig művelődéstörténeti szempontból éppen ezek bizonyítanának legtöbbet. A tűzhelyeken nagy ritkán előforduló tulok-, juh-csontok által mindazonáltal megállapíthatunk annyit: hogy az őslakók rendszeres állattenyésztést űztek már. A vadászatban is nagy mesterek lehettek, mivel éppen a Bos urus lábszárcsontjából maradt fenn egy csákány, melynek hossza 0.17 m., vastagsága 0.04 m. Alsó fele élesre fent élben végződik, az egész hengeralakúvá formáltatott s foka alatt tág lyuka van. A juh csontjait is feldolgozták, mert néhány árféle látható T. Zs. gyűjteményében e nemből.

Hanem ideje, hogy búcsút vegyünk *Nándor-Vályától*. A falu

keleti végénél szállunk le újból az elébb elhagyott Peták áradványi területére s mindenütt a mellett tovább nyugatra haladva két kilométernyire már a szomszéd *Nándorfalu* határában egy kis kanyarodónál egyszerre római téglá és cseréprom idézi fel figyelmünket. Kérdezősködésünkre megmondják, hogy a nép *La Keremidenek* nevezte el a sok tégladarab miatt e határrészt s óriások városát keresi ott. A helyett természetesen egy névszerint még ismeretlen római colonia romjain állunk, mely itt a lejtő hosszában terjedt ugyan el, de felnyúlt az oldalra is, mint a szántók széleire dobált épületromhalmazok mutatják. A patak úgy látszik valamivel odább folyhatott a keletnyugati völgy északi felében s egy ölnyi mély agyagos homok közé vajt csatornában folydogál. E csatorna jobb partfalában a római maradványok alatt ismét a jól ismert culturréteg lep meg, mely durva cserepeken kívül 'egész fészkekben és sávolyokban hamut, szenet tár fel. Ezeken kívül csupán *Unio pictorum* találtatott az omladványban s mert az egész vizsgálat, csupán erre szorítkozott s a telep a hegy felé tarthat merre, kereszt-szelvényt vonni nem sikerült, sem természetes feltárás nem kínálkozik: igen jelentéktelennek kellene neveznünk az egész leletet ha a római emlékekhez való viszonyánál fogva a chronologiai kérdés megvilágításához alapot nem szolgáltatna. Az itt található durva agyagkészítmények tehát a másfélezer éves római cultura előtti időből maradtak ránk s mert az elébb ismertetett lelhely első osztálybeli cserepeitől nem különböznek, semmi okunk nincs a felett kételkedni, hogy ott is, sőt az alább leírandó barlangesoportozatban a rómaiak uralmát megelőző emberi nyomokat bírunk. Még csak annyit kívánok fel- említeni, hogy a hamu- és cserépréteg alatt csekély közzel második következik s az hullámvonalban kanyarog odább, mint Szihalomnál, hol tízével, huszával találtak tüzpadokat, vagyis ugyanannyiszor égették le a sátor vagy viskó lakot, hogy menekedjenek a felhalmozódott piszok ártalmas légkörétől és élőködötől s azután frissen hordott agyagra ütötték fel tanyájukat ismét.

A *La Keremid* nevű határrésztől csak egy kis séta már *Nándorfalu*, hol a harmadkori párhuzamos dombor alól mindkét oldalon hirtelen a *Ruska Pojana* hegység mészkő-öve üti fel fejét, meredek sziklakapuval zárva el az eddigi téres

völgy tovább futását, hogy a kis patak is csak szorongva lophatja ki azon magát. A szoros két szirtoszlopa meredeken esik a patak felé. De hátukat még egy darabig fedezi a szarmatemelet rétegsorozata, sőt az utolsó háznál csillámpalára támaszkodik a jobbról magasra feltornyosuló mészkőpad, hogy tán a feljutást megkönnyítse ahhoz a barlanghoz, mely onnan a magasból tátong kopasz homloka alól elé. Bennebb a mész uralkodó jelleget ölt, helyenkint dolomitnak engedve tért, melyet szürke színe, mállékony, porladozó tulajdonsága messziről felismerhetővé tesz. E mészben nem sikerült ugyan kövületeket találni, de annál gyakrabban jelentkeznek abban barlangüregek, minő ez is itt, melyet Pestere (barlang) néven emleget a nép, róla az egész hegynék Dealu pestere (barlangos hegy) nevet adva.

Ha a patak medréből egyenest a meredeken fel próbáljuk elérni barlangunkat, a keskeny lépcsőfokok mindenikén fekete televényföldet érint lábunk s abból pálczánk is legott különféle színű, alakú és a fennebb leírt csoportok mindenikébe beillő cseréptöredékeket vet fel. Minél közelebb jutunk a barlanghoz, annál sűrűbben találjuk a cserepeket, közbe-közbe szilánkokkal, vésőféléket, kérődzők felhasogatott végtagcsontjaival. Egyszerre egy üreg előtt találjuk magunkat, mely azonban csak pitvara a barlangnak, mely 9 méterrel bennebb tágul ki magas boltívével s az első csarnoktól 5.5 m. távolban egy második, csak-hogy már törpesége miatt nem járható csarnokkal bír.

A keskeny sziklatornáczról az első és járható csarnok vezet be 9 méter hosszúságban a goth templomként felcsúcsosodó barlangba, melynek egész alakja magán viseli a víz romboló, egyengető munkájának bélyegét. Nagy kőtuskók hevernek továbbá a szegletekben annak jeléül, hogy az üregesedést beomlások is segítették, majd meg apró kavicsréteg s világossárga leveles agyaghomok halmok váltakoznak mint a lassúbb vízfolyás terményei. Az átellenes keresztfal mentén hullámos vonalak jelölik a víz nyomait, bár ma a barlang szárazon áll s csakis tavaszi oladás idején szívároghat felülről beléje a talajvíz, mely mészsodátát vakolatréteg gyanánt tapasztja fel s egy ponton megkövült vízesésforma alakzatot hozott létre.

A bejáróul használt csarnokban, azzal átellenben a keresztfal alatt s a jobbfelöli második pitvarban és előtt mutatkoztak

ősembertani nyomok. Itt találta meg Torma Zsófia úrhölgy 1877-ben az első *Cervus megaceros* Hartm. (ös szarvas, skót szarvas) agancsát, melyet a barlangban később egy második követett. Mindkettő nézetén szerint diluvialis eredetű. A mélyebb barlangi iszapból egyéb diluvialis állatcsontok kerültek elé, de az ősmedve, hiéna hasított fogait, úgy látszik, becses ékszerül használták az egykori tulajdonosok, mert ilyeneket a culturrétegben is találni. A medve medenczecsontja azonban melyen a rágás nyomai s a szurokfekete égési foltok jól kivehetők, már az ember konyhahulladékából keletkeztek. Ugyanilyen eredetűek a *Cervus elaphus* (gímszarvas), *Bos primigenius* (östulok), *Bos urus* (bölény). *Bos taurus* különféle csontja s a nagy mennyiségű kecske-, juh-, őz-, disznócsont (egy agyart árrá is feldolgoztak). Ezek mellett kíváló érdekléssel bír a főbejárat átellenében egy kis sziklaodu, hol az egyetlen ép edény egy 8^{cm} magas 3^{cm} széles lencsedíszítésű barna agyagból égetett kanna, egész oly módon, mint a német sírkamrákban találják.

Egy koponyatöredék is feküdt itt, de mert több embercsont nem mutatkozott: abból nem állapíthatjuk meg, hogy a sírkamra egy vagy több egyén hamvait rejtette, vagy a szokásos guggoló helyzetben volt-e ott a hulla. Ugyanebből a fülkéből került elé egy igen szép habos szarúkö szilánk (0.12 m. hosszú 0.18 m. széles), sőt pattogatott széle után ítélve, köfűrész; továbbá egy kis *részhuzal* (az egyetlen fémesszök) s több fekete és vöröses igen szépen ékített edénycserép. Épen a fülke előtt egy nagy halom konyhahulladék feküdt tulok-, juh- és őzcsontokból olyan helyzetben, a mint egykor bekeveredhettek. A cserepek közt egy urnaszerű edény darabja érdemel említést, melynek vastag durva falát kívül-belül felkovadó vörös tapasz fedhette, mivel ez most nagy pikkelyekben hámlik le.

Mielőtt elhagynók az általam nagy terem néven említett, de feltalálójáról, Torma úrhölgyről méltán *Zsófia barlangnak* nevezhető üreget, megemlíthetem, hogy az említett bejárat pitvar közepe táján, hol a bal falazat egy kis hajlásban megtörik, a már érintett leleteken kívül egy 8—10 éves egyéntől származható koponyarészlet is találtatott. Állkapcsát, fájdalom, nem sikerült megtalálni s dr. Lenhossek budapesti egyetemi tanár úr véleménye szerint egyébként is alig 100 évesnek lehet e

töredéket tartani, mely egy fel nem deríthető bűntény áldozatától származhatik. Ugyan ez alkalommal vegyülhettek össze a rétegek is, mit az első ásatás alkalmával észrevettünk.

A második és közepén nem járható barlangpitvarból nagy bajjal kikapart csonttöredékek közt jelentékeny számú madár-csont képezi a legfeltűnőbb leletet, még pedig lud, rucza, hátyu és fajdféléktől, miből azon vidék régibb arczatára bizvást következtetést vonhatunk s kimondhatjuk: hogy akkor valószínűleg az erdők terjedelmesebb volta következtében e vidék vizei gazdagabbak voltak a jelenleginél.

A pitvarok előtt ismét kérődző állatok csontjai találhatók, minthogy ilyen helyeken sokkal szívesebben ütötték fel tűzhelyüket a kőkorszak emberei, mint a sötét belső üregekben, hova inkább a mostoha időjárás elől menekültek s hol rendesen éji nyughelyüket találták meg. A csontokon végig tekintve azok közt csigolyákat, koponyadarabokat találni legcsekélyebb számban, miből két következtetést vezethetünk le. Az elejtett vagy lemészárolt állatokat bizonyára nem egészben szállították haza, hanem inkább a törzset, a végtagi részleteket (az u. n. «negyedek») vitték napi kalandjaikról a «ház népségnek»; s másodszor a velőtartalmu csontokat felhasogatták, sőt a csigolyák példája szerint összezúzták. Ide utaló példát bőviben szolgáltatnak Svájcz czölöpfalui.

A Zsófia-barlangtól völgymentén felebb haladva ugyancsak a hegylejtő derekán találunk még egy második barlangot, melyet «ördögök lakának» tart a nép s azt hiszi, hogy a lejtő fekete televényrétegeiből folyvást aláhulló cseréptöredékeket ijesztőül dobálják a völgyi népségre az alvilág urai. Ez, valamint a harmadik is jelentéktelen kis üregek, hol most a falusiak kecskéi keresnek enyhe nyughelyet; kissé odább találjuk a negyedik odut, melyet egy *Equus primigenius* zápfog emelt nevezetességre. Az ötödik s egy horpadáson túl a «Dealu Ruszki» erdőrészen fekvő hatodik üreg szintén kis tárna s itt csak azt kell felhoznom, hogy a környék népsége a vastag pépként szétterülő mészsoldatról «La piatre cu lapte» (tejes szikla) néven is említi a barlangok táját s azok alatt a suvadásos köögörgeteggel fedett omlásokat «La gropt» (sírhelynek) hívja, ámbár völgyhosszat csak pár rozzant malom képviseli az emberi hajlékokat.

Most átfordulva az átellenes oldalra, egy vízmosta árkon kell arra felhatolnunk s itt a Dealu kukujon (kakuk hegy) ismét két kisebb fajta odu van (VII, VIII), míg a Dealu Petricseli köszál falán a IX.-ik üreget látjuk, mely a Zsófia-barlang után e csoportozatban a legnevezetesebb. A sziklatörmelék elhárítása után a sötét termő föld alatt szénnel, hamuval vegyült culturréteg fekszik állati csontokkal, cserepekkel vegyülve. Itt ismét egy méternyi magas s méretei után ítélve urnaféle vöröses edény töredékei a legnevezetesebbek. Ezekből egy részletet Torma úrhölgy össze is ragasztott. Érdekes még egy átfurt amphibolcsákány töredék, egy női arcot ábrázoló vályogszobor, mely egészen Schliemann állítólagos Pallas Athenéjére emlékeztet. A culturrétegből és mélyebb sárgás barlangi iszapból kikerült állatok ezek: 1. gyapjas orrszarvai (*Rhinoceros trichorhinus*) fog töredéke az alsó rétegből. A Maros közép völgyvidékén ez az első lelet. 2. Tulok (*Bos taurus*) végtagsontjai minden korból széttördelt állapotban. 3. Őz (*Cervus capreolus*) hátcsigolyája lapocz-, borda-, csípicsontok. 4. Hód (*Castor*, *Biber*) alsó bal állkapcsa teljes (4) számu zápfogakkal. Igen érdekes lelet, mert a mit fennebb már érinték: a vizek egykori nagyobb bőségére utal, s hazánk egyetlen barlangleletében sem fordult elé. 5. Borz (*Meles taxus*) lapocz felkarcsontja. Úgy látszik, akkor nem irtóztak úgy tőle, mint ma, de egyébként ide kerülését akként is magyarázhatjuk, hogy ragadozók zsákmányaként került be. 6. Nyúl (*Lepus timidus*) czombcsontja, hátsó végtagi tibiája, fibula, radius s több bordacsont, többnyire összeégetett alakban, tehát a barlanglakók asztali hulladékaként. 7. Juh (*Ovis aries*) végtagi és törzscsontok legnagyobb bőségben. 8. Disznó (*Sus scrofa domestica*), és *Canis vulpes* (róka) állkapocs töredék. 9. Szárnyasokból hattyú-, rucza-, fajdfélék.

Összefoglalva a mondottakat itt a sziklaszoros két falának üregeiben s alább a Petak patak tágabb völgycsatornájában a neolithkorú ember emlékeit találjuk meg; de a Zsófia-barlang rézsodronyából kitetszőleg akkor már fémek használatával élő népekkel érintkezhettek ezek s csakis a kohászati ismeretek hiánya, a réznek elképzelhető drágasága miatt lehetett a fém oly ritka náluk, hogy abból csakis szeretteik síri nyughelyére telt ki. A kor tehát átmeneti kor s az egykori

lakók nemcsak ügyes vadászok lehettek, hanem jól értettek az agyagiparhoz, a kovaeszközök csiszolásához, a halászathoz és a szövöszék nehezekek után ítélve, a szövés mesterségéhez is. Elég sajnós, hogy koponyák hiányában kilétükre világot a leletek nem derítettek.

Téglás Gábor.

A SZENT-ANNAI AVAR RING.

Az arad-körösvölgyi vasút, a zimándi állomásról tovább indulva, $4\frac{1}{2}$ kilométernyi távolságban egy töltést metsz át; 1 kilométerre e töltést egy másik követi, s azután a 6 kilométerre levő szent-annai állomásig újra teljesen sík vidéken robog tovább a gőzös. Az említett két töltés teljes és kocsink ablakából is jól látható közlekedésben áll egymással; kerülékhez hasonlít, melyet a vasút úgy szel keresztül, hogy az idomnak egyharmada északnyugatra, kétharmada pedig délkeletre marad. Amannak északkeleti pontján a katonai háromszögelés déli alappontját jelző pyramis, emennek délkeleti részén pedig egy nagyobb földhányás ötlík szemünkbe, az u. n. Földvár, vagy — a hogy a románok híjják — Varba.

Szinte óhajtanók, hogy az ezen kerülékalakú sánczolat északkeleti átvágáson túl mindjárt jobbra eső 6. számú őrháznál legalább egy pillanatra állna meg vonatunk, hogy azonnal le szállhassunk és bejárhassuk az avar Ringnek tartott területet. Azonban egészen Sz.-Annáig kell mennünk, hogy ott végre kocsit fogadván, visszafelé tegyük meg a vasút pályatestével teljesen párhuzamos jó utat, mely épenséggel a Ring északnyugati része alatt vezet el.* Szent-Annától délnyugatnak 6 kilométerre jobboldalt egy keresztet, baloldalt egy töltést s rajta egy háromszögelési jelvényt találunk. A sz.-anna—zimándi országúttól balra 35 lépést téve, fenn vagyunk a köobeliszknél, melynek négy oldalán a következő feliratokat betűzhetjük ki:

* Ezen Ringet aug. 27-én, s az alább említendő Papok halmát aug. 30-án Torma Károly egyetemi tanár úr társaságában volt szerencsém megtekinteni.

«Meta basis pro mappatione astronomico-trigonometrica regni Hungariæ mensuratæ A. Chr. MDCCCXL.» A Ring bel-sejére néző oldalon: «Terminus meridionalis.» Keleti részén: «Dirigentibus et operantibus officialibus generalis castris præ-fecturæ.» S végre északi tábláján: «Ferdinandi I. imperato-ris et regis iussu et impensis.» E romladozó oszlop a tenger felett 119 m. magasságot jelez. Uralkodó pont a szélrózsa minden iránya felé; csak a világosi hegysornál akad meg a szem, azonban annak lábáig is meglehetősen elláthatni.

A köemléktől délnyugatnak mintegy 10 lépésre tett mérések, melyek az egész földhányásra nézve irányadók, koránsem vo-natkozhatnak az eredeti állapotokra. A lejtőség jobbról, balról le van szántva s a sáncz koronáján is gazdag búzavetésnek tar-lóján virít a szarkaláb. *Felenleg* a korona mintegy 4 méter szé-les, a neki megfelelő lejtőség pedig minden oldalon 19 — 19 méter. A külső lábánál levő árok teljesen el van mosódva s egy második töltésnek csak alig sejthető körvonalait jelzi. A belső ároknak szélessége azonban annyi szántás után is te-temes és pedig a belső lejtőnek aljától a töltést belülről kö-rítő emez árok éléig 38 méter s így a lejtőnek kétszerese. A megmért pontnál vannak alacsonyabb, de magasabb fekvésű pontok is, így pl. délen és délnyugaton szembetűnőleg emel-kedettebb a térség s így a fentebbi méretek csupán átlagos számok gyanánt szerepelhetnek.

A Ring belseje sík s oly erősen tojásdad kerületű idom, melynek hossz tengelye északnyugatról délkeletre mintegy 2 — és kisebb tengelye délnyugatról északkeletre valamivel több mint egy kilométerre nyúlik; terjedelme tehát hozzávetőleg 353 kat. hold, mi 203 hektárnak felel meg. Térfogata tehát oly te-kintélyes, hogy az idáig ismert avar gyűrűk közül csak a két akkora temes-zsadányi múlja felül. Meg kell azonban jegyez-nünk, hogy a szentannai határban levő eme Ringnek csak ezen — úgy látszik, belső — gyűrűjét ismerjük.

Az avar Ringeeknek egyik legjellemzőbb sajátága, a föld-beégetés, itt sem hiányzik. Már a vasúti pályatest készítésekor eszközölt kettős átvágásnál is feltűnt, hogy a sáncz töltésének külső burkolatát égetett föld képezi, melynek vastagságát 50—60 cm-re tehetni. E réteget a több mint egy ezredév alatt ki tudja hányszor ismételt szántások stb. lassankint elkop-

tatták ugyan; mindamellett több helyütt, nevezetesen az említett átmetszéseknél, ma is szembeszökők azok, másutt pedig jókora égett föld rögöket gyűjthetünk. Egy ilyen darab nagyon jellegzetes arra nézve, mily roppant tüzet kellett kiállnia a rőzsével borított földrétegnek; a bemutatott példány tökéletesen megegyez a zsadányi Ringben talált röggel és csak erősebb égetése s könnyebbsege által különbözik a mindjárt említendő és szintén a szentannai határban levő Papok halmán talált példánytól, mely vassalakfélét többé nem mutat fel.

De nemcsak rögöket, hanem edénydarabokat is találnak a karánban. Márton István vasúti ör állítása szerint ő, helylyelközzel négy lábra is leásván, ily töredékeket, kivált a sánczok mentén, igen gyakran talált. Ezeknek összegyűjtését megígérvén, remélem, hogy nem csupán az itt bemutatott szép, de a hosszas kocsizás következtében három darabra tört rög, hanem az összeszedendő töredékek is földeríteni segítenek majd a homályt, mely az avarok múltját Pulszky Ferencz s mások buzgósa mellett is még folytonosan fedi.

Csupán ezen leleteknek pontos gyűjtése, megfigyelése, tanulmányozása s más vidékek leleteivel való összevetése által lehetne írni oly törvénykönyvet, melynek nyomán egyes tárgyak avar voltát s ezzel a fejlődés fokát kellően megállapítani lehetne. Mert ha pl. újabban a Lipp Vilmos által föltárt keszthelyi avar sírok s a még korábban ismeretes kunágotai, szentendrei és ozorai leletek nem egy tekintetben alkalmasak is arra, hogy az avar-kánonok némely paragraphusát szerkeszteni lehessen belőlük, arra bizonyosan kevesek, hogy általános törvényeket vonjunk el belőlük. A codificálást az adatok szorgalmas gyűjtésének kell megelőznie s e részben most már mellőzhetetlen Aradvármegyének régiségekben amúgy is gazdag területe, hol — egyebek közt — az avar korszaknak nevezetes emlékeit sem nélkülözzük.

Maga a nép csak «Die Schanzen» név alatt ismeri e karánt s ha műveltebb emberek még korábban Ringnek hívták is azt, elnevezésök jogosságát csakis a sánc alakjában s nem egyúttal annak alkotása természetében keresték. Csupán arra hívatkoztak, hogy e helyütt — talán parittyákban használt — égetett veres golyócskákat találtak; s arra, hogy a földhányás keleti részén, az ú. n. földvárban, néhány évtized

előtt az ásatások üto és vágó vasfegyvereket hoztak napfényre. Hova lettek ezek — részemről, nem tudom megmondani; ha megvolnának, igen nevezetes adalékul szolgálnának és pedig talán a sánczolatok korára nézve is, kivált ha való, hogy pénzek kíséretében fordultak elő. A mint a szomszédmegyei kunágotai avar leletnek egyik legfontosabb részét épen Justinianus (527—565) aranya teszi, úgy a szentannai Ringnél is nagyobb gondot kellene ezentúl fordítanunk az esetleges pénzleletekre nézve. Némileg tájékoztathatnák ezek a kutatót, mennyiben állhat meg azon újabb s épen nem valószínűtlen föltevés, hogy «a vidékünkön mai napig látható avar árkok akkor készültek, mikor Nagy Károly már a dunántúli avarok ura lön.» Hogy valamikor több pénzt s talán, mint ez Kunágótán is történt, egyéb fajta kincset is találtak e Ringbelsejében, azon homályosan hangzó tudósításból lehet sejteni, hogy pár évtized előtt állítólag Törökországból jött néhány ember kért és nyert engedélyt az itten való ásatásra. Mint mondták, ők valamely világosi pasának iderejtett kincseit kutatták. Ha ez tény s nevezetesen ha csakugyan Törökországból kerültek ide azon egyének és csakugyan írott emlék útásítása nyomán keresték föl ezt a helyet, úgy arra kellene következtetnünk, hogy avar Ringünket már a hódoltság idejében lelethely gyanánt ismerték.

A most említett avar Ring, a katonai térkép szerint, az ész. szélességnek $46^{\circ} 18' 30''$ -tól a $46^{\circ} 19'$ -e és a keleti hosszúságnak $39^{\circ} 6' 7''$ -tól a $39^{\circ} 7' 50''$ -e alatt fekszik; nyugaton Pusztá-Tövisgyház délen és keleten Pusztá-Szelistyera határok vele; a földvári pusztá ezen Szelistyerától odább dél-keletre esik.

Ezen Ringhez odább észak-északnyugatra légvonalban $5\frac{1}{2}$ kilométer távolságra szintén a szentannai határban egy másik avartelep van, az ú. n. Papok halma. — A légvonal mentében számított utat azonban nem tehetjük meg. A Ring ék-i részén elhelyezett háromszögelési pontból a szentanna-zimándi országúton ék-re majd egy kilométert kell tennünk, hogy a nyugati irányban csapó dülőúton mintegy 4 kilométert menve, a tövisgyházi szőlőn át az arad-zimándi országútra érjünk. Ezen észak-északkeletre $4\frac{1}{2}$ kilométerre találjuk a vásárhelyi csárdát, melynél jobbra, vagyis keletre a Kurticsról Szent-Anna

felé vezető dülő úton körülbelül egy kilométerre jobboldalt tekintélyes sánczokkal övezett s már a zimándi országuátról is kivehető dombot látunk. Ez a «Papok halma». Nevét birtokosaitól, a Bibics Jakab aradi alispán és neje, Tomján Margit által Szent Annán 1750. nov. 23-án letelepített kegyesrendiektől vette. Zárda sohasem volt e halmon. S alig érünk a dombra, az úgy látszik, kincskeresők által ásott kisebb-nagyobb s részint befüvesedett, részint frisebb hányású gödrökben azonnal számos cserépdarabot s égetett földet pillantunk meg. Téglát keresve sem lehet találni s biztosra foghatjuk, hogy ha mégis előfordul, az csak véletlenül került oda. Itt is jó minőségű s az előbb említett Ringben látottnál tömörebb égetésű rögök képezik a különben jobbadán már lehordott, ez idő szerint azonban nem szántott domb felső rétegét. A magammal mutatványul hozott rög sokkal egyenletesebben van égetve, mint a földvári, melynél súlyosabb is; és — a mi műveltség-történeti tekintetben fontos — nem rözsével, hanem szalmával van égetve; legalább az árpaszalma szövete egész tisztán mutatkozik példányunkon, úgy, a hogy az akkor még nedves agyagba benyomult, hogy az erős kiégetés után csak helye maradjon.

Ezen rögök, következetesen fordulnak elő a domb minden oldalán, kivéve annak csúcsát, maguk is élénken bizonyítják, hogy a Papok halma voltaképp a földvári avar gyűrűnek mintegy előretolt őrhelye. A mintegy 3—4 méter magas köralakú domb átmérője 27 méter, kerülete tehát körülbelül 85 méter s területe $572\frac{1}{2}$ m². A környező s részben vízzel borított sáncz belső lejtősege 16 méter; maga az árok lenn 11 s fenn nem kevesebb, mint 48 m. széles. Az ezen sánczon kívül eső és az egész földhányást környező töltés alapja 27, koronája $6\frac{1}{2}$ és magassága mintegy 1 méter.

Az egész halom nyugat felé mintegy 1·3 kilométerre van a katonai háromszögeléseknek középső alappontjától s metszi k-i hosszúságnak $39^{\circ} 6' 50''$ -e s az északi szélesség $46^{\circ} 20' 20''$ -e. Ezt könnyebb tájékozásúl azoknak kedvéért említem föl, kik pusztán a térkép segítségével akarnák fölkeresni e helyet. S azok, kik az avar emlékek gyűjtésére vállalkoznak, hogy azokkal a civilisationnak — Pulszky szerint — igen alacsony turáni fokán álló nép múltját világosabbá te-

gyék, nem is mellőzhetik egyszerűen e telepet; és pedig annyival kevésbbé, mert az égetett föld társaságában, mint az előbb említett Ringnél, itt is egyszerű turkálásoknál is számos edénydarabot találunk. Az első, a mit fölvettem, egy szabadkézzel készült, sajátságos alakú s a mintát töredékben is jól sejtető, sajátságos idomú tányér volt, melynek fölakasztására két lyuk szolgált. Szomszédságában csücskökkel ellátott, tehát már czifrázott, barnán égetett két edénytöredék, egy jókora kannafül, egy már vörösösre égetett fazék alsó része, egy fekete tányéralj, egy merítő és számos hol finomabb, hol durvább kidolgozású más edény cserépdarabja hevert. Hasonló leletek máshol sem ritkák ugyan és pedig megyénkben sem s a percznyi ott időzés után gyűjtött edények, kivéve talán a tányért, amazokétól eltérő mintákat stb. sem mutatnak; azon körülménynél fogva azonban, hogy avar építményü dombról valók, mindenesetre megérdemlik az avarkor kutatóinak figyelmét.

A vásárhelyi csárdánál ismét kiértvén a zimándi országra, Simándra menet a csárdához mintegy 3 kilométerre körülbelül a Debreczentől való 168 kilométernyi távolságot jelző oszloppal szemben az úttól balra mintegy 20—30 méterre, az úttól újabb keskeny töltés, néhol pedig természetes mélyedés által elválasztva meglehetősen állapotban levő sánczolatra akadunk. Ezt a magyarok Ördögárkának, a románok pedig Trajánának nevezik. A mondott helyen foganatosított mérés szerint a töltés alapja 12, koronája $2\frac{1}{2}$, magassága 0·8—1 s lejtője körülbelül 5 méter. Lejtősege különben Dácia- és Pannoniafelé egyforma. A sáncz szélességét ugyan nem lehetett megmérni, mert ha helyenkint jól láthatni is a töltést, az, különösen a réteken már jócskán le van lapúlva; azonban egészben véve megfelel az a szokott méreteknak.

Ezen Ördögárka valószínűleg egy azzal, mely Magyarországnak Rómer Flóris által 1877-ben rajzolt régészeti térképen Monostor, Pécska, Arad, Zimánd, Kurtics, Simánd, Székudvar és Sarkad irányában van feltüntetve. S ugyanezen Ördögárok lehet az, melynek folytatását a kisjenei uradalom Livada nevű pusztáján láthatni, honnan az avaroknak ezen óriási műve Biharvármegyébe csap át s egyebek közt Geszten épen Tisza Kálmán parkját metszi keresztül. Meg kell jegyeznem, hogy a szintén megyénkben levő livadai töltés alapja már csak

8½ méter magasságát azonban átlag ott is bátran lehet 1 méterre tenni.

A Papok halmának közelében az Ördögárka egy darabon párhuzamosan halad a simándi országgal; Török Béla úr szerint látni lehet nyomait a Simándtól nyugatra eső részen is; maga Simánd ismeretes őstörténeti és római, török, továbbá magyar középkorbeli lelethely, mint ezt épen Török Béla úrnak nagybecsű s most hazafiasan az aradi lyceum számára felajánlott becses gyűjteménye igen kényelmesen megítélhetővé teszi, Zimánd felé idáig nem sikerült kimutatni a sáncz irányát. Simándtól Zimándra menve, a 178-ik kilométerjelző táján az országúttól balra 50 lépésre a falu északi részén a földvári pusztára vivő dülőút jobb oldalán egy, a vasútról is kényelmesen látható domb van, mely — a Papok halmának példájára — ép úgy lehetett az avar határtöltésnek őrállomása, mint a zimándi vasúti állomástól délnyugatra az arad-simándi országút és a vasút által képezett szögletben levő halom, melynek felső rétegeiből már számos præhistoricus cserépdarab, oldalából pedig, melyet valaha a Maros mosott, sok jó kavics és homok került ki. Ezen helyeknek avar eredetéről azonban semmiféle bizonyítékunk sincs s hiában tekintünk szét e dombról, fürkésző szemeink nem vehetik észre a simándi határban megpillantott Ördögárkának folytatását. Ez iránynak az egész vármegye területén való pontos kijelölése szakosztályunk kötelességei közé tartoznék.

Ezen Ördögárka nyugatról várható támadások ellen védelmezte a zsadányi és szentannai avar Ringeket. Keleten az avarok azon római sánczokat használták föl védelmül, melyek Rómer említett térképe szerint:

1. Alios, Kovaszincz, Világos, Zaránd, Szintye, Ágya és Miske,
2. Janova, Bencsik, Keszincz, Ujfalu, Ternova, Sikula és Inárd stb.,
3. Dúd, Lugozó, Járkos és Repszeg s
4. Bököny, Boros-Sebes, Árkos határában vonulnak el.

Ezen irányvonalak több pontját volt ugyan alkalmam látni; ezúttal azonban egyszerűen csak azt kívánom kiemelni, hogy mindezen sánczok a Ringektől keletre vonulnak el s hogy kétségtelenül római eredetűek.

Ha a sz.-annai nagyobb Ringet a zsadányi avar Ringgel összekötjük, légvonalban olyan északkeletről délnyugatra menő, mintegy 51 km. hosszú vonalat nyerünk, mely a két Zimánd, Fakert, Sz.-Leányfalva, Mikalaka, Kis-Szent-Miklós, Ság (Segenthau) és Szécsány irányában megy el. A zsadányi Ringhez az Ördögárka Knéznél van legközelebb, t. i. mintegy 15 kilométerre; a szent-annaira nézve nem állapíthatjuk ezt meg hasonló biztonsággal; a simándi részlet irányát véve azonban alapul, e távolságot nyugat felé nem tehetjük többre 7—8 kilométernél. A keleti oldalon az Ördögárkával némileg párhuzamosan vonuló első római sáncz Zsadánytól ismét körülbelül 15 kilométerre van s ennek kovaszincz-világos-zarándi állítólagos folytatása szintén 12—15 kilométerre lehet a szentannai Ringtől. Ekként az Ördögárka és az első római sáncz által közrefogott s kelet felé még más három római sáncz által védett területszalag szélessége 20 és 30 kilométer közt váltakozhatott; s ezen belső vonal védelemképességének emelésére szolgált úgy a zsadányi, mint az ennél jelenleg jóval kisebbnek látszó szent-annai Ring is. A szent-annai Papok halma azt látszanék bizonyítani, hogy nyugat felől a Nagy Károly idejében a dunántúli részt elfoglaló frankok eshetőleges támadása ellen mindig készletben állottak, s a frankok különben sem egyszer csaptak be a Duna-Tisza közére; kelet felől pedig a régi Dácziában elhatalmasodni kezdő szlávok ellen ügyekeztek védekezni, miben nagy segítségökre voltak a római sánczok, melyeknek mélyebb árkai különben is a dácziái oldal felé estek.

Az így határolt szalagot jobbadán rengeteg erdők fedték. Aradmegye címerének felső harmadában ezüst mezőben két vörös oroszlán egy gyökerestől kiszakított szilfát tart; s e szilfa egészen a legújabb időkig azon helyen állt, hol a szent-anna-világosi út Galsa felé kiágazik. Az ott levő kútnál nyoma most is látszik valamennyire. A nép az «Ulm» alatt kiválóan e fát értette. A múlt század végén pedig arról volt nevezetes Szent-Anna, hogy lakosai a rothadó juhar- és szilfákban mesterségesen tenyészítették a gombákat. Aránylag nem oly rég történt, hogy a kincstár e hatalmas erdőségeket föláldozta a földművelés érdekeinek. Az avarokban tehát őserdők keríthették e Ringet s hogy a lakosok a már Aradmegyében mindig egyre ritkuló szarvasokat is kergették, arra hamarjában a papok-

halmái agancslelet sem volna rossz példának. — Fájok tehát elég volt s a szentannai nagyobb Ring töltéseinek készítésénél csakugyan fát és rőzsét használtak a föld beégetésére; annál feltűnőbb, hogy a Papok halmánál kalászos növények szalmáját használták föl e célra. Azon környéken tehát földművelést kellett üzniök, mit különben is megerősít egy Adalbert nevű, az avarok ellen Nagy Károly seregében harczolt szemtanúnak tudósítása. Ő így írja le az avar Ringeket;

«Egy-egy kerítés akkora vala, mekkora távolság van Turicum (Zürich) és Constantia közt. Tölgy-, bükk- vagy fenyűczölöpök közt húsz láb széles és húsz láb magas töltés kőből és agyagból s tartós gyeppel beburkolva. A kerítésen belül a falvak és lakások úgy valának elhelyezve, hogy egyiktől a másikig elhallott az emberi szó. A kivíthatatlan kőfalakon pedig, szemközt az épületekkel, kapuk valának, a melyeken kívülről befelé s belülről kifelé járhattak. A második kerítéstől, mely egyébiránt úgy volt építve, mint az első, tíz német, vagy negyven olasz mértföldnyire vala a harmadik s így tovább egész a kilenczedikig, ámbár mind nem egyenlő nagyságúak. A kerítések között is a birtokok és lakások mindenfelé úgy el valának rendezve, hogy trombitaszóval adhattak jelentést egymásnak.»

Ezen leírásnak, melynek legalább is van annyi becse, mint egy-egy régibb keletű obsitosunknak elbeszélése Taljánországról, nem egy vonása illik a mi Ring-rendszerünkre. A Zürich és Constanz közti távolság csak 10 kilométerrel nagyobb, mint a Szent-Anna és Zsadány közt levő. Tölgy- és bükkczölöpök bőven kerülhettek a szomszéd erdőségekből. A mai méretek nem mondanak ellent az Adalbert által adottaknak. A kő és- agyagtöltés alatt természetesen itt is beégetett földet kell értenünk, mert hiszen Alföldünkön honnan vették volna a követ az avarok? — A kerítésen belül itt is nagy számmal voltak a falvak. Például a zsadányi Ring közvetlen közelében Szécsány, Murány, Zsadány, Cserényegyháza (most Csernegyháza), Karány (most Mercydorf) és Hodony. S tekintve, hogy a fennmaradt három avar név: a Khagán, Baján és Sodán szintén *-án-on*, lágyítva ma *-ány-on* végződik, a zsadányi avartelepek ismertetője, Péch József, ezeket avar helyneveknek, az *-ányt*, *-ényt* pedig oly avar ragnak tartja, melynek a gyökszó-

hoz való kapcsolásával képezték a helyneveket. Ötlekép legyen megemlítve, a mi szentannai Ringünk közelében is találunk Zimánd, Simánd, Varsánd, Zaránd nevű helyneveket, hol az -ándnak mindenesetre van ugyan jelentősége, ha talán nem is avar értelemben. Talán kisebb kerített helyhez tartozó falvat jelelt, míg az -án, -én előkelőbb helyre vonatkozhatott, Zsádány különben is nagyobb Ring lévén. Azonban jó lesz távoznom a szószármaztatás sikamlós talajáról. Inkább azt a tényt említem föl, hogy az Ördögárka és az első római sáncz közt számos őskori telep van, mint ezt idáig is több lelet tanúsítja. Ha nem hanyagoljuk el régiségeink ügyét — s hogy el ne hanyagoljuk, arról az aradi Kölcsey-egyesületnek is kell tennie — e tekintetben újabb és újabb bizonyságokra fogunk akadni. Azonban a meglevők is elég érthetően tanuskodnak a mellett, hogy e földön — az erdők tisztásain, az akkor idább északra kanyargó Maros partjain élet volt már akkor is és hogy az avarok az itt nagyjából ismertetett Ringben nemcsak rablott vagyont, hanem tűzhelyet és fekvő birtokot is védelmeztek.

Dr. Márki Sándor.

AQUINCUMI SÍRVERS.

A ki a római halottas föliratokat végig nézte, tudja, hogy a régiek a «de mortuis nil nisi bene» szabályát nemcsak a laudatio funebris alkalmával követték, de a dicsérő positivust és a túlzó superlativust minden változataiban a sírköveken is megtartották.*

Olykor azonban még a rendes magasztaló formulák se elégítették ki a szomorkodó férjt vagy feleséget, néha a túlélő csak úgy vigasztalhatja magát, hogy a boldogúlt életrajzát véseti kőbe, sőt olykor-olykor a nagy veszteség fölötti bánatában — csak úgy mint néha mai nap — versekben örökíti meg fájalmát.

* T(itulum) B(ene) M(erenti) P(osuit) állandó formula; conjugi, fratri, patri, matri pientissimo (æ) igen gyakori phrasis.

Pannoniai emlékeink közt már többször akadtunk ily verses epitaphiumokra.* Átalában nem épen kedvező színben tüntetik föl a provinciális verselők költői képességét, de a versek legtöbbször hol tartalmuknál fogva, hol nyelvük miatt bírnak érdekekkel.

Legújabbán az eddig ismert pannoniai sírversek száma egy érdekes dicshölteménynyel nőtt meg. A múlt 1881. évi december 1-én akadtunk Aelia Sabina asszony sírládájára egy aquincumi temetőben, mely az ó-budai Filatori-töltésre igényelt földtömeg ásatása alkalmával színre került. E temetőben negyvennél több sír, sok érdekes föliratos emlék, dombozmű, sarkophag, falmaradvány és sok apróság jutalmazta fáradságunkat, melyet majd három hónapig reá fordítottunk.

A legérdekesebb leletekhez tartozott egy kölada, mely földél nélkül nyitva hevert és színig földdel volt megtöltve; még régi időben rabolták el a mi benne volt, de érintetlen maradt a homlokoldalba vésett kilenczsoros fölirat. A sírládát a többi leletekkel együtt a n. múzeumba szállíttattam; most ott díszlik az érdekes emlék az intézet első udvarán:

Fölirata így szól:

- 1 CLAVSA IACET LAPIDI CONIUNX PIA CARA SABINA
- 2 ARTIBVS EDOCTA SVPERABAT SOLA MARITV
- 3 M VOX EI GRATA FVIT PVISABAT POLLICE CORDAS
- 4 SET GITO RAPTA SILPI TIRDINOS DVXERAT ANNOS HE
- 5 V MALE QVINQVE MINVS SET PLVS TRES MESES HABEBAT
- 6 BIS SEPTEMQVE DIES VIXIT HEC IPSA SVPERSTES SPECTATA IN PO
- 7 PVLO HYDRAVIIIGRATA REGEBAT SIS FELIX QVICVMQVE LEGESTE
- 8 NVMINA SERVENT ET PIA VOCE CANE AELIA SABINA VALE T· AELI
VSTVS
- 9 HYDRAVIARIVS SALARIARIVS LEG II AD CONIVGI FACIENDVM
CVRAVIT

Olvasása igen könnyű:

- 1 Clausa jacet lapidi(e) coniunx pia cara Sabina |
- 2 Artibus edocta superabat sola marito
- 3 m | vox ei(us) grata fuit puisabat (pulsabat) pollice cordas |
- 4 set cito rapta silpi (Thewrewk: ** silet) tirdinos duxerat annos | he-
- 5 u male quinque minus set plus tres meses habebat |
- 6 bis septemque dies vixit hec ipsa superstes | spectata in po-
- 7 pulo Hydravii grata regebat | sis felix quicumque leges te
- 8 numina servant | et pia voce cane Aelia Sabina vale | T(itus) Ael(ius) Justus
- 9 Hydraviarius salariarius leg II ad (jutrícis) coniugi faciendum curavit.

* Abel Jenő összegyűjtötte őket a Philol. Közöny 1879. évi folyamában.

** A Philol. Köz. VI. 894. lapján.

A fölírat subscriptiojából (8, 9.) megtudjuk, hogy Titus Aelius Hydraviarius a II. legio adjutrix katonája feleségének állította az emléket. Hydraviarius neve a versbe nem volt beléilleszthető, tehát Hydraviusra rövidítette (7) a költő.

H. állásra nézve elbocsátott katona volt, a ki tovább szolgált, és már nem zsoldot (stipendium), de tiszteletdíját (salarium) húzott, innen a salariarius név.*

Felesége Aelia Sabina (1., 8.) a kitűnő nő mintaképe lehetett, mert az egyetlen Sabina (sola 2.) a művészetekben járatos volt és férjét fölülmúlta; kedves hangja volt és pengette a lantot. Azonfelül jó háziasszonynak vallja a vers, a ki H. házáat tekintélylyel és nyájassággal kormányozta. Korát egész pontossággal ügyesen versbe szedte a költő: Aelia Sabina 25 évig, három hónapig és 14 napig élt.

Verselési ügyessége azonban néha cserben hagyta a költőt. Némely helyütt oly szabadságot engedett magának, mely nem könnyen nézhető el. Hosszúra nyújtja egy nőnemű nominativus végtagját (edocta 2.); elhagyja a genitivusi végzetet (ei ejus helyett 3.), és rövidre fog egy hosszú tőszót (silet 4., cane 8.), kedve szerint helytelenül veti át a hangsúlyt más szótagra (Sabina 8.) s. i. t. Néhány hiba a szövegben nyilván a véső rovására megyen; mindjárt kezdetben (1. sor) lapidi áll lapide helyett; gito cito helyett (4. sor).

A 3. sorbeli puisabat (pulsabat helyett) is könnyen igazítható helyre. Más hibát, SILPIT-t nehezebb volt helyreütni. Alig lehet azonban kétség, hogy dr. Thewrewk Emil correcturája — silet — helyes; mert két betűre szorítja a tévedést és teljesen megfelelő értelmet ad. Nyelvbeli és írásbeli sajátságok, melyekről nem tudjuk, a verselőtől vagy a lapidától származnak-e: coniunx (1.), tirdinos (4.), set (4., 5.), meses (5.), hec (6.)

Két ízben a költő némi kételyt hagy fön az iránt, mikép értsük szavait. Nem tudjuk «superabat sola maritum» azt jelentí-e, hogy csak Sabina múlta-e fölül a férjét (énekben és lantban) vagy inkább úgy kell-e fölfogni, hogy «ő az egyetlen» múlta fölül és pedig nemcsak őt, de minden mást is. Ez utóbbi fölfogáshoz csatlakoztam. Egy más kifejezés is homályos.

* Lsd. Momsen Ephemeris Epigr. II. 876. 887.

Kétséges, hogy mit jelentsen «*hec ipsa superstes*» az itt adott összefüggésben. Vajjon a korhatározásra vonatkozik, a hová a versbeli összefüggés utasítja? Talán a költői szabadság tekintetbevételével úgy értendő, hogy 14 napig élt, de ez az egy, (az utolsó) fönmaradt? Akkor Sabina a tizennegyedik nap reggelén halt volna meg. Vagy talán, szintén tágkörű, költői röptű szabadságot engedvén a verselőnek, Sabina emlékére értendő a «*superstes*» és *anthithesis* gyanánt állítatik, hogy csak 25 évig 3 hónapig 14 napig élt ugyan, de «ő maga» (*hæc ipsa*) «túleli» teste korát? Részemről az utóbbi magyarázatot elfogadhatóbbnak vélem; mert — bár époly homályosan van kifejezve, mint az előbb conjecturált gondolat — nem tételez föl grammatikai helytelenséget.

Az *arca* hajdan nem volt föld alatt, miként most találtuk, de a sírkertben minden arra járó láthatta a jámbor Hydraviarius költségén állított kegyeletes emléket. Gyakori szokás szerint üdvözli tehát a vándort, kivel neje erényeit az előbbi sorokban bámultatta «légy boldog bárki légy, a ki ezeket olvasod és óvjanak meg az istenek.» Egyúttal azt is kívánja tőlünk, hogy jó római szokás szerint búcsúztassuk kedves feleségét «kiálts jámbor hanggal: Isten veled Aelia Sabina.»

Megteszszük, de azzal a megjegyzéssel, hogy a férj ez esetben legalább a philologusokat inkább fogja érdekelni mint felesége, bár «kitünő művésznő» volt. Aelia Sabina oly közönséges név, hogy csak pannoniai föliratokban is háromszor találkozunk vele (*Corpus Inscr.* III. 3557, 4073, 4379); ellenben eddig teljesen ismeretlen a vízi madarak után elnevezett görögös Hydraviarius neve. Nyilván az Aquincumban székelő II. legio valamely keleti csapatjából származott ide és miután itt végig szolgálta 25 stipendiumát, idevaló asszonyt vett feleségül. Ez *combinatio*, melyet némi joggal állíthatunk föl az igénytelen katonára, de költői érzelmű hálás férj verseiből.

A sírláda (s így a két érdekelt személy) korának megállapítására biztos régészeti támpontjaink nincsenek. Csak annyit tudunk, hogy a sírtemető, melyből az *arca*-t kiástuk, még a negyedik század végső évtizedeiben is sírkertnek szolgált és hogy a legtöbb itt talált sír kora e századig vezethető le. A mennyire ez idő szerint a betük idoma után ítélnünk, az írás gondatlansága, kuszáltsága is a negyedik századra utalna, még inkább

tanuskodhatnak ez időhatározás mellett a nyelvbéli hibák és sajátságok. Vajjon nem kell-e azonban érettök inkább a katonát vagy a vidéki köfaragót vádolni, döntsék el társaink, a philologusok, kiknek Hydraviarius költeményét szíves figyelmébe ajánlom.

Hampel József.

DASIUS BECSÜLETBELI BOCSÁTVÁNYA.

A római legiók segédcsoportjaiban szolgáló katonák rendszerint huszonötévi szolgálat után hagyták oda a katonai köteleket és ekkor polgárságot nyertek, római házasság jogát kapták és legtöbbször a császári tartományokban telepítették meg.

Császári törvény szokott a veteranusokról esetről esetre intézkedni, mely ércztáblába vésve a római Capitolium bizonyos helyén annak rendje szerint közhirrre tétetett.

A római közjog évszázadokon át következetesen bizonyos formát állapított meg e törvényekre, melyet jól ismerünk.¹ A törvény a császár nevének és címeinek pontos felsorolása után említi a csapatokat, melyekből katonák elbocsáttattak, megmondja, hogy a csapatok ki alatt és hol szolgáltak, hol vannak állomásozva, végül egyenként névszerint sorolja föl a szabadonbocsájtottak lajstromát.

A katonáknak a honesta missiótól kezdve ezen lex adta meg egész polgári létezésükre a jogi alapot és azért gondoskodniok kellett, hogy midőn a tartományi gyarmatvárosokban megjelentek, a törvény hiteles másolatával igazolják magukat.

Évszázadok folyamában ezer meg ezer katona kapott ily érczbe véselt becsületbeli bocsátványt; mégis aránylag fölötte csekély számmal maradtak reánk. Ez időszerint az egész római világkörből nem ismerünk többet, mint 73 példányt s ezek közt is sok a csonka. E számban Pannoniának elég tekintélyes szerepe jut. Ez ideig e tartományban 13-at leltek, s ezekből a

- n. muzeumban van öt egész és négy csonka példány. Mikor

¹ Mommsen legkimerítőbben értekezik róla a Corpus Inscr. III. kötetében.

Rómer a muzeumi föliratokról nagy művét írta, csak hatot tehetett közzé.² Az utóbbi évtizedben különös szerencse kedvezett; kaptunk két csonka táblácskát³ és a folyó évi juliusban egy négy darabra tört, de különben teljes okmány járult az eddigiekhez.

A két bronztábla közepe táján ketté van törve s egyik sarkán csonka. Mikor egy helybeli kereskedő útján kézhez vettük, a ki pozsonyi kereskedőtől vette volt meg, mészkéreg borította a fölületet, mi arra mutat, hogy a táblák talán valamely régi épület maradványai között heverték, míg napjainkban ismét színre kerültek.

Okmányunk az első századbéli ily okmányokkal nagyságra és alakra megegyezik. Hossza 19.3 cm., szélessége 15.2 cm.; az írás jellege a külső lapon csínos és tiszta, csínos keret szegélyzi a szélét, a belső lapon kevésbé gondos az írás.

A szöveg így szól:

Az első tábla külső lapján:

IMP · CAESAR · DIVI · VES · PASIANI · F DOMITIANVS •
 AVGVSTVS · GERMANICVS · PONTIFEXMAXIMVS
 TRIBVNIC · POTESTAT · III · IMP · VII · P · PCOS · X
 EQVITIBVS · ET · PEDITIBVS · QVIMILITANT · INALIS
 5 QVINQVE ET · COHORTIBVS · DECEM · ET · TRIBVS · QVAE
 APPELLANTVR · I · CIVIVM · ROMANORVMETI · ET · II
 ARVACORVM · ET · FRONTONIANA · ET · SILIANA
 ET · I · NORICORVM · ET · I · BRITANNICA · ET · I · MON
 TANORVM · ET · I · LVSITANORVM · ET · I ET · I · ET · II.
 10 ALPINORVM · ET · II H ISPANORVM · ET · III · THRACVM
 ET · V · GALLORVM · ETVCALLAECORVM · LVCENSI
 VM · ET · VI · THRACVM · ET · VIII · RAETORVM · ET ·
 SVNT · IN PANNONIA · SVB · L · FVNISVLANOVI
 TONIANOQVIQVINAET VICENA · STIPENDIA AVT
 15 PLVRA · MERVERANT · QVORVM · NOMINA · SVB

² Legújabbán összegyűjtötte Mommsen a Corpus Inscr. III. kötetében és folytatólag az Ephemeris epigraphia II. és IV. köteteiben.

³ A muzeumban őrzött, általa közzétett hét okmány következő: (N. Muzeum föliratok Emlékei 1873, 100—108. ll.) 1. Véturioé Vespasianustól 74. május 21-ikéről, lelhelye Sikátor, Veszprém. 1832. — 2. Frontoé Domitianustól 85. sept. 5., lelhelye Beleg, Somogy. 1840. — 3. P. Insteiusé Trajanustól 98 Kr. v. februarius 20, lelhelye Felső-Nána, Tolna. 1870. — 4. Ambirenusé Trajanustól 105. május 13, lelhelye ismeretlen. — 5. Ulpius Biauxcoé Antoninus piustól 145—160. decz. 27, Alsó-Szent-Iván, Fehérm. 1830. — 6. Biauxco társáé 145—160. decz. 27. Adony, Fehérm. 1839. — 7. Barsimsoé Antonius piustól 157 (?) decz. 23, Zuppa, Krassó. 1851.

SCRIPTA · SVNT · IPSIS · LIBERIS · POSTERISQVEEORVM
 CIVITATEM · DEDIT · ET · CONVBIVM · CVM VXORIBVS
 QVAS TVNC HABVISSENT · CVM · EST · CIVITASIIS · DATA
 AVTSI QVI CAELIBES · ESSENT · CVM · IIS · QVAS · POSTEA
 20 DVXISSENT DVMTAXAT · SINGVLI · SINGVLAS
 A D · III · NONAS · SEPT
 C · TVLLIO CAPITONE POMPONIANO · PLOTIOFIRMO
 C · CORNELIO · GALLICANO · COS
 COHORT · I · MONTANORVM · CVI PRAEST
 25 NIPIVS AQVILA
 PEDITI
 DASIO DASENTIS F DALMAT
 DESCRIPTVM · ETRECOGNITVM · EX TABVL A AENEA
 QVAE · FIXA · EST ROMAE · INCAPITOLIO POST THE
 30 SARIVM VETEREM

A második tábla külső lapján :

P · ATINI	•	RVFI
Q · MUCI		AVGVSTALIS
C · LVCRETI		MODESTI
C · IVLI		CLEMENTIS
L · SESTI		MAXIMI
Q · IVNI	•	SYLLAE
P · CORNELI		VERECVNDI

Az első tábla belső lapján :

IMP CAESAR DIVI VESPASIANIFDOMITIANVS
 AVGVSTVS GERMANICVS PONTIFEX MAXIMVS
 TRIBVNIC POTESTAT III IMPVII P P COS X
 EQVITIBVS ET PEDITIBVS QVI MILITANT · IN ALIS
 5 QVINQVE ET COHORTIBVS DECEN ET TRIBVS
 QVAE APPELLANTVR I CIVIVM ROMANORVM
 ET I ETII ARVACORVM ETRFRONTONIANA ET SI
 LIANA ET INORICORVM ET I BRITANNICA ET I
 MONTANORVM ET I LVSITANORVM ET I ETIETH
 10 ALPINORVM ET II HISPANORVM ET III THRACVM
 ET V GALLORVM ET V CALLAECORVM LVCEN
 SIVM ET VI THRACVM ET VIII RAETORVM ET
 SVNT IN PANNOSVB L FVNISVLANOVET TONIA
 • NO QVI QVINA ET VICENA STIPENDIA •

A második tábla belső lapján :

• AVT · PLVRA MERVERANT QVORVM NO
 MINA SVBSCRIPT A SVNT · IPSISLIBER IS POS
 TERISQVE · EORVMC · IVITATEM DEDITETCONV
 BIVM · CVM VXORIBVS QVASTVNC HABVIS

5 SENT · CVM · EST CIVITAS IIS DATA AVTSI QVI
 CAELIBES ESSENT CVM IIS QVAS POSTEA · DV
 XISSENT · DVMTAXAT SINGVLI SINGVLAS
 A D III NONAS SEPT
 C TVLLIO CAPITONE POMPONIANO PLOTIOFIRMO
 10 C CORNELIO GALLICANO COS
 COHORT · I · MONTANORVM CVI PRAEST
 NIPIVS AQVILA
 PEDITI
 DASIO DASENT · IS DALMAT
 DESCRIPTVM ET RECOGNITVM EX TABVLAAE
 NEA QVAE FIXA EST ROMAE IN CAPITOLIO

Imp(erator) Cæsar Divi Vespasiani f(ilius) Domitianus augustus germanicus pontifex maximus tribunic(ia) potestat(e) III. imp(erator) VII. p(ater) p(atriæ) c(on)s-(ul) x.

Equitibus et peditibus qui militant in alis quinque et cohortibus decem et tribus quæ appellantur I. civium Romanorum et I. et II. Arvacorum et Frontoniana et Siliana et I. Noricorum et I. Britannica et I. Montanorum et I. Lusitanorum et I. et I. et II. Alpinorum et II. Hispanorum et III. Thracum et V. Gallorum et V. Gallæcorum Lucentium et VI. Thracum et VIII. Rætorum et sunt in Pannonia sub L(ucio) Funisulano Vettoniano qui quina et vicena stipendia aut plura meruerant quorum nomina subscripta sunt.

Ipsis liberis posterisque eorum civitatem dedit et conubium cum uxoribus quas tunc habuissent cum est civitas iis data aut si qui cælibes essent cum iis quas postea duxissent dumtaxat singuli singulas

A(nte) d(iem) III. nonas Sept(embres)

C(aio) Tullio Capitone Pomponiano Plotio Firmo

C(aio) Cornelio Gallicano c(on)s(ulibus)

Cohort(i) I. Montanorum cui pra(e)est Nipius Aquila pediti Dasio Dasentis f(ilio) dalmat(o)

Descriptum et recognitum ex tabula ænea quæ fixa est

Romæ in Capitolio post thesarium veterem.

A külső lapon a tanúk nevei:

P(ublil) Atini Rufi; Q(uinti) Muci augustalis; C(ai) Lucreti Modesti; C(ai) Juli Clementis; L(ucii) Sesti Maximi; Q(uinti) Juni Syllae; P(ublil) Corneli Verecundi.

A császár, ki ez okmánynak alapúl szolgáló törvényt kiadta, Domitianus; itt említett czímeit egytől egyig számos egyéb föliratból ismerjük — többi közt az ő alatta kiállított belegi okmányból.⁴

Domitianus harmadik tribunatusa, hetedik imperiuma és x consulatusa a 84-ik esztendőben történt meg; így ezt az évet az okmány biztos datumául nyerjük és az alább (22 és 23-dik

⁴ Mindkettő Adonyból való. Az egyiken csak 3 tanú neve maradt meg, kiadta Rómer Arch. Köz. XI, 1., 38. l. A másik Lucilianus okmánya 216—247 (?)-ből, kiadtam az Arch. Értesítő XIII. k. 9—24. l., Mommsen sorozatában az előbbi LXV., az utóbbi LXXII. szám alatt van közzétéve.

sorban) megnevezett két consul működési éve is meg van állapítva.

A felsorolt öt ala és tizenhárom cohors névsorát (6—12-ik sor) az egy évvel későbbben kelt belegi okmányból majdnem teljesen ismertük. Ez utóbbi okmányban ugyanis hat lovas csapat van megnevezve, az itteni öt és egy hatodik, az ala prætorია. A cohorsok dolgában, a gyaloghadban egy év leforgása alatt lényegesebb változás történt. A 84-ik évi okmányban még ott van a cohors III Thracum, viszont a belegi (85-dik évi) diploma szerint a I Brittorum milliaria, II Asturum et Callæcorum és VII Breucorum tartoznak a pannoniai sereghez, melyek az előtte való évben még nincsenek megemlítve.

A tartományi csapatok megtoldása ez évben valószínűleg a quadok elleni hadi készülétekkel függ össze.⁵

Lucius Funisulanus Vettonianus (13, 14. sor) a pannoniai katonaság fővezére nem először lép elénk e diplomában. Vettonianus híres ember volt, a ki egy fölirat tanúsága szerint a római polgári és katonai hierarchia legmagasabb fokain már túl volt, mikor a császár e fontos tartomány kétes sorsát ő reá bízta.⁶ Pannoniai fővezérségét aránylag sokáig birta, a mi arra látszik utalni, hogy megfelelt; mennyi része volt a nyolczvanas években a quadok és dákok ellen vitt dicstelen háborúknak, nem ítélhetjük meg.

A császári törvény a szokásos jogokat adja a veteranusoknak (16—20. sor): maguk, fiaik és utódaik számára megkapják a római polgári jogot, eddigi asszonyaik törvényszerinti feleiségeik lesznek és nekik is megadatik a római polgárság joga, a kik még «legények köthetnek római házasságot», de mindegyiknek csak egy felesége lehet.

Következik az okmány kelte (21—23. sor). Meg van adva a nap — september 3-dika — és a két consul neve. Eddig a két consul közül csak az egyiknek ismertük nevét, azt sem teljesen, a másikat, Capitot pedig épen nem ismertük. A fastiban Gallicanus neve eddig 85-re volt jegyezve,⁷ most a két consult beiktathatjuk a maga helyére 84-re.

⁵ Corp. Inscr. III. k. Dipl. XII.

⁶ A tartományi sereg ez időbeli állományáról ld. Kenner Pannonia und Noricum 26. és 27. l.

⁷ Corp. Inscr. II. 4c13. szám.

A kelettel véget ér az általános törvény szövege; a mi ezentúl következik, csak a jelen okmány tulajdonosára vonatkozik. Megtudjuk, hogy ő a cohors I montanorumban szolgált, melynek kapitányát Nipius Aquilának hívták (24, 25. sor). Maga a tulajdonos Dasius gyalogos volt, Dases fia, dalmata származású.⁸

A végső négy sor az okmány hitelesítésére szolgál (28—30. sor); ez okmányt leírták és hitelesítették egy ércztábláról, mely Rómában a Capitoliumban a régi «thesarius» mögött függ.

E helyhatározási formula «post thesarium veterem» először tűnik föl ezúttal és azért magyarázatra szorúl. A thesarius szót szótárakban hiában keressük; valószínű, hogy a köznép nyelvében thensariusból lett thesarius; thensarius pedig nem lehet más, mint: a ki, vagy a mi a thensæ vagy tensæ-hez tartozik. Tensæ azon szertartásos kocsik neve, melyeken körjáratoknál a Capitoliumból a Circus maximusba vitték az istenek attributumait (exuviae). A kocsik elhelyezésére a Capitoliumon a Jupiter templom tözsomszédságában volt egy épület (ædes thensarium)⁹ s ez épület falát Vespasianus korában 60-ban okmánytárnak használták; ide szegezték a katonák részére kiadott privilegialis törvényeket. Ez esztendőből származik egy diploma, melynek aláírása így szól: in Capitol(io) ad latus sinist(rum) ædis then-sar(um) extrisecus.¹⁰ Idők folyamában a templom fala valószínűleg annyira megtelt ércztáblákkal, hogy a szomszédos épületekre alkalmazták, utóbb 84-ban a Minerva temploma közelében (?) lévő tér mögött helyezték el, talán a vár falán; innen a következő évben a Minerva templomra mentek által.¹¹ A várfal, Minerva templom és a Jupiter templom közötti tér lehetett az a tér, a hol valamikor, mielőtt a tensæ számára díszesebb épület épült, a kocsik (talán csak deszkafödél alatt) szabadon állottak; ez lehetett akkoriban a thensarius (locus) és midőn

⁸ Klein Fasti consulares 1881. 48. l.

⁹ Dasius és Dases elég gyakori nevek Pannoniában. Bato Dasentis és Dases explorator egy tatai fölíratban. Corp. Inscr. III. 4037. l.

¹⁰ Az ædes thensarumra vonatkozó adatokat összegyűjtötte Mommsen a Bulletin di Corrisp. Arch. 1845. 122 lapján és az Annali 1858. évf. 203. lapján, utánna Marquardt Röm. Privatalterthümer.

¹¹ Corp. Inscr. III. Dipl. II.

¹² A belegi okmány kibocsátása évében, 85-ben, már ott voltak a privilegialis törvények.

onnan máshová rakták a kocsikat, akkor is rajta maradhatott ez elnevezés, csakhog y ekkor már thensarius vetusnak nevezték. E föltevésről ítéljenek majd azon szakemberek, kik a római Capitolium helyrajzával különösebben foglalkoztak. Diplománk második tábláján a hát lapon szokás szerint ott látjuk a hét tanu nevét. A közepén s a szélén lévő lyukakon az okmány lezárására szolgáló sodronyt húzták át, melyet azután viaszszal a hát laphoz odaerősítettek; a viaszba a hét tanú belényomta pecsétgyűrűjét.

A táblák bellapján a külső oldalon olvasható szöveg csekély rövidítésekkel ismétlődik, elővigyázati rendszabály volt az okmány hamisítása ellen; kétség esetén hivatalosan fölbontották a lezárt huzalt és a belső lap szövege döntötte el az okmány hitelességének kérdését. A fönnmaradt példányokon természetesen fölötte ritka esetekben maradt meg, a lezáró huzal s a viasz az itt bemutatott táblákon sincs meg többé.

Hampel József

HAZAI ADATOK AZ ARCHÆOLOGIAHOZ.

(EMLÉKEK ÉS LELETEK.) *A gömörmezei művészeti és régészeti kiállítás.* A gömörmezei művészeti és régészeti kiállítás, mely szeptember 3-án Rimaszombathon nyitott meg, nagyon is megérdemelte a látogatást. Egy pár lelkes férfi működése következtében, kiknek élére Szontágh Bertalan az alispán állt, a megyei birtokosok beküldték Rimaszombathra a birtokukban levő régiségeket, a város átengedte a szükséges helyiségeket, a kiállítási költségek előleges fedezésére száz forinttal hozzájárult; a lakosság sűrűn látogatta a kiállítást, úgy, hogy a belépti jegyek árából nemcsak a költségek fedeztetnek, hanem az alapítandó megyei muzeum számára is marad valami.

Helybeli kiállításoknál alig remélhetjük, hogy nagyobb nevezetességű műemlékek merüljenek föl, különösen miután újabb időkben a nagyobb kiállításokban, Budapesten, a vidéki kincsek, melyek magánbirtokban vannak, már nagy részben ismeretesek lettek; itt azonban volt a kiállításban egynéhány oly tárgy, mely bárhol is figyelmet gerjesztene s az általános elismerést megérdemli. A gömörmezei kiállítás mindenesetre még sokkal érdekesebb lett volna, ha gróf Andrássy Manó gazdag műgyűjteménye itt a közönség szemei elébe kerül, de mindamellett, hogy a nyomtatott kalauz bevezetésében bent van, hiában kerestem azt a kiállítási termekben, úgy tudom, hogy nem is hagyta el a budapesti palotát. Egyébiránt ezek nélkül is sokat találtam itt, a mi figyelmemet lekötötte. Így igen csinos az úgynevezett történelemelőtti emlékek kiállítása, különösen a pokorági, aggtelki, sajógömöri és rimaszombathi leletekből. Láttunk itt négy bronzkardot, két gyilkot, számos lapos, peremes és tokos vésőket, kézvédeket, agyagedényeket s kőrégiségeket, itt is olyanok, mint az ország más részeiben; kiváló volt azonban ezek közt harminczhét bronzgyöngy Sajógömörrel, minőt eddig nem ismertem és egy spirális oly kis átmérővel, hogy legföllebb az ujj fér bele, nem pedig, mint közönségesen, a kar. Mind a két tárgy báró Nyáry Jenő tulajdona, ki itt azon tárgyakat is kiállította, melyeket az aggtelki barlangban kiásott s az akadémia monumentáiban kiadott és azon nagyobb mennyiségű csiszolt kőpéldányokat, melyeket a Medvesalján gyűjtött.

Különös figyelmet érdemelnek a himzések és zsubrikolások, melyek itt nagy számmal, részint báró Luzsinszky és gróf Andrássy Dénes által állíttattak ki, részint más családoktól és templomokból kerültek ide. Ezek jóval gazdagabbak és szebbek, mint a melyeket a gróf Zichy Jenő által szervezett nőiparegyleti kiállításnál Budapesten láttunk, mert ezek nem a köznép, hanem az úri osztály munkái a XVII. és XVIII. századból.

Miután Szentpétery József, a 30—40-es években híres ezüstműves,

és Ferenczy István a szobrász, mind a kettő rimaszombathi születésű volt, műveikből itten természetesen több példánnyal találkoztunk s az utóbbinak hagyatékából különösen egy fehér márvány medence töredékével, melyet a szobrász Budán talált, midőn házának alapját ásatta. Ez kétségen kívül olasz mű s Mátyás palotájából került. Igen ügyesen látjuk itt fölhasználva a Hunyadi címér motívumát, a csőrében gyűrűt tartó hollót s a félholdat, mihez még egy oroszlánfő járúl, mely azonban a megmaradt töredéken nagyobb részt el van törve. Daguerrotypban láttuk itt Ferenczynek azon Mátyás emlékét, melynek csak vázolata készült el, ha ezt a mostani emlékekkel Budapesten összehasonlítjuk, csakugyan látjuk, hogy azóta is erősen haladtunk.

Rimaszombathban az agyagipar régi időben nagyban virágzott, különösen az agyagnak kitűnő volta következtében; ismeretes, hogy a múlt században Osgyánban is virágzott egy kőedénygyár. Ferencz német császár, Mária Terézia férje, különösen érdekelte magát a majolikagyártás iránt s Holicson állította föl azon ismeretes gyárat, melynek készítményei az egész országban elterjedtek s a jelen kiállításhoz is számos kitűnő példányban, Szentiványi Miklós birtokából képviselve vannak. Azon időben divattá lett a nagy urak közt jószágokon hasonló gyárat fölállítani, melyek közt különösen a tatai híres; Gömörmegyében ismeretesek az osgyáni gyár készítményei. A kiállításhoz, hol az agyagipar különösen jól képviseltetik, van azonban egy rimaszombathi igen nevezetes kályha, tölgyfaleveles díszítéssel. Miután a városháza a XVII. század vége felé épült s ezen kályha akkor állítatott be, biztos dátumot is nyerünk keletkezéséről s a rimaszombathi agyagipar igen dicséretes állapotáról már 200 év előtt. Nem hiszem, hogy a mostani rimaszombathi iparosok képesek volnának ennyi ízléssel előállítani egy kályhát, mint elődjök. Miután a város ezt az alakuló muzeumnak ajándékozta, reméljük, hogy mintául fog ezentúl szolgálni.

Az arany- és ezüst-ékszerek s díszművek közt legeslegelső helyet foglal el a báró Luzsinszky Henrik által kiállított kancsó, egy tizenkét-szegű vastag cseh üvegpohár metszett díszítményekkel ezüstbe foglalva, mely kivert munkával és festett és rekesz-zománczczal ékes. Ezen kitűnő erdélyi munka keletkezésének ideje meglehetősen pontossággal meg van határozva a kancsó fedelének belső részébe bevésett Rákóczy-címér s a következő fölirat által: FRANCISCVS DEI GRA. PRINC. RAKOCZI COMES. DE. SAR. DUX MVN. ET MAKOV. DOM. PER. DE SAROS TOK. REG. EC. SOM. (Franciscus Dei Gratia princeps Rákóczy Comes de Sáros Dux Munkácsensis et Makovicensis Dominus perpetuus de Sáros, Tokaj, Regécz, Ecseg, Somlyó.) Ez tehát I. Rákóczy Ferencz, s e kancsó bizonyítja, hogy az ő idejében, tehát a XVII. század második felében, mily kitűnő volt még a zománczozás, úgy síma, mint sodronyos rekeszekben, míg a festett zománcz XIV. Lajos francia ízlésére emlékeztet.

A kiállított kelyhek közt volt kettő a csetneki ág. evangélikus egyház birtokából, mely husszita kehelynek tartatott, pedig fölirata, melyet eddig nem igen olvastak el, nem cseh, hanem német, a szokásos «Maria hilf», s mindenesetre a XIV. századból ered, nem a XV-ből, tehát régibb, mint a husszita mozgalom. Igen érdekes egy nagy keresztelő-medence bronzból, fölirata szerint 1452-ből, melynek domborművei szintén német befolyásra mutatnak.

A sok kiállított kép közül, melynek nagyjából csak helyi érdeke van, kimagasló azon királyi fő, melyet Andrassy Dénes állított ki, s mely a nyomtatott kalauzban Szilágyi Erzsébet nevét viseli. Ezen kitűnő olajfestés először 1846-ban került a közönség elébe, midőn az orvosok s természetvizsgálók kassa-eperjesi vándorgyűlésénél kiállítatott. Az archæologiai szakosztály akkor ezen képben Szilágyi Erzsébetet vélte fölismerhetni, ezen ítéletében főleg a csőrében gyűrűt tartó holló által vezettetve, s én voltam akkor az, a ki ily értelemben ezen képről értekezett, mely könyomatban a vándorgyűlés évkönyvében ki is jött. Gróf Teleky József a «Hunyadiak kora» 12. kötetének címlapjául ismét ezen kép aczélmetszetét használta föl Szilágyi Erzsébet arcképeül. Mátyás anyjának azonban a koronára és a jogarra semmi igénye nem lehet, sőt a kettős aranyvonal, mely dícskört képez a fej körül s a pálmaág, mely a jogar mellett a kép egyik jelvénye, világosan bizonyítják ezen elnevezés hibás voltát, mert ez kétségen kívül szentet ábrázol, nem pedig világi személyt, sőt ha a képet szorgalmasan vizsgáljuk, azt fogjuk találni, hogy nem is nő, hanem férfi, csak a fekete fátyol-fejdísz, mely mint egy turbán a haját elfedi s az egész arcot körülveszi, nemkülönben a XV. században szokásos fűző vezethettek bennünket félre olyannyira, hogy szent Osváthban Szilágyi Erzsébetet véltük fölismerhetőknek, mert e kép ezen angol-szász királyt ábrázolja, nem pedig Mátyás király anyját. A legenda szerint Osvaldus 636-ban northumbriai királynak koronáztatott, de mikor föl akarták kenni, a szent olajüveg eltört. Ekkor egy holló repült be a templomba s csőrében meghozta a szent olajtartót. A holló ezentúl is a király udvaránál maradt s oly tudós volt, hogy a deák szót is értette. Midőn a király nejeül azon szűzet jelölte ki, kinek atyja minden kérést megölt, a holló vitte el a leányhoz a király jegygyűrűjét. Osvaldus terjesztette a kereszténységet alattvalói közt s 642-ben Penda pogány király által csatában megveretett s hitéért életét vesztette. A szentek sorába emeltetvén, a képzőművészet királyi jelvényekkel szokta alakítani, koronával a fején, jogarral a baljában, az aranyalmával jobbában, melyen hű hollója a jegygyűrűvel csőrében ábrázoltatik. Így látjuk szent Osváthot azon tryptichumon az országos képtárban, melyet Kunst érsek ajándékozott oda s melyet szintén Mátyás királylyal akartak vonatkozásba hozni.

De ha le kell mondanunk azon kedves képzelődésünkről, hogy Szilágyi Erzsébet arcképét bírjuk, másrésről vigasztalhatjuk ma-

gunkat azzal, hogy szent Osváth képe egy ritka kitűnő mester műve, kivel a műtörténelem újabb időben tüzetesebben foglalkozott, különösen Thaussing, Ephrussi és Lermolieff. Ez Jakopo Barbari, velencei művész, ki a XV. század vége felé és a XVI. kezdetén előbb Velenczében, 1490 óta Nürnbergben folytatta mesterségét. Nagy befolyással volt Dürerre, s mint rézmetsző is kitüntette magát. Rézmetszetein jelvényéül használja a caduceust s ezen caduceust találjuk gróf Andrassy Dénes képén is. Barbari olajfestményei elég ritkák, mi talán annak is tulajdonítható, hogy a múlt században a jó képek mind néhány híresebb művésznek tulajdonítottak s a kisebb művészek elhanyagoltattak. Lermolieff tehát föl is szólítja a műbarátok ifjabb nemzedékét, vizsgálják figyelmesen azon régi képeket, melyeknek jellege úgy Olasz-, mint Németországra mutat s melyeknél különösen figyelmeztet némely sajátságokra, melyeket a felső szempilla, a száj és a hüvelyk rajzában ezen mesternél észrevenni vél.

Képünknel a caduceus döntő, ez volt Barbari jelvénye s ezt találjuk a kép felső szegletén balról, jobbról egy szám látható 500. Ezt évszámnak tartjuk. Barbari 1500-ban Nürnbergben élt és dolgozott s a kép szigorú, biztos rajza csakugyan összeköttetésbe hozza azt Dürer munkáival, kiről tudjuk, hogy az olasz mestert nagyon tisztelte, sőt, hogy annak compositiói nagy befolyással voltak reá. Kíváncsinos volna, hogy ezen kép lefényképeztessék s tüzetesen megvizsgáltassék. Fenntartása a lehető legjobb, nincs rajta semmi átfestés, csak a fénymáz volna regenerálandó.

Nem fejezhetjük be ezen rövid ismertetést a nélkül, hogy elismerésünket ki ne fejezzük a kiállítás rendezőinek, kiknek buzgósága s ügyszeretete ily érdekes kiállítást sikeresen elő tudott állítani.

Pulszky Ferencz.

(*Egy aquincumi castrum.*) Az Aquincumban eszközölt ásások eddig azon eredményre vezettek, hogy e római város romjai között éjszak felé a legszélsők azok, melyek az úgynevezett «lőporos» malom körül találhatók; tudtommal legalább eddig még nem sikerült ama malomhoz, illetőleg a közvetlen mellette fakadó meleg forrásokhoz éjszakra, építmény-maradványt találni. Ennek okát első sorban abban kell keresni, hogy ama forrást vizenyős, mocsaras talaj környékezi, mely a közlekedést eme különben szép fekvésű fürdőhelylyel nagyon megnehezíti. Tudva van, hogy kocsin csak kerülőúton, nevezetesen a Duna partja felől, lehet az említett helyre jutni és hogy éjszak, nyugot és dél felől ama mocsaras kaszáló lehetetlenné teszi ezt a forrást megközelíteni. A gyalogút, mely a Kreml-malomnál ágazik el az országúttól, csak úgy jött létre, hogy ama forrás dél felé folyó vizét egy a kaszáló niveauja fölött emelkedő csatornába szorították és e csatorna szélét kelet felől annyira feltöltötték, hogy ez annyira-mennyire gyalogútnak beillik.

Ezen süppedős kaszáló tehát épen nem biztatja az embert azzal, hogy benne valami épületnek maradványát föllehesse, mert lehetetlen föltennünk a rómaiakról, hogy ilyen alkalmatlan, egészségtelen helyre akármiféle épületet raktak és erre nézve már Bél Mátyás megjegyezte, hogy ezen löporos malmon túl egy mocsár terjeszkedik, melyen csak úgy lehetne építeni, ha az ember czölöpöket rakna le.¹

Mindazonáltal volt tudós, ki e tekintetben más nézetnek adott kifejezést. Marsigli azt állítja,² hogy a vízvezeteki oszlopok, melyek, mint tudva van, a löporos malomnál végződnek, a hegy aljából indulnak ki, tehát a mocsáron keresztül egészen az úgynevezett Arany-hegyig terjednek. Ezen állítás azonban, mint már Rómer különösen kiemelte,³ nem felel meg a valóságnak, mert ama forrásokon túl nem látni semmit a mocsárban és így Marsigli ebben is csak úgy tévedett, mint más tekintetben.

Pedig e süppedős talaj, mely a forrástól éjszak felé terjeszkedik, mégis rejtí magában egy római építmény nyomait, melyek ha csekélyek is, mégis annyit bizonyítanak, hogy a rómaiak e forrásokat sokra becsülték és ezeknek védelméről gondoskodtak.

Ha az ember e források környékét bejárja és különösen azon területet veszi szemügyre, mely azt közvetlenül környékezi, akkor azt fogja tapasztalni, hogy éjszaki irányt kivéve, árokkal van körülfogva, mely az ott járóknak okvetlenül szemébe tűnik. Közelebbről vizsgálva ezen árok irányát, észre kell vennünk, hogy ezen ároknak nyugoti része csaknem egészen éjszak-déli irányban húzódik és hogy annak megfelelőleg a keleti rész is hasonló irányt követ, habár inkább dél-délkeletnek irányul. A déli oldalon pedig ezen árok az első löporos malomnál ugyan egy kissé nehezen vehető ki, azon a kis fahídon túl pedig, mely a tó keleti lefolyásán keresztül vezet, a keleti árok végeig igen jól látható. Ezen árok irányát már azért is meglehetősen könnyen észre lehet venni, mert belső, a forrás felé eső partja fákkal van beültetve. Miután pedig három oldalon tisztán látható az árok, az ember kénytelen azt a kérdést fölvetni magának, vajjon nincsen-e a tóhoz éjszakra is hasonló árok, melyről föl lehet tenni, hogy ezen irányban határolja a nevezett területet? Leszállván azon töltésről, mely éjszak felé befoglalja a tavat, az ember ugyan egy árokforma mélyedéshez jut, mely azonban első pillanatra nem olyan, minőnek az ember várná, nem köti össze a keleti árkot a nyugatival, és ezzel, úgy látszik, vége van minden kombinációnak, mely ezen árkokban egy a forrást védő római castellum utolsó maradványait véli találhatni; mert a nevezett töltésen túl terjed a rét, hol az ember lába ugyan maradandó

¹ III. 181: Ultra, aligo resudat, muri solidaris, nisi depactis irabibar in aedificetur, prorsas impatiens.

² Danubius Moesopa. II. p. 3.

³ *Archaeologiai Közlemények.* III.

nyomokat hagy vissza. Mindazonáltal lévén oly kalauzunk, kiről később lesz szó és ki bennünket biztos nyomra vezet, megkísértjük a mocsaras terület átkutatását. A tó éjszaki végétől körülbelől negyven vagy ötven lépésnyire éjszak felé haladva, egy negyedik ároknak nyomait véljük észrevehetni, és ez csakugyan azon irányban terjed, melyben keressük, t. i. kelet-nyugati irányban; igaz, hogy ez az árok már benne van e süppedős talajban, és hogy mélysége igen csekély; de az is bizonyos, hogy lábunk előtt van és 137 méternyi hosszúságban húzódik keletről nyugot felé. Ha most már pontosabban vizsgáljuk partját, akkor feltűnik, hogy ez befelé, a tó irányában, $1\frac{1}{2}$ méter szélességben valamivel magasabb a többi talajnál. Ennél még feltűnőbb az a körülmény, hogy ezen árok sem keleti, sem nyugoti végén nem képez szöget, illetőleg nem ér össze a keletivel és nyugotival, hanem hogy a vége csaknem körre alakulva úgy találkozik a nyugotival; ezen körnek átmérője körülbelől 8 méter. Meg kell azonban jegyezni, hogy az árok széle a körív mentén épen olyan marad, a minőnek azt elébb írtam le és hogy e körív közepe mélyebb a szélénél. A mint most már kelet felé megyünk, hogy meggyőződünk arról, vajjon ezen irányban is találunk-e ily körívalakú árkokat, meglepetve tapasztaljuk nemcsak azt, hogy csakugyan itt is megvan a körív, hanem azt is, hogy az e helyen jóval nagyobb, — átmérője körülbelől 10 méter, — és sokkal jobban kivehető; mind az árok, mind az ezen belől levő part emelkedése nyilván azt mutatják, hogy ez a hely egy köralakú épületnek alapját rejtí magában és ugyanezt kell föltennünk az elébb említett és leírt helyről.

Ez eddigieket most már összefoglalva, bizton állíthatjuk, hogy egy sáncznak nyomára akadunk, mely előtt árok húzódott és melynek keleti és nyugoti végét két erős torony képezte. Ennek alapján most már tovább menve, azt kutathatjuk, vajjon az említett, toronynak vélt két épülettől délre találni-e az árkok, illetőleg sánczok nyomait, meddig terjednek ezek és összefüggenek-e azon árokkal, melyről feljebb azt mondtam, hogy három felől veszi körül a tó környékét.

Bejárjuk először e terület keleti részét.

Itt is azt látjuk, hogy az árok a körívtől kiindulva dél-délkeleti irányban halad, addig míg ama déli határárokkal egyesül és hogy a sáncz nyomai is, habár kevésbé tisztán, kidomborodnak a talajból, különösen ott, a hol ez nincsen fákkal beültetve. Ezen keleti árok hossza 253 méter és déli vége egy sűrű bozótban vesz el, de mégsem annyira, hogy nyomait ne lehetne követni. E helyen is arra az eredményre jutunk, hogy kör alakban húzódik egy 13 méter átmérővel bíró sáncz, és ezzel már három ily köralakú sánczot ismerünk, mely e hely erődítésére szolgált, minek következtében föltehetjük, hogy még egy negyediknek is kell lenni és hogy az árkok éjszak és kelet felől e negyedik sarkon kell hogy találkozzanak.

Térjünk ezért vissza az éjszaki árok nyugoti végéhez, azaz azon

mocsaras helyre, a honnan kiindultunk. Ez éjszak-nyugoti saroktól csakugyan dél felé húzódik egy kis árok és mellette a fal nyoma, egészen addig, míg a mélyebb árokkal találkozik, mely mellett azonban a fal nyomai már nem vehetők ki, mivel a tó közelebbi környéke úgy is emelkedettebb. Déli irányban követve 216 méter hosszúságban ezt az árkot, egészen azon pontig, hol ívalakban kanyarodik kissé jobban nyugatnak, úgy látszik hiába keressük e negyedik körsáncznak nyomait. De térjünk vissza a délkeleti toronyhoz. Innen is folytatódik ez árok nyugot felé, még azon a kis hídon túl, melyet elébb említettem. De már a nyugoti csatorna környékén, ott, hol számításunk szerint az ároknak végződni, illetőleg ívalakban éjszak felé kanyarodni kellene, nem tudunk ezen körsáncznak nyomára akadni; annyi azonban látszik, hogy a déli és nyugoti ároknak itt kellett valamikor egyesülni. Ha most már az egyesülés ezen supponált pontjáig megmérjük a déli árkot, akkor kapjuk a 214 méter hosszúságot és így látjuk, hogy az árkokkal és körsánczczal kerített terület oldalainak hossza különböző, hogy szabálytalan négyszöggel van dolgunk.

Ha az eddig mondottak alapján föltehetjük, hogy a hol a trapezoid három sarkán körívet találtunk, ott okvetlenül meg kellett lenni a negyediknek is, szükséges lesz annak magyarázatát is megkísérteni, hogy miért hiányzik a negyedik körsáncz. Erre nézve útmutatóul szolgál a szóban lévő meleg forrásoknak és környékének egy térképe a múlt század végéről, mely a negyedik torony helyét pontosan ott jelöli ki, hol annak az árkok irányának convergentiája szerint lenni kell; e térkép továbbá oly körülményre tesz bennünket figyelmesekké, mely a torony alapjának hiányzását elegendően magyarázza. Azt látjuk t. i. az említett térképen, hogy a múlt század végén a tónak csak egy csatornán volt lefolyása, nem úgy mint most, kettőn, és hogy a most meglévő két levezető csatorna között a keleti a régi. Hogy mikor készült a nyugoti, arról nekem nincsen tudomásom, de annyi bizonyos, hogy ezen század elején, a 20-as év előtt már megvolt, a minthogy egy más, Budapest környékét ábrázoló katonai térkép, mely nézetem szerint a 20-dik év előtt készült, már az új csatornát is tartalmazza. Ezen csatorna pedig a hiányzó negyedik körsáncz irányába veszi útját és így a trapezoid déli határát metszi, tehát ezen árok irányán megy keresztül. Ezen csatorna ásatása okozta tehát a negyedik körsáncz eltűnését, valamint több változást is, mely annak táján a víz folyásának szabályozása céljából ment végbe. Hogy ezen a helyen kőfalon keresztül kellett a csatorna számára utat törni, azt mutatják annak nyugoti oldalában levő, a medenczében mutatkozó terméskövek, melyek a keleti partról még igen jól láthatók.

Ekképen egy négy körsánczczal ellátott, sánczczal és árokkal kerített hely lévén előttünk, talán nem tévedünk, ha kimondjuk, hogy ez egy erődített kisebb tábor, egy *castrum*, melynek falai és tornyai évszázadokon keresztül a környék védelmére szolgáltak. Hogy ezen

castrum építői kik voltak, azt könnyű eltalálni, nem lehettek mások, mint a rómaiak, kik az által nemcsak Aquincumot akarták a barbar támadások ellen biztosítani, hanem különösen azon forrásokat is, melyek ama coloniának a vizet szolgáltatták. Azt hiszem, hogy már ezen körülménynél fogva is fölötte érdekes e castrum; én legalább nem ismerek erre több példát, hogy a rómaiak magokat a forrásokat, melyek a városoknak a vizet szolgáltatták, annyira féltették volna, mint a hogyan ezt ezen aquincumi castrumnál látjuk. Ennek terjedelme is mutatja, hogy ezen helyet igen fontosnak tartották, mert négyszög-tartalma számításom szerint $39,588 \square$ méter, tehát körülbelül akkora területtel bir, mint az újépület.

Föltűnő azonban ezen castellumnál, hogy falai annyira elpusztultak, hogy alig látszik meg a helyök és e körülményt meg kell magyarázni. Ezen források, melyek a castellum védelme alatt bugyogtak, a mennyire ezeknek történetét ismerjük, mindig bizonyos czélnak szolgáltak, melynek elérésére azonban a víz maga nem lehetett elegendő, hanem kellett hozzá épület is. Tudva van, hogy Oláh Miklós tudósítása szerint Ó-Buda fölött, azaz éjszak felé egy Xenodochium S. Spiritus állott a XVI. század végén, tehát egy a Sz.-Lélekhez czímzett kórház,⁴ melynek betegei bizonyosan a forrásokban is keresték gyógyulásukat. A múlt század elején pedig Bél Mátyás tanubizonysága szerint egy timárműhely és lőporos malom állott azon a tájon, és a múlt század végén is többféle épületet sorol föl a feljebb említett térkép. Mindezen épületekhez anyag kellett és a régi emberekről annyi pietást nem tehetünk föl, hogy ők egy elmúlt nemzedék emlékeit bántatlanul hagyták volna, midőn a szükség arra utalta őket, hogy a kezök ügyében lévő építőanyagot fölhasználják. Ha kellett is ezen épületekhez anyagot szállítani, azt, úgy hiszem, csak akkor tették, midőn már nem találtak ott helyben elegendő anyagot, vagy mikor már lehetetlen volt a fölötte kemény római falazatot fölhasználni. A régi castrum falai és kiszögellő tornyai tehát azért tűntek el csaknem nyom nélkül, mert pusztításukat rendszeresen üzték, és a kevés, földben rejtett nyomok csak azért maradtak meg, mert már nem lehetett hozzájuk férni.

A mi a castrumnak szabálytalan alakját illeti, azt talán meg lehet következőképen magyarázni. A rómaiak mindenütt, a hol csak megtehették, szabályos négyszögben építették erődeiket, de ha a szükség úgy kívánta, akkor eltértek ezen alaktól és a viszonyokhoz szabták a castellumok tervét. Azt gondolhatná az ember, hogy e castrumnál talán azon körülményt vehették tekintetbe, hogy a mocsaras talaj nem engedett másféle alakot. Ez a vélemény azonban tökéletesen téves, mert azon időben, mikor a castrum készült, a talaj természete egészen más volt, mint mostan. Azt nem lehet föltennünk, hogy a rómaiak oly

⁴ Nic. Oláh: Hungaria et Atila p. 22. (ed. Vindob.).

mocsaras talajba, minőt most találunk a castrum körül, akármilyen épületet építettek volna; azt kell hinnünk, hogy a mocsár csak a castrum fölépítése után keletkezett és pedig lassanként, sőt hogy a barbárság betódulásával, mely alkalommal a vízvezeték is elpusztult és a források vize nem találván rendes lefolyást, eliszaposította az egész környéket. Nézetem szerint e körülmény okozza azt a mocsarat, mely a löporos malom táját ékteleníti. Hozzá lehet venni azt is, hogy a tó vize, valamint a csatornák, illetőleg patak vize, ha körül van is kerítve és bizonyos mederbe van is szorítva, mindazonáltal talál magának utat, melyen a kaszálóra juthat és nem egy helyen látni, hogy a víz a töltésen szép csendesesen befolydogál és a rétre ömlik. Ha ez évszázadokon keresztül történik, akkor nem lehet ennek más eredménye, mint hogy az egész környék elmocsarasodik. Ezen eredményt még fokozza azon másik meleg forrás vize is, mely az Aranyhegy alatt fakadva, nem bir rendes lefolyással és ennek következtében szintén hozzájárul a talaj elmocsarasodásához.

A rómaiak idejében, mint mondtam, rendes lefolyása volt a víznek, és így a talaj nem is lehetett mocsaras és nem is lehetett befolyással arra, hogy miképen jelöljék ki a castrum alaprajzát. Azt merném állítani, hogy az nem közvetlenül a római telepedés után építettet, hanem később, midőn már a barbarok a Dunán inneni részekből el-ellátogattak Pannoniába. Marcus Aureliusról tudjuk, hogy ő 170 táján a markomannokat, szarmatákat, vandalokat és quadokat tönkre verte és ez által szabadította meg Pannoniát a szolgaságtól (a *servitio*).⁵ Az ellenség visszaszorítása mindig a legkedvezőbb alkalom arra, hogy a határvonal megerősíttessék és így föltehetjük Marcus Aureliusról, hogy a mint a barbarokat kiverte a provinciából, azonnal intézkedett az iránt is, hogy az ily pusztító betörések egykönnyen ne ismétlődjenek. Nem ragaszkodom azonban épen ahhoz, hogy csakugyan ez alkalommal történt a castrum fölépítése, de azt bátran merem állítani, hogy az építés rendkívüli körülmények között történt. E mellett bizonyít először a castellum alakja. Szabálytalan csak azért lehetett, mert azon épületek fekvése, melyeket bele kellett foglalni, nem engedte a szabályos négyszög alkalmazását. A castrum délkeleti sarka lévén az, mely irányban leginkább mutatkozik az eltérés a derékszögtől, nagyon valószínű, hogy ott, a hol most is egy a löportörőhöz tartozó épület van, a rómaiak idejében is lehetett egy olyan, melyet később, midőn a tábor fölállításának szüksége beállott, ebbe akartak foglalni és ennek következtében ennek irányában nyújtották meg a tábor sánczait, melyek ezen kényszerítő ok nélkül bizonyosan derékszögben lettek volna fölhányva. De még egy másik körülmény is arra mutat, hogy a tábor nem épült rendes viszonyok között és talán csak megszakítással. A torony helyeinek átmérői, mint az előbbeniekből kitűnik,

⁵ Jul. Copot. M. Ant. Philor. etc. 17.

épen nem vágnak össze egymással. Az éjszaknyugoti toronyé 8 m., az éjszakkéleti 10 m. és a délkeletié 13 m.; a negyediknek alapját nem lehetvén megvizsgálni, átmérőjét sem ismerjük. Ha e tábor egyhúszomban, egy bizonyos terv szerint készült volna, akkor mindenesetre egyformának kellene lenni mind a három torony átmérőjének, de miután ez nem úgy van, azt csak úgy magyarázhatjuk meg, ha fölteszszük, hogy a torony nagyságára vonatkozó rendelet nem egy ember által és nem is egy időben adatott ki, és hogy e szerint különböző időközökben készült a castellum.

Röviden azon kérdésről is akarok szólni, vajjon ez a tábor nem egyike azoknak, melyek Justinianus idejében kijavítottak és ezzel összefüggésben áll azon kérdés is, vajjon nem sikerülhetne-e e castellum nevét is azok között föltalálni, melyeket Prokopius közöl velünk?

Mindkét kérdésre azonban, bármennyire érdekes volna ezen nevezetes írónál nyomára akadni e tábornak, *nem*-mel kell felelni. Ő ugyan azt ígéri, hogy ki fogja mutatni, Justinianus mikép erődítette meg az Ister partját erődökkel és őrségekkel,⁶ és elő is adja, hogy a rómaiak régen már a folyón túl lakó barbarokat a Dunán való átkeléstől vissza akarván tartóztatni, annak egész partját erődítményekkel foglalták el, nemcsak jobb felől, hanem balpartján is építettek helylyel-közzel városokat és őrhelyeket. De ezen építmények nem olyanok voltak, hogy meg ne lehetett volna támadni, és csak arra szolgáltak, hogy a folyó partja üresen ne maradjon. Egy része ezen építményeknek csak egy toronyból állottak, azért monopyrgionnak neveztettek és csak kevés ember férhetett el bennök. Mindazonáltal elégségesek voltak arra, hogy a barbarokat megfélemlítsék, egészen Attiláig, a ki nagy sereggel betörvén, ezen tornyokat földig lerombolta. Justinianus pedig mindezeket kijavíttatta és ezenkívül számos újakat is építtetett.

Miután ezeket leírta Prokopius, a Dunáról szól általában, eredetéről és az általa érintett tartományokról — mindezen adatok együtvéve azon várakozást keltik föl bennünk, hogy Pannoniára vonatkozó adatokat is fog közölni, de ezen várakozásunkban csalódunk. Az első dunamelléki város, melyről szól, *Singedon*, azaz *Singidunum*, mely a mai Nándorfehérvár helyén állott, azután következik *Octavum*, mely attól nyolcz mértföldnyire volt, továbbá *Viminacium*, a mai Kostolac, *Piknoi* vagy *Punikam*, most *Gradiste*, *Cuppæ*, most *Golubac*, *Novæ*, talán Coronini közelében stb., egy szóval mind olyan helységek, melyek az alsó Duna mellett keresendők, és ezek között természetesen egyetlen egy pannoniai város vagy vár sincsen.

De hiába is várnók Prokopiustól, hogy a pannoniai partot is említse, mert ez azon időben, mint tudva van, már nem volt a rómaiaké. Tudva van, hogy Justinianus biztatására a longobardok jöttek 526 vagy 527-ben Pannoniába és hogy e császár erődítményekkel és

⁶ De ædificiis IV. 5.

nagy kincsekkel ajándékozta meg őket.⁷ Ha akkor Aquincum még állott, és ezt feltehetjük, mivel Priskos egy szóval sem említi, hogy Attila e várost is elpusztította, pedig ezen író megglehetős bőven adja elő az Attila által elfoglalt városok neveit, és ezekhez most már a két Priskos-féle fragmentum is járul, mely Neviodunum és Naissus ostromát adja elő,⁸ ha, mondom, föltehetjük, hogy ezen időben Acquincum még állott, akkor ezt is a longobardok szállták meg a hozzá tartozó erődítményekkel együtt. De ez csak hozzávetés és nem egyéb.

Végtere arról is kell szólni, hogy megfelel-e? ezen most leirt tábor azon adatoknak, melyeket Marsiglinál olvastunk, és hogy melyik a tudós által leirt két tábornak felelhetne meg az. Az egyik kisebb erőd (fortalicium) éjszak felé fekszik és négyszögletes (figuræ quadratæ), kavicsból és téglából készült — és a mocsár mellett fekszik; a másik dél felé esik, nagyobb és ugyanazon anyagból készült, belsejében különféle romok találhatók és tőle egészen a Dunáig egy árok húzódik. Látni való, hogy Marsigli ezen leírása nem egészen illik ezen táborra. Ezen tudós szerint a felső tábor négyszög alakú, ez, melyről most szólnunk, szabálytalan négyszög; az anyagra nézve igaza lehet Marsiglinek, erről nem szólhatok, mert nem ismerem. A fekvését illetőleg azt mondja Marsigli, «paludi adjacet», a mocsár mellett fekszik, tehát nem bent a mocsárban. Ezen leírás megglehetősen illik ezen ó-budai táborra; mert ha a Duna felől közelítünk hozzá, tehát onnan, a merre a kocsíút vezet, csakugyan azt mondhatjuk erre nézve, hogy a mocsár mellett, a mocsár szélén fekszik. Épen ezen utolsó körülmény, hogy Marsigli a tábor fekvését ekként jelöli meg, arra a véleményre vezet bennünket, hogy az általa leirt kisebb fortaliciummal azonosnak tartsuk ezen castellumot, habár különben az alakra nézve eltérő az ő adata.

Dr. Fröhlich Róbert.

(INTÉZETEK ÉS GYŰJTEMÉNYEK.) *A m. n. muzeumi érem- és régiség-tár 1881-ben (május—december).* Harmadik közlemény.¹ III. A népvándorláskori csoportban elsőnek említjük a keszthely-dobogói lelhelyet. A *keszthelyi* népvándorláskori temetőből Lipp Vilmos az ősszel harmad ízben küldött a n. muzeumnak gazdag leleteket. Több mint kétszáz különböző idomú csat, kapocs, szíjvég, dísztag, fülbevaló, karika, gomb, hol bronzból, hol ezüstből, továbbá számos csont- és vastárgy, valamint különböző agyagkészítmények képezik nyáron át folytatott gazdag eredményét. A mostani leletek tíz gazdagabb és számos szegényesebb sírból valók. Dr. Lipp Vilmos az egész temetőt külön monographiában tárgyalni fogja, melyhez rajzok is készülnek, azért

⁷ Procop. de B. Gotth. III. 33.

⁸ Müller Fr. H. Gr. V. k.

¹ Az I. közleményt lásd *Archæologiai Ertesítő.* Új folyam. I. 276 s k. II., a II. közleményt u. o. II 60 s k. II.

ezúttal csak annyit mondunk fontosságáról, hogy e gazdag sírtemető hazai népvándorláskori régészetünkben oly szerepre van hivatva, mint akár a híres rosdorfi temető a szomszédos Bajorországban. Csak a cserepek közül közlök ezúttal Lipp V. szíves figyelmeztetése következtében néhány durva edénydarabot, melyen a jellemző hullámvonalas díszítménynyel találkozunk. Mikor a nagyfalusi halomban ilyen edénydarabokat leltünk, a készthelyi analógiák még nem voltak ismeretesek, azóta Nógrádból is jelentettek ilyet és a polgárdi Somlóról is kaptunk hullámvonalas díszű edénydarabokat.

Népvándorlási ezüst fibulát, melyen niello-díszítmények maradványai láthatók, kaptunk Marossy János úrtól. Lelhelye *Csákvár*, Fehér-megye. Feje az ismeretes félkör idomot mutatja, külső szélén kiálló gombokkal; teste alúl csonka, nyilván durván idomított fejben végződött.

Legérdekesebb leleteink közé tartoznak azon régiségek, melyeket hivatalos úton, a *bökény-mindszenti* töltés kir. mérnöksége (Csongrád-megye) küldött be. A töltés javítása céljából megindított nagy földmunkálatok alkalmával fém- és agyagtárgyakat találtak. A küldeményben van 40 ezüst-, bronz- és vastárgy, 57 darab különféle anyagból készült gyöngy, 6 kisebb agyagtárgy, 38 darab különböző idomú edény, 22 csonttárgy és 7 darab érem — egy barbár és hat római. A lelet legérdekesebb tárgyait két táblán lerajzoltattam, melyet olvasóink már ismernek és azért röviden azokra hivatkozhatom e helyütt.² A bökény-mindszenti tárgyak megítélésénél mindenekelőtt kellő figyelemmel kell lennünk arra a körülményre, hogy teljességgel nem tudjuk, hogy ott a töltés hosszában mit, hol és hogyan találtak. Az előttünk lévő tárgyak régészeti tapasztalásaink szerint nagyon különböző korokból származnak. A fibulák és hozzájuk tartozó jellemző karikák, csatok, szíjvégek s egyéb apróságok összetartozása iránt teljes biztos-

² *Archaeologiai Értesítő*. Új évfolyam. I. k. 202. és 204. II.

ságban lehetünk; e formákat, e tárgyakat eddigi népvándorlaskori leleteinkből egytől-egyig jól ismerjük. Nem úgy vagyunk az edények dolgában. Az ő megítélésökben még hivatott szakemberek is tévútra kerültek. A leletben volt I. Constans érem az idézett táblán lerajzolt edényekkel semmi viszonyban sem lehet. Ezen a táblán egy edény sincs, melyre valószínűséggel reá mondhatnók, hogy római kori. Az 1. és 11. számú sajátosságos díszítésű edényekről már rég meg kellett vonnunk a «pannoniai» eredetet. Azok ép oly sűrűen fordulnak elő római-előtti és vaskorelőtti urnatemetőinkben, mint a többi edényformák (3. sz., 5, 6, 7, 8, 9), melyeket velők a táblán csoportosítottunk. Sejttem, hogy a bökényi töltés hosszában is oly bronzkori urnatemetőt hasítottak át a munkások, minő van Duna-Almásan, minőt ismerünk Hatvanban, Nagy-Loókon, Peregen stb. Ez edénycsoportra eddigi tapasztalásaink után már nem szabad a «pannoniai» elnevezést használnunk és nem szabad őket a római korból származtatni. A sajátosságos madáridomú edényre (u. o. 12. szám) hazai leleteinkben már többfelé volt analogia. Volt p. o. egy hasonló edény a Szentkláray Jenő úr borjasi bronzkori leletében,³ van egy a kún-halasi múzeum edényei közt⁴ és egy csonka nagy edény a debreczeni collegium gyűjteményében (Ant. préh. XX. 7.) bizonyosan szintén madár idomát akarta utánozni.

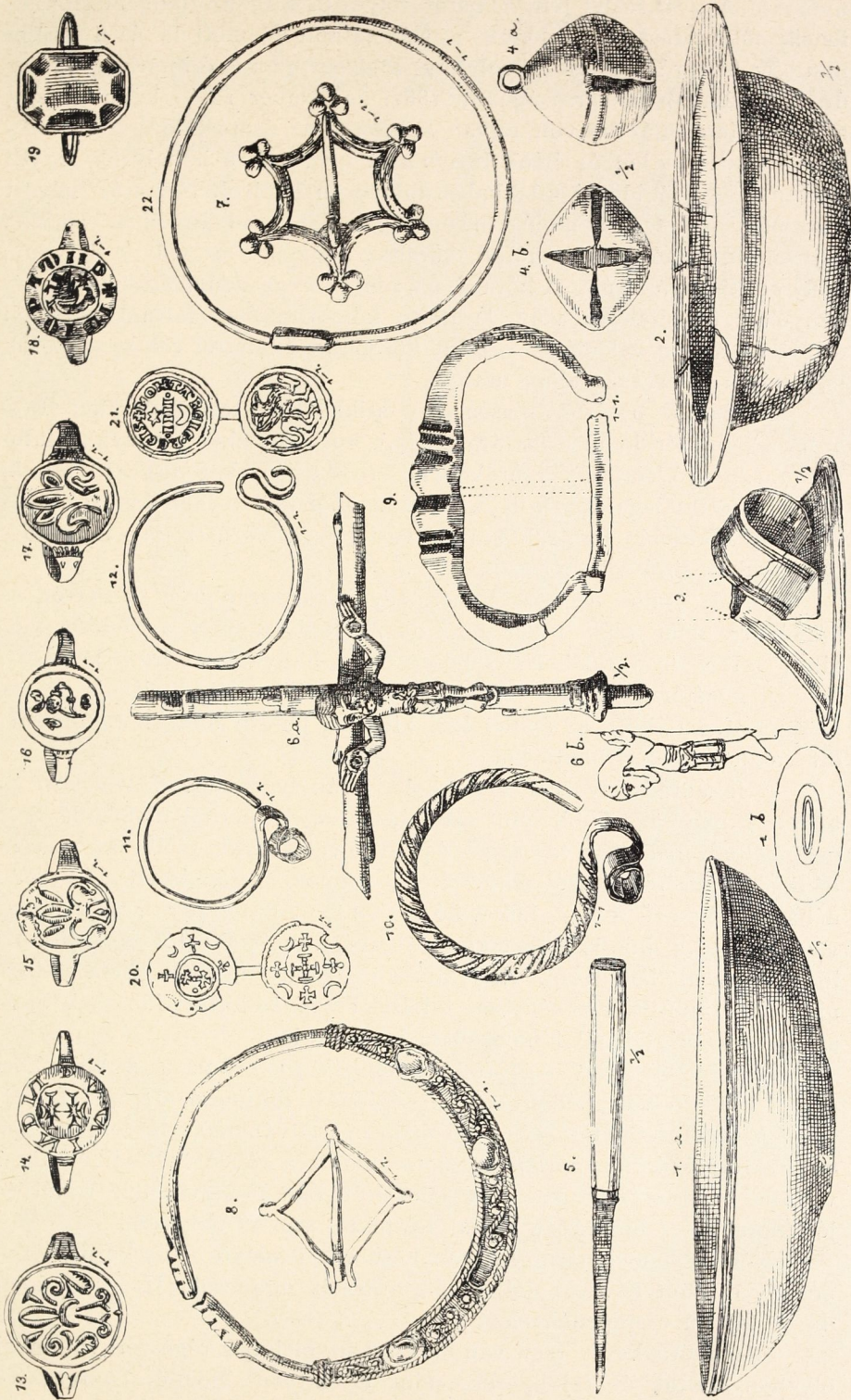
Tabról özv. Strasser Józsefné már több ízben küldött ajándékba érmeket és régiségeket, melyek az általa birtokolt pusztán előkerültek. Az utóbbi októberben ismét többrendbeli őskori kőeszközöket és újabbkori sarkantyúkat, vasbárdot, vasszekerczét stb. küldött; legérdekesebb a küldeményben egy népvándorlási tör hüvelyéről való aranylemezű pánt, melynek külső oldala közepén hosszában futó gerinczczel és ettől jobbra-balra vonuló hullámszerű domborulatokkal van ékítve; a lemez végén a zsinor erősítésére apró karika.

Ó-Budán lelt aranygyűrűt szereztünk, melynek fejét rekeszszel rakott kő ékítette valamikor; a rekesz idoma kora-népvándorlaskori hasonló gyűrűk technikájára emlékeztet, melyekben rendszerint ama korban kedvelt követ, gránátot vagy vörös üveglapot találunk.

V. *Közép- és újkori emlékek.* Az ős- és ó-korból a keresztény világ emlékei felé a legtermészetesebb átmenetet a szabad-battyáni leletek képezik, melyek közt a legkülönbélebb korbeli régiségek együtt találhatnók. A leletek egy ásatásból erednek, melyet gróf Batthyány Géza 1881. november havában battyáni uradalma határszélére eső Somló nevű dombon rendezett. A Somló a szomszédos Szárazhegy mellett a legmagasabb emelkedés az egész vidéken és messze földre dominálja a környéket.

E kettős tulajdonsága lehetett az oka, hogy, mint a leletek tanúsítják, az őskortól a középkorig terjedő minden időszak ott hagyta

³ Arch. Ért. XII. 356. l. — ⁴ Cat. de l'expos. préh. 1876. 97. l.

nyomát. A gróf közel három hétig folytatta a domb tetején elterülő fensík föl kutatását. Mindenütt a sziklaalapig ásatott le és a terület mintegy fele részén egy hüvelyknyi föld se maradt érintetlen. Mikor dr. Henszlmann úr társaságában 1881. december 10-én künn jártam, a hely színén már be volt ugyan szüntetve az ásatás, de a gróf vezeteése alatt közvetlen és élénk benyomást nyertünk a lelhelyről. Egyik helyen négyszögidomú falakkal szabályosan határolt tér, más helyütt kőkeménységű terrazzo, még másutt egyes falmaradványok, a sziklába vájt sírok, tömérdek terméskő, kőragasz, téglák: ez volt a látvány, mely előttünk föltárult. A kőrakáson, melyben az omladékos kőmaradványokat összerakták volt, faragott kőtagozatokat láttunk, melyek dr. Henszlmann véleménye szerint középkori épülettől valók, a téglák is, a sírok is arra az időre utalnak.

E falaktól határolt részen egy sziklasírban ezüstitálczákat (I. t. a. b., 2.), tölcseridomú ezüstitárgyat (3.), karpereczeket (22, 22a), csatokat (7. t.), apró kést (1.), gyűrűket (13—19) és pénzeket (20, 21) találtak, melyek szerint legalább is a XIII. századból kell e leleteket származtatni. A II. táblán lerajzolt számos vastárgyak közül is (9—24) némelyek földült sírokból származhatnak.

Károly János esperes, Fehérmegye monographusa, se várról, se kápolnáról nem talált nyomot az okmányokban, mely a Somlón főnállott volna, de a falak és e leletek nem hagynak ez iránt kétséget.

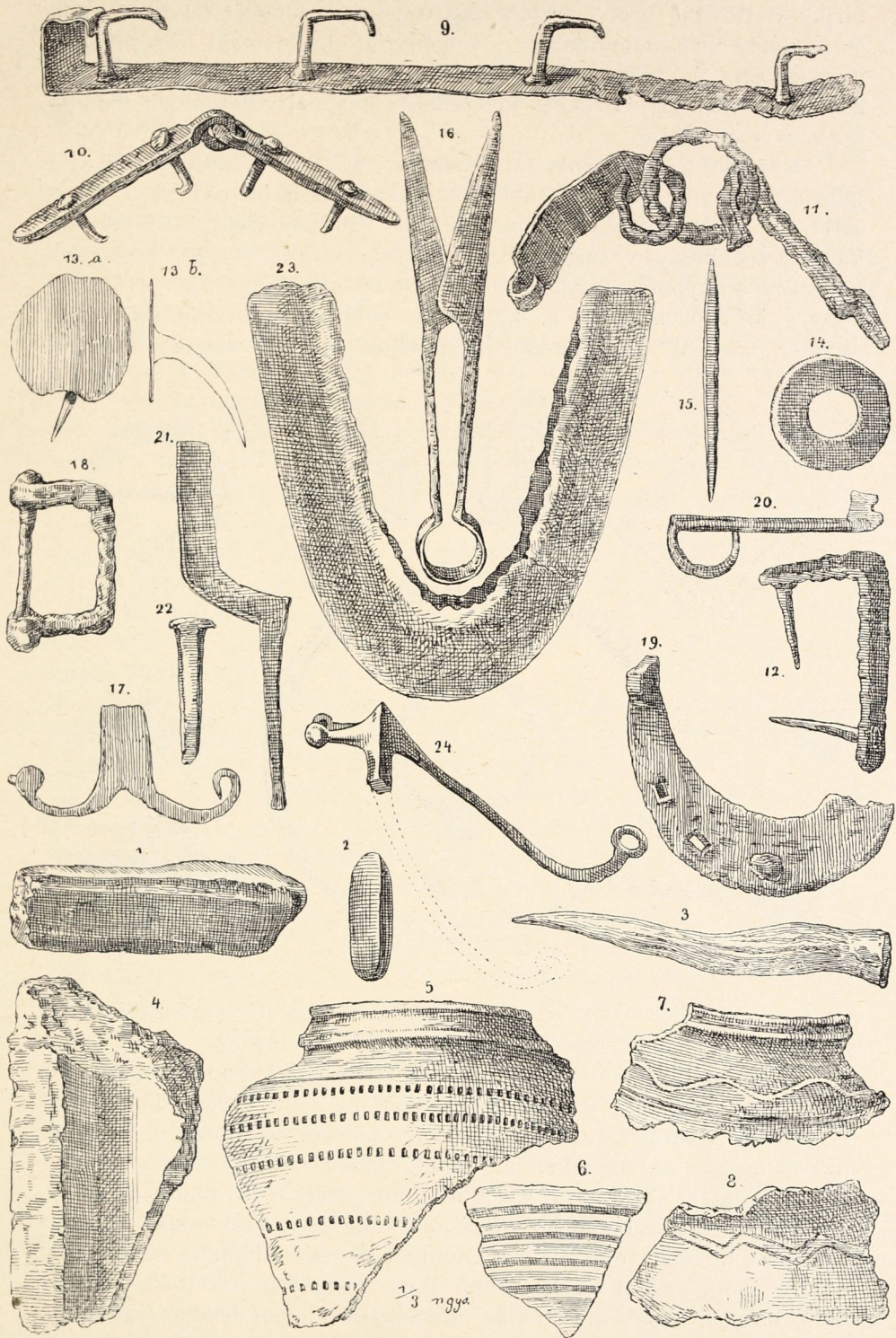
A középkori tárgyak legfontosbika a XII. századbéli kis bronz-feszület (I. ba., bb.), az épületeken kívül, a pusztá földben találtatott; ott vesztetett el sírbontáskor.

A falmaradványoktól éjszakkeleti irányban népvándorláskori (?) temetőre akadtak. Több mint százhusz csontváz sorjában feküdt egymás mellett, mellettök vasszőgek és egyéb vastárgyak, melyeket bajosan lehetne a középkoriaktól elkülöníteni, számos cseréprészlet (II. 5—8.) néhány jellemző ezüst fülbevaló (11—12. sz.) egypár arany fülbevaló (10. sz.), mindannyi tekercses nyújtvánnyal. Jól ismerjük ez idomot hazai leletekből, Nagyfalúban, Letenyén, Szécsényben, legújabbban Hajdú-Böszörményben találtuk; népvándorlási idomnak hiszszük, de kétségtelenül főnmaradt a középkorig.

Meglepőbb mint e soros temetőnek előfordulása a középkori épület mellett, volt néhány római téglának föltünése (II. 4.). Lehet, hogy az ásatás folytatása római épületmaradványokra is vezet. Egyelőre a római téglák sporadikus előfordulását a római belföldi út közel voltából magyarázzuk, mely egyenes irányban Fehérvár felé vonúl és jóformán egész hosszában római leletektől van szegélyezve.

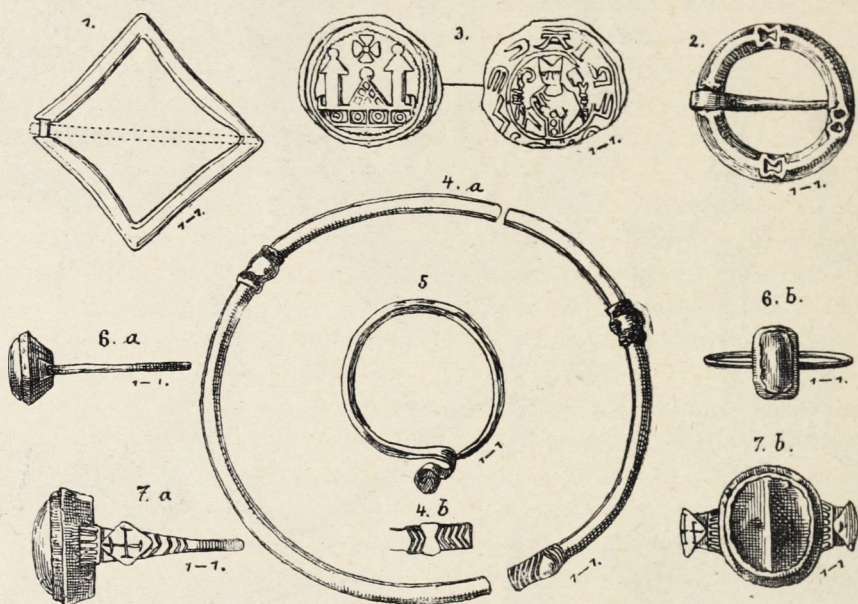
Nehezebb megérteni, hogyan kerülnek e helyre s ily környezetbe némely csiszolt kővésők (II. t., 2.), csiszolt agancsok (II. 3.) és igen durva fajtájú cserépedények!

Bizonyára kevés pont van hazánkban, melynek régészeti viszonyai oly bonyolultak és rejtélyesek, mint a battányi Somló. Szerencsére

birjuk Batthyány gróf ígéretét, hogy érdekes kutatásait folytatni fogja és így még nem mondunk le a reményről, hogy majd lesz alkalom még egyszer és talán több eredménnyel a Somlóról értekezni. Az eddig lelt régiségeket, kevés kivétellel, a nemzeti múzeumnak ajándékozta a nemes gróf.

Középkori ékszereink tanulmányára az imént említett battyáni lelet mellett alig van fontosabb kincsünk, mint a *karczagi*. 283 darab XIII. és XIV. századbeli ú. n. frisatikus pénzzel együtt találtak két karpereczet halavány aranyból (4. a., b.), egy kis csatot ugyancsak halavány aranyból (1. sz.), más kis csatot ezüsből (2. sz.), továbbá négy gyűrűt (6. a., b., 7. a. b.), három halavány aranyból, egy, mely csonka, ezüsből való és végül ott találjuk megint, meglepetésünkre,

azt az arany fülbevalót (5. sz.), mely az egész népvándorlási koron keresztül kíséri a leleteket és fölnyúl a XIV. századig.

Ez igénytelen, de jellemző idom szívós fönmaradása egy egész évezreden keresztül, méltán gondolkodóba ejtheti kutatóink közül azokat, kik rögtön készek minden régi leletre, különösen a népvándorláskoriakra, reá mondani az ethnographiai származást.

A mint ez idő szerint kora-középkori maradványainkat ismerjük, elég okunk van hinni, hogy Pannonia bukásával a rómaiak öröksége nem halt ki soha teljesen s a tradíciók oly kézműiparok terén sem szűntek meg, melyekhez kevésbbé művelt népek is értettek. Kétségtelen, hogy a népek áradatában lassanként idegen elemek vegyültek belé, de mivel a formák és technikák túléltek az egyes népet, mindig

nagy bajjal fog járni a leletek ethnographiai elkülönítése és megállapítása.

Az idézett gyűrűkhöz hasonló középkori ezüst pecsétlő-gyűrűt szereztünk vétel útján; lapos korongjába P betű van vésve, mellette félhold és nap.

A *szentimrei pusztáról* (Pestmegye) a csonka torony közeléből hozott a nemzeti muzeumnak Blaskovits Sándor úr két cserépedény-részletet, mely középkorinak látszik.

Pintér Sándor úr *Szécsényből* középkori fazékot ajándékozott, melyben 1147—1403. évekből való frisachi ezüstpénzek találtattak. A bögre durva, sárgás színű agyagból van készítve, idoma hengerded, kihajló peremmel s oldalán vízszintesen futó párhuzamos vonalak vannak bekarcolva. Lelhelye Rimóc község határában levő «Csattogó» nevű dűlő, egy pinczeomladék mellett. (Nógrádmegye.)

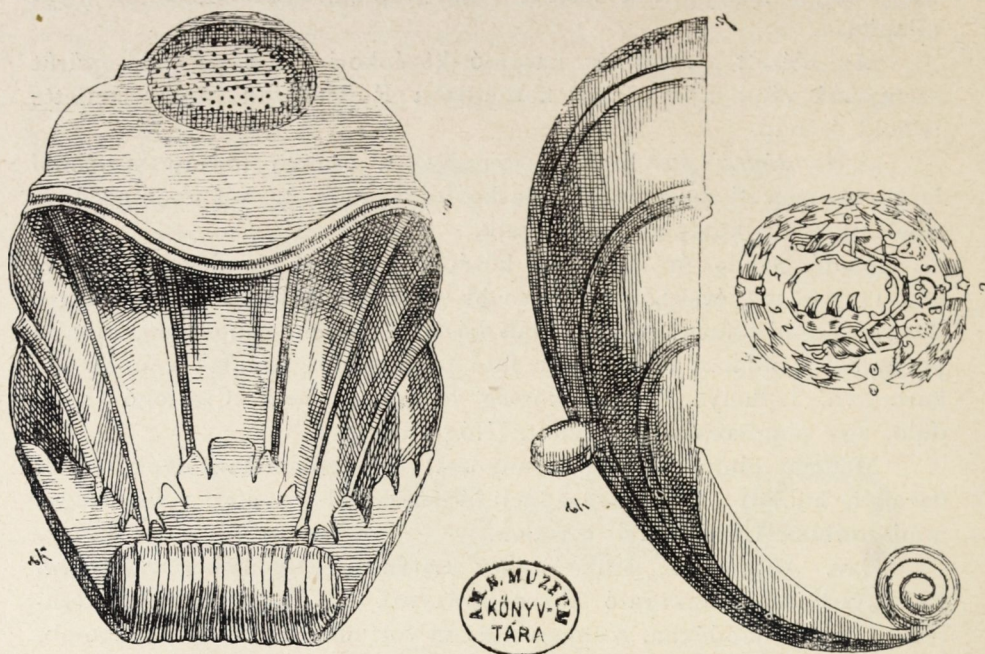
Magyar öltönyről való aranyozott ezüsgombokat, egészben öt darabot, küldött (XVII. századbéli éremlelettel együtt) a vallásügyi miniszterium. Lelhelyök ismeretlen.

Özv. Anthonyné, szül. Steller Lorentin asszonyság *Eperjesen*, Pulszky Ferenc igazgató közbenjárásával, XVII. századbéli ékszereket küldött ajándékba. Küldeményében volt négy zománczos rézgomb, harmincz lapos szeg, egy szíjvég, nagyobb gomb, két kisebb csat, mind rézből és zománczozva, volt még hasonnemű négy rézcsat és karika zománcz nyoma nélkül.

Újabbkori gyűrűink sorozata két érdekes példánnyal gazdagodott. Egyik házikó idomú fejjel, a másik korongos fejjel, melynek felülete zománczos. Mindkettő a XVII. századból való.

Régi erdélyi családától származó érdekes kokuszdíó-billikomot szerzett meg az intézet vétel útján. A kokuszdíót hosszában futó három aranyozott ezüstpánt fogja körül, fölül ezüst szegélye van, alul ezüsfészekben ül a díó és a hol e pántok a fészket érik, paizs takarja a találkozási pontot. Egyik paizson évszám van: 1574, a másikon két név kezdőbetűi: Z. I., a harmadikon régi helyesírással: Az ki izik XII meg ezel reze leszen. A hol a pántok a felső keretet érik, mindenütt egy-egy, növénykeretbe foglalt medaillon, antikizáló fejjel fűdi a találkozási pontot. A kokuszdíós serleg még hajdan sróffal reá lőn erősítve széles karimájú kerek mellesatra, a XVI. század első évtizedeiből. A mellesat külső karimáján szárnyas angyalokat, síró és térdeplő geniusokat ábrázoló domborművekkel van díszítve; magasabb középső részén csigadíszek és türkiszek váltakoznak.

Az itt röviden jelzett erdélyi billikomnál még jóval érdekesebb egy sajátságos idomú ezüstcsésze, melyet a régészeti társulatban történt többszörös bemutatása óta szaktársaink közül már sokan ismernek. A kik nem látták, azokat ide csatolt (félnagyaságú) rajzaink legjobban ismertetik meg vele. A csésze formája kagyló idomát utánozza, csigaféle tag képezi markolatát és legsajátságosabb rajta, hogy a kagyló

első részét lemez zárja le, mely csak egy helyütt van szűrő módjára átlyukasztva; a markolat tövén levélidomra kimetszett lemez takarja a csésze hátsó szélét. Mindkét lemez tisztaság kedvéért van alkalmazva. Erdélyben állítólag vadászcsészéknek nevezik az ilyfajta ivócsészéket, mert vadászatok alkalmával tisztátlan patakokban jó haszna volt a két ellenző lemeznek. Több ily csésze van a nemzeti muzeumban, kettő Deák Farkasnak is föltűnt; e folyóirat jelen kötete 54. lapján hiányosan közölte leírásukat, más kettőt elmellőzött. Az itt rajzban bemutatott csésze Báthori Zsigmondé volt; ott van a csésze elején a címere és mellette S. B. kezdőbetűi, meg az évszám 1592. Az érdekes csésze külső oldalán két apró bélyeg látszik, egyik oldalán K betű, másikon L betű; alighanem utólagosan nyomtatott reá a két bélyeg, mert mindkét helyen a bélyegzéskor behorpasztották a csésze falát. A muzeumi másik csésze, mely ennek majdnem hasonmása, csak abban tér el tőle, hogy valamivel kisebb és egyszerűbb; alakja nem oly elegáns, a hornyolatok szélén nem futnak végig kiálló bordák és fala nem oly tömör, súlyos. A csiga hátsó lapján lévő bevakart betűk és évszámok

N J
1641 egy későbbi tulajdonostól származhatnak, a ki a korábbi nevet

lecsiszoltatta; az utólagos kisimítás helye határozottan látszik. A csészék végén két gomb van, melyen megáll a csésze, ezek nélkül hátradőlne. Az idézett értekezés után talán azt hihetné valaki, hogy az ily kagylós csésze csak Erdélyben dívott annak idején. Nem úgy van.

A nemzeti muzeumban az itt röviden jelzett két «vadászcsésze» szomszédságában (7. szekrény, 11. és 12. szám) látható két hasonló edény Augsburgból. Alakjuk összevág a rajzban is bemutatott csésze idomával, megvan a csésze végén a csigaforma füle, a markolat tövén a levélidomra metszett lemezes ellenző. Azonban különböznek tőlük abban, hogy a csésze szájfelőli szélén nincs ellenző, s hogy mind-egyiknek állványa, lába van; egyiken szárnyas genius, másikon tengeri szörnyön nyargaló gyermek tartja a csészét. E két csésze tehát nem lehet «vadászcsésze». Szűrőjük sincs, tehát fűszeres italoknál sem használták. Miért utánozták mégis a vadászcsészék idomát ily alkalmazásban, oly kérdés, melynek eldöntését a «művelődéstörténeti» kutatókra hagyom.

Érdekes hazai ötvösművet vettünk Selmeczbányáról, födeles ezüst-poharat. Födele, kúpja és lába egyaránt trébelt «hólyagokkal» van díszítve, fölülete és a kupa belseje meg van aranyozva; a kupa alját és lába felső kúpját sodrozott szélű ezüstlevelek borítják. Hasonló fodros növénydísz ékíthette valamikor a födele tetejét. A pohár magassága földél nélkül 29.4 cm., a kupa nyílásának átmérője 10.2 cm. Nem elsőrangú mű, nem is eredeti a formája, se egészben véve, se díszítési módját tekintve; volt már hasonló a nemzeti muzeumban és van más gyűjteményekben is. Csak a hitelesítő bélyegek és a fölirat adnak e darabnak különös fontosságot. A kupa karimáján nevek vannak bevésve, három sor írásban és mellette az évszám:

MICHL : WEIGL

BAL : THO : HEI 1690.

ABR : ION : DOR

Weigl Mihály és Dor Baltházár Tamás Heinrich Ábrahám János 1690-ben. Úgy vélem, hogy csak két ember neve rejlik a három sorban, ők az ötvös-czéh főemberei lehettek 1690-ben Selmeczbányán vagy Körmöczbányán. E kettőre utal a három helyen bevert két kis hitelesítő bélyeg, melynek egyike két keresztben álló pöröly, fölötte S (Selmecz), másika egyszerű K (Körmöcz). E mű tehát hiteles hazai eredete miatt érdekes.

Az előbbi pohár mellé sorakozik egy czápás ezüstpohár 1693-ból, Kabos Sándor nevével és címerével; szerzemény.

XVIII. századi födeles bilikomot kaptunk a vallásügyi miniszterium útján dr. Gabely Imrétől, mint a bécsi egyetemi «Sodalitas nationis hungaricæ» utolsó elnökétől.

Az óriási billikomot a körirat és címer tanúsága szerint 1746-ban ajánlotta föl a «natio hungarica»-nak Eszterházy Pál herczeg.

Ugyanekkor kaptuk a testület 1632. évi pecsétnyomóját.

XVIII. századbeli aranyozott rézkehely talpát ajándékozták Hammer Ádám és Mihály zichi lakosok (Somogy megye).

A modern emlékek csoportjában ez évben a legfényesebb gyarapodás *fegyvergyűjteményünket* érte:

1881. évi szeptember hó elején egy nagylelkű hazafi, kinek nevét szoros tilalma következtében nem szabad a nyilvánosság elé hozni, gazdag fegyvergyűjteménnyel ajándékozta meg nemzeti intézetünket.

Egyszerű száraz számszerinti áttekintés is elég fennhangon szól a hazafi nagylelkűségéről. Van a gyűjteményben 14 nyíl, kés, íj és kard, 26 darab löfegyver, pisztoly és puska, 9 handzsár, 2 buzogány, 3 vadászkés, 14 tör és keleti kés, 13 díszkard, köztük elsőrangú példányok stb. A gyűjtemény leírása fényes monographiára nyújthatna anyagot.

Sporadikus ajándékokat elég jelentékeny számmal kaptunk.

A promontori kotrógép többnemű vastárgyakat emelt ki a Duna medréből, melyeket Hoszpoczky kir. mérnök volt szíves a muzeumnak általadni. Legérdekesebb köztük egy XIII. (?) és egy XVI. századbéli vaskard.

A Nádaly folyóból Pancsova mellett (Torontálmegye) származó vaslándzsát ajándékozott Mariancsics Imre Ivanován, Schwerer János úr útján.

Kuncze Ferencztől Ó-Budán, két XVI. századbéli taréjos sarkantyút kaptunk ajándékba.

Állítólag az ó-budai amphitheatrumból való egy taréjas vassarkantyú (XVIII. század?), melyet ismeretlen adakozó hozott a nemzeti muzeumnak.

Fekete Mihály kis-gyarmathi lakos (Hontmegye) vas-zablát ajándékozott; újabbkori, talán XVII., XVIII. századbéli.

Forner Antal Zala-Apáthiról dr. Rómer F. Ferencz szíves közbenjárása következtében, középkori hegyes végű vassarkantyút ajándékozott.

Tüskés buzogányt bronzból, mely Báthon az ú. n. «Saxonica» pinczékben találtatott, küldött ajándékba Fabián Vendel a «Budapest» szerkesztősége útján.

Modern sárgaréz-fokost adott ajándékba b. Klein Vilmos Bécsben; «1825.» évszám és «Széchenyi István» van bevéve.

Keleti puskát szerzett az intézet olcsó áron, melynek ágya gazdagon van díszítve berakott réz-, csont- és gyöngyház-idomokkal.

Török Szent-Miklósról való egy *bronzágyú* töredéke; megvan rajta a négysorú cseh fölirat nagyobb része, évszám és címer. A címerpaizsban kéttornyú vár és a nyitott kapuban kardot tartó angyal, a paizs fölött 1547. évszám. A föliratot dr. Réthy László így olvasta:

PVRGMIST · A
MIESTA · DOMAZLIC
DALVISLITIE TOMASIA · IA(COBV)
SLEWACZNE · DIEL · NA · HRAD

Taus cseh város ágyúiból lévén az érdekes töredék, e város polgármesterének kérésére elküldtük oda a gipszmásolatát.

Pecséteink és pecsétnyomóink száma is gyarapodott.

Mátyás király nagy pecsétjének bronzöntvényét ajándékozta gróf Huňyady Julia, férj. herczeg Arenbergné.

I. Ferencz császár nagy viaszpecsétjét réztokban küldte ajándékba Bittó István szegedi lakos.

Lollok József úr Murányból a várban lelt rézpecsétnyomót küldött, lapján a címér helyett kézműves (?) jel van bevésve.

Dr. Czobor Béla közbenjárásával Ágoston Antal úr, az 1848. évi magyar nemzeti őrség 10. zászlóaljának réz-pecsétnyomóját küldte ajándékba.

B. Klein Vilmos Bécsből sárgaréz-pecsétnyomót ajándékozott, melyre magyar korona alatt FRANGEPANE 31-ik HONVÉD ZÁSZLÓALJ RAKHELYE van bevésve.

A m. kir. Ludovica-akadémia könyvtára réz-pecsétnyomót ajándékozott: «K. k. General | Quartier-Meister | Stab der K. Unga | rischen Insurrections-Armée» fölirattal.

Girgl István 12 csomag, a század elejéről való különböző francia kártyát adott.

XVIII. századi londoni *ezüst zsebórát* és XIV. Benedek pápára emlékeztető pecsétlőt ajándékozott Szulik József ó-becsei prépost.

Rumy Gizella egy *itczés üveget* dugaszszal ajándékozott, oldalán a Rumy-család címerével; továbbá meissenai porcellánscsészét, melyet Deák Ferencztől kapott a család és végül úrvölgyi aranyozott rézdobozt, hordóalakút 1694-ből, német fölirattal.

Dr. Nagy Boldizsár Herczegfalváról, *pípát* ajándékozott, mely családi hagyomány szerint II. Rákóczi Ferencztől származik.

Más *Rákóczi-emlék* egy fatábla, Rákóczy rodostói lakából, melyet magával hozott Kubinyi Ferencz keleti útjából, midőn dr. Henszlmann és Ipolyi Arnold társaságában a Corvina-könyvtár Konstantinápolyban lévő maradványait nyomozta. A táblán 18 soros latin fölirat, mely az emlék jelentőségére vonatkozik. Ajándékozta Madarász Zsigmond.

Zalka János, győri püspök, *fabotot* ajándékozott, mely azon kapuszárny hevederéből készült, melyet 1598 márczius 29-én Győr városa visszafoglalásakor a keresztény sereg petárdával betört s mely kapuszárny ma is a székesegyházban őriztetik.

Haynald Lajos bibornok-érsek néhány *lőszerszám-készletet* és kisafát küldött, melyek Kollonich László, egykori kalocsai érseknek, 1792-ben Ferencz király koronázásakor használt díszfogatához tartoztak.

Guyon Rikárd, 1848. évi tábornagy, *vassarkantyúit* küldte be Karczag város polgármestere.

Modern emlékeink felsorolását csinos kis domborműves lemezzel zárjuk be. Ó-Budáról került, alighanem XVII. századbéli mű; leírását pótolja a hű rajz, mely az öreg faun maszkot természetnagyságban tünteti föl. Rendeltetése az lehetett, hogy valamely szekrényke oldalát ékítse.

VI. *Éremgyűjtemény.* Hogy némi áttekintést nyerjünk azon rendkívüli gyarapodásról, mely az 1881. évben muzeumi érem-tárunkat érte, szükséges lehetőségig adott csoportok szerint felsorolni a szerzeményeket. Legelőbb tehát az antik érmek kerülnek szóba, azután a magyarhoni és külföldi középkori és modern érmek, végül az emlék-érmek és jetonok felsorolása fejezi be az áttekintést.

A görög és római autonom-érmek osztálya jelentéktelenül gyarapodott. Antik érmek barbár utánzásait, többnyire makedoni Fülöp-féle tetradrachmák után készült ezüstérmeket több helyről kaptunk, nevezetesen Glogonból, Bökény-Mindszentről, Szászvárosról, Varadiáról és Kányáról. — *Római* érmeket sűrűn és jelentékeny számmal szereztünk. Egy érdekes tövisi denárletből, mely a római köztársaság korába belényúl és Kr. u. II. századig terjed, 27 darabot vettünk meg a nemzeti muzeum számára. Marosy János Tatárról Septimius Severus, Alexander Severus és I. Constantinus-féle érmeket küldött ajándékba; Zsigmondy Gusztáv főmérnök Ó-Budáról hozott Aurelianus és I. Constantins-féle érmeket; dr. Chyzer Kornél Zemplénmegyében lelt IV. századbéli római érmeket küldött; Czobor Geiza II. Constantinus junior bronzérmét ajándékozta; Magyar-Zámoren aranytárgyakkal lelt Diocletianus-féle érmet vétel útján szereztünk; Schwerer János adófelügyelő Pancsováról, több mint háromszáz minden korbéli római érmeket gyűjtött és küldött ajándékba a nemzeti muzeumnak; Pollákovits Mátyás Faustina maternek, Lucillának és Commodusnak egy-egy denárját ajándékozta; Szulik József prépost Ó-Becsén, Domitianus, Sabina, Antonius Pius, Faustina junior és Gordianus Pius-féle denárokat és azonfölül 16 darab közép- és újkori különféle érmeket küldött ajándékba; dr. Torma Károly közbenjárásával Baich Vilmos Varadiáról ajándékozott Vespasianus, Nero, Domitianus és Trajanus-féle denárokat; Seculuptoreban (Krassó-Szörénymegye) a Petra Alba nevű

területen előkerült Kr. u. III. századbeli denárlelet állott rendelkezésünkre, melyből a Septimius-Severustól Philippus juniorig terjedő uralkodóktól összesen 30 darab érmet váltottunk meg; I. Heraclius aranyérmét szereztük aranyékszerekkel együtt Békés-Csabáról; görög, római, byzanci és modern érmekeket kaptunk ajándékba, összesen 17 darabot, Baumgarten Izidortól Konstantinápolyban; Kr. u. IV. századbeli római érmekeket kaptunk dr. Rómer F. Ferencz közbenjárásával Forner Antaltól Zala-Apátiban; 67 darab antik és modern érmet ajándékozott Szarvas Hermann Kányán; kaptunk 48 darab érmet az ó-budai papföldi ásatásból, melyek közül a rómaiak Trajanustól Probusig terjednek; Wohlfarth József mérnök az ó-budai filatori-gát építésénél lelt hat római érmet ajándékozott; Kulcsár Ferencz, mérnök, szintén az alkalommal lelt hat római érmet adott.

18 darab *Árpád- és vegyeskori* érmet vettünk helybeli éremkereskedőtől, melyek közt voltak új változatok I. Endre, Kálmán, II. István, II. Geiza, III. Béla, II. Endre és Róbert Károly királyoktól.

I. Endre denárját ajándékozta Fiedler Károly Samarjáról; Killer Frigyes plébános Német-Csanádon lelt 76 darab slaviai, 51 darab régibb szerb és 3 darab velencei Teuplo és Dandolo-féle érmet küldött ajándékba. Kürthy Antal I. Mátyás, II. Ulászló, II. Lajos és I. Ferdinand-féle denárokat ajándékozott; I. Miksa és II. Rudolf-féle denárokat adott Orosz Antal; vétel útján egy nagyobb brassói (?) leletből szereztünk 30 darab I. Mátyás, II. Ulászló és II. Lajos-féle denárt; Zápolya Jánosnak egy 1530. évi ritka aranyát vettük meg.

A budapesti folyammérnökség beküldött egy I. Ferdinand-féle 1560. évi aranyat; II. Rudolf 1604. évi négyszögű csegelytallérját vétel útján szereztük. II. Mátyásnak egy 1617. évi ritka forintost szereztük a híres Holländer-gyűjteményből.

Özv. Strasser Józsefné 14 darab többnyire modern magyar érmet küldött ajándékba; végül a pinnyi éremleletből Simon Gyula orsz. képviselő 24 darab különféle XVI. és XVII. századbeli ezüstérmet ajándékozott, melyek közt voltak Zápolya János, Miksa és Rudolf-féle denárok és Báthory Gábor és Bocskay István-féle garasok.

Pintér Sándor szécsényi régészetkedvelő a rimóczi éremleletből 23 darab úgynevezett frisachi érmet ajándékozott; ugyancsak 171 darab frisachi éremmel gazdagítottuk éremgyűjteményünket a dettai nagy éremleletből (Temesmegye). Gózon Imre Szentgyörgyvölgyről néhány I. és III. Zsigmond-féle lengyel garast, továbbá egy ragusai, egy Báthory Gábor-féle, egy Zsigmond-féle tyroli garast és egy németországi bracteát ajándékozott.

A felső-pokorági (Gömörmegye) lelet modern gyűjteményünket és kivált a lengyel sorozatot gazdagon kiegészítette; 182 darab XVI. és XVII. századbeli garasfélét szereztünk meg belőle.

A rakitányi (Vasmege) éremleletből, mely XVI. és XVII. századbeli arany- és ezüst-érmekeket tartalmazott, szereztünk egy magyar,

néhány tyroli, styriai, szász, velencei stb. tallért és apróbb érmet és egy campeni meg dániai aranyat.

A budai várban a honvédkincstáriumi épület alapjai ásátásánál XVII. századbéli éremkincsre akadtak; volt köztük németországi, németalföldi, velencei, török arany- és ezüstérem; egészben 26 darabot szereztünk belőlök.

A spácza (Pozsonymegye) leletből 36 arannyal és tallérral gazdagítottuk az éremgyűjteményt; legtöbbnyire németországiak és a XVI. és XVII. századból valók. Brindza András 41 különféle modern érmet és jetont ajándékozott; Thomás Gyula hasonlóképp 87 darabból álló modern éremgyűjteményét ajánlotta föl.

Részen vétel, részben csere útján szép darabokkal gazdagítottuk *magyar emlékérmek* gyűjteményét. Megszereztük III. Ferdinand és Eleonora házassági fémerét 1627-ből; a Martin Münch, az Armpruster János és Mária-féle emlékérmét. Továbbá még érdekesekek a következő, egytől-egyig ritka fémerek és jetonok: Hans Angrertől egy «Raitphenig» 1530-ból; Ampringen Gáspár kettős tallérja; Eyczing Ulrik jetonja; Erasmus Gera, David Hohenberger, Vincent Muschinger, Caspar Partinger, Herman Roth, Ulrich Reutter, Daniel Schmidt, Georg Schrotl, Andreas Szegner emlékérmek; továbbá megszereztük Odescalchi nagy fémerét ezüsből. (Weszerle XXVI. 1.)

A herczeg Montenuovo-féle nagy éremgyűjteményből megszereztünk három emlékérmét, melyeknek egyike II. Rudolf korából való és Győr városának visszavételére készült, a másik kettő I. Lipót-féle és Budavára visszafoglalását örökíti meg; továbbá ugyanonnan Odescalchi fémereinket két példánnyal gazdagítottuk és megvettük Beatrix királyné egy lapú ezüst fémerét. A főváros két példányban (ezüst és bronz) küldte meg azt az emlékérmét, melyet Rudolf királyfi és Stefánia herczegnő egybekelése alkalmából veretett. Szuk Lipót tanár közbenjárásával kaptunk egy példányt a jutaloméremből, melylyel a budapesti nemzeti zenede versenyei alkalmával tanonczeit kitünteti, továbbá egy példányt a Siposs Antal-féle zeneintézetben használt jutalomérmekből; dr. Despinits Péter, kir. táblai bíró, az egeri (Csehország) 1881. évi mezőgazdasági kiállítás emlékérmét hozta ajándékba.

Az éremgyűjtemény összes növedéke az itt szóban lévő május-decemberi időszakban jóval túlhaladta a 2000 darabot.

Hampel József.

(*Montenuovo magyar éremgyűjteménye.*) Folyó évi január hó végén a nemzeti muzeum régiségosztálya részéről majnai Frankfurtba küldtettem, hogy a Hess Adolf tulajdonába került herczeg Montenuovo-féle magyar éremgyűjteményt leírjam.

A gyűjtemény körülbelől húszezer darabból áll, leszámítva azon alig százra menő darabot, melyet időközben Bieber és Delhaes érmészek válogattak ki maguknak. E darabok közt vannak ugyan olyan

fajok is, melyek másodpéldányban nem voltak a gyűjteményben (Rupp: 613), mindazonáltal e hiány a roppant készlettel szemben oly csekély, hogy a gyűjtemény, a nemzeti muzeumi mellett az egyedüli, mely a completeitás benyomását teszi ránk, a mennyiben ugyan a complete jelzöt numizmatikában alkalmazni szabad.

A rendezés öt hónapot vett igénybe. Ez idő alatt az árpádiak teljes és részletes leírását eszközöltem, a vegyes koriakat köriratok és siglák szerint írtam le, de a megegyező köriratos darabok bélyegeltéréseire figyelmet nem fordíthattam, a habsburgiaknál pedig úgy jártam el, hogy a közönségesebb fajokat csak siglák és évfolyamok szerint csoportosítottam s csupán egyes kitűnőbb darabokat (aranyveretű denárok stb.) írtam le és mértem meg numizmatikai szabatsággal. Tekintettel a gyűjtemény 641 speciesére s a változatok töménységen voltára a specieseken belül: ilyféle megszorításokra szükségem volt, hogy a gyűjtemény egész készletét fölvehessem a nyomtatandó lajstromba.

Számíthatok rá, hogy a lajstrom, melyet Hess Adolf ad ki Frankfurtban, már az év végeig megjelenik; addig is legyen szabad vázlatosan ismertetnem a gyűjteményt, olyan momentumok kiemelésével, melyek a gyűjteménynek különös jelentőséget adnak.

A) Árpádkori érmeek.

Szent István érmeit 56 szám alatt írtam le körirati változatok szerint. Különösebb bélyeg egy Regia civitas-féle, 9 varietás retrográd legendával a reversen, egy mindkét oldalon zavart köriratú: — ✠ ΤΝΑΗΦΕΤΩΙΗ ✠ és ✠ ΩΙΑΙΑΙΤΤΒΙΤΒΙ, — mely szép veretével közepső helyet foglal el a közönséges denárok s az úgynevezett barbár hamisítványok között, mely utóbbiakból itt 18 bélyegváltozatot különböztettem meg.

Péter és Sámuel pénzei szép számukkal imponálnak. PETVS REX-et három bélyegváltozatban találtam. I. *Endre* denárai a Regia Civitas-sal 14 változatban vannak Montenuovónál képviselve, a legendában a pont, háromszög stb. siglák alkalmazásának első nyomaival, mely eljárás csak utódainál lesz általánossá. Egy ide tartozó denár köriratával üt el. Av. ✠ REX AYDEAΩ s egy háromszög; Rev. ЯТІЕΛ'ΠΩ. *Endre* második denár-fajtája 43 változatot ad, jegyeinek a kereszt karjaiban való combinációival. Ritkább köriratok: ✠ REX AHDREA és Rex Andreas, háromszöggel a Rex után. *Béla dux* 42 számot foglal el a lajstromban; egy ✠ BEVA DVX kivételével mindannyinak csak sigla-combinatiói érdekesek, a mennyiben a különben közönséges species bélyegváltozatait gazdagítják, mit az árpádkoriak azon specieseiről általánosságban mondhatunk, melyeknél a bélyegvarietást a szándékkal cserélt siglák elhelyezése képezi, ilyenek pedig mindazon fajok, melyek II. Lászlóig verettek.

Ilyenformán Salamon, I. Géza, I. László, Kálmán, II. István, II. Béla, II. Géza és nevezett II. László, a gyűjteményben talált

összes Rupp-féle specieseiről csak annyit mondok általánosságban, hogy a Montenuovonál leírt variációk, a Ruppnál találhatókkal s a nemzeti muzeum példányaival összeírva, hihetetlen számú bélyegkülönbséggel lepnek meg. E nagy bőségnek oka mindenesetre az, hogy a pénzverő műhelyekben minden érembélyegző külön signálva volt, a miből később a pénzverő helyek munkaerejére, a belföldi vert-pénz forgalmára s ugyanazon speciesekek emissióira fogunk adatokat nyerni, ha a siglák értéke kellőleg megállapítható és rendezhető lesz.

I. Géza rex szerfölött ritka érmeinek csak egy barbaricus példánya van a gyűjteményben ✱ ILVCA REX (az R fordítva) körirattal s pontokkal a kereszt karjaiban.

Hogy a Montenuovo árpádi érmeinél a siglák tekintetében mily bőséget találtam, álljon itt egy kis kimutatás.

Kálmán IX. speciese 51, X. sp. 29, XII. sp. 88; II. Béla I. sp. 73, IV. sp. 39, VI. sp. 50, VII. sp. 40, VIII. sp. 44, IX. sp. 30, XI. sp. 65, XII. sp. 32 siglavariációt tüntet ki s ezeknek hozzávetőleg leg-alább is a felét találtam kiadatatlannak.

E csoportban három specialitással is dicsekedhetik a gyűjtemény, Kálmán IX. speciesének egy vastag ólomlenyomatával, II. István II. speciesének 17 mm. széles lapon való lenyomata és III. speciesének egy *rézcségelyével*, melyet Egger adott ki a *Wiener Num. Monatsh.*-ben.

A II. Endréig terjedő időszaknak csaknem minden speciese megvan Montenuovonál, de a siglavariációknak már gyérebb számával, új azonban itt is nem egy merül föl, sőt némely speciesekek gazdagok is, mert több lelettel vannak képviselve. Ilyenek Rupp. Tab. V. 120, Tab. V. 109, s a III. Bélának tulajdonított, de tényleg IV. Béla korába tartozó bracteátok több fajtája.

II. Endrétől az Árpádház kihaltáig vert ismeretes éremfajok sok újjal nem lepnek meg, nevezetesen azonban a Béla-féle rézpénzek, tömérdekségüknél fogva. A nagyobbik 114 bélyegváltozattal szerepel. Mindannyinak sigláját leírtam.

Az úgynevezett tatár rézérmek siglái közt alig találtam újakat, melyeket vagy a nemzeti muzeumból, vagy Karabacek értekezéséből ne ismernénk; egy darab azonban ritkítja párját, mert a külső karimán a kuficus köriratban, hol rendszerint egy-egy latin, görög vagy mongol betű foglal helyet siglaképen: *hat* latin betű áll s pedig: ZOLDAOC.

Feltűnőnek találtam úgy a nemzeti muzeum, mint a Montenuovo rézérméinél is azt a jelenséget, hogy ezek egy része közepükön ki van fúrva. Tekintve, hogy ez érmek az uralaltáji népvándorlásnak abban a szakában verettek, midőn a nyugatnak indúlt volgai rokonfajok utolsó maradékai a magyar állam védelmében találtak menedéket: e különösséget talán a chinai érmelés reminiscentiájának tekinthetjük, mit a mongol hadjáratlalt megindúlt ázsiai hordák közvetítettek?

Árpádkori *kiadatlan* és Ruppnál hiányzó speciesekek:

I. Béla denára, a hátapon ✱ MONETA fölirattal. Ez érem, azt

vélem, ugyanaz, melyet Érdy az *Arch. Közl.* egy régiebb évfolyamában adott ki. Unicum.

I. *László* új, immár VIII. speciese. Av. Nagy egyenkarú kereszt gyöngykörben, a kereszt karjaiban LAD—ISL—AVS—REX elosztva, háromszögekkel a szótagok közül. Rev. A szokásos Ladislaus Rex-féle körirat, középen kereszttel s háromszögekkel annak karjai közt. Nagysága egyéb László-féle denárokéival egyező. E fajból a gyűjteményt 8 bélyegváltozat díszíti; a nemzeti muzeumba is került belőle néhány darab. II. Géza utáni korba tehető két újabb species, mindkettő a nemzeti muzeumban is.

I. Obulus. Av. Négy kifelé hajló görbe vonal, végeiken vonalakakkal összekötve, a görbe vonalak hajlásánál egy-egy keresztkével, középen keresztbe négy ponttal. Rev. Egyenkarú vékony kereszt négy pontocskával.

II. Obulus. Három hosszú, pontokból alkotott pózna, a középső felső és alsó vége keresztben végződik, a két szélső végeit félhold fogja át, ezeken túl jobbra-balra egy-egy kereszt pontokkal. Rev. Egyenkarú vékony kereszt, két félhold s két háromszöggel annak karjai közt.

II. Endre és IV. Béla idejéből 6 új species; ezek közül négy a muzeumban is, továbbá Rupp. II. Endre IX, XII, XIII, XIX, XXIII specieseinek megfelelő *kisebb veretek* (obulusok). A ✠ S · MARCVS köriratú s II. Endre idejére valló ritka éremfajt (kiadva Eggernél, *Wiener Num. Monatsh.*) két bélyegváltozatban találtam Montenuovonál; az AQVILA fölíratú s technikájával a rézérmekhez sorakozó új speciesnek pedig egy új bélyegváltozata foglal helyet a gyűjteményben. Ez éremfajról, mely csak újabban merült föl, az a nézet terjedt el, hogy modern koholmány, technikájának kritikája azonban arról győz meg, hogy egy kéz műve a réz s a Ruppnál 183., 303. sz. alatt leírt érmekkel.

Találtam ezeken kívül két Kún László-féle avers- és revers-combinatiót ismert bélyegekkkel.

A szlavón denárokhoz sorozandó nevezetes ezüstérmecske leírásával zárom be az árpádi korszak érmeinek ismertetését. Av. Félig ábrázolt, jobbra tartó nyest, a téren pontokkal. Rev. NICLA körirat retrograd állásban, középen félhold és csillag.

B) Vegyesházi királyok érmei.

Róbert Károly számos éremfaja közt ki kell emelnem a budai városi pénzeket, melyeknek 5 fájával dicsekedhetik a gyűjtemény.

A kiadatlanok közt nevezetes egy *liaruli* — *regis* fölíratú denár, a vízirányosan írt két szó között nyílt koronával s két madárral attól jobbra-balra; a háttéren ülő oroszlán-alakkal.

Egy másik kiadatlan denár az előlapon a király képét en face állítja elé, a széleken M—K siglával, a hátlapon az anjou magyar címervért foglal helyet lombdíszszel körülfolylva, a címér felett egy R.

Az előállítások egy vékony vonalú belső kör s egy külső gyöngykörben. Igen szép fenntartású példány.

Róbert Károly egy garasán a ✠ IVS · DAT · PACEM · PAX · SALVTEM szokásos köriratban a PAX helyett PACE áll.

Nagy Lajos korából egy Zarában vert rézpénz köti le figyelmünket. Az érem solidus nagyságú; az előlapon szent László övig ábrázolt alakja látható koronás és fénykörös fővel, jobbában csákány és melléhez szorított baljában királyi almával; körirata: S · L · R · Z · H · G · A · R · I · H · E. A hátlapon nagy G a ✠ MONETA · IADRE köriraton belül. (A bécsi császári kincstár magyar érmei közt láttam ez éremfaj rokonát kettős kereszttel az elő-, s G betűvel a hátlapon, mindkét oldal körirata M · I · A · D · R · E. Ezt az egyik Géza érmei közé találtam beosztva, a hova nem való.)

Nagy Lajos érmei közé tartozik két széles réz-jeton. Egyike H · O · H · # · G · O · T · # · V · I · # · S · E · R · # · # · # — G · O · T · # · K · V · T · # · V · O · R · # · E · R · # · # német körirattal, a szokott anjou-magyar címervért s a kettős kereszttel. A másik példányon ugyane legendák retrográd helyzetben olvashatók.

A király más három kiadatlan speciesének egyike nevezetes, a mennyiben a reversen nagy L-et tüntet föl, mely a körirat ODOVICI-jével összeolvasandó, perugiai és egyéb olasz érmeikkel analog.

Mária királynő egy denárának reversén Szent-László képét találtam, kétségtelen, egy Lajos- s egy Mária-féle denár bélyeg-combinációja.

Albert király egy denára anjou-magyar címerrel van verve; ilyen «sajtóhiba» Zápolya János egy denárán (ismeretes E—T siglával) a Jagiello-sas.

Nevezetes e korszakból 5 darab magyar arany, össze-vissza hányt, értelmetlen köriratokkal. Különös, hogy némelyiknek rajza, metszete, verete tökéletesen megfelel a legszebb aranyforintoknak; a betűk stilszerűek s jártas éremvésőre vallanak. Denárokat is találtam zavart legendákkal.

Számos új sigla, bélyegváltozat, metrologiai adatok kárpótolnak bennünket több újabb faj hiányáért az Albert-János közti kor érmeinek sorozataiban.

C) Osztrák-házi királyok kora.

E korszak érmei szintén rendkívül gazdagon képviselvek a gyűjteményben. Denárok piéfort és arany veretei, III. Ferdinánd kettős-négyes tallérai, bélyegcombinációk, eperjesi, leopoldvári, váradi szükségpénzek, Rákóczy-féle IV-es polturák, próba-rézpénzek III. Károlytól (kiadva Missongnál) s II. József EIN HVNGRISCH-a (az utolsó magyar denár) különösen kiemelendők.

Curiosum egy 1816 s B siglával jelölt krajczár ezüst veretben. Eredetét úgy adja elő Montenuovo herceg, hogy honvédeink a körmőczi pénzverőt meglepve, a pengőkrajczár-bélyeggel egy lombard-

velenczei 1848-as huszast vertek át. A huszas körirata az új bélyegen át tisztán olvasható.

A gyűjtemény nagy gazdagságát jellemezzék végül a következő számbeli kimutatások.

A Rupp-féle 391 éremfajból Montenuovonál 348-at találtam, hiányzik tehát 43 faj; Ruppnál le nem írt species és genus pedig 71 fordul elő a gyűjteményben.

A catalogusban az egész gyűjteményt 4134 szám alatt írtam le, ebből: az Árpád-korra 1878, a vegyeskorra 1191 s az osztrákházi királyok korára 1065 szám esik, megjegyzendő, hogy az ausztriai ház érmeinél — különösen a szaporább denár-fajoknál — egy-egy számmal csak a különböző siglákat jeleztem s az évfolyamokat egy sigla alatt soroltam föl; külön számmal csakis a piéfortokat és aranylenyomatokat láttam el.

Montenuovo herczegnek ezen, nagy buzgalommal s sok évi fáradsággal szerzett gazdag gyűjteménye most már áttekinthető lesz. Mindnyájan, kik hazai numizmatikánk ügye iránt érdeklélünk: köszönettel tartozunk a muzeum igazgatójának, az érem- és régiségosztály örének, úgy Hess Adolfnak, kik egyetértő megállapodással intézték a gyűjtemény leírását.

Réthy László,

(*Magyarországi őskori tárgyak a svájci muzeumokban.*) A külföldi muzeumokban a magyarországi eredetű és lelhelyű tárgyak nagy számot tesznek. Jobbára az utóbbi évtizedekben kerültek oda, a mikor még a hazai régészetnek csak kevés számú buzgó művelője akadt, s gyűjtemények alapítására is alig egy-kettő vállalkozott. A külföldi gyűjteményekben őrzött honi tárgyak bírhatásáról le kell mondanunk, annyit azonban kötelességünk tenni, hogy azokat számba vegyük, a kiválóbbakat megismerjük, s arra törekedjünk, hogy a jövőben ne a külföldi muzeumokat gazdagítsuk a mi kincseinkkel. Jóakarattal, önzetlenséggel e részben sokat — mindent — tehet.

A külföldön őrzött honi régiségek leírását már ezelőtt négy évvel kezdette meg dr. Hampel József a zürichi, a british muzeum s Evans¹ magángyűjteményeinek ismertetésével, vajha követnék e példát mások is, kiknek alkalmuk van a legkiválóbb európai gyűjteményeket megtekintetni.

Én ez alkalommal inkább számszerinti összegezését, mint behatóbb leírását akarom adni azoknak a magyarországi őskori tárgyaknak, melyeket Svájc muzeumaiban a nyár folyamán láttam.

Genfben, az egyetem épületében elhelyezett régiségtárban, a magyarországi őskori bronzok egy oldalszekrényben vannak elhelyezve, s számuk 40 darabot tesz ki. Ezek a következők: egy nádlevél pen-

¹ Magyarhoni őskori leletek külföldi gyűjteményekben, *Arch. Értesítő.* XII. k. 201, 281, 375. lapokon.

gégű bronzkard markolattal, egy kard markolata, a melynek pengéje hiányzik, két tör rövid pengével, egy lándzsavég, két beretva, két karperecz, egy bronz sarló keskeny pengével, egy tokos véső, négy perimés véső, egy fokos, gombban végződő, egy nyakperecz (torques) huzagolt bronzsodronyból, két karperecz, egy csüngő dísz, egy kisebb zárt karika, egy golyó s egy szög.

A lausannei canton-muzeum gyűjteményei a collegiumban vannak elhelyezve; az itteni régiségtárban összesen 42 magyarországi bronz, két vörösréz véső s egy vörösréz csákány, az ismert kisebb formákból, van kiállítva. Két tárgynál föl van említve, hogy azokat dr. Rómer F. ajándékozta oda.

A tárgyak a 43. számú szekrényben vannak elhelyezve, s néhány-nak jegyzőkönyvi számát is kivehettem, ezeket följegyeztem; a következők: 6569, 8540, 8539, 8535, 8536, 3460, 8515, 8527, 8543, 8510, 8517, 8519, 3459, 3910, 8579.

Bielben a Muzeum Schwab oly számos magyarországi őskori bronz- és vörösréz-tárgyat foglal magában, hogy azok egy külön szekrényt töltenek meg, a melyen ez a cím olvasható: Keltische Bronzen aus den Donauländern. A szekrény egyik oldalán a kiállított tárgyak mellett Hampel: Catalogue de l'exposition prehistorique. Budapest, 1876 van kiállítva; a másikon az Egger czég számlája, a melyben tételenként föl vannak a tárgyak sorolva, s a mely szerint a nevezett czég a 218 darab tárgyért 365 frt 50 krt kapott.

Vörösréz tárgyak: kisebb csákány 2, véső 8, balta 5; bronz-tárgyak: részben ép, részben töredék kard 14, rövid tör 11, hosszú 2, tű 25, horog 1, sarló 12, tokos véső 15, perimés véső 3, buzogány 6, fokos 2, kéz- és lábkarika 35, apró karika, tűk, nyílcsúcsok, töredékek 82, összesen 218.

Kiválik ezek közül egy öblös bronz tál.

Részletes leírást adnom az itt fölszámlált tárgyakról nem lehetett; mert a muzeumok őrői szünidőiket élvezvén, a tárgyakat közelebből meg nem vizsgálhattam; de hiszem, hogy a fölemlített tárgyak pontos leírását és lerajzoltatását készséggel elvállalják az illető muzeumőrök, ha tisztán tudományos használatot indokolnak azok, kik e tárgyak behatóbb tanulmányozására szánják magokat.

—a —a.

KÜLFÖLDI ADATOK AZ ARCHÆOLOGIAHOZ.

(IRODALOM.) I. *The ancient bronze implements weapons and ornaments of Great Britain and Ireland by John Evans D. C. L., LL.D. F. R. S.*, stb. London 1881. 509 lap. 540 fametszettel.

Közel ötven esztendeje, hogy dán tudósok tüzetesen kezdtek foglalkozni az úgynevezett történelemelőtti idők emlékeivel s megalapították azon theoriát, hogy volt az emberi nem culturájának egy hosszú időszaka, melyben a fémek használatát nem ismerték s fegyverül és szerszámul kizárólag csak kövekkel éltek, hogy ezen kőkorra következő egy bronzkor, melynek némely emlékei szép alakjuk és gazdag díszítésök által a culturának magasabb fokára vallanak, s hogy erre következett végre a vaskor, melyben mi is élünk s mely annyira kifejlődött, hogy már az utakat, hídakat és hajókat is egészen vasból készítjük. A skandináv tudósok ezen theoriája sok ellenvetésekre talált s csak nehezen tört magának útát, ámbár kezdetben ezen három kort nem is úgy adta elő, hogy ez az összes emberiség történelmében a culturának szükségképeni fokozatos kifejlése, hanem legközelebb csak a skandináv országok lakóira szorítkozott. A folytonos fokozatos kifejlődés egy eredetileg egészen vad, az állathihoz egészen közel álló állapotból a kő-, bronz- és vaskoron keresztül, végre Európa minden egyes országaiban számtalan leletek által bizonyítottatott be s az őskori emlékek tanulmányozása lassan-lassan egy új régészti tudományvá vált. Nevezetes e tekintetben, hogy az úgynevezett classicus idők régészei s a műtörténelem írói ezen új kutatásokat tökéletesen mellőzték s csak az egy Helbig fordította ezekre is figyelmét, s hogy másrésről az ősrégészek az úgynevezett természetvizsgálói módszerhez esküdtek föl, s a régi írókat rendszerint elhanyagolták. Helbig Farkas, a római archæologiai intézet egyik titkára, igen helyesen jegyzi meg azon értekezésének előbeszédében, melyet az italicusokról a Pó völgyében írt, hogy ez sok tudósnál visszatetszést fog szülni, sok palæo-ethnolog boszankodni fog, hogy oly leletek, melyekkel módszerének korlátozott eszközeivel kényelmesen elbánhatott, ethnografikus és cultur-történeti nézpontokkal összeköttetésbe hozatnak s hogy egy czölöpépítményekről szóló könyvben görög írók idéztetnek s nyelvhasonlítási kérdések érintetnek — mind oly tárgyak, melyek iránt a legtöbb palæo-ethnolognak határozott ellenszenve van. Másrésről ily könyv sok nyelvésznek és historikusnak is alkalmatlan, mert kényszeríti oly új anyaggal foglalkozni, mely mindennap szaporodik.

A mint az új tudomány nehezen tört magának útát, úgy azután egyszerre népszerűvé lett, s egész Európában elterjedett, különösen azon congressusok által, melyeket az új tudomány művelői a különböző országokban tartottak. Lassan lassan a három korszak különböző

fokozatai is megalapítottak, a tudomány mostani állásához képest az ősrégészet legközelebbi föladata a bronzkort illetőleg az lett, meghatározni tüzetesen azon típusokat, melyek a különböző országokban sajátságosak, s melyek más vidékről hoztattak be, hogy így lassan-lassan fölismerhessük a cultura egyes központjait s menetének irányát. Az eddig megfigyelt leletek bebizonyították már, hogy vannak bizonyos területek, melyeken sajátságos típusok terjedtek el, olyanok, minők máshol nem fordulnak elő, de ezen különböző csoportozatoknak egymáshoz való viszonyai mindaddig meg nem határozhatók, míg az összes anyag nincs összegyűjtve és kiadva.

A skandináv tudósok voltak az első, a kik a hazájokban előforduló őskori régiségeket elég terjedelmesen közzétették. Erre következtek a svájci czölöpépítmények régiségeinek kiadásai és Chantre nagy munkája a bronzkorról Franciaországban. John Evans, a gazdag angol tudós, a ki évek óta a legnagyobb szorgalommal tanulmányozza az ősrégészeti leleteket, tavaly az Angolországban észlelt bronzkort írta le s adta ki, miután már elébb egy lelkiismeretes munkában az angolországi kőkort adta volt ki. Azon angol óvatossággal, mely minden félreértést kikerülni kíván, munkáját nem címezi az angolországi bronzkornak, hanem a cím egyszerűen: a régi bronz szerszámok, fegyverek és díszítmények Nagy-Brittaniában és Írlandban, s e címnek megfelelőleg a legnagyobb pontossággal s lelkiismeretes kutatással számot ad minden bronzkori leletről, mely Angolországban tudomásra jött, s minden bronzkori régiségről, mely a köz- és magángyűjteményekbe került. Munkája ez által nehézkes lett, de épen teljessége következtében mintaszerű, s a mint ily munkáknál szükséges, bőven el van látva illusztrációkkal, névszerint 540 kitűnő fametszettel.

Ezen fametszetekből látjuk, hogy a bronzkorban az angol kardok, török, lándzsák alakja s a celtek díszítése egészen eltér úgy a dél-francia s olasz, mint a skandináv alakoktól, hogy e szerint el kell ismernünk a britt szigeteken egy benszülött ipart és művészeti fejlődést, melynek kevés érintkezése van a szomszéd nemzetek szintoly kezdetleges culturájával, ámbár épen úgy, mint a kőkorbán, a bronzkorban is a cultura általános kifejlődése egyenvonalban halad minden nemzetnél. Evans nem említi ugyan Lindenschmidt azon teoriáját, hogy a finomabb és díszesebb bronzfegyverek és eszközök nem is készültek a barbár nemzeteknél, hanem mind Etruriából kereskedés útján vitettek egész Európába, fametszetei azonban, melyek mutatják a különbséget az angol és continentalis formák és díszítések közt s melyek semmi rokonságot nem mutatnak azokkal, melyek Olaszországban találtak, eléggé megczáfolja a különczködő német teoriát. Nevezetes e tekintetben, hogy Angolországban igen ritkák azon vert kancsók és függő edények, melyeknél az etruszk eredet nagyon valószínű s melyek Skandinaviában, Német- és Magyarországon gyakran fordulnak elő; még különösebb, hogy Angolországban a bronzkorból

egyetlen egy halászhorog találtatott csak, holott nemzeti muzeumunk gyűjteményében is öt bronzkori horog őriztetik.

Evans munkájában különösen kiemelendő a mintaszerű bevezetés, melyben 26 lapon összeszorítja mindazt, a mi eddig a három kor egymásutáni következéséről a tudományos kutatások szerint bebizonyítotttnak látszik. Nemkülönben nevezetes a tömeges angol bronzleletek (hoards, trésors) elemzése, melyeket mi hol kincseknek, hol öntőműhelyek maradványainak nevezünk s melyekből következteti, hogy az Angolországban talált bronzfegyverek közt legrégebbi a lapos és gyengén peremes véső, úgymint a keskeny késtőr. Hogy ezekre következnek a peremes vésők és a nyújtványos lándzsafejek, melyekkel valószínűleg a széles törpengék egykorúak. Hogy ezek után a sarkkal ellátott vésők és a pálstáb-alak jött és maradt használatban a bronzkor végéig, ámbár ezek nagy részben helyettesítettek a tokos véső által, mely valószínűleg a pálstáb egyik formájából fejlődött ki. Hogy a tokos homorú vésők, kalapácsok és kések a tokos vésőkkel egykorúak, úgy a tokos lándzsacsúcsok és kardok is. Hogy a nagy leletek csaknem mind a későbbi bronzkorból valók. Hogy továbbá a vaskor jóval megelőzte a római foglalatást. Evans a bronzkor kezdetét valószínűségi számítások következtében körülbelül 1200, vagy 1400 évre teszi Kr. sz. e., megjegyzi azonban, hogy ezen eredmény tökéletlen adatokból vonatott le s hogy a bronzkor talán régebbi időkben kezdődött. Nagyon érdekes végre az angol típusok összehasonlítása a szárazföldiekkel, melyből bebizonyítotttnak látja, hogy idegen befolyások érintették ugyan Angolországot, mert eszközeinek és fegyvereinek sok típusa külföldi, hogy azonban a brit szigetek oly központjává váltak a bronzcivilizációnak, mely különös magas kifejlődésre vezetett. Megjegyzi különösen, hogy az angol típusok a magyarországi típusoktól erősen különböznek, hogy Angolországban hiányzanak a balták és csákányok, a félholdalakú sarlók, a spirálisok, a vésett bronz kardmarkolatok és hogy a tokos celtek s a pálstabok legnagyobb része egészen más alakot s díszítést mutat, mint a magyarországiak. Az angol típusok inkább hasonlítanak az éjszaki francziákhoz, holott a déli francziák s a svájcziaiak egészen különbözők. Evans munkája kielégítő az angolországi bronzkorra nézve, kíváncsok volna, hogy az olasz típusok minél előbb szintén ily általános munkában közzé tétetnének s hogy a Balkán-félszigeten az őskori régészet figyelemre méltatnék. Akkor remélhetnők, hogy a cultura terjedéséről azon időkben, melyekből írott kútfők nem léteznek, az inductió útján bővebb tudományt meríthetünk.

II. J. I. A. Worsaae: *«Des ages de pierre et de bronze dans l'ancien et le nouveau monde»*. 244 lap, számos fametszettel.

A híres dán régész ezen 1880-ban dán nyelven közzétett, de csak múlt évben francia fordításban megjelent értekezésében kimutatja az újabb kutatások eredményeül, hogy nemcsak az európai nemzetek, de az ázsiaiak is, őstörténelmükben ugyanazon stadiumokon mentek ke-

resztül, mint az európaiak, beszél a konyhahulladékokról Dél-Amerikában, Japánban és Indiában, palæolith-leletekről Kelet-Indiában, sőt egy régi és újabb kőkorról az ausztráliai szigeteken s figyelmeztet az analogiákra a régi s az új világban a történelemidő-előtti korban, melyeket alig lehet az esetlegességnek vagy a természet általános törvényeinek tulajdonítani. Másrésztől figyelmeztet a különbségekre is, melyek ezen összehasonlító kutatások által bebizonyultak, például, hogy a halmok és megalith-temetések, melyek Ázsiában, Európában és Éjszak-Amerikában nagy mennyiségben fordulnak elő, nem mutatkoznak többé Dél-Amerikában, s csak szórványosan Áfrikában. Úgy látszik, hogy a nagy halmok Ázsiából sugárzanak ki és ritkábbak lesznek, a mint ezen központból távoznak, s hogy a præhistorikus kutatásokból valószínűvé lesz, hogy az amerikai eredeti lakosság nem volt autochthon, hanem Ázsiából éjszokról vándorolt be. Worsaae a bronzkorra nézve is ismerteti ennek emlékeit Ázsiában, melyek legújabb időben jöttek napfényre, keletindiai, régi persa, palæstinai, turkestáni, chinai és japáni szerszámokat és fegyvereket, nemkülönben tokos vésőket Jávából, Celebesből, Cambodzsából és Sziberiából. Figyelmeztet arra is, hogy a nyugot-amerikai réztörök formája inkább ázsiai, mint európai, s hogy a mexicói, közép-amerikai és perui népek már a fémek olvasztását és a bronz készítését is ismerték, hogy ott a tokos véső különböző alakjai rokonságban vannak az európai tokos vésőkkel, míg ez az éjszak-amerikaiaknál nem fordul elő. Szerző figyelmeztet továbbá egy igen különös bronzkardra, mely görbült s csak egyélű, s Assyriában találtatott; fölírás is van rajta ékiratban, mely szerint ez Vulnirari király palotájához tartozott, a ki Budil assyriai király fia, a ki Belnirari assyriai király fia. Ezen fejedelmek 1375—1300. évben éltek Kr. előtt. Szerző hajlandó Indiát tekinteni a bronzkori civilizáció kiinduló pontjának, honnét ez különböző irányban terjedt el. Szerző különös figyelemmel kíséri a bronzkor eddig csak kevésbé ismert emlékeit Cyprusban és Görögországban s azoknak rajzát adja. Nevezetesen reánk nézve a 230. lapon, 1. és 2. szám alatt közölt kétélű balták Acarnaniából és Naxosból, miután a magyar nemzeti muzeumban két egészen hasonló kétélű bronzbalta fordul elő, melyeknek egyike Jászberényben találtatott. Meglehet, hogy ha a Balkán-félsziget őskori emlékei napfényre jönnek, s tudományos vizsgálódások tárgyaivá válnak, több ily rokonságot fogunk fölfedezni az őskori görög- és magyarországi cultura közt. Szerző végre fölállítja azon theoriát, hogy az Európában előforduló elásott kincsek, melyeket olvasztó-műhelyek maradványainak is szoktak tekinteni s melyeknél igen sok törött vagy elgörbített tárgy találtatik, nem egyebek, mint az isteneknek hozott s tiszteletükre elásott áldozatok. Ezen állítás azonban eddigelé bővebb bizonyítások híjában alig fogadtathatik el.

Pulszky Ferencz.

TANULMÁNYOK

BÁRÓ NYÁRY JENŐ «AZ AGGTELEKI BARLANG MINT ŐSKORI
TEMETŐ» CZÍMŰ MUNKÁJA FELETT.

I.

Hazánk — ha ugyan szabad azt még enyémnek is neveznem — politikai nyomorúságai közben, vígasztaló mozzanatoknak tűnik fel a szintoly élénk mint sokoldalú intellectualis mozgalom, mely Magyarországon észlelhető. Végtelen nagy e részben a különbség az én korom s a mostan közt. Öröm látni, hogy a mind tágabb és tágabb körre terjedő érdeklődés mellett immár alig van a tudományos culturának oly ága, melynek az illető tudomány mai magas színvonalán álló művelői közt a magyar szakavatottság díszes helyet nem foglalna el, sőt több magyar tudós van, kinek bűvárlatai egyik-másik tudomány tovább-fejlődésének tényezői közé sorozhatók.

Én báró Nyáry munkáját, az ősembertani rejtelmek felderítése körül, ezek közé számítom. Szakértő ugyan teljességgel nem vagyok, de mint amolyan igénytelen műkedvelőnek a földtan, s vele kapcsolatban földünkön a szerves élet fejlődésének nyomai kedvencz tanulmányaim közé tartoznak, s eléggé ismerem az eddigi kutatások eredményeit, miszerint belátható, hogy báró Nyáry aggteleki ásatásai, a leletek régészeti értékét hitelesítő coefficiensekre fordított gond, a meghatározásoknál minden oldalra kifejtett figyelem, s a tudomány kíváncsainak megfelelő leírás oly sok oldalú s annyira becses anyagadaleket nyújtanak az ősembertan és néprajz (ethnographia)

tudományához, hogy az nem csak mint complementarizmus bizonyíték foglal helyet az eddig ismert adatok mellett, hanem új adatokat is szolgáltat a tudomány számára, még pedig olyanokat is, melyek egy-egy ekkorig általánosan elfogadott nézet újból átvizsgálására kiindulási pontul szolgálhatnak.

Ilyenek például azok az ember-állcsontok, melyek nem 16, hanem csak 12 vagy 14 fogat tartalmaztak, valamint ilyen az is, hogy a talált vázák arczczal mind föld felé voltak fordítva, a mi — tudtomra — minden eddigi leletek közt egyedül áll, s ethnologiai tekintetben nagyon fontos felfedezés.

Aztán igen nagy becsű adalékot nyújtanak, sőt hézagot töltenek be a baradlai ásatások az összehasonlító craniologia számára, minthogy (miként azt Lubbock is említi) ekkorig igen kevés oly eset van feljegyezve, midőn «*barlangokból*» ép, vagy összerakásra alkalmas emberkoponya került elő; pedig nem lehet kétségbe vonni, hogy a craniologiai összehasonlítások a «genus homo» leszármazásának s haladványos fejlődésének kutatásánál igen fontos útjelzők.

II.

(NÉZETEK A KOPONYA-MÉRETEK FELŐL.)

De midőn ezt elismerem, egyszersmind nem tagadhatom hogy azok közé tartozom, a kik nem gondolják hogy a koponyamérések magukban véve a faj (race) meghatározására elegendők. Így például: azért hogy a szokásos hatféle főbb méretek a híres engisi, az ausztráliai s a Hunter-féle múzeumban typicus kaukázusinak jelzett koponyáknál igen parányi különbséggel összeváganak, én teljességgel nem hiszem hogy azok fajiilag ugyanazonosak; másrészt meg azt a következtetést is kockáztatottnak tartom, hogy a koponyaméretek közti különbségek okvetlenül különböző emberfaj bevándorlását, hódítást, egyik fajnak egy másik által kiszorítását vagy kiirtását feltételezik, ha csak e bevándorlásnak, kiszorításnak, kiirtásnak más pozitív bizonyítványai is nem bírnak. Lehet hogy úgy volt, de nem bizonyos; annak lehetsége sincs kizárva, hogy a különbség csak módosulat, melyet a megváltozott társadalmi és életmódi viszonyok idéztek elő.

Hogy ezek mennyire befolytak a koponya képződésére, bizonyítja az, hogy Schaffhausen észleletei szerint — melyeket Darwin is elfogadott, csecsemő-koponyákon faj-különbségek (race differences) fel nem ismerhetők, a különbségek csak később mutatkoznak; aztán tudvalevő dolog, hogy már maga a bölcső alakja is mily hatással van a gyermekkoponya fejlődésére. Darwin pedig azt a tapasztalást is tette, hogy igen csekélynek látszó okok (például tengeri nyúlánál az egyik fül hegyének megcsonkítása), a koponya alakjának fejlődését merőben megváltoztatják, a megváltozott életviszonyok pedig már éppen oly befolyást gyakorolnak a koponya méreteire, hogy a háziasítás a vad tengeri nyúl brachicephal koponyáját dolichocephallá változtatja.

A füvő állatok háziasítása, s a gabnaneműeknek művelésbe vétele az őseMBER társadalmi szerkezetét és életmódját is nagyon megváltoztatták, s éppen nem valószínűtlen hogy ez a koponya alakjára is visszahatott, úgy hogy nem éppen elkerülhetlenül szükséges a brachicephal és dolichocephal koponyákat két külön emberfajra vinni vissza, kivált miután a mesocephal és vegyes alkatú koponyákban az átmeneti alakokat is bírjuk.

Az 50-es évek óta a tudomány kétségtelenül minden irányban sokat haladt; de biz én nem minden új elméletet fogadok el haladásnak, s még most is hajlandó vagyok J. Aitken Meigs philadelphiai tanárnak tudományos vizsgálatokra alapított azon nézetéhez ragaszkodni, hogy a koponya-typusok különbözősége ép úgy nem mutat szükségszerűleg külön eredetre, mint a hasonlat nem okvetlenül mutat ugyanazonos leszármazásra, hanem csak a helyzet és viszonyok hasonlatára.

Hajlamot érzek azt gondolni, hogy ezzel is akként lehetünk, mint az őskori közserszámok s tavi czölöpépítmények és némely mostani vadnépekéi közt vont hasonlattal; nem innen amoda, vagy amonnan ide átszármazott dolgok azok, hanem a helyzet hasonlatának kifolyásai.

Mint egyebeknél, úgy a craniologiai következtetéseknél is tanácsos a generalisatiókat túl nem hajtani. Nagy igazságot mondott a híres öreg bonczoló Wolff, midőn már másfél század előtt megírta, hogy: «nulla particula est quæ non aliter et aliter in aliis se habet hominibus». — Neki álltak a tudósok a koponya ürfogatát az értelmiség egyik fő fokjelzőjévé generali-

zálni. Ám hiszen jó; hanem a Morton-féle híres koponyagyűjteményben 663 különböző népfaj-koponya van; s melyik a legnagyobb ürfogatú? — egy eszkimó és egy kalmuk koponya! öblösebb mint minden európai!

III.

(A BARADLAI VIRÁNYLELET.)

Báró Nyáry hírére hallván, hogy a botanicába is bele szoktam kontárkodni, szíves volt figyelmemet különösen felhívni az aggteleki barlang kőkori temetőjének virányára.

A dolog nagyon érdekes, s nem lehet a legnagyobb elismeréssel nem nyilatkoznom azon kiváló szakismeretről és gondról, melyet Deininger tanár úr a lelt magok meghatározásában kitünttetett.

Hanem az érdemes tanár úr elkülönítő vonalat húz a mívelés alá vett s táplálkozásra felhasznált honos növények s azok közt, melyeket *a bevándorlottaknak mondott ősnépek keletről magukkal hoztak, vagy onnan más úton nyertek*. E minősítés a gabnaneműekre, nevezetesen a búzára és árpára vonatkozik, sőt a keleti származás a rozsra és zabra is kiterjesztetik, mert a 60-ik lapon az olvasható, hogy hazánk kőkorbéli lakói ezeket nem ismerték; *«ámbar közelebb voltak e növények hazájához»* mint Európa nyugatiabb népei.

Magyarország őslakói gabnamívelésének e leszármaztatását keletről úgy látszik Nyáry is elfogadja, mert (73. lap) azt olvasom, hogy «mivel a juhott nem tudjuk Európában más állattól származtatni, ebből azt lehet következtetni, hogy Közép-Ázsiában lett házi állattá, honnan *pásztor népek által hozatott Európába, egyidejűleg a Baradlában és Svájcban talált gabnaneműekkel*».

A juhott illetőleg csak annyit jegyzek meg, miként Rütimeyer (ki pedig a baradlai állatcsont-leletek meghatározásánál útmutatónak vétetett), annyira nincs e nézet mellett, hogy még csak véleményt sem mer arról kockáztatni, hogy honnan származhatott a szelíd juh. Tudtomra Buffon az ovis musimon-tól származtatja s e nézethez némely zoologus ma is ragaszkodik, különösen az olaszok közt (ők ez állatot «muffione»

néven nevezik). Igaz, ez az állat előfordúl Tartaria pusztáin is; de nem kell végette Közép-Ázsiába mennünk, Görögországban, Cyprusban, Szardiniában, Korzikában mai napság is vadon él.

A kökorbéli ember s primitív culturája Ázsiából leszármaztatásának elméletét alább veendem taglalás alá, itt a gabnane-műekre kívánok tenni megjegyzéseket. — Csak mellékesen említve hogy *pásztor népek* nem földművelők, a dolog ekként áll: 157 növényfaj van a földön terjedtebb körű művelés alatt; ezek közt a ris és kukoricza ős hazáit ismerjük, de a búza, rozs, árpa és zab azon 72 növényfaj közé tartoznak, melyeknek eredeti hazáját nem ismerjük. Chesney ezredes állítja ugyan, hogy talált vadon növő árpát és zabot az Euphrates partvidékén, de meglehetősen be van bizonyítva, hogy azok hajdani művelés maradványai (azt hiszem, hasonló tekintet alá jő a derék Hazslinszky tanár magyar füvészeteki kézi könyvének azon állítása is, hogy a gabna-rozs — *secale cereale* — Magyarországon vadon is nő). Reclus említi, hogy Balansa egy kis-ázsiai hegyen vadbúzát talált; nem ismerem e lelet közelebbi körülményeit, de tekintve Kis-Ázsiának a legrégebb történelmi idők óta ismeretes földművelési viszonyait, alig vélek csalatkozni, midőn oda nyilatkozom, hogy ez is szint azon tekintet alá esik, mint a Chesney árpája s zabja és a Hazslinszky rozs. Tény, hogy eddig még nincs megingatva a botanicában elfogadott azon nézet, hogy ama négy gabnane-mű eredeti hazája ismeretlen. Ez ismeretlenségre lett alapítva némely botanicus azon nézete, hogy a művelt búza, rozs, árpa és zab nem is természeti fajok, hanem a művelés productumai, melyekre a véletlen magkeresztezés, vagy természetes kiválasztás adták a kezdetet. (Ez a nézet bőven és érdekesen van fejtegetve a Gardener's Chronicle 1844-ki folyamában). S ha az ember számot vet a graminaceák rendjével, csakugyan több oly növényre talál, melyről el kell ismerni, hogy művelés által gabnane-műekké fejlődhettek. A búzára nézve már Linné megjegyezte, hogy «*solus situs spicularum distinguit a Bromis*»; a rozsnek, árpának, zabnak pedig több oly vad faja van, melyeknek szervezete a műveltekéhez nagyon közel áll. Aztán Esprit Fabre meglehetősen zavarba hozta a graminaceák nemi megkülönböztetését azon indokolt állításával, hogy a «*kecskeszem*» (*ægilops*) nem

egyéb, mint vad alakja a mívelt búzának, a kecskeszem több faja pedig európai növény, s a tojásdad faj (*ægilops ovata*), melyet a búzához én is nagyon hasonlítótnak találok, Magyarországon is (a Bánátban) honos. Hát biz én nem tudok adatot, mely azon feltevést indokolhatná, hogy ama négy gabnafaj Ázsiából származott be Európába.

Csillagászati szempontból vizsgálva azon geológiai (negyedkori postglacial) időszak légmérséki viszonyait, melybe a (csak archæológiai értelmű) neolith korszak sorozandó, s úgy találva, hogy Európa climatericus viszonyai — daczára egyes vidékek nagy földtani változásának — nagyban és egészben véve azóta valamely igen nagy változáson nem igen mehettek keresztül, azt is figyelemre méltónak tartom, hogy a gabnaneműeknek jobban látszik kedvezni Európa, mint Ázsia, a mennyiben a gabnatermelés némely ága (különösen az árpáé) itt fel egészen a 70-ik szélességi fokig sikerül, míg Ázsiában csak a 60-ik fokig; tehát ott 1113 kilométerrel lejjebb éri el véghatárát. (Európa ezen előnyét az öbölfolyam, gulfstream magyarázza meg.)

IV.

(ÖSSZEHASONLÍTÁS A SVÁJCZI TÓFALVI VIRÁNYNYAL.)

Nem tudom indokoltnak lehet-e tartani azon állítást (55. lap), hogy a baradlai virányelet többoldalú mezőgazdaságra mutat, mint a kőkori tófalvak lakóié Svájcban. Nincs kezemnél Heer munkája, hogy az általa meghatározott 115 svájczai növény fajlajstromát átnézhetném; hanem Lubhock azokból 22-öt felemlít s ezeket Deininger úr lajstromával összehasonlítva, úgy találom, hogy a Baradlában 3 faj búza találtatott, Svájcban 6; amott egy faj árpa, itt három, sőt zab is; *vicia faba celtica* Svájcban nincs, de van helyette *faba vulgaris*, a mi amott nincs, és van *pastinacca sativa*, a mi a Baradlában szintúgy nincs, s ha gomborka és bükköny nem találtatott volna is Svájcban (a mit nem tudok), de találtatott a *culturalis* tekintetben sokkal jellemzőbb len, a mi a baradlai virány közt nincs (a gomborkának kenyérre hintését, s a bükköny előfordulását nem tartom elegendő oknak arra, hogy e két növény a mívelt növények közé soroztassék). Figyelmet érdemlőnek találok azt

is, hogy Svájcban a hat faj búza közt egyiptomi búza (*triticum turgidum*) is találtatott, a mi határozottan nem keleti, hanem déli beszármazásra mutat; s hogy Robenhausennél búzavirágot (*centaurea cyanus*) is találtak, a mi (s ez eléggé különös) a Baradlában elő nem fordúlt. — Ez is arra mutat, hogy a gabnanemek nem (a miként állítatik) *Magyarország közvetítésével* keletről kerültek Európa nyugatára, mert ha úgy kerültek volna, lehetetlen hogy az a baradlai búza közt is elő ne fordulna.

V.

(ÉGHAJLATI KÖVETKEZTETÉS.)

A mi azt a kérdést illeti: hogy lehet-e a baradlai virány-leletből az akkori éghajlatnak a mostanihoz hasonlatára következtetni? mindenekelőtt megjegyzem, miként nagyon kíváncsúnak tartottam volna, hogy a bőven talált faszén-daraboknál nemcsak a fanem (fenyő), de — ha lehetséges — a faj is meghatározassék; nem csak azért, mert ez igen érdekes adat lett volna a magyarországi flora comparativ geographiájához, hanem azért is, mivel a hőmérséki összehasonlításoknál a fák sokkal biztosabb útmutatók, mint a fü-növények (herbaceák), minthogy a fák télen-nyáron fedetlenül ki vannak téve a hőmérsék változásainak, melyek nagyon tetemesek, kivált oly *continentalis* (tehát *excessiv*) éghajlatú országban mint Magyarország, mely a tenger mérséklő befolyásában a Földközi tenger felől épen nem, a Fekete tenger felől pedig csak igen-igen kis mértékben részesül. Maga Heer tanár is a zürichi és szt.-galli lignitekben előforduló famaradványokból ítélhette csak meg, hogy a lignit alakulásakor Svájc éghajlata a mostanihoz hasonlított.

Különben azt a nézetet én is indokoltnak találom, hogy a talált növénymagok mérsékelt éghajlatot feltételeznek, csak hogy ez a mérsékelt éghajlat nagyon tág fogalom, melybe sok fokozati különbség elfér. Aztán az aggteleki viránylelet oly növényekből áll, melyek 20 C. fok hidegséget is kiállanak s csak azt kívánják, hogy a tenyészet lefolyása alatt (már akár rövidebb, akár hosszabb időben), megkapják azt a hőmennyiséget, melyre a

mag megérése végett szükségök van, s mely növényről növényre különbözik (így a búza 2000 fokegységű meleget kíván, az árpa ezerrel beéri, értve ez alatt nem hőfokot, hanem a naponkénti *közép hőfokok* összegét azon fokon felül, mely a növényélet megindulására szükséges); hozzá járul ehhez, hogy a legtöbb növénynél bámulatosan meg van az, a mit Darwin természetes alkalmazkodásnak (natural adaptation) nevez. Így például a szőlőnél az életébredés 10 fok meleggel indul meg s a megéréshez 2900 fokegység-többletre van szüksége; igen, de Madeirában a téli közép hőmérsék soha sem száll alább 17.5 foknál; többnyire annál jóval fennebb van, úgy hogy a szőlő télen nem csak kihajthatna, hanem gyümölcsét meg is érlelhetné; de nem teszi, csak mártius vége felé indul meg 18 közép hőfoknál; addig, daczára a téli 17½ hőfoknak, «alszik» — alkalmazkodik az éghajlathoz (ez az alkalmazkodási tehetség meg van a cosmopolita állatnemeknél is; a kutya elkíséri az embert a földszarki égővtől az egyenlítőig; hanem amott tömött bundát ölt, itt csupaszra vetkőzik, a Himalayába Angliából átvitt kutyának szőre közt sűrű gyapjú nő, hasonló történik az Angliából oda vitt lovakkal is).

Miként már említém, annyit megállapított ténynek vehetünk, hogy a postglacial új-kőkor óta Európa éghajlata nagy változást nem szenvedett, erről tanúskodik egyebek közt az is, hogy kivéve a bos primigeniust, melyről pedig bizonyosnak mondhatjuk, hogy nem éghajlati viszonyok, hanem az ember culturalis térfoglalása pusztította ki, — a svájci kőkori tófalvak kotrásiban talált 54 faj állatcsont közt Rüttimeyer szerint egyetlen egy oly állaté sincs, mely most is nem élne Európában.

Ez azonban nem zárja ki azt, hogy a mostani középhőmérsék az akkorihoz képest csökkenőben legyen. Csakugyan vannak is e csökkenésnek jelei úgy a neolith-korhoz képest, mint az utóbbi századokban is, legalább ott hová a tenger befolyása ki nem terjed. Svájcban a kőkori leletekben törpe nenuphart és silene creticát is találtak; ezek ott ma már nem élnek meg. Magyarországról pedig Kerner vizsgálataiból az tűnt ki, hogy a Kárpátokban a fenyőfa határa az utóbbi három század alatt, száz méterrel lejjebb szállott. Aztán itt-ott a nemzedékről-nemzedékre szálló népmondák is figyelmet érdemelnek. Egy ily nem épen illemes, de jellemző népmonda arra mutat,

hogy hajdan a sárga dinnyének Lörincz nap táján már vége volt; most ideje jóformán csak akkor kezdődik. Az is megmaradt emlékezetemben, miként nyomát találtam régi gazdasági számadásokban annak, hogy pár század előtt az aratás korábbra esett.

A közép hőmérsék e lassú csökkenését, más egyéb csillagászati momentumokat mellőzve, maga a napéjegyei precessio is kimagyarázza, melynek 25.765 évre terjedő cyclusa a legnagyobb napközelséget (perihelion) az év minden szakán sorba körül viszi. Most január elsejére esik, a XIII-dik század közepén, december 21-kére, 4000 évvel Krisztus előtt, a mostani őszi napéjegyen idejére, september 21-kére esett. A nap-távolsági különbség a perihelion és az aphelion közt 6,100.000 kilométer, a hőkülönbség pedig az egésznek egy tizenötöd része; nem lehet tehát, hogy ez az évszakok intensitására befolyással ne legyen. Mikor földünk éjszaki félgömbjén a nap legnagyobb távolsága télre fog esni, a tél természetesen sokkal hidegebb, s a nagyobb távolság folytán meglassult földmozgás miatt hosszabb is lesz. A mi félgömbünk most ezen hosszú és nagyon hideg tél felé halad; sok idő (még mintegy tízezer év) kell hozzá, hogy a maximumot elérje, mely (hozzájárulván a szárazföld színvonalának folyvást észlelhető partialis változatai) alkalmasint egy újabb jégár-korszakkal lesz kapcsolatos; mert igaz ugyan, hogy mikor a tél nagyon hideg és hosszú, a nyár viszont rövidebb, de nagyon meleg lesz; hanem a hosszú hideg télen annyi jég és hó gyűl össze, hogy nyáron át a nap hősugara legnagyobb részben a jég- és hó-tömegek olvasztására vesztegetődván, nem fogják a földet annyira felmelegíthetni, hogy a télen át rendkívül leszállítandott évi középhőmérsék nagy csökkenését helyreüthessék. Ennek tényleges bizonyosságát látjuk Grönlandban, mely még most is a jégár-korszakban van; ott nyáron a napsugarak annyira égetők, hogy a hajók oldalain a szurkot felolvasztják, de azért az ottani közép hőmérsék *nyáron* sokkal alantabb áll, mint nálunk *télen*; mert azok az égető napsugarak a hó- és jégtömegek miatt nem képesek a földet felmelegíteni, pedig a temperatura ettől függ; a levegő diathermalis, át bocsátja a nap hősugaraikat, de maga tőlök nem igen melegszik át. Azonban ha még messze van is az a maximum hideg, az évi középhőmérséknek bár lassú, s egy ember életén

át alig észrevehető mértékben, de folytonosan már századok óta csökkenésben kell lennie; e csökkenést idő- és helyenként a nagyon bonyolult meteorológiai hatványok ellensúlyozhatják, de a világrend törvényének útját nem vágthatják; az nagyban és egészben uralmát ellenállhatlanul kivívja.

VI.

(AZ ÁZSIAI CIVILISATIO NEM MAGYARORSZÁGON ÁT VÁNDOROLT EURÓPÁBA.)

A gabnaneműeknek Ázsiából leszármaztatására tett megjegyzéseim folytában itt találom helyét, taglalás alá venni azon állítást (55. lap), hogy:

«hazánk mintegy kapcsot képezvén a kelet és nyugat közt, az ezen úton vándorolt ősnépek nyomait hagyták hátra (Magyarországon) mindazon civilisatiónak, mely keletről nyugat felé vitetett»

és ismét ugyanott:

«fel nem tehető, hogy hazánkban, melyen keresztül a népvándorlás útját vette, a fémeszközök ismerete későbbre esnék, mint tőlünk nyugatnak.»

E szerint tehát a történelem előtti korban a keleti civilisatio Magyarországon át s annak közvetítésével vándorolt volna Európába.

Ne tévesszük szem elől, hogy nem pusztán népvándorlásról, hanem a civilisatiónak keletről nyugat felé Magyarországon át viteléről van szó.

Bár mennyire kutassak is, e feltevésnek más indoklására nem akadok mint arra: hogy mivel a történelmi időkben keletről is voltak népvándorlások Magyarország felé (mondom, keletről is, mert nem mind onnan indult ki), feltehető, hogy a történelem előtti időkben is voltak.

Egy hypothesis tehát egy másik hypothesis által indokoltatik, s ez indokolás alapját azon merőben téves nézet képezi, hogy mivel Magyarország közelebb fekszik Ázsiához, mint Európa nyugata, az képezte a kapcsot a kelet és nyugat közt, s minden civilisatiónak, mely Ázsiából a nyugatra jutott, okvetlenül Magyarországon kellett keresztül utaznia.

A mi a történelmi idők eseményeiből levont következtetést illeti: tekintve hogy a történelem előtti időkben ép azért, mert történelemelőttiek, nem lehettek meg azon népességi, társadalmi és nemzetközi viszonyok, melyek a történelmi időkben népvándorlásokat idéztek elő, nagyon kockázatosnak tartom azt az inductiót, hogy a mi a történelmi időkben megtörtént, annak a történelemelőtti időkben is meg kellett történni.

Ellenben azt a következtetést biztosnak merem felállítani, hogy a mi a történelmi időkben soha sem fordult elő, az a történelemelőtti időkben még kevesbbé történhetett meg.

Újra figyelmeztetek, hogy a civilisatio behozataláról van szó.

Nos, tagadhatlan positiv tény, hogy mindazon népvándorlások között, melyek a történelmi időkben Ázsiából Magyarországra, vagy azon át történtek, egyetlen egy sincs, mely civilisatiót hozott volna magával Európába. Ezt a dicsőséget még saját őseink számára sem vehetjük igénybe. Hoztak magukkal hősiességet, egészséges józan észet, szabadságszeretetet, és kitűnő képességet a civilisatio elsajátítására (natural adaptation), de civilisatiót bizony nem, sőt jöttökre felhangzott az akkori európai civilisatio templomaiban a rémület litániája: «a sagittis Hungarorum libera nos Domine!»

Hát a mi a történelmi időkben soha sem történt, bizony annak előtte még kevesbbé történhetett.

De hát kétségtelen dolog levén, hogy civilisatio jött keletről Európába, kérdés: merre jött, ha nem Magyarország felé?

Feleletem ez: *a Földközi tenger felé*. Nem Magyarország, hanem a Földközi tenger volt az összekötő kapocs, az ázsiai őskor civilisatiója s Európa közt.

Magyarország csak a középázsiai civilisatiónak szolgálhattott volna országútul. Igen, de Közép-Ázsiában azon őskorban melyről szó van, nem volt, nem lehetett civilisatio. Ott az őskori civilisatio korai fejlődésének ellentmondanak a természeti viszonyok; ellentmond minden hagyomány, minden történelmi nyom, mely pedig Ázsia némely más részében Európa történelmi korszakánál sok századdal hátrább megy; sőt Közép-Ázsiának még jelene is ellentmond.

Ázsia azon őskori civilisatiójának, mely Európába átszármazott, kiindulási pontját nem Közép-Ázsiában kell keresni, honnan, mint útra s közvetítő kapocsra a földrajz Magyar-

országra mutathatna; hanem keresni kell ott, honnan nem Magyarország felé utazhatott Európába; keresni kell Indiában s Ázsiának Indián innen, a Földközi tenger felé fekvő tartományaiban, melyekről tudva van, hogy ott ha nem is ezredekkel de bizonyosan századokkal, Európa történelmi korszakának mythicus hajnala előtt népes, hatalmas birodalmak virágoztak; a melyekkel való culturalis rokonságra a legtöbb európai nyelvben, s eszmejárásuknak, vallásos fogalmaiknak, szokásaiknak, időfelosztásuknak s általában civilisatiójuknak nyomaira Hellas, Etruria, Róma, Iberia, a kelták, gallusok, germánok, szlávok, albánok stb. hagyományaiban minden lépten-nyomon rá akadunk.

A dolog tehát akként áll, hogy ha volt a történelemelőtti időkben népvándorlás Ázsiából Magyarország felé (ha volt!) az nem hozott magával civilisatiót Európába.

A mi civilisatio pedig az őskorban Ázsiából Európába átszármazott, az nem Magyarországon át, hanem a Földközi tenger felé vette útját.

Csakugyan Hellásba, Perzsián s Kis-Ázsián keresztül vándorolt be az indus civilisatio. A görög polgárosultság indiai eredete felől nemcsak az összehasonlító philologia, nemcsak a hellén mythologia, hanem az ó-kori történelem rejtelmeinek eddig még eléggé ki nem aknázott gazdag bányáját képező geographiai elnevezések is bizonyosságot szolgáltatnak. Nagy hírű orientalisták Hellast a Hella hegységtől (Beludsisztánban) származtatják, Attika nevét az Indus melletti Attak-ra; Corinthust Cor-Indusra (a Kori és Indus folyók közti tartományra), Thessaliát Des Sallia-ra (Sal földje), Dorist Dor folyóra, Argost Argasanra, Achaját Achajaura stb. viszik vissza. Lesbosba a Les poi (boi)-okat (Les tartomány főnökeit) telepítik, s még az autochthon (bennszülött = indigena) szóról is etymologice kimutatják, hogy az nem más, mint «Attak-thán» = attak-földi harczos.

Ez az indus eredetű civilisatio Hellasból éjszak s éjszakkelet felé is terjeszkedett, de leginkább nyugat felé, a Földközi tengerpart mentében, onnan hatolt be Európa belsejébe, s rá nyomta pecsétét világrészünk civilisatiójára.

Ez volt az egyik lefolyása az ázsiai civilisatio beszármazásának Európába.

A másíknak eredetét Phoeniciában találjuk fel. Tudva

van, hogy Phœnicia bátor hajósai voltak azok, a kik kereskedelmi állomásaikkal a Földközi tenger mindkét partját úgy Európában mint Afrikában elárasztották, s civilisatiojuk befolyásával virágzó gyarmatokat alapítottak (Carthago, Hippo, Utica, Gades [Cadix], Panorme [Palermo], Lilybœum [Marsala] stb.); aztán a bátor hajósok kimerészkedtek az Atlanti tengerre, — elhajóztak Angliába ónért, bronzkészítés végett (a bronzkor kezdete legnagyobb valószínűséggel a phœniciaiakra vihető vissza; miszerint aztán ezen kor kezdete a XIII—XIX. századok közé esnék Krisztus előtt), sőt a vállalkozó nép vallásának, civilisációjának még Norvégiában is nyomait hagyta hátra.

Ezen adatokra támaszkodva, határozottan tévesnek tartom azon állítást, hogy a fémeszközök ismeretének s általában az ázsiai eredetű civilisációnak korábbra kell esni Magyarországon, mint nyugaton: mert Magyarország volt az út, melyen az a nyugatra vitetett. Nem az volt az út, hanem az emberiség civilisációjának nagy országútja: a tenger; nem Magyarországon át jutott Ázsia őskori civilisációja a nyugatra, hanem nyugatról, délről, éjszokról hatolt be a tengertől (fájdalom!) távol fekvő Magyarországra.

VII.

(COMPLEMENTARIS BIZONYÍTVÁNYOK.)

Complementaris bizonyítványokra is hivatkozhatom, melyek épúgy mint a földleirati elmélet ellentmondanak azon feltevésnek, hogy Magyarország volt az út, melyen az ázsiai civilisatio Európába vándorolt. Ilyenek:

1. Az, hogy Svájcban a bronzkori tófalvak mind a nyugati és közép cantonokban vannak, a hazánkhoz közelebb fekvő keleti cantonokban csak kőkoriak találtattak, bronzkori egyetlen egy sincs, a mi arra mutat, hogy a bronz ismerete nem Magyarország felől hatolt be Svájcba, hanem nyugatról.

2. A nephrit-eszközök határozottan ázsiai eredetűek, mert Európában nephrit nincs (nem kell a «saussurite»-nek meg «jade de saussure»-nek nevezett egy másik unisilicattal össze-zavarni, bár Werner ezt is nephrit névvel ruházta fel). Neph-

rith-eszközökre, (melyekhez Douglas Róbert szerint a babona Ázsiában csodás tulajdonságokat fűzött), Európában a tenger-melléki vidékeken több helyütt akadtak, Délolaszországtól kezdve a norman tengerpartig, sőt a tenger felől München tájáig is elvetődtek; de Magyarországon még csak nyomára sem találtak. Jele, hogy bizony nem Magyarország volt az út, melyen Európába kerültek. Trója romjaiban Schliemann számos nephrit-eszközökre akadt; ez is arra mutat, hogy a Földközi tenger felől jutott Európába.

3. Ha az őskori civilisatio keletről Magyarországon át vitetett volna nyugat felé, nem cseppenhetett volna le közvetlenül hazánkba, hanem mielőtt oda érkeznek, korábbi étape-jainak nyomait kellett volna maga után hagynia, hazánktól kelet felé. Lehet, hogy tudatlanságom bűne, de én ily korábbi nyomoknak arra felé felfedezéséről semmit sem tudok.

4. Ama köemlékek, melyeket az archæologusok: «menhir, cromlech, dolmen» néven neveznek, ily nyomoknak ugyan nem tekintethetnének, minthogy azok nem csak Európában s Ázsiában, hanem Afrikában s Amerikában is nagyon sűrűen, sőt Ausztráliában s Polynesiának vad népek lakta szigetein is előfordúlnak, mit Lubbock igen természetesen kimagyaráz, midőn arra figyelmeztet, hogy minden gyermek cromlecheket, dolmeneket épít, a mint néhány téglá kerül keze alá. Hozzá tehetne volna, hogy kártyákból is azokat épít. Hanem hát annyi tény, hogy azok a köépítmények Európa nyugatán, minden apró részletekben annyira hasonlítanak az Ázsiában, nevezetesen Indiában nagyon sűrűn előfordulókhöz, s annyira ki van mutatva, hogy temetkezési s részben vallásos szertartásokkal kapcsolatosak, miszerint teljes lehetetlenség volna, hogy Magyarországon is elő ne forduljanak, ha a supponált civilizáló népvándorlások keletről Magyarországon át történtek volna; már pedig éppen Magyarország az, a hol — legalább tudtomra — eddig még ily köemlékekre nem akadtak; míg ellenben Angliától kezdve a tengerparti országok mentében úgy Európában, mint Afrikában a folytonossági kapocs meg van.

Ezek azon indokok, melyek engem azon nézetre vezettek, hogy utat tévesztenek, a kik Ázsia őskori civilisatioja bevándorlásának útját Magyarországba helyezik.

VIII.

(A BEVÁNDORLÁS NEM NÉPVÁNDORLÁS. — CHRONOLOGIA.)

Hanem azt is kétségbe vonom, hogy annak a civilizációnak Európába hatolása népvándorlást, tehát egy emberfajnak, más faj által kiszorítását feltételezné.

A kik a történelmi időkből a történelemelőtti időkre szeretnek következtetni, figyelembe vehetnék, hogy *népvándorlások soha sem vittek magukkal civilisatiót.* — Soha!

E szó: «népvándorlás» határozott értelemmel bír.

A francia protestansok azon ezrei, kik a nantesi edictum eltörlése folytán Poroszországba *menekültek*, nem voltak népvándorlás.

Tökéletesen ily jellegű volt az indus civilizációnak átültetése Hellasba s általa Európába.

A mióta Wilson úttörő bűvármódjai nyomán a tudós orientalisták India őstörténelmének rejtelseiről a fátyolt lelebbentették, megállapított dolognak vehető, hogy az ókori indus áttelepülések azon vallásháborúkra vezethetők vissza, melyekkel a bramánok és budhisták versengése Indiát századokon át zaklatta, s melyek a kuru-khetui harczytéren vívott nagy ütközetben (mahabharata) az előbbieik győzelmével végződtek. E hosszú harcoknak változatos viszonyosságai több rendbeli *kimenekülést, kibujdosást* vontak maguk után, melyeknek utolsójára nézve chronologiai számítást is merényelhetünk, minthogy a Visnu Puránának Wilson által megismertetett adatai szerint amaz eldöntő nagy ütközet (mahabharata) a XV-dik századra esik Krisztus előtt.

Indiából tehát nem népvándorlással jött a civilizatio Európába.

A mi pedig Phœniciát illeti, annak civilizáló befolyását Európára egyenesen csak is ama vállalkozó hajós nép kereskedelmi ösztönére lehet s kell visszavezetni. S e részben is vannak adataink, melyek némi hozzávetőleges chronologiai számítást engednek. Constatált tény ugyanis, hogy a phœniciai tengerészek a mostani polaris csillagot (a kis medve csillagzat alpháját) használták iránypontul, a mi a csillagászat mathe-

matikai biztosságú számítása szerint a keresztény időszámítás előtt 2000 évnél hátrább nem történhetett.

Nem is hiszem, hogy az ázsiai civilisációnak Európába nyomulását ennél régebbre vissza vezetni lehessen. Igaz ugyan, hogy Ázsia távol keletén és Egyiptomban az őskori civilisatio a maga írástudásával, csillagászati ismereteivel, építészeteivel, művészetével régebbre is nyomozható, a mennyiben a gizehi pyramisokban s China csillagászati évkönyveiben, már azon időből is bírunk történelmi értékű adatokat, midőn félgömbünk polaris csillaga még a sárkány csillagzat alphája volt; ez azonban mindössze csak egytől hét századig viheti vissza a chronologiai számítást, mert földünk eszményi tengelye azon csillagra 2700 évnél régebben Kr. előtt nem mutathatott.

Aztán China és Egyiptom, Európa őskori civilisációjára befolyást nem gyakorolhatott. Annak teljességgel semmi nyoma sincs, hogy China culturája Európába hatott volna, a mi tekintve a távolságot, China földrajzi fekvését s társadalmi és politikai szervezetét, természetes is; miként is lehetnének ily nyomok a történelemelőtti időkből, mikor még a történelmi korban is Európának magának önállólag kellett az iránytűt, betűnyomdászatot s puskaport feltalálnia, ámbár a chinaiak ezeket már századokkal előbb ismerték.

Egyiptomra pedig Európa őskori civilisációjának azon része, mely más világrészből szivárgott ide, azért nem vihető vissza, mert tudvalevő dolog, hogy ott a tudományt is kirekesztőleg monopolizáló királyok s papok önző, féltékeny politikája a népet minden külkereskedési s hajózási vállalatától, és idegekkel érintkezéstől igen sokáig szigorúan visszatartotta úgy, hogy Egyiptomot még a szomszéd görögöknek is csak Psammiticus (26-ik dynastia) nyitotta meg a VII. században Krisztus előtt. (Ez — úgy gondolom — megállapított történelmi tény, miért is csak mint kósza hireken alapulót, discretióval kell vennünk azt, a mi a Psammiticusnál több mint egy századdal régiebbnek tartott Homér Iliásában Egyiptomról s különösen Thebe városáról olvasható, melynek az Iliás szerint oly száz kapuja volt, hogy annak mindegyikén két-két száz harcz-szekér vonúlhatott ki, természetesen egy széltében, mert egymás után akár mennyi elvonúlhat egy rendes méretű kapun is; — ez a két-két száz szekérszéles száz kapu még a colossalis Thebéről

is sok!) Az említett kényszerű elzárkózásból megmagyarázható, hogy a Földközi tenger partjai az indus bujdosók által polgárosított helleneknek s Phœnicia vállalkozó népének jutottak civilizáló befolyása alá.

Ezeknél fogva nem gondolom hogy azon culturát, mely az európai őslakosság közé más világrészből hozatott be, az indus vallásháborúknál s Phœnicia virágzásának koránál hátrább lehessen visszavinni; s hajlandó vagyok hinni, hogy ezen behozatal azon korra esik, melyet az archæologusok a bronzkorba való átmenetnek neveznek.

Az ember első feltűnésének kora a kiszámíthatlan régiség homályában vész el, de az emberiség őskori culturájának menete Európában nem annyira nyomtalan, hogy beszármazásának eredetéről s útjáról indokolt nézetre nem juthatnánk, s hypotheticus népvándorlások feltevéséhez kellene folyamodnunk.

Indokoltnak tartom azon nézetemet, hogy a mi cultura Ázsiából hozatott be az őskorban Európába, az nem Magyarország felé vette útját, nem népvándorlások által hozatott be, s behozatala az indus vallásháborúk s phœniciai hajózás koránál régebbre vissza nem vihető.

De mert régebbre vissza nem vihető, annak pedig minden új kutatással szaporodó bizonyítványait bírjuk, hogy Európa őslakossága nemcsak az új kőkorban aránylag immár szervezett társadalmi viszonyokban élt, vallásos fogalmakkal, iparral, kezdetleges művészettel bírt s földművelést is gyakorolt, de némi culturának nyomai még a paleolith korszakból is napfényre kerültek, melyet pedig a neolithtól, az interglacialis enyhülések által meg-megszaggatott jégár-korszak ki nem számítható századainak hosszú cyclusa választ el: tudományilag merőben indokolatlannak tartom azon elméletet, mely Európa őskorának *minden* culturáját keletről történt bevándorlásokra viszi vissza; mintha bizony az európai őslakosság önállólág, függetlenül fejlődött culturával is nem bírhatott volna, ép úgy mint Afrika, Amerika, Ausztrália s az oczeániai szigetek vad népei bírnak, melyek az európai őseletekhez hasonló czölöpépítésre, kőfegyverek és szerszámok készítésére, némelyek a réznek fegyverré idomítására, sőt a vaskohászat egy sajátságos nemére is önállólág eljutottak.*

* Mintegy ötven éve, hogy egy még mind ezeknél is meglepőbb bizonyosságát bírjuk a vadnépek culturalis feltaláló tehetségének. Bukere, egy dél-afrikai vad

Azonban vannak, kik az európai őskornak nemcsak minden culturáját, hanem még magát őslakosságát is Ázsiából származtatják. E minden tudományos alapot nélkülöző speculatio azon mysticus színezetű hiedelemből került ki, hogy az úgynevezett «kelet» volt az emberi nem bölcsője. Világos, hogy e hiedelem fenekén ott gubbaszkodik a Mózes-félének nevezett genesis manója. Nem gondolom, hogy ez oly szövétnek, mely az ember őstörténelmének rejtelseire megbízható világot vethet. A gondolkozó embernek nem lehet ugyan igazat nem adni Humboldt Sándor ama szavainak, hogy: «die geografischen Forschungen über die sogenannte Wiege des Menschengeschlechtes haben einen rein mythischen Character», de azt gondolom, hogy ha a tudomány mai állásában az emberiség bölcsőjének helyét nem határozhatjuk is meg, okokat hozhatunk fel úgy csillagászati, mint földtani alapon, melyek arra mutatnak, hogy ha monogenismusi szempontból vizsgálódunk, az a bölcsőhely Ázsia nem lehetett; ha pedig a polygenismus nézetéből indulunk ki, az ember (fejlődési) teremtésének egyik góczpontja Európa is lehetett, s figyelembe véve a régi történetírók által feljegyzett őskori néphagyományokat is, lehetetlen igazat nem adnunk Gérard (Histoire des races primitives de l'Europe) azon mondatának, hogy «az előrehaladó ethnologia nem térhet ki azon kérdés elől, hogy vajjon az őskori Európát nem lakták-e benszülöttek a bevándorolt népek előtt?» Az eszmétársulásnál fogva helyét látnám itt előadni az eszméket, melyeket e kérdések agyamban felkeltenek; de nehogy nagyon is messze elbarangoljak a tárgytól, melynek tanulmányozásával foglalkozom, jobbnak látom azt egy külön függelékre halasztani, s itt báró Nyáry jeles munkájának tanulmányozásában a baradlai leletek régiségének kérdésére térni.

négertörzs (vei) tagja, egészen önállólag phoneticus szótag-írást (syllabariumot) talált fel a vei nyelv számára, melyet a néptörzs el is fogadott. Annál nevezetesebb feltalálás, minthogy egész Afrikában nem tudunk néger nyelvet, melynek saját írása lenne. A feltalálás önálló eredetiségét nem lehet kétségbe vonni, minthogy a syllabarium egyes írásjegyei szótagot fejeznek ki s nem betűt, mint az európai és legtöbb ázsiai nyelvekben; nem is eszmét mint a chinai írásjegyek, vagy az általános nyelv megállapítására eddig tett kísérletek (melyeknél kiindulási pontul az immár pár ezerre menő szám csillagászati, matematikai, földirati, fűvésztani, mineralogiai, vegytani, mérnöki, bányászati, kereskedelmi jegyek szolgáltak, miket minden mívelt nemzet azonos értelemben használ, s kiki a maga nyelvén olvas), a vei syllabarium nem is amolyan mnemonisticus képletjegy, minőt az amerikai indusok aláírásul használnak, hanem valóságos phoneticus írás.

IX.

(TERMINOLOGIAI ÉSZREVÉTELEK.)

E kérdés fejtegetését pár terminologiai észrevétellel kívánom bevezetni.

Nagyon kívánatos volna, ha a geologusok oly határozott elnevezésekben állapodnának meg, melyek egyrészt a különböző értelmezést kizárják, másrészt meg elavúlt fogalmaknak nem nyújtanak táplálékot.

Többször fordul elő Nyáry becses munkájában is a «pleistocæn idő» elnevezés. Szeretném, ha a geologusok ezt a szót kiküszöbölnék, mert földtani tekintetben zavart okoz, régészeti tekintetben pedig semmit sem magyaráz. A pleistocæn szót Lyell hozta javaslatba, mint rövidítést, e helyett: «újabb pliocæn» (a harmadkori képletek legfelsőbbike). A szót Forbes Edward tekintélye elfogadtatta, de értelme amolyan földtani átcusuzamláson ment keresztül, mint a minőt Horvátország tett földirati tekintetben; ez átcusuzamlott Szlavóniára, a pleistocæn meg átcusuzamlott a harmadkorutáni (post tertiaire) osztályba, s míg Lyell és követői alatta a harmadkori újabb pliocænt értik, Forbes és követői azt a harmadkorutáni (quaternaire) osztály azon legalsóbb képleteire alkalmazzák, melyeket amazok «post pliocæennek» neveznek. Hát nem tudja az ember íróról-íróra hányadán van vele. Jobb volna elhagyni, mint azt szerzője (Lyell) maga is javasolja.*

Régészeti tekintetben pedig (a mint a 64. lapon a jegyzékben olvasom) Spengel annak ezt a magyarázatot adja: «Das pleistocæne Zeitalter ist gleichbedeutend mit dem palæolithischem, oder dem der rohen unpolirten Steingeräthe». No

* Mint munkám szövegezéséből látható a pleistocæn elnevezést geologiai szempontból használtam. Ily értelemben használta azt Forbes, Phillips, Gervais s több hirnemes geolog. Igaz hogy Dawkins a barlangokról írt nagy munkájában, melyet Spengel németre lefordított, a pleistocæn időt a palæolith-korral egyértelműnek mondja s a mennyiben a harmadkor eme képletében őskori maradványok fordulnak elő, a geologiai pleistocæn időt a régészeti palæolith-korral egyidőre teszi. Ámde ez állítást abszolút értelemben nem vehetjük; az inkább localis természettel bír. Tudva hogy földgömbünkön sok vidék van a hol a lakosság még mai napság is alig hagyá el bölcsőjét, s a palæolith-kor különféle népeknél különböző időben szűnt meg, Kossuthnak erre vonatkozó helyes megjegyzését csak köszönettel vehetjük.

ha ez az értelme, akkor merőben haszontalan szószaporítás. Ott van a palæolith elnevezés, erről mindenki tudja hogy mit ért alatta a régészeti tudomány, ha a pleistocæn ennek magyarázata akar lenni, hát biz az csak olyforma magyarázat, mint mikor az öreg bakakáplár ekként magyarázta meg az ujoncznak a «Vak (Wacht) parádé» értelmét: «Szamár te! a vak-parádé vakparádé».

Hiszen ép az a kutatás tárgya, hogy a durva köeszközt használt ember melyik geologiai korban élt?

Megvallom, azt a «diluvium» szót sem szeretem, melyet a geologusok és régészek még mindig széltében használnak. Ez a szó azon időből ragadt meg a földtani szótárban, mikor még a morének, sziklakarczolatok, vándorkőtömbök, s általában a jégárkor minden nyoma vizözön által magyaráztatott. Ez a tudomány jelen állásában már rég elavult, elejtett fogalom, de a szó megmaradt. Előítéleteket táplál; Noé diluviumjára emlékeztet, s azon olvasókat, a kik nem avatott szaktudósok, felkiáltani ösztönzi: «mit? hát mégis hisznek a tudósok a világot elborított vízözönben?» Ki kellene küszöbölni, mert az ad még szakférfiaknál is oly kifejezésekre alkalmat, mint például (53. lap): «midőn a jégkorszak *utolsó maradványai is eltűntek s diluviális iszapolások* az ösvilág titkait földleplőkkel vastagon eltakarták, *földgömbünk utolsó átalakulásával*, mint a mesebeli phœnix, *saját hamvaiból ébredt új életre a természet*».

Szabadságot veszek magamnak megjegyezni, hogy «a jégkorszak utolsó maradványai teljességgel nem tűntek el» — «az élet nem szűnt meg a jégár-korszakban földünkön, csak vándorolt, helyet cserélt», «a természet nem saját hamvaiból ébredt azután *új életre*, hanem folytatta *a régi életet*» — s «*földgömbünknek utolsó átalakulása*» nincs! Az átalakulás folyvást és folyvást tart, lassan, de folyvást ép úgy mint a múltban történt, (azt a nagy tényezőt, az időt, nem kell araszra mérnünk, s az minden átalakulást megmagyaráz). Soha sem volt, és nincs, és nem lesz oly átalakulás, mely egyszerre *egész földgömbünkre* kiterjedt volna, vagy kiterjedne; rögtöni átalakulások csak helybeli vagy mulékony jelenségűek; Darwin szavaival szólva: «no cataclysm has desolated the whole world», a mely természeti törvények működésben voltak az idők végtelen múltjában, működésben vannak most is, s lesznek az idők végtelen jövődjében;

semmi sem tűnt el, a jégár-korszak sem; meg van most is, úgy a túlsó félgömbön (Új-Zeeland, Patagonia, Victoriaföld), mint a mi félgömbünkön is, a hajdan dús növényzetű Grönlandban, melynek lecsuszámló jégtömbjei mértföldekre terjedő jéghegylánczgátat torlaszolnak a rémült hajós elé az Atlanti tenger rengetegén, de nemcsak van szűkebb körű jégkorszak, hanem újra lesz, s ismét és ismét lesz amolyan terjedtebb terü is, mint a milyen Európa nagy részében (nem mindenütt, alkalmasint Magyarországon sem) a paleolith és neolith emberkor közt volt. Erről a csillagászat, kapcsolatban földünk egyes részeinek itt emelkedésével, amott süllyedésével, alig enged kételkedni.

X.

(A BARADLAI EMBER RÉGISÉGE MEGHATÁROZÁSÁNAK NEHÉZSÉGEI.
ÁSATAGCSIGA-HIÁNY. — EGY KIS CONCHIOLOGIA.)

E bevezetéssel áttérek a baradlai leletek régiségének kérdésére.

Az ember régiségének kipuhatólása körül a barlangkutatások az üledékes rétegekhez képest hátrányban vannak, mint-hogy amazok földtani jelzőket csakis azon esetben szolgáltathatnak, midőn az ember létezésére mutató tárgyak oly vízrakadékok által vannak fedve, melyeknek a barlangba mosása, a szomszéd vízvölgynek a mostanihoz képest nagy szintájkülönbségét feltételezi, s a szomszéd hegyeken völgykimosás közben eszközölt denudatiók, kapcsolatban a leleteket elfedő vízrakadékokban előforduló csigaházakkal, kagylókkal s egyéb szerves maradványokkal, azon rakadékok geológiai meghatározását megengedik.

A Baradla nincs ezen helyzetben, mert bejárása — nem mint némely archæológiai becsü más barlangnál — magasan a mostani völgymélyedés felett, hanem a hegy tövében van.

És — a mi földtani tekintetben valóban sajnálatos — ásatagcsigákat, a földtani chronologia eme korjelzőit, az aggteleki hegység nem szolgáltat.

Nagyon sajátságos dolog ez. Hogy minő geológiai korbba tartozó mészkő az aggteleki hegység? vitatás tárgya lehet,

de hogy mészkö, kétséget nem szenved. A tapasztalás azt mutatja, hogy mészképletekben fordulnak elő a csigák legszámosabban, ott a hol mész épen nincs, mint Cornwallban a Cap-Lizard táján, és Kis-Ázsiának magneziás silicat (sepiolite = Meerschäum) képleteiben csiga egyáltalában nem található. A mész s kagyló és csigaház közt oly szoros viszony van, miszerint Burmeister azon nyilatkozatra találná magát indítva, hogy akármilyen volt is eredete a mésznek, dolomitnak, krétának, minden ily kőzet meg volt egykor éve, s meg volt emésztve (nem szabatos kifejezés, mert állat nem hasonít, tehát nem emészt meg ásványt, ha csak az előbb növényéleten nem ment keresztül, de ha nem szabatos is, viszonyjelző).

És ime, nemcsak az aggteleki mészképletben csigamaradvány nincs, de még mind a mellett, hogy a Baradla vízvezető, tehát iszapgyűjtő barlang, báró Nyáry, egyetlen egyen kívül, ásatagsigát a kiásott földben nem talált.

Ennek az egynek rajza a 161. lapon van adva, s báró Nyáry azt conus-féle ásatag csigának mondja.

A rajz után ítélve, nem gondolom, hogy az conus-féle; először azért nem, mert a conusok egyik leglényegesebb jelzője a «szűk *hosszú* nyílás párhuzamos szélekkel (*ouverture longue étroite, à bords parallèles*), ez nem ilyen; másodszor azért nem, mert a lerajzolt kagyló azok közé tartozik, melyeket a conchiologia balszájúaknak (*bouche à gauche*) s csavarjaikat (*spira*) balogoknak (*sénestre*) nevez.* Meglehetősen ismerni vélem a conusokat, sokat ástam ki magam is, még több megfordult kezemen, sőt rajzból és leírásból a Delessert-féle múzeum gazdag conus-gyűjteményét is (több mint 200 faj) ismerem: de nem emlékszem, hogy balog conust valaha láttam volna. A rajz nem eléggé részletes, hogy meghatározását kockáztathatnám; ha nyílása (szája) gömbölyű volna (mit a rajz fekvése miatt ki nem veheték), Brocchi *serpula ammonoides*ére emlékeztetne, tehát az újabb divatú elnevezés szerint lehetne valami spirorbis-féle; különben, minthogy a rajz nem is annyira spiralis, mint discoidalis alakra mutat, hát lehet ammonites (ez a trias legfelsőbb «keuper» rétegének főjelzője), lehet plan-

* Minthogy rajzolás alkalmával ezen csiga nem tükör után vétetett le, a metszés eredménye a valósággal ellenkezőt mutat, mi a tudós criticust a fennebbi helyes okoskodásra készítette.

orbis, lehet helix, s legvalószínűbbnek tartom, hogy csakugyan ez utóbbi, de nem merem bizonyosnak állítani, hanem arról nincs kétségem, hogy nem conus, ha a rajz helyes.

Át levén a kagyló fúrva, Nyáry azt hiszi, hogy nyakékül szolgált. A conus-féle kagylók belső alkata olyan, hogy nagyon nem alkalmasak felfűzésre; különben az ily átfúrásnak látszó átlukadások természetesen is megtörténnek, különösen édesvízi csigáknál, mert az édes vízben mindig van szénsav, s ez a csigahéjkon erosiókat csinál, ott a hol az epidermis legvékonyabb, t. i. a kanyarlatok csúcsán. Ez különösen a discoidalis alakú csigáknál nem épen ritka tünet.

XI.

(AZ EMBER LÉTEZÉSÉNEK NYOMAI, MINT RÉGISÉGJELZŐK.)

Földtani, ásványtani és lithologiai jelzők hiányában tehát a baradlai leletek régiségi korának vizsgálatánál az ember létezésének nyomaira vagyunk szorítva.

Ezek legelőször is a konyhahulladékoknak nevezett leletben fordultak elő. Megvallom, ezeket igen bizonytalan útmutatóknak tekintem. Eszembe jut, hogy Tessier leír egy barlangot (Mialet mellett Gard megyében), melyben össze-vissza keverve barlangi medvecsontok, embercsontok, durva agyagedények, bronz karpereczek, és egy római urna találtattak. Maga Nyáry is a legízletesb ékítményű cserepeket a Denevér-ágban, közel a medvecsontokhoz találta (98. lap) s e jó gyurmából készült, jól kiégetett czifra edényeket IV. Béla király idejéből valóknak gyanítja. IV. Béla idejében pedig már ursus spelæus bizony nem volt Magyarországon. A medvecsontok s czifra edények tehát nem egy korból valók.*

A kő és csont szerszámoknak más európai leletekkel összehasonlítása kétségtelenül több tekintetben tanulságos lehet, de én megvallom, magából az összehasonlításból még nem mernék a viszonylagos régiségre következtetést vonni, mert azon

* Abból hogy a Denevérágban a medvecsontokhoz közel a legízlesebb ékítményű cserepeket találjuk, még nem következik hogy azok egykorból valók. Tapasztalásból tudjuk, hogy egymás felett is különféle korszakok maradványai lelhetők, s csak is a talaj érintetlen volta határoz.

Nyáry.

őskorban igen nagy időkülönbség lehetett két nép közt, mely hasonló készülségi fokú szerszámokat hagyott hátra. Mondják a tudósok, hogy a neolith-kori szerszámleletek meglepőleg egyenlő művelődésre mutatnak, igen, de ez az egyenlőség nem az egykorúság bizonyítéka; az újkori vadnépek példája nem hagy fenn kétséget arról, hogy ama szerszámok készítése nem feltételez másoktól eltanulást, hanem az a primitív képesség a szükségből önállólag fejlett ki; de e képesség különböző népeknél egyenlő fokra nem egy időben jutott, annyival inkább, mert kétségtelen nyomait bírjuk annak hogy különböző népek különböző irányban bírtak fejlődési képességgel. Így például a baradlai leletekben csiszolt kőszerszámok, díszített agyagedények, őrlőkö, gabnamívelés nyomai, s általában egy már fejlettebb műveltség bizonyítványai fordulnak elő; de a vésésnek, műfaragásnak, művészi képességnek semmi nyoma sincs, mint szintúgy nincs a dán konyhahulladékokban és Svájc kőkori tófalvaiban; ellenben a dordognei barlangleletekben még egyetlen egy csiszolt kőtárgy sem került ki, de az ott talált csonteszközökön meglepőleg szép állatrajzvázlatok fordulnak elő. A dordognei ember nem tudott követ csiszolni, de rajzolni, vésni tudott; művész volt; a baradlai ember pedig tudott csiszolni, de rajzolni, vésni nem. Amazok művészi képességét (miként Nyáry is megjegyzi) Lartet az éghajlatnak tulajdonítja; hiszen igaz a népek jellemének, hajlamának, fejlődési irányának okai közt az éghajlatnak is meg van a maga súlya; de nemcsak annak van; a művelődési irány igen complicált okok közrehatásának resultansa. Avagy az éghajlat magyarázza-e meg hogy a Fidsi sziget őslakói már emlékezetet meghaladó régi idők óta villát használnak az étkezésnél, míg Európában a villa csak a XVII. században jött használatba, a sokkal régiebb történelmi műveltségű chinaiak még mai napság is két kis pálczikával szedgetik fel nagy kínos-ügyesen a risszemeket, a török meg ujjával eszik, de — mosdik szorgalmasan, étkezés előtt, után s gyakran közben is, a mi a művelt Európában millióknak és millióknak eszébe sem jut. (Én egykor bujdosó társaimmal a tirnovai pasánál ebédeltem [akkor még pasa volt Tirnován], a pasa courtoisie-ból még a szőlőszemeket is villával vitte szájához, én meg a courtoisie viszonzásául még a húst is újjammal ettem, — de mind a ketten megmosdottunk.)

Én az ember őstörténelmének kutatása közben szeretek át-áttekinteni az újkori vadnépek állapotjára, szokásaira. Tükör az, melyből az európai kőkor embere néz felém; s midőn azt olvasom, hogy az ausztráliai ősnépnek voltak köfejszéi, kalapácsi stb., mint akár csak Európa kőkori emberének; voltak konyhahulladécai, mintha csak dánok lettek volna, feltörték a csontokat velőkiszívás végett, mintha csak a Baradlában lakmáроztak volna; hanem a meleg vízről fogalmuk sem volt, tüzőket sem tudták újra gyújtani ha kialudt, s a szomszéd-törzshöz szaladtak tüzet kérni, és négyen túl csak azt a számot ismerték, hogy «sok», de azért alakokat véstek a sziklára, művészek voltak, a mi a baradlai ember nem volt: hát mi tagadás benne, nagyon megerősödik agyamban azon nézet, hogy az ősidők primitív mívelődése különböző vidékeken önállólag fejlődött, s nagyon skeptikussá leszek a tudósok bevándorlási, átszármaztatási s a tárgyak hasonlatából egykorúságot következtető elméletei iránt.

XII.

(A MEDVECSONTLELETEK.)

Régiségi tekintetben, báró Nyáry — igen helyesen — különbséget tesz az emberkéznek a kiásott medvecsontokon észlelt nyomai, s az emberi vázak között.

Amazokat a régi (palæolith) kőkorba, emezeket részben az újabb (neolith) kőkor végére, részben a bronzkorba való átmenet idejére teszi.

A mi az előbbieket illeti, két kérdés merül fel: az első az, vajjon a talált medvecsontok valósággal a «barlangi medve» (*ursus spelæus*) csontjai-e? a második az, hogy ha csakugyan azok, melyik geológiai korba helyezendők? mert — ismétlem — a palæolith szó csak tárgymínőség-jelző, de nem korjelző.

Báró Nyáry Jenő, mint szakember jobban tudja nálamnál, igénytelen dilettansnál, mennyire alapos Lubbock azon állítása, hogy a barlangi medvének a többi nagy medvefajoktól megkülönböztetése nagyon nehéz feladat. Hiszen még az a kérdés

sincs eldöntve, vajjon az *ursus spelæus* és *priscus*, más faj-e, mint a most is élő *ursus arctos*!

Azonban úgy Nyáry maga, mint a vele közreműködött tudósok (dr. Dezső Béla, Kosutány tanár, Örley) oly avatott szakférfiak, s oly kiváló gonddal jártak el, hogy meghatározásukhoz kétség nem fér; tehát ténynek vehetjük, hogy Nyáry a barlangi medvének oly csontjait fedezte fel a Baradlában, melyek emberkéz nyomait viselik magukon, következésképp hogy Aggtelek táján az ember a barlangi medvével egyidejűleg élt, a mint ezt, a — méltán — nagy hírnevű tudós Virchow is elismerte (nem is akadok fel azon, hogy ő a 86. lapon közlött levelében csak általában medvéről szól: «Ich erkenne an, dass der Mensch der Aggteleker Höhle mit dem Bären gleichzeitig gelebt hat», nem mond «barlangi medvét», de bizonyosan azt értette).

Hanem minthogy Lubbocknál azt olvastam, hogy «a barlangi medvére nézve» a fogak és állcsontok jellegzetesek ugyan, de a csontváz többi részét alig lehet a többi nagy medvefajoktól megkülönböztetni» s maga báró Nyáry is (139. lap) oda nyilatkozik, hogy «a barlangi medve felismerését főleg a fogak képletéből meríthetjük»; tehát tekintetbe véve azt, hogy a fogak és állcsontok nem velős csontok, s így a velőkiszedés végett való felhasogatás nyomait sem mutathatták, ellenben a felhasogatott velős csontok nem jellegzetesek: talán nem esem a szörszálhasogatás hibájába, ha oda nyilatkozom, hogy angol, francia s német példányokkal összehasonlításra lesz szükség, mielőtt teljesen bizonyosnak vétethetnék, hogy a baradlai leletekben minden felhasogatott velős medvecsont, és minden medvecsont-eszköz nem más, mint az *ursus spelæus* csontja. Szükségesnek tartom ezt megjegyezni annyival inkább, minthogy Örley szerint (70. lap) kétféle csontok találtattak, jobban és kevesbbé megkövültek, úgy hogy ő ez utóbbiakat a neolith- és bronzkorba való átmenet idejébe helyezi. — Már pedig lehet tudatlanságom az oka, de én nem tudok adatot, hogy a barlangi medve még létezett volna Közép-Európában akkor, midőn az ember már a bronzot ismerni s használni kezdte. Ha a gondos összehasonlítások Örley nézetét akként igazolnák, hogy azok a bronzkorba való átmenet idejére tett, kevesbbé kövesült csontok csakugyan a barlangi medve csontjai, akkor a baradlai

ásatások e részben is egy egészen új adattal gazdagítandótták a palæontológiát, mert ha nem tévedek, a barlangi medve maradványaira eddig nemcsak a nyugat-európai sírhalmokban, a dán konyhahulladékokban, a svájczai tavi lakokban, a tőzegmocsarakban, de általában semminemű neolith-kori, vagy éppen bronzkezdetkori maradvánnyal együtt még sehol sem találtak.

Annyi azonban bizonyosnak vehető, hogy a baradlai medve-csontleletek közt *ursus spelæus* is van, ha nem is mind az.

Kérdés, minő geológiai korban élt az a barlangi medve, melynek csontjait az aggteleki ember a velő végett felhasogatta vagy szerszámokká idomította? mert hát a barlangi medve már a harmadkorban is élt, s azon korból már az ember létezésének is vannak némely nyomai.

Harmadkori állatmaradványok eddig csak lerakodásokban találtattak, barlangokban nem. Úgy látszik e részben a Baradla sem tesz kivételt. Báró Nyáry alaposan indokolja azon nézetét, hogy medvecsont-leletei a negyedkorból valók. Én okaihoz még azon egyet adom, hogy a harmadkori rétegekben talált állatcsontok közt velőkiszedés végett felhasogatott vagy összetört csont eddig elő nem fordult. Azonban figyelmeztetni kívánok azon érdekes körülményre, hogy az aurignacki kő kori sírűreg szája előtt átkutatott temetkezési lakoma (tor) helyén csak füevő állatok velős csontjai találtattak felhasogatottnak (köztük a *rhinoceros tichorhinus* is, mely a baradlai leletben szint-úgy előfordúl); a húsevő állatoké, s köztük a barlangi medvéé nem volt velőkiszedés végett felhasogatva. — Bizony még étkezési tekintetben sem egy húron pendültek a különböző vidékek lakosai ugyanazon egy őskorban. A magyarországi «menu» akkor is különbözött a francziától, ép úgy mint most.

XIII.

(AZ EMBERI VÁZAK KORA.)

A mi az emberi vázak korát illeti: Nyáry a másodsorban kiásottakat a neolith kőkor végére, az első sorúakat a bronzkorba való átmenet idejére teszi.

Nem helyezek azon mellestes észrevételekre fontosságot, hogy az a neolith kőkor vége nagyon határozatlan fogalom;

népről-népre századokkal különbözhetik: sőt részben annak a kőkornak még most sincs vége. Hanem az nem szenvedhet kétséget, hogy a kérdéses vázak a Nyáry által megállapított kornál régiebbek nem lehetnek, de vajjon nem *újabbak-e*? ez oly kérdés, melynek eldöntése talán még további kutatásokat, vizsgálatokat s combinatiókat kívánhat.

Nagyon meglepő hogy Virchow tanár «nem fojthatta el magában azon kérdést, vajjon nem cigányok lakták-e az aggteleki barlangot?»

Ezt a feltevést Nyáry a 85. lapon tökéletesen megdöntötte, midőn földtani lehetetlenségnek mondja, hogy azon ötödfél száz év alatt, mely a cigányoknak Magyarországra jövele óta lefolyt, ama vastag stalagmit-padlat képződhetett volna, mely a vázakat két sorban eltemette.

A stalagmit-képződésre nézve egy barlangról egy másikra nem lehet ugyan következtetést vonni, minthogy a gyorsabb vagy lassúbb képződés a mészsziklán átszivárgó savanyas víz mennyiségétől függ, a mi a nedves vagy száraz időjárás szerint még azon egy barlangban sem egyenletes; s az elpárolgás is lassúbb vagy gyorsabb a temperatura szerint. Azonban mégis némi eszmét kap az ember az időről, melybe egy vastag s folytonos tömör stalagmit-padlat képződése kerül, ha meggondoljuk, hogy a híres Kent üregben (Torquay mellett Angliában,)* melyben veres barlangföld által egymástól elválasztott 170 és több mint 4 méter vastagságú stalagmit padlatok alatt barlangi medvecsontok és ókori szerszámok találtattak, a legislegfelső feketeföld-culturrétegben számos római maradvány fordul elő; több mint 2000 év folyt le, mióta e római régiségek oda kerültek; s e hosszú idő alatt felettök csak itt-ott foltonként, s nem folytonosan képződött stalagmit, s még a legvastagabb folt is alig haladja meg a 15 centimétert — 2000 év alatt!!

Egykoron, irtózatos régen, több mint 50 éve! én is meglátogattam az aggteleki barlangot; más egyéb észleletek közt

* Alkalmat veszek itt báró Nyáry jeles munkájában egy értelemszavaró sajtóhibára figyelmeztetni. A 3-ik lapon az áll, hogy a híres «kentuckyi» barlangban találta Enery az első tűzkő szerszámot», az a mit Enery (helyesebben Mac-Enery) felkutatott nem a «kentuckyi» barlang (ez Amerikában van), hanem Kent ürege (Kent's hole) Torquay mellett Angliában.

(melyeknek nem mindenike üt össze a mostani állapot leírásával) kedvemet leltem a stalagmit-képződés processusának észleletében is. Egy jó másodperczmutató órával kezemben, megfigyeltem a barlang különböző helyein, a bámulatosan egyenletes időközt, melyet a természet az ugyanazon helyre lecsöppenő meszes vízcseppek leesésénél törvényül vett, s a mészülepedést, melyet a talajon szétfecscsent száz csepp elpárolgása hátra hagy, és kiszámítottam, hogy ez adatok szerint mennyi időbe kerülhet egy köbláb stalagmit képződése. A számra nem emlékszem, de elevenen megmaradt emlékezetemben az ámulat a gondolat felett, hogy mi temérdek időnek tanui állnak szemem előtt a szeszélyes alakú stalagmit-tömbökben. Tehát saját megfigyelésem folytán is csak osztozhatom báró Nyáry azon nézetében, hogy a vázleteket takart csepegőkö-padlat a cigányok bejövetele óta nem képződhetett, feltéve hogy az a közet csak is csepegés útján, nem pedig áradások után visszamaradt meszes víz ülepedése által is képződött, a miről kereszttores által könnyen meg lehet győződni. (Megjegyzem itt, hogy némi kételyeim vannak a 25-ik lapon olvasható azon következtetésről, mintha az áttört csepegőközet *minden rétegének* faszéndarabokkal telítéséből azt lehetne következtetni, hogy a csepegési processus egész lefolyása alatt a barlangot emberek lakták. Bajos oly üregről állandó lakást feltenni, a hol az embernek a víz folyvást nyakába csepeg. Valószínűbbnek tartom, hogy azt a faszenet időnként a víz hordta be kívülről, hol a barlang közelében báró Nyáry az emberi lakásnak csakugyan nyomaira is akadt. E feltevés mellett szólanak azok a vízzel telt üregek (27. lap), melyekből primitív cserépdarabok s őss állatok csontjai vétettek ki s a stalagmit közt és az üregekben talált emberi állkapcsok. (Különben is a csepegőkö nem réteges, s ha báró Nyáry az áttört közet «minden rétegét» faszéndarabokkal telítve találta, ez a rétegeség időnként való ülepedésre mutat.)

Azonban abból, hogy a kiásott két sor váz, bizonyosan a cigányoknak Magyarországba bejövetelét megelőzőtt — sokkal, lehet századokkal meg századokkal megelőzőtt — időkből valók, még nem következik hogy a neolith-korra vihetők vissza.

Nem mondom hogy további kutatások s minden concomitans körülmény gondos egybevetése e feltevést nem fogják

igazolhatni, csak arra akarok figyelmeztetni, hogy *van egy igen fontos tény, mely kételkedést provocal.*

Ez a tény az, hogy a talált vázak koponyái alá köpárna volt helyezve, a koponyák lapos kövel vagy cseréppel voltak betakarva, s ez és az egész váz helyzete semmi kétséget sem hagy fenn arról, hogy *a tetemek fekve, kinyújtóztatva temették el.*

Nagyon nevezetes körülmény ez, mert minden kétséget kizárólag constatálva van, hogy nyugati Európában, *a neolith-korban ülő vagy guggoló összehúzódtott helyzetben temették el a halottakat*; a fekvő kinyújtóztatott helyzet csakis a bronzkoriaknak felismert sírhalmok egy kis részében kezd előfordulni; mondom: csak egy kis részében, mert ezen korban az égetés volt szokásban, s ezen kis rész mellett is igen kevés kivétellel már vas eszközök találtattak; úgy hogy a kérdéses sírok egykorúsága meglevén állapítva, az hogy néhány kinyújtóztatott váz mellett vas nem, igen kevés esetben pedig csak is köeszköz találtatott, nem a kőkorra, hanem csakis arra mutat, hogy a vas, mint általában a fém használata nem vált egyszerre általánossá, mit egyebeken kívül már maga a költségesség is kimagyaráz.

A Batemann által Közép-Angliában és Sir Colt Hoare által a Wiltshireben átvizsgált 564 sírhalomban 338 égetési eset és 112 guggoló helyzeti eset mellett csak 37-ben volt a tetem kinyújtóztatva s ezek közül 21-ben vas-, 7-ben bronz-eszköz találtatott, kő csak háromban, hatban semmi. A Greenwell által megvizsgált 102 esetben pedig egyetlen egy kinyújtóztatás sem fordult elő, mind vagy égetés, vagy összehúzódtott helyzet. A nyugat-európai tapasztalást a scandináviai legrégibb sírhalom vizsgálat is megerősíti. E sírhalmok központi kamarájában a halottak ülőhelyzetben rakattak a fal mellé köröskörül.

Aztán (mint már említém) én a vadnépek szokásait az ősidők tükrének tekintem. Nagyon érdekes Carvernak egy éjszak-amerikai indus főnök temetéséről adott leírása, mely temetésnek a mult század közepe táján szemtanuja volt. Carver e leírása szolgáltatott anyagot Schillernek a «Nadowessische Todtenklage» című versezethez, mely így kezdődik:

«Seht, da sitzt er auf der Matte
Aufrecht sitzt er da»

(a halott főnökről beszél).

Érdekes versezet az: mintha a baradlai halottaknak túlvilági útjokra felszerelése lebegett volna szemei előtt a költőnek, midőn ezeket írta:

«Bringet her die letzten Gaben,
Stimmt die Todtenklag,
Alles sey mit ihm begraben,
Was ihn freuen mag»

és tovább: hogy tegyenek mellé enni valót is

«denn der Weg ist lang —»

Általában véve tudtommal a nyugat-európai ásatások és kutatások azon nézet elfogadására vezették a régészeti tudományt, hogy: *a neolith kőkori temetés jellemzője az ülő vagy guggoló helyzet; a bronzkoré az égetés; a tetem kinyújtóztatás pedig csak is a vas használatával egyidejűleg kezdett lábra kapni.*

Igaz, hogy báró Nyáry Jenő a vázak mellett csak csont- és köeszközöket talált, s különösen a másod soriak mellett fémnek még csak nyomát sem; hanem legyen nekem szabad Lubbock következő szavaira emlékeztetni:

«Gyakran valamely sírt csak azért tartanak kőkorinak, mert köeszközöket tartalmaz. Ez nagyon ingatag alapra épített következtetés. A követ még a bronzkorban is nagyon széltében használták. Néha meg tökéletesen arról győződünk meg, hogy inkább csak a régi szokás iránti hódolatból tettek köeszközt a sírba, nem pedig mintha az még akkor is használatban volt volna. — — — Meg kell vallanunk, hogy a tudomány mai színvonalán igen kevés temetésről bírnánk bebizonyítani, hogy az a neolith-korból való.»

Igaz, hogy Lubbock szerint, változik a körülmény, ha nagy számmal találtakatnak kőtárgyak a sírokban együttesen, de nem tartom magamat eléggé szakavatottnak, miszerint ítéletet kockáztathassak, vajjon a baradlai vázak mellett talált kőtárgyak a «néhány» vagy a «nagyszám» rovatba sorozhatók-e? hanem minthogy azon kérdés forog fenn, vajjon azon vázak a neolith, tehát csiszolt kőtárgyak korából valók-e? figyelemre méltó körülménynek tartom azt, hogy a rovatosan kimutatott csiszolt kőtárgyak nem a vázak mellett, hanem az úgynevezett konyhahulladékokban találtakatnak, melyeknek a vázakkal egykorúsága legalább is kétséges. A vázak mellett talált számos csonteszközből pedig nézetem szerint bajos dolog akár a

kökorra, akár a bronzkorba-átmenet idejére következtetni. Tacitus idejében a germánok már szélkében használták a vasat, de azért midőn a fen (fin) népről szól, kiket nem tudja vajjon a germánokhoz vagy sarmatákhoz számítsa-e? azt írja, hogy «sola in sagittis spes quas inopia ferri *ossibus asperant*», (azt hiszem a ki faluhelyen szétnézne a nép között, hazánkban még most is látna, mint én bizony láttam házi készítésű csonteszközöket, például fűzőtüket sódarcsonból stb.).

Aztán a köeszközök használata a mint mindenütt el volt terjedve a világon, úgy a történelmi időkbe is mélyen benyúlik. A marathoni csatatéren átvizsgált tumulusokban sok könyí-hegy is találtatott, sőt azt is olvastam valahol, hogy az angolok hódító Vilmos elleni harcaikban (a XI-dik században, Szent István királyunk idejében) vassal dolgozott köfegyvereket használtak. Különben is ismeretes dolog, hogy kezdetleges míveltségű népek nagyon nehezen térnek el ősi szokásaiktól. Lyell mondja, hogy keleten vannak népek, melyek még most is köszerszámokat használnak, ámbár szomszédjukban több mint 3000 év óta hatalmas birodalmak virágoztak, melyekben az ércz használata ismeretes volt. Érdekesnek találom még egy példát felhozni. A vélemények különbözhetnek (a mint különböznek is) arra nézve, vajjon akkor, midőn Cortes Mexikót meghódította (1519) az azték és a maya nép a civilisatio oly magas fokán állott-e, mint Herrera s a többi spanyol író mondja, vagy pedig csak «csodásan ügyes barbárok» voltak, mint Morgan állítja; vajjon azon épületek, melyeknek mindegyikébe egy-egy spanyol hadsereget lehetett beszállásolni, óriási paloták voltak-e, vagy pedig egyszerűen amolyan öt-hat emeletre terrace-szált s öt-hat száz szobára osztott közös község-házak (pueblos), mint a minők Új-Mexikóban még most is lakatnak; s mint Bandelier a taosi puebloról mondja: «egy óriási méhsejthez hasonlítanak», hanem annyi bizonyos, hogy azok az aztékek és mayák rendkívül értettek a kertészséghez, terjedt kereskedést űztek, nap- és holdfogyatkozásokat tudtak észlelni, naptárakat tudtak készíteni, pénzt használtak, *aranyat és rezet dolgoztak*, tehát bizonyosan nem lehet róluk mondani, hogy Cortes idejében a kökorban éltek, sőt biztosan lehet állítani, hogy hasonlíthatatlanul magasabb fokán állottak a culturának, mint akár a gallusok s brittek, kiket Cæsar, akár

a germánok, kiket Tacitus oly érdekesen leír; és még is az a fejlett, tehetséges nép, kőszerszámokat használt; Cortes hódítása idejében a mexikói borbélyok kő (obsidian) borotvával üzték mesterségüket a piacon.

Nem folytatom a hosszúra szaporítható példákat arról, hogy a kőszerszámok használata mennyire benyúlik a történelmi korszakba (a zsidók most is kőkést használnak a körülmételésnél, a mint ezt báró Nyáry is említi), csak még azt jegyzem meg, hogy a konyhahulladékok helyén talált polyvaszerű szalmának is lehet más magyarázata, mint az hogy a szalmát azért terítették el vastagon a kőkorbéli emberek, hogy arra feküdve költsék el a halotti tort s hogy a gabonának a barlangfalak fülkéiben eltározása sem a kőkor kirekesztőleges sajátága. A germánok, kiket Tacitus leír, nem a kőkorbán éltek, de azért ezeket olvassuk híres munkája XVI. fejezetében: «solent et subterraneos specus aperire, eosque multo insuper fimo onerant suffugium hiemi et receptaculum frugibus; quia rigorem frigorum ejusmodi locis molliunt; et si quando hostis advenit aperta populatur abdita autem et defossa aut ignorantur, aut eo ipso fallunt quod quærandæ sunt.» — Ez bámulatosan összevág Nyárynak azon soraival (155 lap.), hogy «a barlanglakók setét üreglakásukat csak akkor keresték fel, ha őket oda zord időjárás kényszerítette, vagy ha ellenség elől akartak menekülni.» Hát tán az a szalma nem a végett volt a barlangba hordva, hogy azon fekvé a kőkor-emberek tort költsenek; hanem talán a végett, hogy «rigorem frigorum molliant», azok a meglehet nem kőkorbéli emberek, kik a barlangba «zord időjárás vagy ellenség elől menekültek».

E megjegyzésekkel távolról sem akarom azt mondani, hogy báró Nyáry «inductioi» tévesek, hanem csak azt, hogy még bővebb kutatásokra számosabb adat összevetésére lesz szükség, mielőtt bármely inductio is határozottan megállapítottnak tekintethetnék. Oly sokszor megtörtént rajtam, hogy egy vagy más tudományos inductiót, újabb adatok által megczáfoltnak kellett látnom, miszerint nem tagadhatom, hogy az inductiók iránt nagyon skeptikussá lettem. Rejtelmek felderítése körül a becset tényekre, adatokra helyezem; az elméletek levonásával várni szeretek.

És az adatok közt, melyek a baradlai vázak régiségének

megállapításánál számbavételt igényelnek, a tetemek kinyújtóztatott fekvő helyzete mindenestre nagy figyelmet érdemel: mert két dolog közül egyre enged következtetni, vagy arra, hogy a baradlai temető nagyon régi ugyan, de a neolith-koron jóval innen eső vas vagy talán már történelmi korba tartozik; vagy pedig arra, hogy Magyarország őskori lakói más szokásokkal bírtak, mint Európa nyugatának lakosai, azaz önálló sajátlagos fejlődési processuson mentek keresztül.

E vagylagosság elseje — a kisebb régiség — mellett szól talán az is, hogy ámbár a római kort megelőzőtt idők sírjaiból sok mindenféle alakú s tökélyű gölöncsér-munka került napfényre, de az ivó edényeknek füle igen-igen ritkán van, csücs pedig (kivéve talán Schliemann legujabb trójai kutatásait, melyeknek részletes leírását nem eléggé ismerem) eddig még egyetlen egyen sem találtatott; tehát figyelemre méltó körülmény, hogy báró Nyáry az egyik halott mellett füles és csücskös edényt talált (86. ábra), mint szintúgy az is, hogy a csontházban lelt egyik edény mellett vas kés feküdt. Azt hiszem a felett sem kellene közömbösen elsiklani, hogy a barlang előtti téren ásott keresztárokban sok vas nyilat és vas lándsát találtak. Nagyon valószínű Nyáry azon feltevése, hogy a barlanglakók (ha ugyan a zord idő vagy ellenség elől bemenekvés lakásnak nevezhető) a barlang közelében szabadban tartózkodtak (hol lakok nyomai is fedeztetek fel), s azért azt gondolom az ott csak másfél méternyi mélységig vitt keresztárok ásatását folytatni és többszörösíteni is kellene, mert a barlang előtti ásatások a barlang titkaira nagy világot vethetnek, kivált azért is, mivel (156. lap) a temetkezési folyosónál és Csontháznál sokkal magasabban fekvő Denevér-ágban talált ős állatcsontokat veres iszap fedi; tehát a barlangnak más nyílással kellett bírnia,* melyen a víz kívülről iszapot s velők szemet s

* Nem tudom miként történik, de határozottan azon benyomás alatt vagyok, hogy midőn én egy barátom (néhai Horváth Antal zempléni volt szolgabíró) társaságában a Baradlát meglátogattam (1828-ban vagy 29-ben lehetett), a legeslegelső, a mit a lejtős bejáraton tett néhány lépés után a *bejáratától jobbra* nekünk vezetőnk megmutatott, a *Denevér-barlang volt* (fáklyánk fénye néhány denevért ki is riasztott). Igen elevenen megragadt emlékezetemben az, hogy én előbb a Denevér-barlangot láttam s csak azután jutottam oda (Nagy templom) ahol a kerékvágás van; nem pedig megfordítva. A mint báró Nyáry alaprajzát megtekintettem, igen elevenen ráismertem a helyekre, melyeken voltam, s biztos vagyok benne, hogy a 2—6

régiségi tárgyakat vihetett be (csakugyan találtattak is medvecsonatok, melyeknek éles töréseit a víz általi görgetés lesímtotta, 140. lap).

Vége még a kisebb régiséget gyaníttató okok közt néztem szerint kiváló helyet foglal el Virchownak azon nyilatkozata, hogy a véleményezés végett hozzá küldött koponyák és koponyatöredékek *«recens benyomást tettek, s alakjuk nem mutatott ásatag jellegre»*; mely nyilatkozat súlyát báró Nyáry azon megjegyzése is növeli, hogy azon koponyák, melyeket ő neolith-koriaknak tart, alaki szépségben a jelenkori koponyákkal vetekednek.

Ellenben a vagylagosság másodika (a nyugateurópaiktól különböző önálló fejlődési processus) mellett szól azon nevezetes körülmény, melynek ethnologiai fontosságát alig lehetne túlbecsülni, hogy *a kinyújtóztatott halottak arczzsal mind földfelé voltak fektetve.*

Vajjon e vagylagosság egyike vagy a neolith-kori feltevés felel-e meg a valódi tényállásnak? Azt csak a további kutatások s adatgyűjtések és egybevetések fogják eldönthetni, s én a régészeti és ethnologiai tudomány érdekében csak szerencsét kívánhatok báró Nyáry Jenő úr azon szándokához, hogy oly szép sikerrel megkezdett kutatásait folytatni fogja.

XIV.

(AZ ÁSATÁS FOLYTATÁSÁNAK REMÉNYEI.)

Báró Nyáry nem kételkedik, hogy «csak tovább kell kutatni, fel kell törni a csepegőkő rétegeit, s bizonyynyal rá fognak akadni a palæolith-kori emberekre; azon emberek kik a barlangi medvecsontokat feltörték, a csontok közt zúzó eszközeiket hagyták s kiknek lakmározására széndarabok, hamu mutatnak, ott vannak eltemetve» (138. lap).

Vajjon mindezen tárgyak egykorúak-e? Vajjon feltehető-e

számmal jelzett nevezetes helyeket én nem láttam, s hogy az egyenes útból csak egyszer tértem ki (balra), akkor midőn egy szűk s alacsony folyosón át, hol csak guggolva lépegethettünk, a Paradicsomba (most Palmyra omladékai) mentünk.

Vagy gonosz játékot űz velem emlékezetem; vagy nem a mostani bejárason mentem be a barlangba.

a palæolith emberekről, hogy zúzó eszközeiket oly kevésre becsüljük, miszerint a lakmározás végett feltört csontok közt úgy elhagyogassák, s vajjon azon eszközök, csontok, széndarabok, hamu, nem különböző időkben víz által kívülről hordattak-e a barlangba? Az *speculatio* tárgyát képezheti, de a táplált remény valósulhatásának kérdésére nem tartozik. A lényeges dolog az, hogy az emberkéz nyomait viselő medvecsontok (ha csakugyan *ursus spelæus* csontjai) s a durva kőszerszámok a palæolith-kori embernek azon tájon létezésére mutatnak, s ez így levén, a további kutatás nagyon megérdemli a fáradságot, mert ha valósúlna báró Nyáry azon reménye, hogy palæolith-kori temetőt talál, úgy az ő kutatásai korszakot képezendnek a régészeti tudomány történelmében.

De e kérdés engem arra ösztönöz, hogy felfrísítsem emlékezetemben azt, hogy mit mond e dologhoz a geologia; már a mennyire nekem igénytelen dilettansnak, ennek felfedezéseiről tudomásom van.

Tudtomra minden eddigi észlelet arra mutat, hogy az a mit palæolith-kornak neveznek a tudósok, vagy a jégár-korszakelőtti, vagy az interglacialis időre esik; sőt ha igaza van Lyellnek, midőn (*Principles of Geology*, 75. lap) a jégár-korszak kezdetét, az embernek földünkön elterjedését közvetlenül megelőzőtt időre, a harmadkor végére teszi, úgy a palæolith-kori ember csak is az interglacialis időre esnék. S ebben nincs semmi ellentmondás, mert kétségbe vonhatatlanul constatálva van hogy félgömbünkön a jégár-korszak nem volt folytonos, hanem egy ezred meg ezred évekre kiterjedő oly *cyclust* képezett, mely két ízben, szintúgy kiszámíthatlan hosszú időre nyúlt meleg *climatericus* állapot által lett megszakítva; a mit a földpálya központkivüliségének szabott határok közt mozgó változatossága magyaráz.

Ép oly érdekesnek mint tanulságosnak találtam azon viszony fonalát követni, melyet a geologia a palæolith-kori ember és a jégár-korszak közt kipuhatolt.

A britt szigeteken neolith-kori maradványok Anglia, Skócia, Irland egész széltében-hosszában, sőt még a zord Orkney és Shetland szigeteken is bőven találtnak, de palæolith-koriak csak Anglia déli és délkeleti részében; az Ouse folyó és az Axe völgye elválasztó vonalat képeznek a két kor közt; azon fo-

lyón alul, s azon völgytől nyugatra a palæolith-kornak semmi nyoma.

És ez elválasztó vonal egészen összeesik azzal, mely a jégárak kiterjedésének határát jelöli. A meddig a jégári torlódás (transport glaciaire-drift) kiterjedett, palæolith-kori maradványoknak nyoma sincs; a hová nem terjedt ki, ott van.

Svájc a neolith- és bronz-kor maradványaiban bővelkedik; de a palæolith-kori embernek semmi nyoma; mert a svájci Alpok a jégár szétszóródásának egyik hatalmas központját képezték. A dürnteni és wetzikoni lignitekben palæolith-kori emlősöknek töredékes nyomai mutatkoznak, s ezek határozottan interglacialis időbeliek, mert a közvetlen a lignit alatt fekvő homok- és agyag-réteg alatt «fenék morénre» (Grundmoraine) akadtak, mely a jégtenger (mer de glace) alatt gyült össze (ez a Grund morain elnevezésnek értelme), a lignitet fedő kavics- és homok-tömeg felett pedig nagy vándor kötömbök fekszenek; tehát két jégár-hordalék közt van a lignit, de embernek semmi nyoma.

Hasonlóan van a dolog az Alpok olaszországi oldalán is. Vannak tavilak-maradványok (palafitte), vannak a tőzegben s márgában állat- és embermaradványok a neolith-korból, de le egészen addig, a meddig az alpesi morén képletek terjednek, a palæolith-embernek semmi nyoma.

Franciaországban csak ott kerülnek elő a palæolith-kor nyomai, a hová sem a rajna-völgyi, sem a rhône-i jégár torlasztó ereje ki nem terjedt.

Hollandia, Dánia, Felső-Olaszország s egész éjszaki Németország, a balti tengerparttól a Harz és Riesengebirg aljáig bővelkednek az éjszaki jégár-hordalék (northern drift) nyomaiban, mely a jégár-korszak utolsó hideg szakából ered és ezen egész roppant terület víz lerakódásaiban csak neolith-kori s ennél újabb szerszámok találtattak, palæolith-koriaknak nyoma sincs. Németországi barlangokban akadtak oroszlán s hiena maradványaira, de ember nyomára nem.

Ezen adatokból az a következtetés vonható, hogy a palæolith-kori ember nyomaira csak oly vidékeken lehet találni, melyek a jégárak területén túl vagy kívül fekszenek.

Báró Nyáry már talált a palæolith-kori ember nyomaira a Baradlában; leletei tehát nemcsak archæologiai, hanem geo-

logiai fontossággal is bírnak, a mennyiben Aggtelek vidékét a jégármentes vidékek közé látszanak sorolni, de eddig még a palaeolith-kori minősítéshez talán kétség is férhet; hanem ha reménye a palaeolith temető felől valósúlna, ez annak volna bizonyossága, hogy az interglacialis időkben nemcsak Aggtelek vidéke, hanem Magyarországnak legalább is nagy része lakva volt, mert képtelenség volna feltenni, hogy ha Magyarország a jégáras vidékek közé tartozott, annak egy barlangját még is emberek lakták.

Az oly biztosnak tekintett remény valósulására nézve tehát igénytelen nézetem szerint a jóformán eldöntő kérdés az, hogy vajjon a magyar geologusok találtak-e Magyarországon vándor kötömböket s jégári egyéb nyomokat vagy nem? Mert ha igen, bajosan merem hinni hogy a palaeolith-kori temető felőli reménye valósúlni fog.

Fájdalom, nem voltam s nem vagyok azon helyzetben, hogy az újabbkori magyar geologusok kutatásainak eredményeit minden részletében ismerhetném. Azt tudom, hogy Magyarország kívül fekszik azon határokon, melyekig az európai jégárak szétszóródási nagy központjainak (centres de dispersion) hatálya kiterjedett; de vajjon a Kárpátok jege nem hagyott-e oly nyomokat hátra, mint a Vosges hegyeké s a Schwarzwald-é? megvallom nem tudom.

Óhajtom, hogy Magyarország hírneves geologusainak észleletei báró Nyáry reményeinek kedvezők legyenek.

Még egy megjegyzést akarok tenni, mielőtt e tanulmányozást befejezném.

Báró Nyáry a 169-ik lapon egybefoglalván eddigi ásatásainak eredményeit, többek közt ezt is mondja: *«látjuk a palaeolith-kor átmenetét a neolith-korba.»*

Szerettem volna, ha megmondja, hogy minő tények szolgáltak alapul ez állításra; mert bármi figyelemmel olvastam is jeles munkáját (melyből sokat tanultam), nem tudtam tisztába jönni az iránt, hogy ez mire vonatkozik; ellenben James Geikie *«The great Ice age and its relation to the Antiquity of Man»* című nevezetes munkájában a következőket olvastam:

«A palaeolithicus szerszámok alakja s kinézése annyira jellemzetes, hogy gyakorlott archæologusok nem találják nehéznek azokat felismerni s a neolith-koriaktól megkülönböztetni; de a

kettő közé eső alakokat, melyek a fokozatos előhaladásról tanuskodnának, nem találunk. A neolith-korból a bronzkorba tisztán ki lehet nyomozni az átmenetet; de a palæolith-kori ember eltűnése s a neolith-kori ember feltűnése közt űr van, melyet a régészet-tannak eddig nem sikerült áthidalni; a fokozatos haladás összekötő kapcsa hiányzik a két kor között.»

Ha báró Nyáry ásatásai csakugyan láthatóvá teszik a palæolith-kornak a neolith-korba átmenetét, ez ásatások azon dicsőséget szereztek meg a magyar archæológiának, hogy az hidalta át az űrt, melyet áthidalni a régészet-tannak eddig még nem sikerült. Hanem azt gondolom, az állítást indokolni szükséges.

Csak kívánnom lehet, hogy ez indokolás meggyőzőnek tekintethessék.

És most, miután báró Nyáry jeles munkáját áttanulmányoztam s tanulmányozás közben fel-felelevenült öreg agyamban annak a kevésnek töredékes emlékezete, a mi az e tárgyba vágó kutatások eredményeiről egyszer-másszor szórványosan tudomásomra jutott, hadd számoljak be magamnak arról, hogy minő általános benyomás alatt vagyok azon tudomány jelenlegi foka tekintetében, mely az emberiség őstörténelmének felderítésével foglalkozik.

A régiség-tannak ezen ága aránylag még nagyon új tudomány. Nem oly régen volt, hogy Stonehenge tömörded monolithjei, s az úgynevezett druida-körök az európai ember legrégebb emlékeinek tekintettek; de «perrupit Acheronta labor», ma már ama régi emlékek tegnapiakká lettek, az ősemlékesség azon nyomaihoz hasonlítva, melyeket a fürkésző emberi ész az újabb időkben napfényre hozott.

Hanem nagy igazság van báró Nyárynak becses és tanulságos munkáját befejező azon mondatában, hogy «az ősidők mélyébe csak lassanként hatol be a régészeti tudomány szövétneke». Nagyon kis része az bolygónknak, melynek (azt hiszem, nagy részben a tenger által borított, vagy Afrika ismeretlen belsejében felfedezőre váró) őskori titkaira ez a szövétnek egy kis világot vetett, s e világnál mindössze is csak egy igen rövidke lépéssel jutottunk a positiv történelmi időszak háta mögé, minthogy a történelmi kor előtti embernek eddig felfedezett nyomai öt már oly culturalis fokon mutatják, melyre az állatias

állapotból, csak ezer meg ezer év, tán ezer meg ezer század küzdelsein keresztül juthatott.

Hát én azt gondolom, jól tennék a régiségkutatók, ha tudományukat most még csak az adat-gyűjtés, registrálás, s coordináló összehasonlítás stadiumában levőnek tekintenék s az inductióktól, speculatioktól egyelőre tartózkodnának.

Az eddigi kutatások eredményei kétségtelenül igen-igen becses építési anyagok a majdani tudományos elmélet épületéhez; de az építés idejét még alig tarthatom elérkezettnek s hajlandó vagyok hinni hogy sok tévedéstől fogjuk magunkat megóvni, ha a tények gondos registrálása s óvatos coordinálása mellett elválasztó vonalat húzunk a közt, a mit a nyert adatokból teljes bizonyossággal lehet következtetni és a közt, a mi most még csak pusztá speculatio, melyre különösen a németes «philosophische Bildung» (mint Heckel nevezi) a kivéendők kivételével oly igen nagy hajlammal bír; de a melyre az én positivitási ösztöneim (vagy ha úgy tetszik, magyaros gyarlóságom) csak középserű becsét helyeznek.

Hiszen igaz, Voltaire Micromegasa 1750-ben, sőt Swift Gulliverje már 1720-ban megmondták, hogy Mars bolygónak két holdja van, s ezt a merész speculatiót Asaph Hall felfedezései 1877-ben csakugyan igazolták; hát meglehet, hogy a régészek inductiv elméleteit is igazolni fogja a jövő, de bizony, az is meglehet, nagyon meglehet, hogy igazolás helyett megczáfolja. Jobb az elméletek felállításával nem sietni.*

Írtam Turinban, jul. 15—aug. 22. 1882.

Kossuth.

* Az archæologiai bizottság 1883. márczius 13. tartott ülése jegyzőkönyvének 3. pontja értelmében közöljük e cikket tekintettel tudományos értékére, daczára hogy már a «Pesti Napló» 1883. 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 65. számaiban megjelent. Egyszersmind köszönetet mondunk az Athenæum igazgatóságának, mint Kossuth Lajos iratainak tulajdonosának, ki e cikk közlését a legnagyobb előzékenységgel megengedte.

Szerk.

RÓMAICSERÉPEDÉNY BÉLYEGEK ÉS KARCZOLATOK

I. KÖZLEMÉNY.

Az agyagművesség eredete, mint tudjuk, abba a soha fel nem deríthető homályba vész, mely az ősemberek korát borítja mélységes sűrűséggel. Az ősrégészet csak annyit állapíthatott meg eddiglen, hogy az idő, midőn az ősember agyagedényeket kezdett, természetesen a legprimitívebb módon, készíteni, vajmi hosszú ideig tartott állati életéből való kibontakozásának korára esik. Tudja azonban, és nagyjában megközelítő biztossággal megjelölni az agyagművesség fejlődésének fázisait, azt az érdekes egymásutánt, hogyan adott az ősember napon szárított vagy roszerű égetett edénye a gyakorlatibb módon, korongon készített, majd díszesebbé lenni kezdő agyagműveknek, végül pedig a görög festett vázáknak, évezredekig tartott fejlődési processus után helyet; sőt manapság meglehetősen sikerrel azon igyekszik, hogy az agyagművesség fejlődését a különböző népfajok szellemi haladásának korszakok szerinti mérvével viszonyítván, a jellegbeli különbözőség alapján megállapítsa az őskeramikának nemcsak korok, hanem egyes népek szerinti osztályozását is. Tagadhatatlan, hogy az illető szakavatott régészek minden eddigi buzgósa mellett is még igen sok e tekintetben a kívánni való, hogy a tudomány ez irányban még csak a puhatolódás stádiumában van s a kezdet nehézségeivel küzd; hisz, hogy egyebet ne említsek, még az úgynevezett bronzkor agyagművességének emlékeit sem sikerült népek és országok, vagyis geographiai kiterjedés szerint pontosan osztályozni; jellegök különféleségéből a népfajra biztosan rámutatni, a melynek azok készítését tulajdonítanunk kellessék; pedig a bronzkori ember már a történelmi korban élt s kézművei fölötté változatos formákat, jellegbeli különbségeket tüntetnek fel. Nem szenved azonban kéttséget, hogy a régészet idővel az őskeramika ismeretében is messze fog haladni.

A görög és római agyagművesség fejlődését s e fejlődés fázisainak egymásutánját a tudomány szerencsére jobban ismeri. Ki van

ugyanis mutatva, hogy a görög keramikának szintúgy, mint a hellén szobrászatnak ázsiai ős minták szolgáltak előképül; a görögök széperzéke azonban a száraz és feszes keleti formákat életteljessé s majd eszményi széppé fejlesztette, s a midőn agyagművességük hosszú idő folytán megizmosodott, vagyis midőn technika és formaszépség tekintetében a művészeti tökély arra a fokára jutott, melyet a jelenkor csak utánozni, de túlhaladni nem bír: más népek keramikájának vált előképévé. Italia agyagművessége merőben a görög keramika alapján fejlődött s erősödött meg, a mit nemcsak a formák ugyanazonosságából, de még az e nembeli egyes kézművek római elnevezése hasonlatosságából is kimutathatni.

E sorok írójának nincs céljában a római agyagművesség keletkezésének és fejlődésének történetét adni s e kézműipart teljes egészében s fejlettségében behatóan tárgyalni; szabadjon remélni, hogy e méltán hálás tárgy bővebb kifejtésével az *Értesítő* szakavatott szerkesztője fogja a magyar közönséget megörvendeztetni. Egyedüli célom e hasábokon a római agyagművességnek csupán epigraphiai részével foglalkozni s evvel sem általán, hanem csak annyiban, a mennyiben a hazánk területén lelt római edénybéllyegek összeállításával a római agyagművesség és gyáripár bővebb ismeretéhez némi adalékot szolgáltatathatok. Elég kevéssé számbavett tárgy nálunk úgyis, hogy necsak elővétessék, de hogy egyszersmind az illetőnek, ki avval foglalkozik, igen nagy nehézségeket is okozzon. Midőn e fáradságos és nagy kitartást igénylő munkára vállalkozom, őszintén be kell vallanom, hogy szemem előtt főleg Dacia Corpus Inscriptionumának érdeke lebegett, melynek egyik részét az ily felirati emlékek összegyűjtése és kimutatása is képezi. Hibáztam volna azonban, ha akkor, midőn célomúl azt tűztem ki, hogy a Daciában lelt s eddig ismeretessékké vált római edénybéllyegek lehetőleg teljes sorozatát állítsam össze, nem fordítottam volna egyszersmind figyelmet a Pannonia inferiorban és superiorban hazánk területére eső részében talált edénybéllyegekre is; a mely hibát annyival kevésbé bocsáthattam volna meg magamnak, mivel az ekként bővebbé vált anyag közrebecsátásával módomban van nagyobb szolgálatot tenni a tudománynak, mely újabb időben az ily művelődéstörténeti emlékeket az eddiginél nagyobb figyelemben kezdi részesíteni. S mélt-

tán, mivel jórészt ez igénytelen bélyegek segélyével fog egykor lehetségessé válni Italia, a rómaiak őshazája fejlettebb agyagművességének központi fészkeit s e gyáripár geographiai kiterjedését kitudni, valamint a provinciális agyagművesség önállóságának, az anyaország gyáripárától technika s forma tekintetéből való különbözőségének határait megjelölni.

Nyilvánvaló dolog, hogy e czélokat elérni csak úgy lehet, ha a római gyárosok nevét megörökítő bélyegek gyűjtésén kívül minél nagyobb figyelem fordíttatik a provinciális agyagművesség tanulmányozására is, a formai s technikai előállítás hasonlósága vagy különbözőse levén irányadó a tartományi agyagművesség önállóságának avagy az őshazáétól való függésének megítélésében. Sőt tagadni alig lehetne, hogy a kitűzött czél elérésében a jelzett téren teendő kutatásnak, főleg ha a gyűjtött adatok egybevetése és kritikája kellő óvatossággal fog kerestül vitetni, nagyobb szerep jut, mint az epigraphiai vizsgálatoknak már csak azért is, mivel a bélyeges agyagművek ritkábban fordulnak elő, mint a vagy csak pusztán síma vagy pedig figurális díszítésű bélyegtelen edények, minél fogva az utóbbiak analógia tekintetében könnyebben osztályozhatók, inkább viszonyíthatók az őshazai formákkal s ekkép provenientiájuk is biztosabban kimutatható. Az említett két irányban való kutatásnak tehát kétségen kívül hazánkban is karöltve kell haladni, s ha az epigraphiai anyagot majdan a provinciális leleteknek technika, forma, jelleg szerinti behatóbb vizsgálata s pontos osztályozása, az analógiák vagy divergentiák itészeti kimutatása fogja kiegészíteni: méltán remélhetjük, hogy a provinciális agyagművességnek ha lassan és fáradságosan is, de hű képéhez fogunk jutni egykoron.

Nem lehet azonban félreismerni az e tekintetben léptenyomon feltűnő nehézségeket.

Tudjuk, hogy ott, a hová csak a római ember eljutott, magát befészkelhette s őshazája műveltségét bevezethette, más nagyobb horderejű alkotásai mellett a kézműipart is nagyhamar megteremtette. Mindennemű szükségletét s így háztartási eszközeit is nagyjánt az új hazájában berendezett műhelyekből, ipar- és gyártelepekből szerezte be, főleg pedig a mindennapi használatra szükséges oly tárgyakat, mint az edények, melyeknek helyi gyártása különösebb nehézségre úgy sem talált, meny-

nyiben alkalmas anyag s munkaerő e célra bizonynal sehol sem hiányzott. Így a római telephelyeken figyelmes kutatás mellett óriási tömegére bukkanunk a formára s technikára nézve fölötte nagy változatosságot feltűntető belföldi jellegű agyagművek maradványainak. Sőt nem is említve az itáliai nevesebb edénygyárakat és agyagműves ipartelepeket, a műveltségben előhaladottabb provinciákban egyes oly figlinák is léteztek, a melyek tökélyesebben készített áruiknak a birodalom minden részébe, még az ösvárosba is utat nyithattak; így, mint tudva van, a hispaniai, galliai, germaniai s britanniai cserépedényeket Rómában is, másutt is szeltében árulták. Főleg az etruriai *Arretium* (a mai Arezzo) s korábban *Samos* szigete gyártmányai árasztották el az örökvárost s a provinciák némelyikét azokkal a finom anyagú s kitűnő technikájú, élénk vörös mázú edényekkel, melyeket *vasa Samia* vagy *vasa Arretina*, általán pedig *terra sigillata* (képes, ábrázolatos agyagművek) neven ismernek a régészek. Arretiumon kívül még más jelesebb itáliai figlinák is nagyban gyártottak az arretiumiakhoz hasonló, de kevésbé finom s ekként nem is oly drága edényeket s áruikkal élénk kereskedést űztek; így *Mutina*, *Pisaurum*, *Capua*, *Saguntum*, *Surrentum*, *Rhegium*, *Cales* stb. *terra sigillata* gyártmányait a római birodalom legtávolibb részeibe is széthordták az edényárusok (*negotiatores artis cretariæ*). Ezerével leljük ugyanis a vörös mázú, egészen síma, vagy domborműves ábrázolatokkal díszített importált edények töredékeit valahol csak római helységek romjaiban kutatunk vagy ásatunk.¹ Azonban a keregett, de finomsága miatt drágább s így nehezebben megszerezhető külföldi árút vajmi gyakran utánozták a provinciák oly gyárhelyei is, hol az agyagművesség, nagyobb lendületnek örvendvén, kifejlődöttebb volt. Érdekes példányokból ki lehet mu-

¹ A figurális díszítésű *terra sigillata* fölötte változatos rajzú ábrázolatokat tüntetnek fel; emberek, állatok, eszményi alakok ábrái, továbbá fa-, lomb-, virág-, gömb-, szalag-, vonaldíszek stb. egymagukra vagy kombinálva váltakoznak az edényeken s képezik azok tetszetőségét, néha valóban kecsét. S a római agyagművesek, a formametszők ügyességét, szépérzékét s élénk képzelőtehetségét mi sem bizonyítja inkább, mint épen e *terra sigillata*-edény töredékek; hisz elég lesz mondanom, hogy összes eddigi ásatásaim s régészeti vizsgálataim közben sem jutott ezideig kezemhez avagy csak két oly darab is, melyekből constatólnom lehetett volna, hogy ugyanazon egy formából kerültek ki; analog felfogást vagy közelhasonlatot a representatióban, részletekben, díszítési módban igenis gyakrabban lehetett megállapítanom, de formaeegységet soha.

tatni, hogy nemcsak a virágzó gyáripárú Hispania, Gallia, Germania. hanem még Pannonia s Dacia figulusai is jól vagy rosszúl, de utánkészíteni igyekeztek az arretiumi s itáliai kapós árút. S az utánzás mesterségében oly ügyességet sajátított el néhány provinciális figlina, hogy gyártmányaikat az itáliai officinákból kikerültektől alig lehet megkülönböztetni, minél fogva provenientiájukat igen bajosan határozhatni meg, s csakis éles és gyakorlott szem tudhat e tekintetben eligazodni. Csupán Arretium áruinak felismerésében nem tévedhetünk. Az onnan került agyagművek rendkívül finom anyaga, élénk coralvörös színű fényes máza s kecses formája ugyanis oly jellegzetesek, hogy egyetlen ily edénydarabka nemcsak a provinciális készítményű edénytöredékek közül, hanem még az itáliai terra sigillata gyártmányok maradványainak egész halmazából is szintúgy csak kirí. Nem is ok nélkül nevezik Arretium gyártmányait római porcellánnak; technikájuk, mázuk, állandó fényük, üvegszerű törésük, keménységük stb. majdnem a mi porcellánunkéval azonos.²

Az elmondottakból láthatjuk, hogy mily nehezen igazodhatni el az Italiából s a távolabb fekvő, fejlettebb agyagművességgel bírt provinciákból importált gyártmányok felismerése s provenientiájuk szerinti osztályozása tekintetében. S ha még a baj csak ebben állana. De számolni kell a szűkebb értelemben vett provinciális és helyi agyagművesség termékeivel is; mit kelljen t. i. a lelt tárgyakból belföldi, mit helyi készítménynek, mit végül a szomszédos provinciából vagy országokból importált terméknek tartanunk; milyen volt a helyi árú s minéműségre nézve mint viszonylott a negotiatorok által behozott idegen árúhoz, vagyis mi a különbség a helyi jellegzetes formák s az autochthonoktól, a szomszédos népektől s az anyaországtól kölcsönzött minták közt; mekkora önállósága volt a belföldi agyagművességnek forma és technika tekintetében; a productió csak a belföldre volt-e korlátolva, vagy a kivitel is tekintetbe jött stb?

² Hogy a valódi arretiumi árú, kitűnőségénél fogva drága levén s inkább csak díszedényül használtatván, nem igen kerülhetett a távolabbi provinciákba, fölöttébb ritka előfordulása hazánk területén bizonyítja meggyőzően; így Aquincum romjaiban végzett tartós ásatásaim közben csak két oly terra sigillata edénytöredéket leltem, melyekről biztosan elmondhatom, hogy valóban Arretiumban készült edények darabjai.

Mindeme bajosan megoldható kérdésekkel, mint mondók, számolnunk kell, ha a római őshazai s provinciális keramika keletkezésének, fejlődésének, virágzási korának, kiterjedésének, a gyártmányokkal való kereskedés határainak s mindannak ismeretéhez akarunk jutni, a mi a római agyagművesség világos képét tüntetheti fel.

Említők, hogy e sorokban a római keramika nem teljes egészével, hanem annak csakis felírattni részével akarunk foglalkozni; minél fogva a fennebbi általános, de tán nem épen felesleges észrevételek előrebocsátása után felvett tárgyunkra térhetünk.

A római agyagműves ipar termékei önként érthetőleg fölötté különbözök valának destináció, anyag, nagyság s technika tekintetében. A figlinák ugyanis, hogy a gyártmányoknak csak főbb nemeit említsük, készítettek: bor-, olaj-, besózott hús- és gabonatartó nagyobb méretű edényeket, téglákat, fedélcserépeket, víz- és melegvezető csöveket, mely közönségesebb fajtájú agyagárúk gyűjtőneve *opus doliare* volt; víz-, bor- s olajkorsókat, kannákat, tejtartókat, áldozati edényeket, hamvvedreket; bor és vízvegyítőket; merítő-, ivó- és evőedényeket, mint: poharakat, csuprokat, findsaféléket, csészéket, tálakat, tányérokat stb.; finomabb minőségű és drágább: vörös-, fekete- és szürkemázás részint sima, részint pedig domborműves díszítésű árúkat; durvább minőségű konyhai s más háztartási és gazdasági czélokra szolgáló agyagműveket; végül lámpákat. Mindezen edények anyag, minőség, forma, nagyság és elnevezés tekintetében oly nagy változatosságot tüntettek fel, hogy azokról e helyütt behatóbban szólni nem képezheti feladatunkat.

Az agyagművesség főleg a császárok korában vett nagy kiterjedést s vált általánossá a birodalom minden részében, úgy hogy figlinák nélkül képzelni sem lehet római telepet, ha még oly csekély volt is az. Habár a rómavárosi s itáliai nagyobb és jövedelmezőbb gyártelepek (*figlinák, officinák, fabricák*) császárok és császárnék, előkelő emberek, nagy tökepenzesek tulajdonát képezték, kikkel versenyezni nehéz volt, s daczára e gyártelepek nagyarányú kereskedelmi üzletének, a kisebb gyárak is virágozhattak úgy Itáliában, valamint a provinciákban, és pedig nemcsak azért, mivel a nagy szükséglet nagy termelést igényelt, hanem főleg annak következtében, hogy a fino-

mabb árút majdnem kizárólag csak a kisebb magángyárak állították elő, mennyiben a nagyobb gyártelepek inkább csak a közönséges árúk, mint: téglá, fedélcserép, csövek, nagyobb fajtájú edények stb., vagyis az úgynevezett *opus doliare* gyártásával foglalkoztak.

A római *figulusok* néha nemcsak a durvább, de a finomabb készítésű agyagműveket is gyári bélyegükkel szokták megjelölni; sőt mondhatni, hogy minél finomabb tárgyakat készített valamely *figlina*, annál bizonyosabbra vehetjük, hogy árúinak maradványain a gyári bélyeget megleljük. Azonban a keramikai felíratlan érdekében csak sajnálni lehet, hogy a mint a napfényre kerülő *terra sigillata* s más edénytöredékek tanúsítják, az agyagművek csak igen csekély részét bélyegezték meg, a dombormívű czifrázatokkal ékített *terra sigillata* darabokon meg épen csak néha találunk gyárbélyeget.³

A rendesen hosszánegyszögű, ritkábban félkörű, kerek stb. idomot feltüntető bélyegek a gyártulajdonos, a bérlő vagy a munkafelügyelő nevét tüntetik fel⁴ s az *opus doliarenak* nevezett edények peremére vagy fülére, a finomabbaknak fenekére (belül vagy alúl) a középpontra, avagy falára (kivül), a négyszögű csövek egyik vagy másik oldalára s a hengerdedekre hosszában, a téglák és fedélcserépek símább felületű lapjára, s végül a lámpák fenekére (alúl) valának, természetesen az égetés előtt a még nyers mübe nyomva. A hadcsapatok által gyártott, úgynevezett katonatéglákba, fedélcserépekbe, csövekbe vert bélyegek pedig az illető katonaosztály nevét örökítik meg, néha azonban egyszersmind a munkafelügyelő tisztét is, kombinálva a hadcsapat nevével; minél fogva a római hadsereg territorialis beosztása felől gyakran csak ez igény-

³ A bélyegtelen edényeken az a hely, a hová a bélyeget szokták ütni vagy üresen, simán hagyatott, vagy pedig egy vagy több körkörös vonallal, sugaras vagy rezézett körrel, gombbal, vagy végül több-kevesebb sugárú csillagot feltüntető bélyeggel volt ékítve, a legtöbb példányon azonban az edény fenekén, és pedig hol alul, hol belül, hol pedig mindkét helyt a fazekasi úgynevezett zárdudor látható. A provinciális készítményű csinosabb edények feneké (belül) néha különféle czifrázatokat feltüntető bélyeggel volt díszítve s felíratos bélyeget az ily agyagműveken csak igen ritkán találhatni; a provinciális *figulus* leginkább az edény peremére ütötte bélyegét.

⁴ A nevezetesebb *figlinák* szabad emberek tulajdonát képezték, kik gyártelepüket vállalkozóknak adták haszonbérbe; maguk a gyárosok rendesen szabadosok vagy rabszolgák voltak, néha azonban a gyár, illetőleg a *fundus* vagy *praedium* tulajdonosai sem vonakodtak az üzlet vezetésétől.

teleneknek látszó katona-bélyegek szolgáltatják a legfontosabb adatokat.

Csak azt fájlalhatni, hogy sem a katonai-, sem pedig a magángyarak készítményeire ütött bélyegekből nem tudhatjuk meg a nevét egyszersmind annak a helynek is, hol az illető agyagművet gyártották. Ha a becsületes figulusok történetesen akár csak a helynevet, akár pedig ezzel kombinálva saját nevüket is megjelölék vala, mennyivel bővebb ismeretével bírnánk a római keramikának manapság.

A gyáros vagy fazekas teljesen vagy rövidítve írt neve rendesen nominativusban áll a bélyegen, néha pedig a névhez a szintén egészen, vagy rövidítve alkalmazott *fecit* (*feci*) igeidő járul, például: *Maturus*, vagy *Maturus fecit*; avagy genitivusban, mint: *Maximi*, *Maximi officina* (*opus, fabrica*), *Maximi manu* (*manibus*). Szabálytalanságok s más lényegesebb eltérések azonban (a név, szók, betűk alkalmazása tekintetében) minél gyakoribbak.

A bélyegek általán domborbetűket tüntetnek fel, de érdekes homorbetűs bélyegek sem hiányoznak, habár minél ritkábbak s kizárólag csak figuralis díszítésű terra sigillata edényeken, leginkább azok czifrázataiba alkalmazva fordulnak elő.⁵

Az edénybélyegek olvasása valóban sok nehézséggel jár. A legtöbb darabon ugyanis hanyagúl, vagyis nem egyenletesen, hanem csak részben, vagy alig benyomott bélyeget találunk, s így a teljesen sikerült bélyegnyomatok száma igen csekély; e felett a bélyegzők hibás metszete, a barbár módon készített, gyakran kusza, erre-arra fordítva ferdén alkalmazott betűk is, melyek közt gyakorta archaistikus formájú betűket is találunk, nagy bajt okoznak, nem is említve a megfordított (invers) felíratú bélyegeket. Végül, midőn az amúgy is alig olvasható bélyeg egy-egy részét leüti, a csákány, vagy a kapa is gyakorta minden lehetőt megtesz arra, hogy erős próbára tevén az epigraphus szemét és türelmét, vagy megnehezítse, vagy éppen lehetlenné tegye az olvasást.

⁵ Valóban alig érthetni, hogyan történhetett, hogy a római, a ki pedig felíratos bélyeget már tudott készíteni, nem volt képes a nyomtatás mesterségét felfedezni, holott mind a két dolog ugyanazon theorián alapszik. Mennyire röstelléné a vas nemzet, ha tudná, hogy Arminius gondolkodó (de szerencsére nem mindig vére és vasra gondoló) utódai jutottak a dolog nyitjára.

De hát végtére is valahogyan túl kell esnünk mind e nehézségeken, hogy a római keramika Corpus Inscriptionumát meg lehessen alkotni. Nem is hiányoznak erre nézve az előmunkálatok. Nem említve ugyanis a régibb és újabb keletű felíratos önálló művekben s értekezésekben szórványosan közlött e nemű adatokat, újabban 1858-ban FROEHNER (*Inscriptiones terrae coctae vasorum intra Alpes Tissam Tamesin repertas conlegit Guilelmus Froehner. Gottingae, 1858*) és 1867-ben SCHUERMANS (*Sigles figulins [époque romaine]. Bruxelles, 1867*) nagy szorgalommal egybeállított sorozatát tették közzé a római edénybélyegeknél.⁶ Napjainkban pedig oly élénk mozgalom keletkezett ez irányban is, a szorgalmasan gyűjtött anyag, különösen a *Corpus Inscriptionum Latinarum* szerkesztőinek a felíratok ez osztályára is kiterjedő figyelme következtében oly nagyra nőtt, hogy a nevezett mű eddig megjelent s ezután közléteendő kötetei alapján s az időközi régészeti publicatiók e nemű közleményeinek felhasználásával a római edénybélyegek corpus absolutuma már a közel jövőben össze lesz állítható.

Kérdéses marad azonban, hogy e nagyarányú mű a római keramika teljes ismeretéhez fog-e vezetni? El lesz-e általa dönthető a fennebb már említett kérdéseken kívül még két oly fontos kérdés is, melyekre főleg csak az epigraphia adhat kielégítő választ; vagyis meg fogjuk e határozhatni a gyárok, gyártmányok és gyárosok korát⁷ és a helyet (nemcsak az országot vagy provinciát, de a várost is), a hol e gyártmányok készültek?⁸ Valószínű, hogy aligha.

A következő bélyegsorozat szerény adalék kíván lenni a létesítendő nagy munkához, Daciát érdeklő része pedig tervezett nagyobb arányú művem, a *Corpus inscriptionum Daciae Latinarum* egy külön fejezetét fogja képezni. Közleményeimet, az

⁶ A FROEHNER által ismertetett bélyegek száma 2222, SCHUERMANS már 6000 darabot közöl.

⁷ Mivel nem vagyunk e kérdésekre nézve másutt csak annyira is tisztában, mint Pompejiben, a melynek romjaiban lelt keramikus tárgyakról biztosan tudhatjuk, hogy mindenesetre csak a Kr. u. 79. év előtti időből valók.

⁸ Hisz habár a gyárosok nevét bélyegeikről jól ismerjük is, de székhelyükről vajmi keveset tudunk s földíratilag legfeljebb is csak egynek-kettőnek a gyárát vagyunk képesek teljes biztossággal kimutatni.

összeállítás fizikai lehetőségéhez képest, leghelyesebben akként véltem beoszthatni, hogy ez I. közleménybe az Aquincum romjaiban eszközlött ásatásaim alkalmával lelt bélyegeket, a következőkbe pedig a magyar nemzeti-, az erdélyi- s a báró Bruckenthal-féle múzeumokban, valamint a különböző egyleti- s magángyűjteményekben létezőket sorozom, természetesen provenienciájuk, azaz a lelhelyek szerint s provinciánként osztályozva. A katonai s polgári téglá- s fedélcserép-bélyegeket nem tartottam szükségesnek ezuttal közölni, más helyt szándékozván azokat közreadni; igen azonban a közelrokon edény-, kő- és téglakarczolatokat; felvettem végül a sorozatba a hazánk területén csak kivételesen előforduló falkarczolatokat is.⁹

Lássuk a sorozatot magát.

Pannonia inferior.

Aquincum.

Aquincum romjaiban újabb időben több rendbeli ásatás történt, jelesen 1880—1882-ben, midőn a vallás- és közoktatásügyi minster az amphitheatrumot s 1881—1882-ben, midőn a főváros közönsége a legio II. adjutrix nagyobbik és kisebbik fürdőjét s az előbbi mellé disponált palæstra romjait takartatta fel, mely rendszeres ásatások alkalmával több más régiségtárgyon kívül számos bélyeges edénymaradvány s karczolat is került napfényre. Abban a helyzetben vagyok, hogy az amphitheatrum, a katonai kisebbik fürdő s a palæstra romjaiban lelt edénybélyegeket s karczolatokat már ez alkalommal ismertethetem; jövő közleményemben a katonai nagyobbik fürdő kiása-

⁹ Bélyegsorozatom valamennyi száma nem ép cserépedényen, hanem kisebb-nagyobb edénytöredéken látható. S ezt nem is csodálhatni; hisz tudva van, hogy az egészen ép állapotban fenmaradt bélyeges terra sigillata- s más cserépedények fölötté ritkák, sőt még jó fentartású bélyegtelen agyagművek sem mindennapiak; így pl. a m. n. muzeum gazdag római keramikus gyűjteményében összesen csakis 26 darab kisebb nagyobb ép terra sigillata-edény található, világos bizonyítékául a ténynek, hogy midőn a római ember Pannoniából s Daciából kivonult, drágább cserépedény készletét is magával vitte az új hazába. Reliefes és sima mivű edénytöredéket azonban ezerével találhatni a római települések romjaiban; többszöri ásatásaim alkalmával például ily töredékeknek néhutt egész fészket takartattam fel, a hová a törött cserépedényeket mint szemétdombra kilökték volt egykoron. S a ki ily dolgokkal foglalkozik, gyakran örvendve tapasztalja, hogy vajmi sok kincset rejtenek magukban e szemétdombok. Csakhogy biz azoknak nem modernekek, hanem antikoknak kell lenni.

tása alkalmával s az Ó-Buda területén egykor-máskor lelt edény-bélyegek sorozatát fogom összeállítani.

a) *Terra sigillata bélyegek.*¹⁰

1. Kisebbik fürdő. Figuralis díszítésű csésze falán (kivül), egyenesen álló mondatszalagon, mely az ábrázolatok közé van alkalmazva. (Incus)

{MI†A†
[Ae]miliani.

2. Palæstra. Csésze (?) fenekén (belül)

AETERN
Aetern[i, vagy Aeterni m(anu), o(fficina)].

3. Amphitheatrum. Csésze falán (kivül), a perem alatt ¹¹

AT
Ant[.].

A gyáros nevét meghatározni nem lehet, mivel több ismeretes római figulus neve kezdődik hasonló betűkkel, mint: Antianus, Antimachus, Antimus, Antiochus, Antiquus, Antonius stb.

4. Amphitheatrum. Csésze fenekén (belül)

sic · A · POL · AV^c
Apol(lini) Aus[tu].

5. Palæstra. Csésze fenekén (belül). Retrograd.

MIIAITTA
Atti[a]ni m(anu).

6. Kisebbik fürdő. Figuralis díszítésű csésze falán (kivül) az alj felé, vízszintesen álló mondatszalagon, mely az ábrázolatok közé van alkalmazva. (Incus és retrograd)

BEF2V2†
Belsus f(ecit).

7. Palæstra. Picziny csésze (?) fenekén (belül)

BV†DOF
Burdo f(ecit).

8. Amphitheatrum. Csésze falán (kivül), a perem alatt

CINQ
Cing[es?].

¹⁰ Valamennyinek hosszánégyszögű idoma van s csak méreteikre nézve különböznek egymástól.

¹¹ Közöltem: *M. T. Akad. Értekezések* IX. k. 5. sz. 96. l. 18. sz.

9—10. Kisebbik fürdő. Figuralis díszítésű csésze falán (kivül) az alj felé, függélyesen álló egyenes mondatszalagon, mely az ábrázolatok közé van alkalmazva. (Incus és retrograd)

ϜΖΙΛΑΙΠΠΟϚ

Comitialis f(ecit).

és egy másik darabon

IMΟϚ

Comi[tialis f(ecit)].

11. Kisebbik fürdő. Nagyobb fajtájú tál (?) fenekén (belül)

COM

Com[itialis ?].

12. Kisebbik fürdő. Csésze (?) fenekén (belül)

CVA

Cva[sus], vagy C . Va[l ?].

13. Amphitheatrum. Nagyobb fajtájú talpas tál fenekén (belül) ¹²

DONAT

Donat[us], Donat[us f(ecit)], Donat[i], Donat[i officina) vagy m(anu)].

14. Palæstra. Csésze (?) fenekén (belül)

DVBITATVSĪ

Dubitalus f(ecit).

15. Amphitheatrum. Terra sigillata-edény falának egyenes vonalba rakott és beégetett apró fehér pettyekkel díszített töredékén, hasonló pettyecskékből képezve ¹³

D

D[. . .] vagy L[. . .].

16. Palæstra. Csésze fenekén (belül)

FAVSTOFF

Faust(i) off(icina).

17. Kisebbik fürdő. Tálacska (?) fenekén (belül), picziny töredéken

VSHT

[F]austhi?

18. Amphitheatrum. Csésze falán (kivül), a perem alatt

FIP

Fib[ius ?]

19. Palæstra. Csésze fenekén (belül), barbár betűkkel, (archaistikus E)

¹² U. o. 96. l. 16. sz.

¹³ U. o. 95. l. 12. sz.

FIDIISISΓ *sic**Fide(l)is f(ecit).*

20. Kisebbik fürdő. Tál (?) fenekén (belül)

FIDEI IS₁*Fidelis f(ecit).*

21. Palæstra. Csészécske fenekén (belül)

GEMINIM

Gemini m(anu).

22. Kisebbik fürdő. Nagy csésze fenekén (belül)

HI/

Hi[lari?]

23. Palæstra. Csészécske fenekén (belül)

AVR IM

Aur(eli) I(uni?) m(anu).

24. Kisebbik fürdő. Figuralis díszítésű csésze falán (kívül) az alj felé, markolatával lefelé álló függélyes parazonium ábráján, mely a díszítések közé van alkalmazva. (Incus)

IIVS

[... Iu]nius.

25. Palæstra. Tál (?) fenekén (belül)

IVKI

Iuli[ani?]

26. Palæstra. Nagy csésze (?) fenekén (belül)

UENIZΓ *sic**[I]uvenis f(ecit).*

27. Amphitheatrum. Nagy csésze fenekén (belül)

EGIN · M

[L]egin(i)? m(anu).

28. Kisebbik fürdő. Csésze fenekén (belül)

MACRNI

Macrini.

29. Amphitheatrum. Talpas tálacska fenekén (belül)
- ¹⁴

MAGIO

Magio, Magi officina), vagy M. Agi(lis) officina).

30. Amphitheatrum. Csésze fenekén (belül)

MAR₁*Mart[ialis?]*

31. Palæstra. Nagy csésze (?) fenekén (belül)

¹⁴ U. o. 96. l. 15. sz.

MATERNI · NV/ *sic**Materninu[s]*.

32. Kisebbik fürdő. Nagy csésze fenekén (belül)

MERCVSSA

Merc(urius) Ussa.

33. Amphitheatrum. Csészécske fenekén

MOXI/

Moxi[us].

34. Palæstra. Kis csésze fenekén (belül)

PAVLIM

Pauli m(anu).

35. Palæstra. Csésze fenekén (belül)

PATER · h

Pater f(ecit).

36. Kisebbik fürdő. Csésze (?) fenekén (belül)

MITIVOS · F ·

[Pri]mitivos f(ecit).

37. Kisebbik fürdő. Csésze (?) fenekén (belül), barbár
-
- betűkkel

PRISCINI · M

Priscini m(anu).

38. Amphitheatrum. Csésze fenekén (belül)

PRIꝚC · Vꝛ *sic**Priscus.*

39. Kisebbik fürdő. Középnagyságú tál fenekén (belül)

sic PRI · VA · TVSFE*Privatus f(ecit).*

40. Palæstra. Tál fenekén (belül)

PROCLI/

Procli m(anu), vagy Procli f(iglina).

41. Palæstra. Csésze (?) fenekén (belül)

PRV/

Pru[. . . .]

42. Amphitheatrum. Csészécske (?) fenekén (belül)

REGALIS · F

Regalis f(ecit).

43. Palæstra. Picziny tál fenekén (belül)

SACROTIO

Sacroti of(ficina).

44. Amphitheatrum. Talpas csészécske fenekén (belül)
- ¹⁵

¹⁵ U. o. 96. l. 17. sz.

SEN

Sen[ti?].

45. Kisebbik fürdő. Csésze falán (kívül), közel a peremhez

EVERIA

[S]everian [...].

46. Palæstra. Csésze oldalán (kívül) a perem alatt, bár betűkkel, (archaistikus E)

SIIVIRVSF *sic**Severus f(ecit).*

47. Kisebbik fürdő. Csésze fenekén (belül)

SOLLE

Solle[mnis].

48. Palæstra. Csésze (?) fenekén (belül)

LLEMNISF

[So]llemnis f(ecit).

49. Palæstra. Csészécske fenekén (belül)

sic SIL · VANI*Silvani.*

50. Amphitheatrum. Tálacska fenekén (belül)

S

S[.....]

51. Amphitheatrum. Csészécske fenekén (belül)

TAVRICV

Tauricull[i].

52. Kisebbik fürdő. Csésze fenekén (belül)

VICTORIN

Victorin[us].

A következő bélyegeket törött voltak s a miatt, hogy több ismert figulus neve végződik hasonló betűkben, pontosan meghatározni nem lehet:

53. Palæstra. Csésze fenekén (belül)

KVSFEC

Ca	rus ? fec(it).
Ve	
Seve	

54. Kisebbik fürdő. Csészécske fenekén (belül)

TIALIS ·

Mar	tialis ?
Comi	

55. Kisebbik fürdő. Nagyobb csésze fenekén (belül)

NDVZ

$\left[\begin{smallmatrix} Iuc \\ Sec \end{smallmatrix} \right] undus ?$, vagy $\left[\begin{smallmatrix} Iuc \\ Sec \end{smallmatrix} \right] undus f(ecit)$.

mennyiben a V betűvel valószínűleg F van ligálva.

56. Palæstra. Csésze fenékén (belül)

NDGNIM

[...]ndegeni m(anu).

57. Palæstra. Nagy csésze (?) fenékén (belül)

ATTIVS

Attius?

58. Palæstra. Nagy csésze (?) fenékén (belül)

XAMI · M

[...]xami m(anu).

59. Palæstra. Nagy csésze (?) fenékén (belül)

VSVS

[...]usus.

60. Palæstra. Kis csésze fenékén (belül)

MI

[...]umi.

61. Kisebbik fürdő. Csésze fenékén (belül) picziny töredéken

VA

[...]ava[...], vagy A. Va[...]

62. Kisebbik fürdő. Nagy tál fenékén (belül)

VSF

[...]ius f(ecit).

63. Amphitheatrum. Csésze (?) fenékén (belül)

IOF

[...]io f(ecit); vagy [...]i off(icina).

64. Amphitheatrum. Csésze fenékén (belül)

VSF ·

[...]us f(ecit).

A fenékén (alúl) levő karczolatot l. e sorozat d) 10. sz. a.

65. Kisebbik fürdő. Csésze (?) fenékén (belül)

I

[...]ti.

66. Kisebbik fürdő. Nagy csésze fenékén (belül). Retrograd

A

[...]a f(ecit).

67. Palæstra. Csésze fenékén (belül)

IM

[...]i m(anu).

68. Kisebbik fürdő. Nagy csésze fenekén (belül)

M
m(anu)[...], vagy M. [...].

69. Kisebbik fürdő. Csészécske fenekén (belül), picziny töredéken

M
m(anu)[...], vagy M[...].

70. Amphitheatrum. Tál fenekén (belül)

M
m(anu)[...], vagy M[...].

71. Amphitheatrum. Nagy tál fenekén (belül)

OF
[...]*o f(ecit)*, vagy [...] *of(ficina)*.

72. Kisebbik fürdő. Tál fenekén (belül)

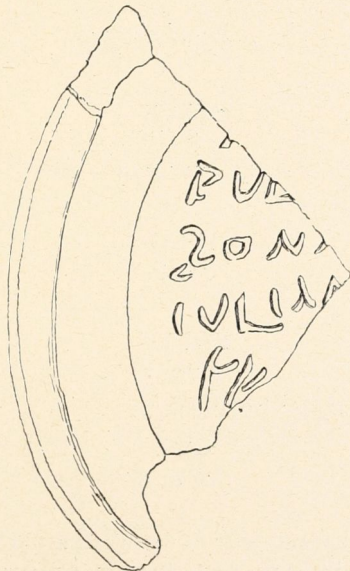
F
[...]*f(ecit)*.

73. Kisebbik fürdő. Csésze (?) fenekén (belül)

C
of(ficina)[...], vagy ha fordítva képzeljük [...] *of(ficina)*.

A terra sigillata bélyegekhöz sorozandó a következő darab is, a melybe nyilván figulus-nevek vannak bekarczolva és pedig az égetés előtt a nyers agyagmübe:

74. Amphitheatrum. Nagyobb fajtájú csésze (?) fenekén (alúl). Term. nagys.

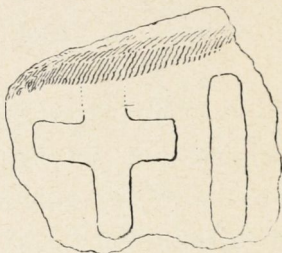

A [...] Pub[...]*bona*[...] *Iulian*[...] *fe[ci]t* vagy *fecerunt*].

b) *Helyi officinák bélyegei.*

Az aquincumi amphitheatrum, a kisebbik katona-fürdő s a palæstra romjaiban, mint láttuk, fölötte nagy mennyiségét leltük a bélyeges terra sigillata-edény töredékeknek; a bizonyára helyi készítményü sima agyagművek maradványai pedig ezerével kerültek napfényre. Feltűnő azonban, hogy a talált edénytöredékek közt még eddig csak egyetlenegy darab akadt, melyről teljes bizonyossággal megállapíthatni, hogy helyi figulus bélyegét örökíti meg. E jelenséget megmagyarázni, megvalom, nem vagyok képes, ¹⁶ s azért ez alkalommal csakis arra szorítkozom, hogy a tényt magát constataljam.

1. Kisebbik fürdő. Szürkére égetett durva cseréptál peremtöredékén kiálló nagy betűkkel (term. nagys.)

Ti(....) I/(....), vagy ha fordítva vesszük *I/(....) Ti(....).*

c) *Lámpabélyegek.*

1. Palæstra

RESCE
S

[C]resce(n)s.

2. Kisebbik fürdő

FESTI
Festi.

3. Kisebbik fürdő

FORTIS
Fortis.

4. Palæstra. Barbár betűkkel

OCT
Oct(avi).

¹⁶ Hisz az alsó-ilosvai római település romjaiban tett ásatások alkalmával több helyi bélyegre akadtam; pedig a nevezett település az aquincuminál sokkal csekélyebb terjedelmű volt.

5. Palæstra

CTA
[O]cta[vi].

6. Palæstra

CTA
O[ctavi? Optati?].

7. Amphitheatrum

XTI
[S]exti.

8. Amphitheatrum

STRQ
Stro[bili].

9. Kisebbik fürdő

VITAV
Vital[is].

d) *Edénykarczolatok.*

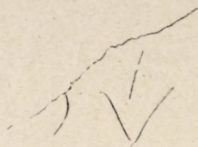
Az aquincumi edénykarczolatok három nemét lehet megkülönböztetnünk, és pedig: 1) az olyanokat, midőn az illető saját, vagy valaki más nevét, vagy pedig valamely mondatot akart az edényre bekarczolni, (l. sorozatunk 1—3. számát); 2) a számjegyeket, melyekkel talán az edény ürmértékét, vagy a felszolgált folyadék árát kívánta az illető megjelölni (4—8. sz.); s 3) az oly jegyeket, melyeket minden meghatározott ok nélkül, tán tréfából, vagy unalomból karczoltak az edényekre (9—13. sz.)¹⁷ Íme sorozatuk, megtoldva két köbárcza karczolatával.

1. Kisebbik fürdő. Terra sigillata tál falán (kivül), közvetlenül a perem alatt

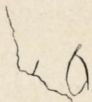
/ +
I[....] T[....]

2. Amphitheatrum. Figuralis díszítésű, magas falú terra sigillata csésze fenekén (alúl)

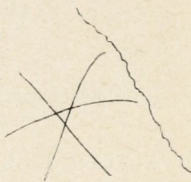
¹⁷ A betű-, szám- vagy más jegyeket önként érthetőleg valamely éles eszközzel — stilussal, bicsakkal stb. — karczolták az edényekre.

[...]*siu(s)*.

3. Palæstra. Terra sigillata csésze (?) falán (kivül), közvetlenül a perem alatt.

[...]*uo*.

4. Amphitheatrum. Valószínűleg aquincumi készítésű, vörösre égetett korsó (?) fenékén (alúl)

Megeshetik, hogy e karczollattal, a denár szokásos jegyével, az illető caupo azt akarta kifejezni, hogy az edényben felszolgált folyadék egy denárt kosztál.

5. Palæstra. Nagyobb fajtájú s figuralis díszítésű terra sigillata csésze fenékén (alúl)

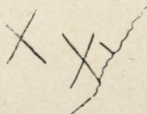
X. Tán az ürmérték jegye.

6. Amphitheatrum. Terra sigillata csészécske falán (kivül), közepütt.

XX. Ürmértékjegy?

7. Kisebbik fürdő. Terra sigillata csésze (?) fenékén (alúl)

XXX vagy XXV? Ürmértékjegy?

8. Kisebbik fürdő. Terra sigillata csésze (?) fenekén (alúl)

X... Ürmértékjegy?

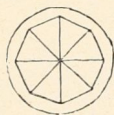
9. Amphitheatrum. Vastag, és nagyon kopott mázú terra sigillata nagy tál (?) fenekén (alúl)

10. Amphitheatrum. A sorozatunk a) 64. száma alatt említett csésze fenekén (alúl)

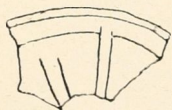
11. Palæstra. Kőből készített számító-bárczán (calculus)

12. Palæstra. Kőből készült számító-bárczán (calculus)

13. Amphitheatrum. Terra sigillata csésze fenekén (alúl)

Ez edénykarczolatokhoz járul:

14. Palæstra. $6\frac{1}{2}$ cm hosszú s $3\frac{1}{2}$ – $3\frac{3}{4}$ cm vastag, hossz-négyszögű mozaik-téglácska¹⁸ három oldalán

¹⁸ E hossz-négyszög idomú téglácskák a nyolcszögű mozaik téglák zár-, illetőleg tölteléktagját képezték.

s a negyediken

e) *Téglakarczolatok.*

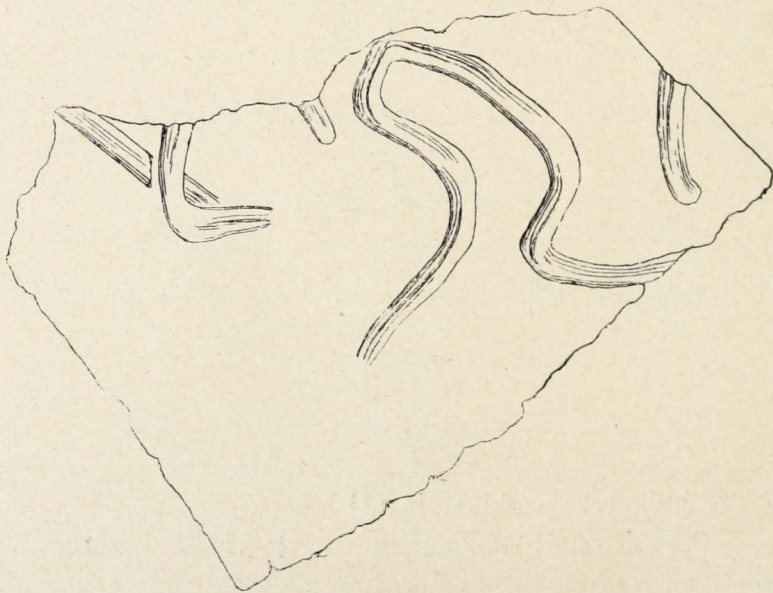
A téglakarczolatok, legalább nálunk, ritkán fordulván elő, szükségesnek véltem még a legjelentéktelenebbeket is összegyűjteni. Előzményül íme pár darab:

1. Palæstra. $13\frac{1}{2}$ — $15 \frac{c}{m}$ magas, $11\frac{1}{2}$ — $12 \frac{c}{m}$ széles s $3 \frac{c}{m}$ vastag fedélcserép (tegula) töredéken, az égetés előtt a nyers anyagba karczolva (term. nagys., lásd a következő oldalon levő ábrát).

[...] *fuit.*¹⁹ *i* [...] *in priv* [...] *non* [...] *ata*, vagy *aia* [...].
pont [...].

Ez olvasáshoz természetesen szó férhet; döntsék el a hozzáértők a helyes olvasást.

2. Amphitheatrum. $3\frac{1}{2}$ — $7 \frac{c}{m}$ magas, $7\frac{1}{2}$ — $10\frac{1}{2} \frac{c}{m}$ szé-

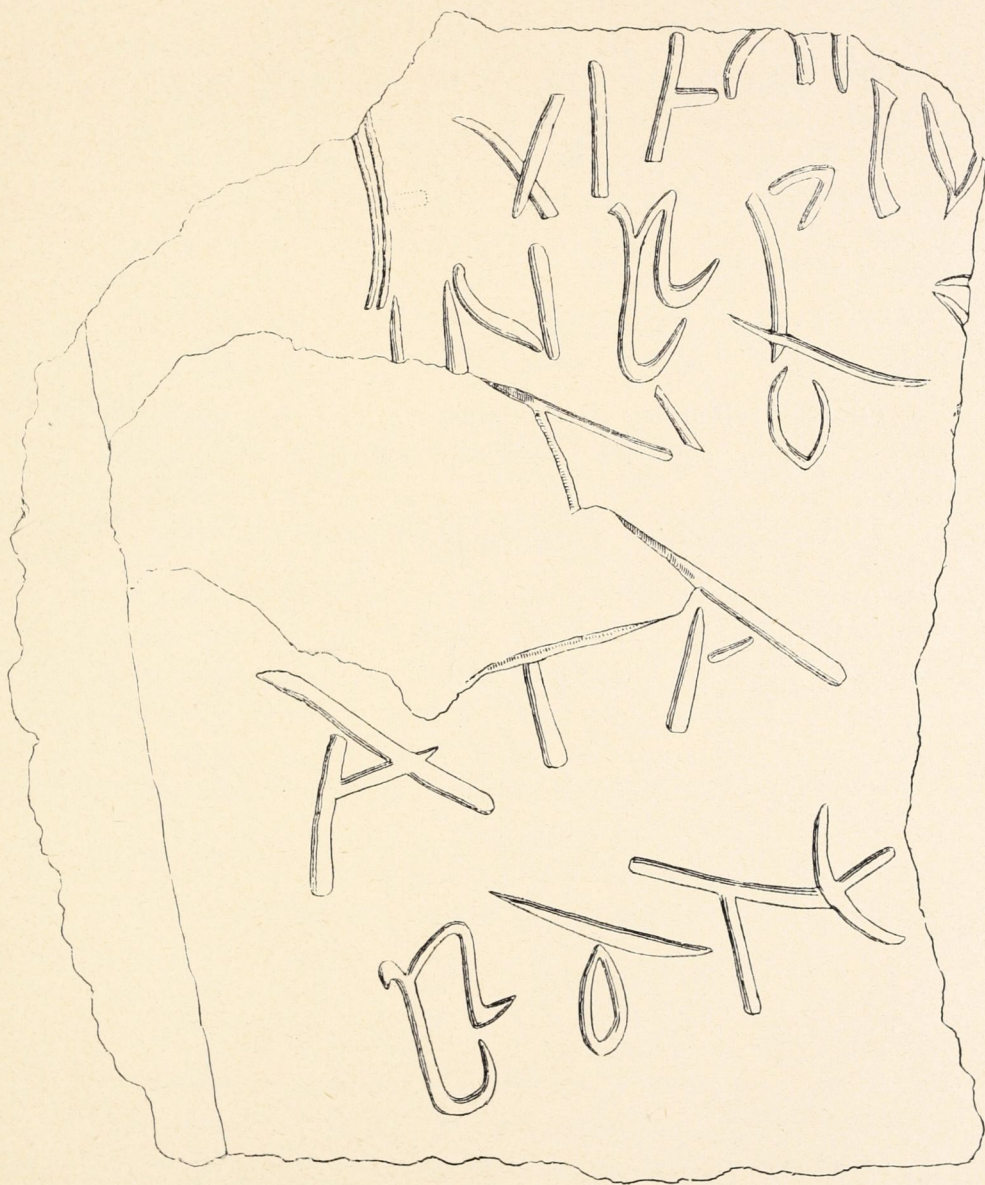
¹⁹ Mivel az utolsóelőtti jegyet hajlandó vagyok interpunctiónak tartani.

les s $2\frac{1}{2}$ $\frac{cm}{m}$ vastag fedélcserép (tegula) töredéken, a nyers anyagba karczolva (term. nagys., lásd az előbbi oldalon levő ábrát.)

Tán : [...]*nian*[...]

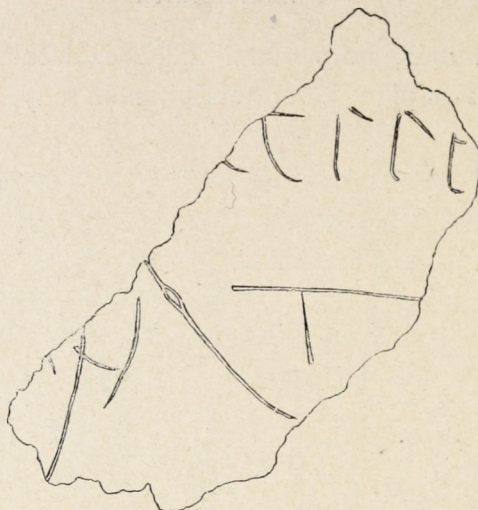
f) *Falkarczolatok.*

Említettem már, hogy római falkarczolatokat hazánk területén csak néha-napján lehet találni, nem úgy, mint Pompeji-

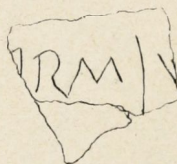
ben, hol a napvilágra került stucco-karczolatok száma legio; azt a néhány darabot, melyet ismerek, íme itt s folytatólag következő közleményeimben adom:

1. Palæstra. Fehér vakolat- (stucco) töredéken (term. nagys.)

Olvasását illetőleg *Davus sum non Oedipus*; közlöm azért, hogy a római cursívírás gyakorlottabb ismerői olvassák és magyarázzák.

2. Kisebbik fürdő. Pompejii-vörös vakolattöredéken

vagy *Firmiu[s]* férfinév, vagy pedig lupanariai kifejezés, tán [*futue*] *firmiu[s]*.

Torma Károly.

RENAISSANCEKORI TÁRGYAK A NEMZ. MUZEUM RÉGISÉGTÁRÁBÓL.

A renaissance művészi és iparművészeti emlékeivel úgy vagyunk, mint a klasszikus kor-, a görögök és rómaiakéival. A renaissance az ízlést Európaszerte oly lényegesen megváltoztatta, hogy azóta művészi tárgyat, melyen ennek közvetlen vagy közvetett hatását ne észlelhetnők, önállóan nem alkottak; a művészérzés pedig a renaissance fénykorában oly annyira kifejlődött, hogy a legjelentéktelenebb tárgyakat is ugyan oly gonddal és ízléssel készítenek, mint az emlékszerű műveket. E körülményeknek eredménye az, hogy e kor művészi hagyatékának vizsgálása a legnagyobb és legtanulságosabb élvezetek egyike, melylyel az archæologia a kutatót megjutalmazza.

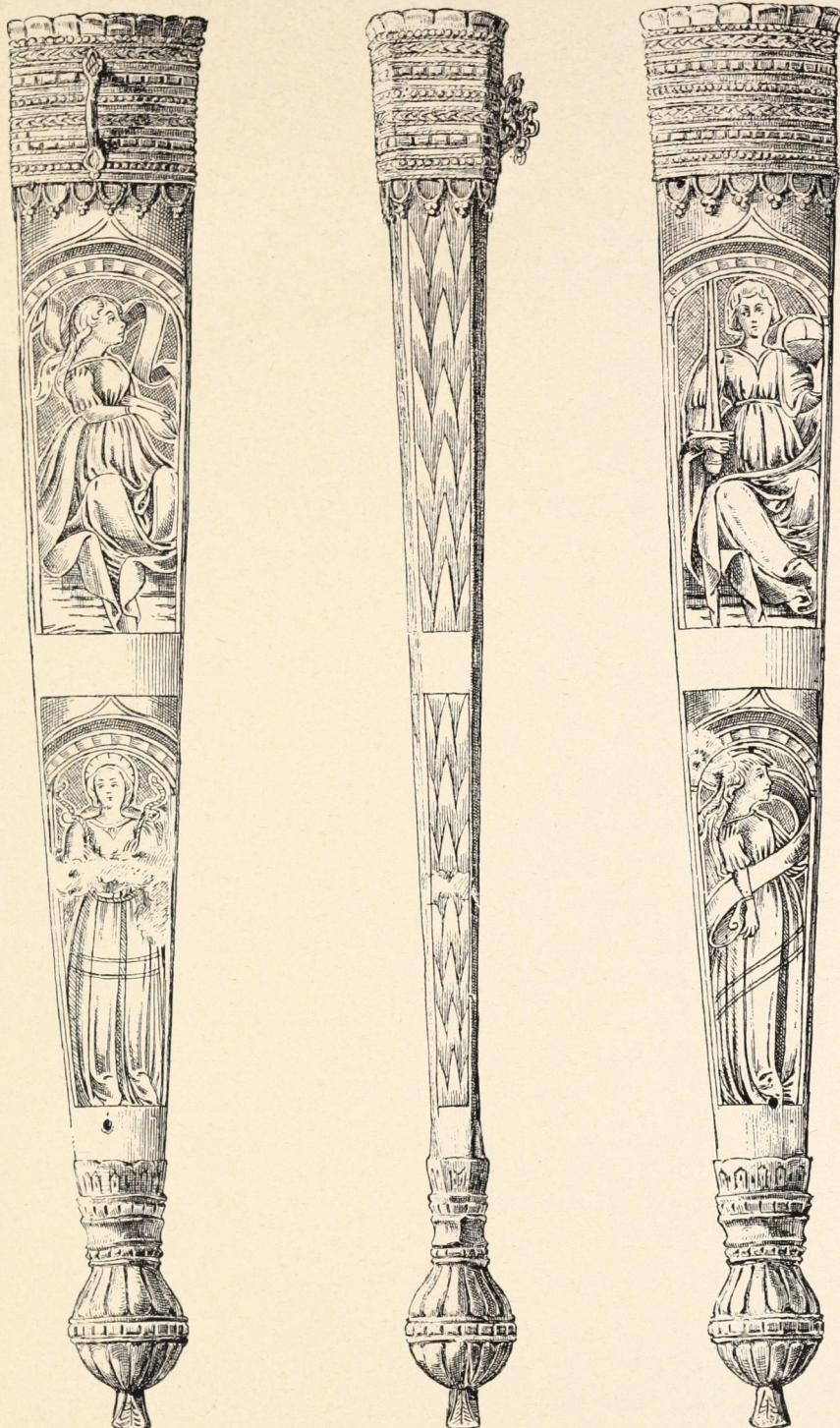
Magyarországra az olasz renaissance közvetlenül nagyon rövid ideig hatott: a XV. század végső s a XVI. század első évtizedeiben. E behatásnak művészi emlékei közül csak kevés maradt reánk; nyilvános és magángyűjteményeinkben azonban az olasz renaissance emlékei szép számmal képviselvék, s ha ezeknek eredeti összefüggését a renaissancenak befolyásával hazánkra nem is bizonyíthatjuk, sőt ha bizony tudjuk is, hogy e művek művészet-kedvelőink gyűjtése következtében kerültek ide, mégis kíváncsiak őket ismertetni, mert irodalmunkban oly zavart felfogása dívik az olasz renaissance művészetének, hogy ideje alaposan foglalkoznunk valódi termékeivel. E cél elérése végett szándékom azon kornak hazánkban őrzött műveit alkalom adtával közzétenni, s a sorozatot ezuttal a nemzeti muzeum két tárgyával nyitom meg.

I.

A késtok, melynek hű rajzát itt mellékelem, Jankovich gyűjteményéből került a nemzeti muzeumba. Jankovich lajstromában következő szavakkal emlékezik róla: («Pretiosissima

sica muliebris e ferro damasceno argenteis puncturis decorato constans, cuius manubrium argenteum opere persico ceruleo encausto tincto, confectum est ;) habens longe prætiosiores, *ad se haud pertinentem* thecam, fors romani operis, sculptura decoratam, siquidem illa auro largo imbuta. Musarum aut Virtutum effigies erectas et eidem insculptas exhibet. — Sicam hanc, communiter pro cultro D. Margarethæ habitam, in insula D. Margarethæ Vetero Budensi detectam Stephanus Beniczky comitatus Pesthiensis ordinarius vicecomes pro florenis quinquaginta redemit. Ponderat una cum theca semiuncias octo et decimas sextas». Jankovich adata szerint tehát a Margitsziget volna tárgyunk lelhelye, ez iránt azonban némi kétséget ébreszt a körülmény, hogy e késtok s a belétett kés, mint már Jankovich megjegyzi, nyilván nem tartoznak össze; nem valószínű ennélfogva, hogy egy lelhelyen, együtt kerültek elő.

A késtok 0.193^m/ hosszú, két oldallapja felül 0.021, hátsó lapja felül 0.01 széles. Ezüstből készült. A felső 0.029-nyi részen 28 sorban váltakozik vésett és sodronymű; e részt — a vésett négyszögökkel, körökkel és fonott sodronynyal diszített 7 sor kivételével — eredetileg aranyozás borította. A toknak szépen tagozott 0.035 hosszú vége vésve s aranyozva van. A tok középső része hat mezőre oszlik, melyek nielloval ékesítvék s egymástól síma, aranyos szalagok által elválasztvák. A keskeny hátsó lap két mezején egymás mellé és fölé sorozott nád vagy iris leveleket látunk. A szélesebb oldallapok mezőit félkörívek tetőzik be, melyek fölött azonban csúcsívbe kanyarodó vonalakat veszünk észre. Mindenik mezőre, aranyozott alapon, egy-egy alak van niellirozva; ezek közül az egymás mellett levők — a két felső s a két alsó — úgy látszik jelentőségükre nézve összefüggnek. Fölül trónoló nőalak ül velünk szemben az egyik mezőben; kendő-födte fejét jobbra fordítja, a merre tekintete is irányul — a túlsó mezőben ülő alakra —; köntöse, melyet öv szorít derekához, széles ránczokat képez; nehéz palástját hátulról bal válla felett előrevette, s ez takarja el lábait is. Bal kezén és vállán gömböt tart, jobb kezében hatalmas pалlost. A tok túlsó oldalán, a megfelelő felső mezőben fiatal leány ül profilban, feje mögött szalag kanyarodik; köntöse hasonló a másik nőéhez, szintén hatalmas ránczokat

r. Dörre Tivadar 881

I. EZÜST KÉSTOK A NEMZETI MÚZEUMBÓL.

képez s ujjai, miként amazéi, a kar felső részén tágak, alsó részén pedig szorosak. Kibomlott haja hosszan leomlik hátára, szemeit a pallosttartó nőre szegzi, kezeit pedig alázatos mozdulattal összeszetesi. E két alak nyilván az Igazságot jelképezi.

A trónoló Igazság alatt ifjú leány áll arczélben; viselete azonos az Igazság előtt ülő nőével; feje mögül felülről szalag indul ki, mely előre kanyarodik úgy, hogy közepét bal kezével, végét jobb kezével fogja; merev tartása ez alaknak parancsoló kifejezést kölcsönöz. A megfelelő túlsó mezőben hasonlóan öltözött leány áll velünk szemközt, ki tekintetét a másik felé fordítja; karjait keblén keresztbe teszi; nyakán jármot látunk, mely kötelekkel van vállaihoz erősítve. A két alakban az Engedelmesség allegoriájára ismerünk, melyet Giotto egykor hasonló felfogással ábrázolt Assisiben, szent Ferencz alsó templomában, hol a szentet ily járomnál fogva emelik az égbe.

Míg e jelképes ábrázolások bizonyítják, hogy e mű eredetét Italiában kell keresnünk, a csúcsíves ízlés fentemlített reminiscentiája a XV. század második felére — az 1460—70-es évekre — utal, az alakok rajzában nyilvánuló styl pedig Firenzére. Meghatározásra irányuló törekvésünkben még odább menni s valamely mester nevét kapcsolatba hozni e késtokkal, kissé merész kísérlet; egyrészt a tárgy maga, minden szépsége daczára jelentéktelenebb, semhogy készítőjének egyénisége erősen érvényesülhessen, másrészt meg oly kevéssé ismerjük az akkortájt Firenzében hírneves ötvösök műveit, hogy mindig hajlandóak vagyunk az ilyen tárgynál a rajzból kiindulva az ismeretes festőkre emlékezni, mert ők fejlesztették leginkább a rajzoló művészeteket, határozták meg e tekintetben a divatokat s befolyásolták az iparművészetekkel foglalkozókat és mert közülök a legtöbbről tudjuk, hogy ötvösműhelyben tettek szert a művészi oktatás elemeire, s e mesterséggel meglett korukban is foglalkoztak. Távol legyen tehát tőlem, mikor itt híres festőt nevezek, ezt oly értelemben tenni, mintha e késtokat az ő művének hinném, csak azt szándékozom kifejezni, hogy a Firenzében akkortájt dívó irányok közül, melyiknek vélem hatását e bájos, oly egyszerűen s mégis oly ügyesen komponált alakokon észlelni. Épen a compositio s az egyszerű, hatalmas

ránczokba szedett, sajátságos redőzet emlékeztet engem Sandro Botticellire — 1447—1510 —; és pedig nem annyira olaj- s fal-képeire, hol az ismerős olajfestés- és fresco-eljárással oly szabadon és mesterien állítja elénk az emberi alakot s az ezt takaró

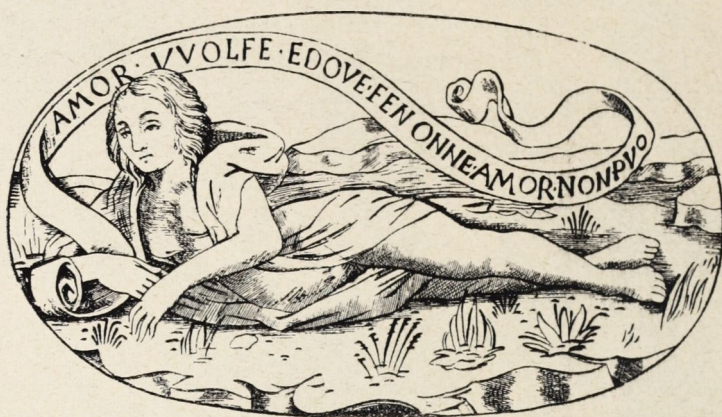
i. ábra.

RÉZMETSZET SANDRO BOTTICELLITŐL AZ ORSZÁGOS KÉPTÁRBAN.

ruházatot, mint inkább a rézmetszet legrégibb emlékeire, melyeket ő maga vagy rajzai szerint követője Baccio Baldini készítettek, s melynek eredetével a niellirozás eljárása oly szorosan összefügg. Erre nézve csak Vasari szavait idézhetem, melyeket

lényegükben a jelenkori kutatások igazoltak: «Ezen» — a niellirozásnál alkalmazott — «vésővel való metszésből eredtek a rézlemezek — *stampe di rame* — milyeneket manapság Italia-szerte, oly nagy számmal látunk olasz s német lenyomatokon — *carte* —; mert, mivel az ezüstöket, mielőtt őket niellóval kitöltötték, agyagban — *terra* — lenyomták és kénnel kiöntötték, a nyomtatók így reátaláltak a módjára, hogyan kell a préssel — *torculo* — lenyomatokat készíteni a rézlemezekről, milyeneket ők manap szemünk láttára nyomtatnak». ¹

Az 1. számú photozincographiában közlöm az országos képtár rézmetszetgyűjteményének egyik kincsét, hogy e lapok olva-

Sandrina

2. ábra.

RÉZMETSZET SANDRO BOTTICELLITŐL.

sóinak alkalma legyen autopsia alapján itélni, mennyire hasonlítanak késtokunk niellós alakjai a firenzei rézmetszés legrégibb emlékeire. A lap közepét kerek paizs foglalja el, melyet nád vagy iris levelekből font koszorú s ezen belül 5 vonal által képezett hornyolás kerít körül. A paizsban, velünk szemközt, vízen libegő, díszes hajviseletű sirenát látunk, ki két kezével halfark alakú lábainak végét fogja. A paizs alsó széle virágos réten áll. Előtte Venus fekszik; semmi ruha sem fűdi alakját; nyakán szalagról nagy boglár lóg, haja mesterséges fonatokban van elrendezve, ennek végei azonban a szellő következtében lobog-

¹ Vasari. *Le Vite* ed. Gætano Milanese. Firenzé. 1878. I. p. 209.

nak. Jobb karjára támaszkodik, bal kezét kinyújtja a két nyíllal átlőtt szív felé, melyet egy edényben a mélyen hajlongó Amor hoz neki; lábainál díszedényt látunk; ebbe virág van ültetve. Fölötte két alak áll, jobbra fiatal em-

3. ábra.

RÉZMETSZET BOTTICELLITŐL A DURAZZO-GYŰJTEMÉNYBEN.

ber, balra ifjú leány. Mind a kettő a XV. század firenzei divatának ékes viseletét hordja. A paizs fölé hajolva, baljaikkal kezét fognak, a leány jobb kezével nemesi koronát tart, mely felé az ifjú jobbjaival nyúl. Lenyomatunk

kissé kopott — kivált a leány feje — s több helyütt szakadozott. Átmérője 0.1635 m. Az alakok elrendezése s a paizsnak kerete sejtetik, hogy e lap tányérdiszítés mintájául készült.

Bartsch, ki a bécsi Albertina igazgatója volt, úgy látszik a mi lenyomatunk alapján írta le e metszetet, ² — mert sem Ottley, sem Passavant, kik az Eszterházy-gyűjteményt nem ismerték, nem tárgyalják, — s az ismeretlen régi olasz művészek munkái közé sorolja. Ha azonban metszetünk Venusát összevetjük Sandro Botticellinek Venust ábrázoló képeivel a National Galleryben — N. 915, 916 — a heverő ifjú leánynak Baccio Baldininek tulajdonított metszetével — Ottley *An Inquiry into the Origin and Early History of Engraving* I. 353. N. 1. Bartsch XIII. p. 143. N. 1. Passavant *Le peintre graveur* V. p. 37. 68. Lásd a 2. számú ábrát. — az egész metszet elrendezését pedig a kerek lapokéival — Ottley i. h. p. 353—359. N. 2—11. Bartsch i. h. p. 143—147. N. 2—11. Passavant i. h. p. 36—37. N. 67—78. — melyek közül egy példány a Durazzo gyűjteményben, hol helyesen Sandro Botticellinek volt tulajdonítva — N. 957, lásd a 3. számú ábrát —, 1901 forintot kelt el, okvetlenül meggyőződünk, hogy lapunkat Botticelli maga, vagy rajza szerint Baldini készítette.

Midőn késtokunk eredetét, korát a lehetőség szerint így meghatároztam, nem fölösleges talán ha a sajtósági ötvöseljárást ismertetem, melylyel diszítésének legfontosabb része készült. E technika művészi értékét és jellemét legügyesebben Vasari fejezte ki a következő szavakban: «A niello nem egyéb csak vonalos és festett rajz — *disegno tratteggiato e dipinto* — az ezüstön, olyan a milyent tollal szokás vonni s festeni.» A niello — *nigellum* — készítésének leírására már PLINIUS HISTORIA NATURALIS-ában akadunk; ³ megtaláljuk THEOPHILUS SCHEDELA DIVERSARUM ARTIUM-ában ⁴ is s a LIBER ERACLII DE COLORIBUS ET ARTIBUS ROMANORUM XII—XIII. században szerzett harmadik könyvének XLVIII. fejezetében; ⁵ késtokunk készítésének korához legközelebb álló időben azonban Benvenuto Cellini

² A. Bartsch *Le peintre Graveur*. 1811. XIII. köt. 109. lap. VI, 7. szám.

³ Liber. XXXIII. 46.

⁴ *Quellenschriften für Kunstgeschichte*. VII. ed. A. II. g. p. 195.

⁵ *Quellenschriften für Kunstgeschichte*. IV. ed. A. II. g. p. 55.

tárgyalja az ötvösségről írt értekezésében, melynek idevonatkozó első fejezete így hangzik:

«Vég egy unzia legfinomabb ezüstöt, két unzia jól tisztított rezet, és három unzia oly tiszta színólmot, melyet egyáltalán csak szerezhetsz; végre kis ötvöstégelyt, mely elég nagy, hogy a három fémot benne megolvaszszad. Először most az unzia ezüstöt s a két unzia rezet a tégelyben fujtatós-ke-mencze tűzének kiteszed s miután az ezüst s a réz jól megolvadt s össze-vegyültek, hozzá adod az ólmot. Ekkor gyorsan rántsd ki a tégelyt, fogódba végy széndarabkát s ezzel keverd az olvadt anyagot. Az ólom mindig némi habot képez, ezt tehát távolítsd el lehetőleg a szénnel, míg a három fém bensőleg s tisztán összevegyült. Tarts készen agyapalaczkocskát — akkorát körülbelül, mint öklöd, nyílása pedig ne legyen nagyobb, csak újjadat dug-hassad belé —; ezt félig töltsd meg finomra törött kénnel, egyvelegedet pedig, mikor jó folyékony, mielőtt lehül, öntsd hozzá. Dugd be gyorsan egy kevés nedves agyaggal a palaczkot, s ezt fogd meg vastag vászon ronggyal vagy ócska zsákdarabbal s mielőtt kihül, rázd ide s tova. Mihelyt hideg, eltörvén az edényt, vedd ki az egyveleget s látni fogod, hogy színe a kén következtében fekete lett. Ügyelj egyébiránt, hogy a lehető legsötétebb ként használjad; a palaczk afajta lehet, minőt az arany és ezüst elválasztásához használnak. Az ide s tova rázás, mialatt az egyveleg a kénben meghül, arra való, hogy mentől bensőbben vegyüljön vele. Ezután öntsed Niellódat, mely most számos szemet képez, ismét a tégelybe, s olvaszszad meg kellő tűznél egy szemecske Borax-szal. Ezt kétszer, háromszor ismétled, s minden olvasztás után széttöröd az egyveleget, hogy szerkezetét megvizsgálhassad. Mikor ez végre elég finom s tömör a Niello használható lesz.

Most még meg kell téged tanítanom, hogyan kell a Niellót alkalmazni, szóval a niellirozásra, mihelyest egyetmást elmondtam a vésett lemeztől. Ez arany vagy ezüst, mert más fémbe nem nielliroznak. Ha azt kívánod, hogy a niellirozás lyukacsok nélkül, simán és szépen mutakozzék, úgy szükséges, hogy vésett lemezedet, előbb kifőzzed lúgban, melyet vízzel s mentől tisztább hamuval — legjobb a tölgyfa hamu — készítesz. Ha műved negyedóra hosszan főtt a katlanban, tedd friss, tiszta vízzel telt talba s addig sikkadj új kefével, míg minden szennytől megtisztult. Azután erősítsd a lemezt egy vasrúdra, mely elég hosszú, hogy azt vele a tűzben kezelhesd; — hossza legyen körülbelül három arasznyi — *palma* — vagy akár hosszabb, akár rövidebb, a hogy az egyes esetenél a szükség mutatja. Vigyázz azonban, hogy a vas, melyre művedet erősíted, a kelleténél sem vastagabb, sem vékonyabb ne legyen, hanem olyan, hogy mikor hozzáfogsz munkád tűzben való niellirozásához, egyenletesen melegedjék meg. Mert akár a vas, akár a mű maga előbb külön melegszik, semmi jót nem alkothatsz. Ennélfogva jól vigyázz e műveletnél. Törd meg most a Niellót üllön vagy porphyrkövön, oly módon azonban, hogy fogóban vagy rézcsőben tartsd, nehogy elpattogjon; vigyázz s ne zúzzad porrá, hanem csak megtörjed, úgy, hogy a szemek köles vagy róka-fü-szem nagyságnyiak s ne kisebbek legyenek.

A széttörött Niellót most tedd egy csészébe vagy mázas talacszkába s friss, tiszta vízzel mossad, míg a portól vagy egyéb piszoktól, mely talán a széttöréskor közéje keveredett, megtisztult. Mikor az megtörtént, fődöd be vele a lemezt, melyet megvéstél, sárgaréz vagy rézlapátocskát használván és pedig úgy, hogy keshát vastagságban egyenletesen fődje. Erre most egy kevés jól megtörött Boraxot hints, de óvatosan, hogy nagyon sok ne legyen; azután a szénre néhány darabka fát tégy, oly módon, hogy ha fujtatod lobbót vessen. Ha ezt megtetted, lassan-lassan tartsad művedet mind közelebb az égő fához és ügyesen vedd alá a hő hatásának, míg észreveszed, hogy a Niello olvadni

kezd. Ügyelj, hogy mikor ez történik, a Niellót túlságosan ne melegítsed, s műved vörösizzóvá váljék; mert ha túlságosan meleg lesz, elveszti természetes mivoltát s meglágyul annak következtében, hogy az ólom, mely a Niello legfőbb alkatrésze, kezdi aranyból vagy ezüsből készített művedet szétmarni. Így minden fáradságod kárba veszhet: épen olyan fontos tehát, hogy ezt gondozzad, mint az, hogy előbb a rajzod vésésével fáradoztál. Mielőtt a munkát befejezéséig kísérnök, időzzünk még egy keveset ez olvasztásnál. Tanácslom neked: mikor művedet a lángok fölé tartod és látod, hogy a Niello szétfolyik, tégy kezéd ügyébe közepes vastagságú vassodronyt és ennek szélesre vert végét a tűzbe tartsad. Mihelyt a Niello olvadása kezdődik, ragadd meg a hevített vassodronyt, húzd végig a Niellón és igyekezz ezt — mintha olvadt viasz volna — a meleg sodronnyal mindenfelé elkenni, hogy mentől jobban kitöltse a vésett rajzot. Azután — mikor műved már lehült — finom ráspollyal kezdjed a Niellót leszedni. Ha közel érsz ahhoz, hogy a ráspoly a lemez rajzát feltakarja, fedtesd művedet tüzes hamura vagy izzó szénre s mihelyt annyira megmelegedett, hogy kézzel meg nem foghatod, — sőt még kissé erősebben, — vedd kemény aczél simító vasadat és olajozd meg, aztán csiszold a Niellót, kezdeddel annyira reánehzedvén, a mennyire a munka megkívánja, de mindig az egyes eset-parancsolta óvatosság szerint járd el. E simítás csak a végből történik, hogy bizonyos hólyagocskák beduguljanak, melyek a niellozásnál néha mutatkoznak. Csak türelmesek legyünk, akkor némi gyakorlattal csakhamar sikerül e hólyagocskákat ismét teljesen eltüntetnünk. Most éles késsel fejezd be a vésett rajz feltakarását. Azután nedvesíts meg tripoliskövet és szénport vízzel és ezt beléig simára metszett nádpálczával — *Robrstäbchen* — dörzsöld műveden, míg fölülete egyenletesnek és szépen csiszoltnak mutatkozik.

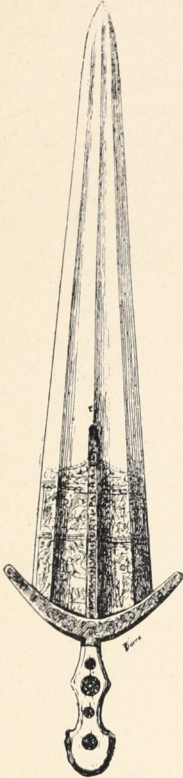
Ne csodálkozz, kegyes olvasóm, ha e leirással hosszadalmasan foglalkoztam; hiszen mondhatom, hogy még felét sem említettem mindannak, mire e művészetnél tekintettel kell lenni. Valóban ez egymaga egész embert vesz igénybe, ki semmi más művészetre nem adja magát. Ifjúságomban, tizenöt éves koromtól míg tizennyolcz éves nem lettem, sokat dolgoztam a Niello művészetében, mindig saját rajzaim szerint s munkáimmal nagy elismerésre tettem szert.⁶

II.

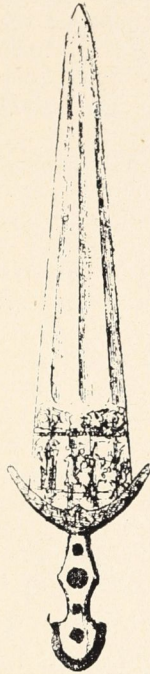
A következő rajzokban — 4. II, III. — rövid kardot mutatok be, mely báró Révai Ferencz fejedelmi bőkezűségéből lett a Nemzeti Múzeum tulajdona. Az egész kard hossza 0·645. Pengéje rövid — a középvonalon mérve hossza 0·51 — kétélű, hegyes, foglalatánál széles — 0·09 —; mind a két oldalán végig két-két erős vércsatorna húzódik; s †-alakú jeggyel van bélyegezve; alsó részén pedig alakos ábrázolások vésvék reá, melyeket a kard hegyét fölfelé tartva kell megtekinteni. Az aczél kézvédnek

⁶ Benvenuto Cellini. *Abhandlungen über die Goldschmiede-Kunst und die Sculptur*. Uebersetzt von Justus Brinckmann. Leipzig, 1867. p. 50—53. E fordítást kellett használnom, mivel — tudtommal — Budapesten nem bírjuk az eredeti olasz kiadást.

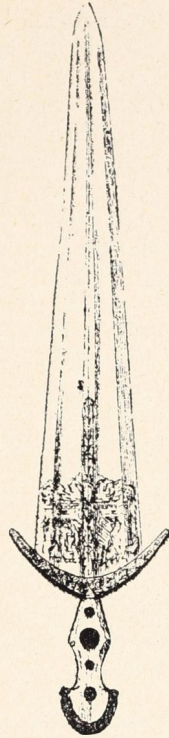
— mely a középvonalon mérve 0·024 — karjai előre hajlanak a penge felé; az egyiknek csúcsa a másiktól 0·443-nyire fekszik. E kézvéd alsó, három lapba csiszolt fölülete vésett pikelyekkel ékes; az oldalfölületek egyikén Medusa-fejet s alóla kiinduló leveles indát, a másikon meg díszedényt ábrázolt a

4. ábra. KARD A N. MUZEUMBAN.

5, 6. ábra. SANGDEDEZ-EK A NIEUWEKERKE GYŰJTEMÉNYBŐL.

művész, mely mellett kétoldalt növénydíszből kiemelkedő sárkányfejek állnak. A markolatot két elefántcsont-lemez képezi, melyek két-két nagyobb s két-két kisebb áttört műves, lapos, kerek sárgaréz gombbal erősítvék a gerinczhez. Ez vörös rézből van öntve s meg van aranyozva; rajta e fölírást olvassuk:

PROPTER ❖ CANES ❖ ET
HOMINES ❖ BESTIALES

A markolat végét levél-díszszel és paizsocskákkal ékes, öntött, sárgaréz-lemez foglalja be.

Demmin — közkézen forgó kézikönyvében ⁷ — az ilyen alakú kardokat hibásan a török közé sorolja és ökörnyelvnek — *Ochsenzunge* — mondja. Eredeti elnevezését Édouard de Beaumont megállapította és megmagyarázta Nieuwekerke gróf gyűjteményének lajstromában ⁸ az ott 6. és 7. szám alatt felsorolt két kard leírásánál, melyeket olvasóinknak 5. és 6-tól számozott ábráinkban bemutatunk. Meghatározása így hangzik:

«*Cinquede*a vagy *cinquedita* ófranciaul *sangdedez* vagy *sandedé*: «Velencei divatú rövid kard, gúnyosan mondva» (Nel Duez szótára — Oudin szótára). — «*Cinquede*a, olynemű kard, minőket a velencei nemesek viseltek» (Roquefort, *Langue française*). — «Aultres portoient daguenets, poignards, sangdedez» (Rabelais). — «*Cinquede*a. Spada corta, che i Veneziani dissero *cinquadea* quasi lunga cinque dita» (Grassi *Dict. mil.*). — «Quand'ei l'incorse colla *cinquadea*» (Lippi).

«Az olasz *cinquadita* értelme *quinque digitalis* és valósággal öt új hosszú vagy talán széles kardot jelent. A *cinquadea* velencei tájszólás, mely *dito* — új — helyett *deo*-t mond.» — Jelenleg néha helytelenül, alaptalan ötletből, *ökörnyelv*nek — *langue de bœuf* — nevezték a régi *sangdedez*-t: a fegyvert, melyet a XV., XVI. században «ökörnyelvvél», — olaszul *roncone* vagy *lingua di bue* — jeleztek nagyon széles, lapos pengéjű hosszú nyeles fegyver — *arme de hast* —. 1680-nál régibb szótárban soha sem alkalmazták az *ökörnyelv* elnevezést a rövid velencei kardra. A spanyoloknak egy újkori szavuk járása «valakivel ökörnyelvet nyeletni» annyit tesz: valakit megkéselni; ez az egyedüli nyom, mely arra utal, hogy a rövid kardra, a *sandedére* is használták a nevet, melyet itt tőle megtagadunk. A régi olasz írók egyaránt írtak *cinquede*a-t vagy *cinquedita*-t, s *cinquadita*-t vagy *cinquadea*-t; néha még másképp, úgy is írják: *cinquadra*.

A *cinquadita*-t vagy *cinquadea*-t — hüvelye alkotásának tanúsága szerint — a csipőnél nagyon rövid kötőről függélyesen lógva hordták, vagy pedig úgy, hogy egyszerűen keresztül húzták az övet a hüvely hátára felül odaforrasztott füleken.»

A penge mindkét oldalán, fölületének síma felső részét — hosszának mintegy két harmadát — a már említett két vércsatorna négy; bevéssett, alakos ábrázolásokkal díszes alsó harmadát pedig öt részre osztja. Az öt rész közül a 0.157. m. hosszú középsőn, az egyik oldalon, e mondatot olvassuk:

FATIS ∟ RE ∟ REGITVR ∟ MORTALE ∟ GENVS

a másikon meg ezt:

OMNE ∟ SOLVM ∟ FORTI ∟ PATRA ∟ EST

Az e középső résztől jobbra s balra fekvő homorú és lejtős lapokat az alakos ábrázolások töltik el két sorban egymás

⁷ *Die Kriegswaffen*. Leipzig, 1869. p. 421. és 427. N. 16, 17.

⁸ *Gazette des Beaux Arts*. 1868. Vol. XXIV. p. 419, 420.

fölött úgy, hogy a penge mindegyik oldalán négy-négy mezőt látunk.

Az alsó mezők belső oldalukon 0.062, a külsőn 0.043. magasak; alul 0.04, felül 0.038 szélesek. Fölfelé lóhere alakú ívezettel végződnek, melynek összeszőgellő sarkaiba egy-egy profilban álló fejcskét alkalmazott a művész. Ez ívezetre reá fekszenek a felső mezőket határoló, egyik oldalon félkörök alatt ülő négylevelű virágokkal, a túlsón két csík által képezett fonással ékes szalagok. E mezőket felül hasonló szalagok határolják, melyeken túl a kézvéd díszítését ismétlő leveles indákat látunk; a vésést ezután csipkézet szegi be. E mezők csipkézetestül belől 0.071, kívül 0.062 magasak; alól 0.038, felül 0.034 szélesek. Az alakos ábrázolások a következők:

I—II. *számú rajzunkon alul, balra, a mező belső szélénél kezdve.* — Szárnyas Victoria, hatalmas lépéssel sietvén, nyitja meg az alakok sorát; előtte fiatal ember megy, ki jobb kezében póznát tart, melyen vért és paizsok lógnak. E két alak balfelé irányozza tekintetét; köztük s a néző közt bika (?) áll, melyet ifjú hős szarva tövéből megfogott; mögötte másik ifjú áll nyugodtan. Ez baljában kígyós pálczát, (?) — *caduceus* — jobbában görbe kürtöt tart. Mindketten jobbra néznek.

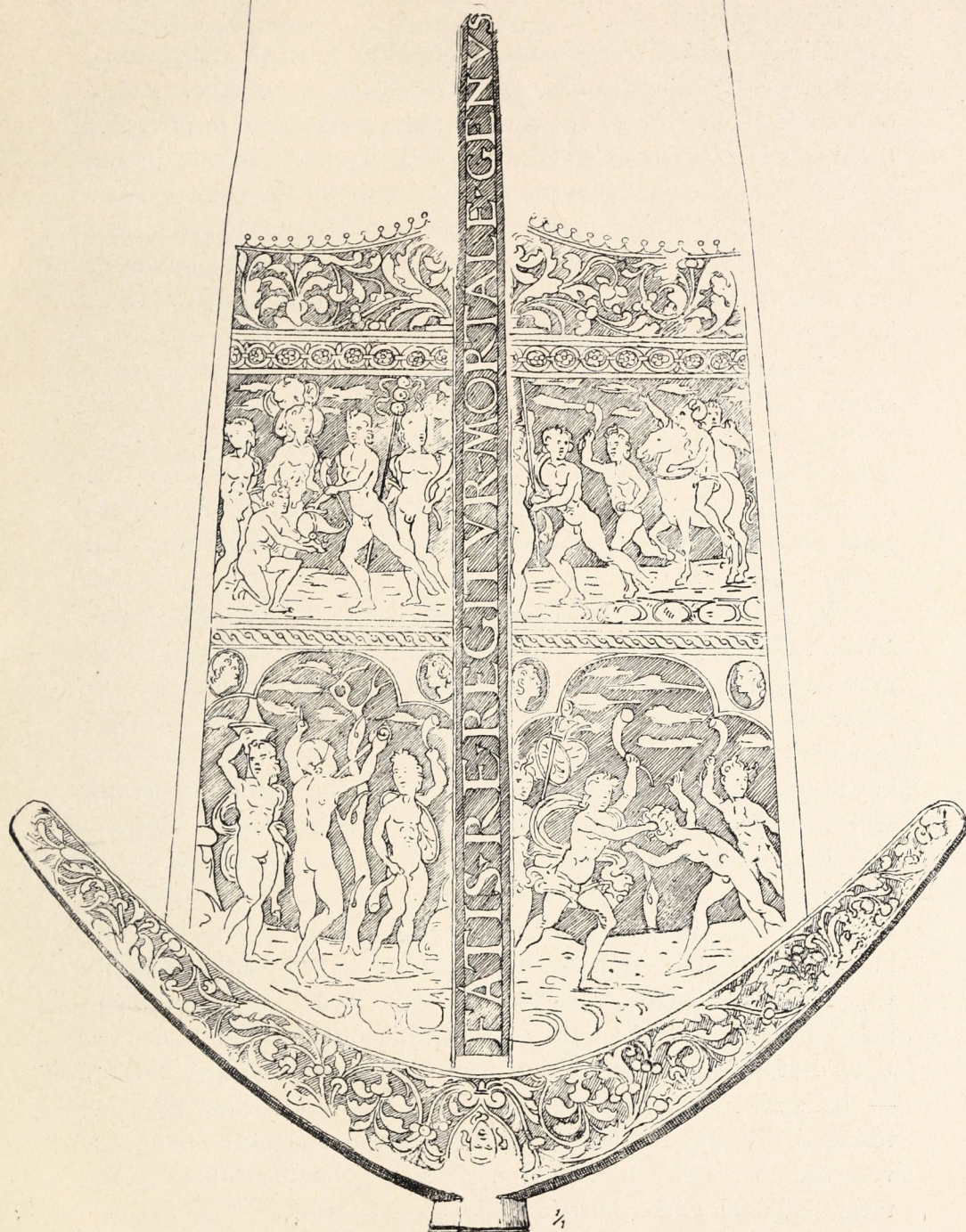
II—III. *számú rajzunkon alul, jobbra, a mező külső szélénél kezdve.* — Fiatal férfi, ki jobbával magasra felemeli görbe kürtjét, siet a küzdelem színhelyére; szemeit azonban nem a viaskodókra, hanem ellenkező irányba, jobb-felé fordítja. Előtte áll a küzdők csoportja: két férfi, kik közül tőle távolabbra esik az ifjú hős; ez *jobb* kezének heves mozdulatával megmarkolta ellenfele üstökét s a *baljában* tartott görbe kürttel hatalmas csapást mér ennek fejére, ki a rántás következtében előre hajlik s kezeivel tehetetlenül kapkod a levegőben. Végül: nyugodtan álló ifjú, ki jobbra tekint, balkezeiben póznára akasztott paizsokat tart; minthogy a mező szélére szorult, testének csak felét látjuk.

III—III. *számú rajzunkon alul, balra, a mező külső szélénél kezdve.* — Fiatal férfi áll velünk szemközt, arcát pedig balra fordítja. Mind a két kezében egy-egy görbe kürtöt tart; bal vállára hátul paizs van akasztva. A reá következő alak hátát fordítja felénk. Bal kezével magasán fönt megfogja a lándzsát (?), melyre támaszkodik; jobbával rövid egyenes kardot dőf mel-

II. CINQUEDEA A NEMZ. MUZEUMBAN.

I

III. CINQUEDEA A NEMZETI MUZEUMBAN.

lébe (?). Fején sisakot visel (?). E két alak közt sokágú fatörzst látunk. A harmadik alak e mezőn: velünk megint szemközt álló, balra tekintő ifjú, kinek jobb vállán edény nyugszik, melyet jobbjaival támogat.

IV.—II. *számú rajzunkon alúl, jobbra, a mező külső szélén kezdve.* — Először özne első része ötlík szemünkbe. Előtte lombos fa áll, melyen paizs csüng. Ezen egymás alatt és mellett e betűket vesszük észre: O (?), V, L, I, R, T, S. A fán túl: jobbra forduló fiatal férfi nagy görbe kürtöt harsogtat, lábainál vadászkutyája szökdel, feje fölött a levegőben hatalmas sas jelent meg. A mező belső szélén végre második ifjú áll; szemét balra irányozza; baljában hosszú póznát tart, mely nagy kerek lappal végződik és szalagokkal díszes.

V.—II. *számú rajzonkon fölül, balra, a mező belső szélén kezdve.* — Jobbra induló fiatal férfi, ki fejét vissza, balfelé fordítja. Ezután a nézőnek hátat fordító alak áll, jobb kezével lándzsájára (?) támaszkodik, balkezeiben valami eszközt tart. A harmadik alak fiatal férfi, ki balra indul, mialatt a középső alakra visszapillant, jobbjaiban görbe kürtöt tart. A mező bal szélén lombos fa áll.

VI.—III. *számú rajzunkon fölül, jobbra, a mező külső szélénél kezdve.* — Két lovas alak közeledik a háttérből; az első már balra fordította lovát, jobb kezét magasra emeli, fején sisakot hord. Elöttük két gyalogos siet balfelé; a hátsó: jobbjaiban görbe kürtöt, az első: jobbjaiban lándzsát, baljában görbe kürtöt tart. A mező belső szélén háttal felénk forduló, jobbra tekintő alak jobb felének körvonalait vesszük észre.

VII.—III. *számú rajzunkon fölül, balra, a mező külső szélén kezdve.* — Nyugodtan álló ifjú, ki balra irányozza tekintetét; mellette, a háttérben, másik ifjú bal kezében bal vállára támasztott póznát tart, melyre vért és paizsok akasztvák; szemeit az előtérben történő eseményre szegzi. A mező belső szélénél, szintén a háttérben, ifjút látunk, ki jobb kezében *signum*-ot, — három kerek lapban, szalagokkal díszített póznát, — balkezeiben görbe kürtöt tart, fejét jobbra fordítja. Az előtérben balra ifjú térdel, két kezével fogja a sisakot, melyet a vele szemben álló hősnek nyújt; ez jobbját a sisakon nyugtatja, baljával görbe kürtjét fogja.

VIII.—8. *számú rajzunkon fölül, jobbra, a mező külső szélénél kezdve.*

nél kezdve. — Görbe kürtöt tartó, balra néző ifjú balfelének körvonalaait látjuk. Mellette, sisakos fejét jobbra fordító ifjú áll velünk szemközt; ez jobbkezevel fogja a póznát, melynek végéről paizsok csüngenek. A mező közepén a háttérben oltárt látunk; melyen hatalmas lángokkal lobog a tűz. Tövénél az előtérben gyermek fekszik. Az utolsó alak megint szemközt fordul velünk, szemeit kissé balfelé irányozza, jobbájában görbe kürtöt tart. A mező belső szélét fatörzs határolja. — Az összes jelenetekben szereplő alakok meztelenek, csak némelyeknél libegnek hátuk mögött keskeny, csaknem szalaggá összezsugorodott palástok.

E hosszadalmas, aprólékos leírást az a körülmény tette szükségessé, hogy a jelenetek értelmét pontosan meghatároznom s összefüggéseket egymással fölismernem nem sikerült. Úgy rémlik előttem, mintha az I. mező alakjaiban Hercules küzdelmére a krétai bikával, a III. mezőéiben Lucretia halálára, a VII. mezőéiben pedig Achilles kalandjára Skyrosban ismerhetnénk. A többi alak jelentőségéhez még hozzávetést sem kockáztathatok. Az ábrázolások pontos vizsgálásánál azonban bizonyos körülményeket észlelhetünk, melyek némi következtetést engednek eredetükre és megmagyarázzák, hogy miért nem fejthetjük meg őket. A jelenetek szélein álló alakok többnyire csak részben láthatók; egyes tagjaik: kezek, lábak nem értek a mezőre, sőt a II., V. és VIII. mezőn az alakok teljes fele hiányzik; úgy, hogy mozdulataikra alig ismerhetünk rá. E tény azt sejteti, hogy a jeleneteket nem a kard vésője alkotta, hanem hogy ő mintákat másolt, melyeket mezőire alkalmazott, a nélkül, hogy sokat törődött volna jelentőségükkel, illetőleg azzal, hogy a rendelkezésére álló helyen elférnek-e? A kegyes olvasó bizonyára észrevette, hogy a leírást a kard egyik oldalának közepén kezdtem, — az egyes jeleneteket majd a belső, majd a külső széltől kiindulva szemléltem; — második mezőnek a túlsó oldalon jobbra fekvőt vettem, s a jelenetek egymásutánját a kardot balról jobbfelé forgatva követtem. Ennek oka az, hogy ily sorrendben az ábrázolások szalagot képeznek, melyben az egyes jelenetek közepe felé tartó, de tekintetökkel hátraforduló alakok nem az üres térbe, hanem az előző vagy következő jelenetre néznek. Azt is észlelhetjük, hogy a mit alakjaink kezeikkel cselekesznek, azt épp úgy a

másikkal tehetnék — egy eset kivételével. Ez egy esetben azonban nyilvánvaló, hogy kardunkon a helyes mozdulatnak ellenkezőjét látjuk. A II. mezőn az ifjú hős *jobb* kezével ragadta meg ellenfele haját s a *bal* kezében tartott kúrttel sujt reá. A természetes mozdulat az, hogy *bal* kezével fogja az üstököt s *jobbjaival* kezelje fegyverét. E körülményekből bizony következtethetjük, hogy a véső mintájául niello vagy rézlemez papírlenyomatát használta. A legrégebb niellisták vagy rézmetszők sokáig nem ügyeltek arra, hogy a mit a lemezre véstnek, az a lenyomaton fordítva jelenik meg. Ennek eredménye az, hogy lenyomataikon alakjaik mozdulata éppen ellenkezője a szándékoltnak, hogy balkezükkel teszik mindazt, a mit jobbjukkal kellene; s hogy az előforduló fölírásokat mind csak hátrafelé olvashatjuk.

A niello-lenyomatokat az ötvösök eredetileg pusztán azért készítették, hogy a vésés haladásáról számot adjanak maguknak. Ebből magyarázhatjuk, hogy a legtöbb niello-lenyomat alig egy-két példányban ismeretes. Csakhamar azonban a kitünőbb művészek, például valószínűleg már Francesco Raibolini — *il Francia*, 1450—1517 — és követője Peregrino, ily nyomatokat mintalapokul készítettek az ötvösök számára. Ezek, ha szolgálai utánózták a mintalapokat, úgy vésték az ábrázolást a hogy meglátták s nem fordították vissza. Ez esett meg kardunk készítőjén is. A niello-lenyomatok e szerint a legbensőbbben függnek össze a renaissance ötvösségével. Rajtuk — Passavant 859-et lajstromozott — tanulmányozhatjuk legkönnyebben az akkori aranyművesek ízlését, mivel leghíresebb remekműveik tönkre mentek: beolvasztották őket nagy belbecsök következtében. Fölhasználok tehát az alkalmat, hogy olvasóinkat megismertessem az öt niello lenyomattal, melyek közül négyet az országos képtár rézmetszetgyűjteményében őrzünk, egy pedig magántulajdonom. Mind az ötöt photozincographiában közlöm, mely teljes hűséggel ismétli ugyan a rajzot, de az eredeti lenyomat vonásainak bámulatos finomságát és gyönyörű fekete színét mégsem juttatja érvényre.

7. számú ábránkon bemutatom a birtokomban levő niellót. A boldogságos szűz szemközt ül velünk, magas talapzaton emelkedő díszes trónuson. Feje fölött, melyet kendő takar, dicsfényt látunk; köntöse testhez álló; kezeivel a bal térdén

ülő Jézuskát támogatja, ki jobb kezében virágot (?) tart, bal kezét pedig áldásra emeli és a trónus baloldalán álló Keresztelő Szent János felé fordul. Ez, egyszerű szörköntösbe öltözve áll, kezeit imára összetéve: bal vállához támasztja keresztjét; fején dicskőr van. A trónus túlsó oldalán szent Jakab apostolt látjuk, ki hosszú köntöst s bő palástot visel, jobbában könyvet

7. ábra.

NIELLO PULSZKY KÁROLY GYŰJTEMÉNYÉBEN.

8. ábra.

NIELLO AZ ORSZ. KÉPTÁRBÓL.

és zarándokbotot tart, balját áhítatos mozdulattal teszi keblére. A trónus talapzatának fokán guitározó angyalocska ül, fölül, a trónustól jobbra-balra, felhők közül előtűnik két angyalocska s összetett kézzel imádkozik. A trónust fölül voluták közt középpüth cherubfej díszíti. E lenyomat, úgy látszik, a vésés befejezése előtt készült, mivel az alakok csak körvonalozvák: semmi árnyékolást sem látunk rajtuk. A lap fölül félkörben végződik, 0'0695 m. magas és 0'041 széles. Passavant — i. h. 302. lap, 540. szám alatt írja le a velencei Albrizzi-gyűjteményben levő példány szerint, melyet Duchesne 70 louis d'or-ra becsült.

7. számú ábránkon Keresztelő Szent Jánost látjuk. Virágos mezőben áll, melyet hátul meredek dombok határolnak. Ezeken jobb és baloldalt két-két fa nőtt. A levegő sötétre van vésve, csak fölül fehérlik benne két felhő. A Szent teveször köntöst s e fölött palástot visel. Fején dicsfényt látunk. Jobb

kezével palástja szegélyét, keresztjét — melyben fölül karikában bárány áll — s mondatszalogot tart; ezen a következő szavakat olvassuk visszafelé: ECE · AGNVS. Kettős, két-két vonallal húzott keret fogja be az ábrázolást, a külső keret jobb széle azonban hiányzik. A papír magassága 0·0715 m., szélessége 0·0345 m., az ábrázolás maga, a keret belső vonalain mérve 0·066 magas, 0·03 m. széles. E niello-lenyomatot Bartsch *Le peintre graveur* XIII. köt. 53. lap 8. szám alatt, Ottley *An Inquiry in to the Origin and Early History of Engraving* I. köt. 336. lap, 8. szám alatt, írja le, Passavant pedig *Le peintre Graveur* I. köt. 278. lap 170. szám alatt tárgyalja: «E niellót nem Peregrini készítette, mivel a redőzet stylusa nem elég jó. Jelenkori másolata a British múzeumban létezik.»⁹ Durazzo örgróf gyűjteményében lenyomatunknál valamivel élesebb példány volt — N2842 — keret nélkül, mely a gyűjtemény árverésén 751 forinton kelt el.

8. számú ábrákon fiatal férfit és nőt látunk. A férfi balra fordított arczélben áll; fején babérkoszorút visel, jobb

8. ábra.

NIELLO AZ ORSZ. KÉPTÁRBAN.

karjáról oroszlánbőr lóg, balkezüben bőségszarut tart. A nő velünk szemközt áll, fejét kissé balra fordítja, bal karján nagy lantot tart, jobb kezével hátán lógó köntösének csücskét fogja. A két alak kopár talajon áll — csak legelől vésett néhány fűszálat a művész — melynek hajlását vonalak jelzik. A háttér sötét. Az alakok feje fölött lobogó végű szalagokkal megkötött levél s gyümölcsfüzér csüng. Az ábrázolást kettős vonal kereteli, mely alatt Peregrini jegyét, P-t látunk. A papír magassága 0·063, szélessége 0·031, az ábrázolás a belső vonalaktól mérve 0·0575 magas, 0·028 széles. Passavant e niellót a Langalerie úr gyűjteményében, Orléansban levő lenyomat szerint írja le — I. h. 322. lap N. 656 — melyet Ph. Burty tárgyalt és közölt Gaucherel szép rézkarczmásolatában a *Gazette des Beaux Arts*-ban.¹⁰ E példány, úgy látszik, kevésbé szép az országos képtárbelinél, kivált a fejek

⁹ Másodszor is szól róla V. köt. 219. lap, 74. szám alatt.

¹⁰ I. kötet. 1859. p. 336—343.

kifejezése nem oly bájos s az alakok és a talaj domborítása nem oly erőteljes. Az előtérben levő néhány fűszál s a mester jegye hiányzanak rajta; méretei is valamivel kisebbek a mi példányunkénál, csak 0·06 magas s 0·03 széles. Langalerie úr Burty idézete szerint Peregrininek tulajdonította a munkát;¹¹ Burty ellenben a niellóban, mely bizonyára egyik legsikerültebb műve Peregrininek, e művész mesterének, Franciának, előkelő modorára vélt ismerni. E vitás kérdést nyomatunk, melyen a monogramm rajta áll, Langalerie javára dönti el. A Durazzo-gyűjteményben szintén volt egy lenyomat — N. 2929, kissé hibás és kopott példány — mely helyesen viseli a lajstromban a «Hercules és Múza» címet; ezen is hiányzott a mester jegye. 420 frton kelt el.

9. számú ábránkon virágos mezőben három antikos ízlésű bő ruhába öltözött, lobogó hajú leány kezetfogva tánczol, bal-

9. ábra.

NIELLO AZ ORSZ. KÉPTÁRBAN.

10. ábra.

NIELLO AZ ORSZ. KÉPTÁRBAN.

felé irányozva lépéseiket; a két szélső, szabadon maradó kezében babérágakat emel föl magasra. A háttér sötét. Fölül középütt console-t látunk; ebből jobbra-balra egy-egy félkörív kanyarodik ki, az összeszőgellésök által szabadon maradó sarokban kerék ablak nyílik. Az egésznet egyszerű vonal kereteli, mely alatt Peregrini jegyét, a P-t látjuk. A papír magassága 0·05, szélessége 0·042; a vésett fölület pedig a kereten belül mérve 0·047 magas, 0·0405 széles. Passavant — i. h. 281. lap

¹¹ U. o. p. 341. Langalerie művének címe: «*Notices sur l'art de nieller et sur la découverte de quelques empreintes de nielles du XV-e siècle*».

287. szám és V. köt. 214. lap 48. szám alatt — e lapot tárgyalva, említi, hogy két példánya ismeretes a Bruxelles-i, egy pedig a Malaspina-gyűjteményben. A Durazzo-gyűjteményben is volt egy — N. 2912 — mely 601 forinton kelt el.

10. ábránkon háborgó vizet látunk. Három delphin úszik benne. Ezek hátukon paizsot hordanak, melyen három, balra tartó nő áll. A középső csaknem teljesen meztelen, csak jobb vállán s bal csuklójánál vesszük észre palástjának néhány ránczát. Ő és két kísérője egyik kezükkel hatalmas vitorla csücskeit tartják, melyet a lap bal, alsó sarkában észrevehető fej fuvalatával domborúan kifesztít. A levegőáramlat erősen lobogtatja a vitorlán levő szalagokat, a nők haját s a két kísérőnek bő chitonát. Ezek közül az, mely a lap jobb széléhez áll közelebb, élénk mozdulattal emeli föl kezét, mintha örömmel eltelve a távolba integetne. Az ábrázolást kettős vonalak alul s két oldalt egyenesen szegik be, fölül pedig hullámosan kanyarognak s csúcsívben szögellnek össze. A lap alsó szélén két lombos ág közt látjuk Peregrini jegyeit: O · P · D · C — *Opus Peregrini De Cesena*, vagy *De Cento*. — A papír 0·0525 magas, 0·0335 széles; a vésett fölület a keretben mérve 0·049 magas, 0·0305 széles. A lenyomat kissé kopott, nem oly kiváló, mint a többi három. Passavant — i. h. I. köt. 281. lap, 303. szám, 324. lap, 666. szám¹² és V. köt. 215. lap, 53. szám — s a Durazzo-gyűjtemény lajstroma — 2928. szám — e lapon a hajózásra vonatkozó allegoriára ismernek; a ki azonban a XV. század végső évtizedeiben Itáliában festett classicus jeleneteket — például Sandro Botticelliét — alaposan ismeri, tüstént megismeri itt Venus születését, az *Anadyomene*-t, kit a Nereidák kísérnek a parthoz. Passavant e metszetnek két példányát említi: egyet Bristolban a Sykes-féle gyűjteményben, a másikat pedig a Bruxelles-iben. A Durazzo-gyűjtemény lenyomata 405 forinton kelt el.

Ezen, niellókat tárgyaló czikkem leghelyesebb befejezéseül Burty szellemes megjegyzéseit idézhetnem, melyekben ő oly finoman fejtegeti e ritka művek értékét és művészi becsét.¹³

¹² Itt Passavant a berlini gyűjtemény jelenkori papirosra nyomtatott példányát leírván, mondja: «Trois femmes sur des tortues(!) Celle du milieu ressemblant à une Vénus» stb.

¹³ *Gazette des Beaux Arts*, I. köt. p. 342—343.

«A Niellók legnagyobb érdeme vajjon rendkívüli ritkaságuk-e? Értékük vajjon csak az a conventionalis-e, melylyel a kegyeletes tisztelet bizonyos történeti ereklék iránt viseltetik? Sok tekintetben igen. Némelyek mindazonáltal jelentéktelen keretükben rajzokkal, mintázásokkal és alakításukkal nagy hatást gyakorolnak. Egy bizonyos korszak iparművészetének állapotáról hitelesen tanúskodnak. Mivel soha sem sokszorosítanak festett alakításokat, közvetlen kifejezői a rajzoló eszméinek, s megismertetnek a szépség ideáljával, melyre az olaszok a renaissance első éveiben törekedtek. A test megjelenik fényes nappal, nagyszerű meztelenségében s büszkén visszautasítja már a középkor sanyargatásait. Ha a Niellókon díszítések ábrázolvák, az alakok a *grottesche* s az ókor domborműveinek hatalmas hajlékonyságával kanyarognak, s a fejek kifejezésében ráismerünk már Aldegrever kissé vad ízű képzeletére. Ha mythologiai jelenetek vésvék rajtok, a catholicus mysticismus s az olasz szellem áradozva vegyülnek össze, mint Polyphilus álmának elbeszélésében s az allegoriát oly rejtélylővé változtatják, hogy a franczia észjárás, mely a logikát és világosságot megköveteli, nem mindég találja meg kulcsát. Míg egyrésről a mintázás kivitelével s az alakítás értelmességével Raphaelt előre sejtetik, úgy másrésről Danteéhez hasonlóan homályos és bonyolult körökbe vezetik képzeletünket.

Egyetlen Niello sincs, mely kicsiny voltára a nagyság hatását ne gyakorolná, s ritka az olyan is, hol az alakok ne tűnnének úgy fel előttünk, mintha képzelt világban mozognának, melynek népe hősök, nymphák, sirenák, amorok, bájos vagy ijesztő egyének, fantastikus szörnyek, melyek a felhők közül szállanak alá, vagy a föld barlangjaiból kúsznak elő, vagy az Océán feneketlen mélységéből emelkednek fel...

Mely — Plátónál rejtélyesebb — Atlantis felé halad a delphineek által a víz színére emelt paizson álló három nő? Boreas teljes erejével fújván, dagasztja a fejük felett ívedző vitorlát; szenvedélyes mozdulataik pedig azt sejtetik velünk, hogy üdvözlik a láthatáron feltűnő partot? ... — Mely idegenszerű nászt ülnek lakomával e füzérekkel díszített tornác sötét bolthajtásai alatt? ... Ismeretlen alakú sisakot viselnek fejükön e férfiak, kik izmos vállukon gerendát visznek, melyen aszott keblű boszorka kuporog, a szélben borzasan lobogó hajjal, két kezével nagy tálat s benne fészkelő hatyút emelve. Két hirnök — szintén meztelenek — jár elől s félholdba foglalt almával koronázott jogart visznek; Amor pedig, kezében feszített íjjal, nagy komolyan kíséri a menetet. ... Késpenge lenyomatán herculesi gyermekeknek — minők Raphaeléi — csapatja koronásan tánczol, játszik. ... Egy másik négyszögű lapocskán meztelen nő, kit gyermek simogat: mintha a másik, redős ruhába öltözött nő búját gúnyolná, ki bőségszaruját felfordítja. ... Még akkor is, ha ismert symbolismus elemeit használják, a régi Niellókban van valami határozatlan, mi a költőt megigézi s majd Ariosto búbját, majd azon csodás alkotásokat juttatják eszünkbe, melyekben utóbb Shakespeare, képzeletének kénye szerint, összevegyítette az ókori mesék hőseit az észak mondáinak alakjaival.»

Pulszky Károly.

A MAGYAR AGYAGMŰVESSÉG TÖRTÉNETÉRE VONATKOZÓ KÉRDÉSEK.

A hazánk agyagművességének történetére vonatkozó adatok összeállítására irodalmunkban eddigelé csak Majláth Béla vállalkozott az *Archæologiai Közlemények* XII. kötetének 40—52. lapjain «Agyagiparunk történetéből» című cikkében. Ez értekezésben egyetlen magyarországi agyagmű sincs részletesen leírva és rajzban közölve, oly módon, hogy a szerző által használt emlékfanyagot ellenőrizhessük; agyagművességre vonatkozó, okmányokból merített, adatokat is hiába keresünk a tizenkét oldalon. Egyedüli számba vehető része a cikknek ama 194 jegy, melyet Majláth úr állítólag magyar fazekas-művekről másolt és a melyek szerinte magyar gyárak jegyei. Nem szándékom e helyütt Majláth úr értekezését bírálni, bár a m. tud. Akadémia czége, mely alatt az megjelent, biztosítékul szolgálhatna, hogy komoly munkával állunk szemben, és ez följogosítana beható kritikára. A következőkben csak annyira foglalkozom vele, a mennyire okvetetlenül szükséges, mikor elő igyekszem mozdtítani az agyagművesség történetének földolgozását azzal, hogy az eddig biztosan fölismerhető tényeket megállapítom s oly, tájékoztatlanságból vagy fölületességből eredő téves állításokat helyreigazítok, melyeknek átszivárgása a szakirodalomba és művelődés-történeti kézikönyveinkbe a történeti valóság fölismerésének örökös akadályául szolgál.

Az 1882. év folyamán Radisics Jenő úrral fölláttottam az iparművészeti muzeum termeinek egyikében a hazai agyagműves munkák egyetlen nagyobb nyilvános gyűjteményét, melynek zöme — Rómer gyűjtésének eredménye — a M. Nemz. Muzeum Régiségtárából került ez intézetbe. A gyűjtemény rendezése-közben a kérdéseknek egy sora ötlött fel előttünk, melyeket csak részben oldhattunk meg a kezünk közt levő anyaggal. Midőn e kérdéseket itt összeállítom, úgy hiszem, nem töltöm haszontalan szószaporítással az *Arch. Értesítő* oldalait; hiszen a tud. Akadémia szakfolyóiratának föladata nem lehet

pusztán az, hogy össze nem függő adathalmazt bocsásson a nyilvánosság elé, hanem iparkodnia kell irányt adni a kutatósoknak azzal, hogy előtérbe helyezi a megoldandó kérdéseket és összeállítja a már ismert, de a kérdéssel még kapcsolatba nem hozott adatokat.

Az első kérdés: *mik az agyagművesség legrégibb emlékei Magyarországon?* Hogy erre felelhessünk el kell különítenünk az őskori törzseknek, a rómaiakat hazánk területén történeti korszakban megelőzött barbár népségeknek, a rómaiak és velök egykorú benszülötteknek s a népvándorláskori nemzeteknek agyagművességét a magyarokétól illetőleg attól, melyet hazánk területén a magyar állam alakulásától fogva üztek. Itt csak ezen legutóbbival foglalkozom. Erre nézve is részleteznünk kell a kérdést és ismert hazai emlékek és adatok szűkében a külföldi analógiákból kell következtetnünk agyagművességünk legrégibb viszonyaira, s arra, hogy mifajta termékeit kereshetjük a siker valószínűségével.

Az agyagművesség termékeit természetük szerint két nagy osztályba kell sorolnunk, melyeknek fejlődése egymástól meglehetősen független.

Az egyik az, mely épületek felszerelésével és díszítésével áll összeköttetésben. Ide tartoznak az egyszerű téglakon és fedélcserpeken kívül az épületeken alkalmazott — színekkel, mázzal vagy domborművel — díszített téglák, cserép — *terracotta* — tagozatok, szobrok, a szobákban használt, padlót és falakat borító mázas téglák s a cserép-kályhák. Föltehetjük, hogy középkori nagy építkezéseinkkel összeköttetésben hazánk területén gyakorolták ezen iparművészetet s valószínű, hogy okiratokban nyomait, gyűjteményekben — ha figyelemre méltatják őket — emlékeit is megtaláljuk. A legrégibb ezen osztályba tartozó ismert emlék jelenleg az iparművészeti muzeumban van. Ez erősen égetett, egyenletes anyagú vörös téglatöredék, melynek szélessége 0.192 m., magassága 0.113 — a balszélén, 0.094 a jobb szélén — vastagsága 0.029. Vágató lovast látunk rajta nagyon lapos domborműben. A törés következtében a lónak csak fejét, nyakának, hátának és farának körvonalait szemlélhetjük. A lovas nyergében hátrafordul — oly módon, hogy hátát látjuk, arcát pedig profilban — s éppen nyílát lövi el. Fején széles karimájú csúcsos süveget visel, a karima hátul föl van hajtva, elől víz-

szintesen áll; köntöse testhez álló, csak az ujjakon látunk ránczokat. Ez alak állását, ruházatát, kívált pedig jellemző süvegét tekintve, teljesen megfelel az 1383-ból keltezett turnicsei falképeken ábrázolt kún lovasoknak,¹ minek következtében azt hiszem nem tévedek nagyot, ha a téglatöredéket a XIV-ik század végén készültnek mondom s benne Szt. László mondáját ábrázoló domborműves szalag maradványára vélek ismerni.²

E töredéknél régibb volna a zöld mázas kályhafiók, melyet Majláth nevezett cikkében említ: «a likavai vár alsóbbik osztályainak padlatában néhány ép fénymázás halványsárga színű két hüvelyk vastag 16 □ hüvelyk térfogatu (*sic!*) tégladarabot és ugyanott egy zöld zománczos kályhafiókot találtam. Ez utóbbin az atya isten a fekvő Ádám oldalából teremti Évát. Az atya isten ábrázolása a keleti ritusú dicskörrel fején, hosszú redős köntösében határozottan a XIV. század elejére utal. Tudvalevőleg a likavai vár 1318—24 körül Douch (*sic*) comes által épült». Megvallom nem tudom, hogy mi legyen a specificusan *keleti ritusú* dicskör és hogy ez s a hosszú redős ruha miért utal hazai vagy más emléken épen a XIV. század elejére; a likavai vár építésének korából pedig merészség a benne lelt tárgyak korára következtetni. Egyébiránt azt hiszem ugyanezen emlékről szól Henszlmann a M. R. Emlékek II. k. 237. lapján Majláth «Fayence» gyűjteménye tárgyalásánál: «Még a XVI. századból származott... egy zöld zománczos kályhafiók, melyen Éva teremtése volt ábrázolva». Meg kell tehát várnunk ezen emlék pontosabb közzétetését, mielőtt eldönthetnők a XIV. elején vagy a XVI. században készült-e?

Rómer 14 régi kályhafiók-töredéket közölt az Arch. Értesítő IV-ik köt. 141—145. oldalain, — melyek állítólag a csejtei várban kerültek elő s a posonyvárosi muzeumba kerültek — a nélkül, hogy eredetük korát meghatározná. Az ott 1. sz. ábrán közölt töredéken lónak elejét s lándsa darabját látjuk, miből Rómer helyesen ezt Szt. Györgyöt ábrázoló dombormű maradványának tartja; a rajz szerint ítélve, ez legkésőbb a XV. századból való. Ugyan ily koraaknak látszanak a 2., 3. és 4. ábrákon közölt

¹ Lásd Magyarországi régészeti Emlékek III., XIV. tábla.

² Jerney J. Keleti utazása. II. köt. 3. táblán rajzban közli. Lelhelyéül a margit-szigeti romokat nevezi.

töredékek; a többiek inkább a XVI. század díszítésmodorára vallanak.

Épebb ezeknél s ennek következtében nevezetesebb a három domborműves cseréplap, mely a nagyszebeni báró Bruckenthal-féle

1. ábra.

CSERÉPDOMBORMŰ A BRUCKENTHAL-FÉLE GYŰJTEMÉNYBEN.

thal-féle muzeumba került. Reissenberger muzeum-őr szíveségéből e lapokat lemintáztathattuk az iparművészeti muzeum számára s így közölhetjük őket itt rajzban.

Az 1. sz. rajzon ábrázolt lap 0·285 m. magas 0·245 m. széles, barnás, durva cserépből készült. Az előtérben Szent György lóhátról méri a halálos csapást a ló lábai alatt vonagló sárkányra, mely fogai közt szétmorzsolja az eltörött lándsa végét. Szent

2. ábra.

DOMBORMŰVES CSERÉPLAP A N.-SZEKENI MUZEUMBÓL.

György öltözete lágy szövetből készült, miként azt a derekánál észrevehető ránczok bizonyítják; fején zárt sisakot visel; bal karján paizsot tart, melyen csillag és kereszt jelvény áll; kardja egyenes, egyszerű keresztvasakkal; mind e fegyverek alakja a XV-ik századra vall. Szent György előtt a dombormű jobb szélét

tájékot jelző legelő birka és lombos fa foglalják el; köztük térdel a koronás királykisasszony. A háttér bal oldalán, Szent György felett nagy csúcsíves ablakokkal díszes palotát látunk. E cseréplap Nagyprépostfalváról jutott a n.-szebeni gyűjteménybe.

A 2. rajzon közölt dombormű hasonló cserépből készült. Magassága 0·27 m., szélessége 0·21. Balra lovagló, teljesen föl-fegyverkezett férfit látunk rajta, ki páncélja felett, melyet karjain és lábszárain constatálhatunk, szövetköntöst visel. Sisakja nyitva áll, jobb-jában lándsát tart. A lap bal-sarkában pajzsot látunk 4 hatágú csillaggal, a jobb sarkokban pedig tíz csillagosat; a lap ezen sarka csorba, a paizson eredetileg 1—2 csillaggal több lehetett. Lelhelye Kisprépostfalva. Ez is XV. századbeli.

A harmadik nagyszebeni cseréplap (3. rajz) csak töredék. Magassága 0·235, szélessége felül 0·096 m. Mária a gyermek Jézussal van rajta ábrázolva; a gyermek fölött félhold látszik. Daczára a nem csúcsíves keretdíszítésnek, melynek egy kis része megmaradt, nem tartom későbbinek a XV-ik századnál, bár fölületének kopott volta miatt határozott véleményt nem mondhatok róla.³

A 4. rajzon közlök egy kályhafiókot, melyet Szécsényben (Nógrádm.) a régi vár helyén, próbaásatás alkalmával találtam s az iparművészeti múzeumnak ajándékoztam. Világos szürkés-

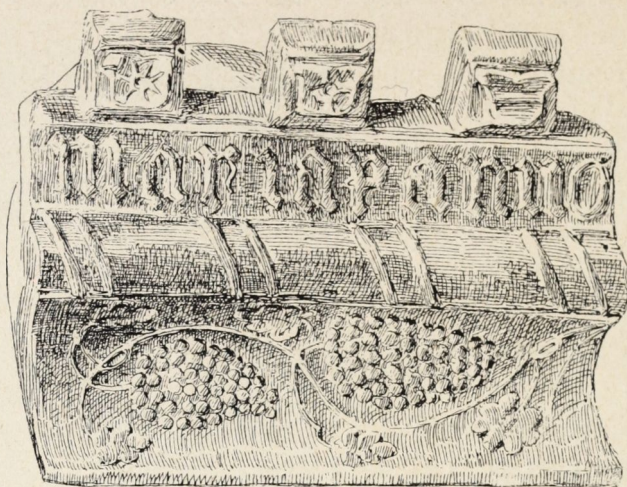

3. ábra.

DOMBORMŰVES CSERÉPLAP A BRUCKENTHAL GYŰJTEMÉNYBEN.

³ Ezen szebeni domborművek közül kettőt említettek az Arch. Értesítő VI. köt. 141—142. oldalán. Mind a háromról szóltam az A. Ert. XIII. köt. 271. old., hol azonban XV. sz. helyett XIV. áll sajtóhibából.

fehér, nagyon könnyű cserépből készült. Profilirozott, domborművel díszített első lapját zöld máz borítja. Alsó részén, a párkányzat bekanyarított csíkján, venyigét látunk s a felső függélyes csíkon a következő fölírást: *maria panno (niae regina)*. Az ormókon czímer-paizsok vannak; az egyiken pólya, a másikon

4. ábra.

KÁLYHAFIÓK SZÉCSÉNYBŐL.

csillag áll. A goticus minusculák bizonyítják, hogy e kályhafiók a XV. századból való.

Az agyagművesség másik nagy osztálya a valódi fazekasipar. Ez a középkorban Európaszerte többé-kevésbé kezdetleges állapotban leledzett. Tálakat, kancsókat stb. készítettek folyvást korongon, cserépből — *terrecuite* —, néhutt köedényből — *grès cèrames*. — Ezeket többnyire máz nélkül használták, néha pedig fémélegekkel festett ólom mázzal borították. E termékek csak a legközönségesebb használatra valók, a faedényekkel egyenrangúak voltak; a külömb asztalkészleteket fémből készítették. A fazekasság magasabb iparművészetté csak a XIV—XV. században fejlődött, mikor a mórok példájára az olaszok kezdik gyakorolni és megismerkednek az átlátszatlan, fehér ón-mázzal. Az olasz keramika utánzása csak a XVI. században terjedt el és keltett példája által Európa többi országában önálló művészi fazekasipart, mely csak a XVII. század elején jutott túlsúlyra az asztalkészletekben az ötvösség felett. Ennek következtében föltételezhetjük, míg biztos adatok és emlékek az ellenkezőt nem

bizonyítják, hogy hazánkban is hiába keresünk díszes vagy ónmázaz agyagedényeket a XVI-ik század vége előtt. E mellett szól azon körülmény, hogy a XVI. század közepén fölvirágzott német, kivált Rajna-melléki köedény-ipar termékeit gyakran találjuk hazánkban, minek egyedüli magyarázata, hogy e művek Magyarországon keresett behozatali czikkek valának. E kereskedelemre érdekes adatot szolgáltat két kancsó, melyet Nassau mellett — hol ezen köedény-ipar egyik főszínhelye volt — ástak ki, a hibás s ezért eldobott edények által képezett halmokból, s melyet az iparművészeti muzeum számára megszerez nem sikerült. Az egyik átlátszó ólomházzal borított, szürke, füles köedénykorsó. Magassága 0.18. Hasán három címert látunk domborműben; a magyart: HONGARIAE RENV 1577; a csehet: BOHEMIAE REGNV 1577 — fölírással. A másik szürke, füles köedénykorsó, mely nemcsak domborművel, hanem kék házzal is díszes; szintén ólomházzal borítja. Ezen is címerek vannak: ágaskodó oroszán, a dalmát három koronás oroszánfej, a magyar pólyák és hármás domb, a kétféjű császári sas, a lengyel sas s a cseh kétfarkú oroszán. A címerek közt felül olvassuk az évszámot: 1596. E díszítésből valószínű, hogy az edényeket Európa keleti országaira s hazánkra való tekintettel készítették.

A legrégibb hazai mázas edény, mely reánk maradt, az volna, melyet Henszlmann a M. R. Emlékek II. köt. 237. oldalán említ: «Még a XVI. századból származott (Majláth gyűjteményében) a 17. sz. fénymázaz kétfülű virágcsupor az 1501 évvel.» Ez edény jelenleg szintén az iparművészeti muzeumban van; durva cserépből készült, belül zöld, kívül piszkos sárgás ház borítja, karimája alatt látjuk az évszámot s tüstént észrevevessük, hogy ez 1801 volt, de késsel kitörték a 8-as bal alsó részén a házaz, úgy hogy alakja: 8 némileg hasonlít az 5-ösre. E nyilvánvaló hamisítástól eltekintve a legrégibb eddigelé ismert edényen az 1609 évszámot olvassuk.

A második kérdés az: *Mióta hazánkban a fazekasság iparművészetté fejlődött* — vagyis mióta a legkezdetlegesebb állapotokból kibontakozott s az edények készítésénél nem csupán gyakorlati rendeltetésük volt mérvadó, hanem alakjuknál és díszítésüknel művészi szempontokra is figyeltek — *milyen eljárásokat — technikákat — alkalmaztak?* E kérdés kellő méltatása végett

szükséges az osztályozással megismerkednünk, melyet az agyagművességgel foglalkozók Európaszerte használnak, mióta Brogniart alapvető *Traité de la céramique*-jában tudományosan megállapította.⁴

Az agyagművek anyaguk és égetésük foka szerint két főosztályba oszthatók a CSERÉP-re (*pottery, faïence, terraglia*) és a PORCELLÁN-ra. A CSERÉP gyúrható agyag, agyagos s meszes márga és homok keverékéből készül; a keverék minősége és az égetés foka szerint a cserép *lág*y vagy *kemény*. A LÁGY CSERÉP csoportja (*soft pottery, faïence à pâte tendre, majolica*) aczállal karczolható s a porcellánkemenczében már olvad. A LÁGY CSERÉP díszítésmódja szerint négy családot képez. 1. MÁZATLAN CSERÉP (*unglazed ware, poteries mates*). 2. FÉNYEZETT CSERÉP (*lustrous ware, poteries lustrées*). 3. MÁZAS CSERÉP (*glazed ware, poteries vernissées*). 4. ÓNMÁZAS CSERÉP (*stanniferous glazed ware, poteries émaillées*). A FÉNYEZETT CSERÉP máza oly vékony, hogy fölületének símasága alig különböztethető meg a csiszolás eredményétől s hogy eddigelé alig sikerült azt vegyileg megvizsgálni. Azt hiszik azonban, hogy nagyon diluált kali vagy natron-üveg, melynek nagyobb részét az agyag magába szítta, miáltal keményebbé vált s csak csekély része maradt a felületen, hogy ezt fényessé tegye. A fényezett cserép családját a görög és római agyagművek legnagyobb része képezi. A MÁZAS CSERÉP két fajra oszlik. ÜVEGMÁZAS-ra (*siliceous glazed*) és ÓLOMMÁZAS-ra (*plumbeous glazed*). Az üvegmázás cserepet az egyiptomiak, assyriaiak, babyloniaiak, a persák, syriaiak, indusok és arabok készítették; az ólomházas cserép ismeretes volt ugyan már az ókorban, de csak a középkorban terjedt el. Akkor ez volt a cserép mázolásának egyedüli módja. Az ÓNMÁZAS CSERÉP első nyomait babyloniai és assyriai tégláknál találjuk, hol azonban nem az egész tárgy van ónmázzal borítva, hanem azt csak mint fehér színt alkalmazták. Az ónmáz első következetes használatát csak a granadai móroknál találjuk kik 1235-ben kiűzték az arabokat. Hogy Olaszországban miként terjedt el az ónmáz ismerete, az világosan ki nem mutatható; az ónmázas cserép olasz neve: *Maiolica* arra utal, hogy Majorca szigetéről — melyet a régi

⁴ Az itt következő osztályozásra nézve lásd: C. Drury E. Fortunum: *Maiolica*. 1—22., 61., 163. old. J. Marryat, *A History of Pottery and Porcelain*. XIX. old. és A. Jacquemart: *Les Merveilles de la Céramique* II. 295—6., III. 1—VI. oldalon.

toscan írók Maiolicának mondanak — származott. A francziák *fayence*-nak nevezik az ónmázás cserepet, mivel az olasz *Faenza*-i maiolica volt egyike a legismeretesebbeknek a XVI. sz. elején. Némely francia író azonban a Cannes közelében levő kis város — Faience — nevétől származtatja a *fayence* kifejezést, mások pedig a spanyol Valenciától. Annyi minden esetre bizonyos, hogy a *maiolica* és a *fayence* egyértelmű: ónmázás cserepet jelent, bár mind a kettőt átvitt értelemmel egyéb agyagművekre is alkalmazták.

A KEMÉNY CSERÉP — *stone ware*, *grés cérames*, *faiences fines* — csoportja gyúrható agyagból s kova keverékéből készül, néha kevés mész hozzáadásával és sokkal erősebben van égetve a lágy cserepnél. Mind a technikák, melyeket a lágy cserepeken alkalmaztak, itt is előfordulnak, de míg a lágy cserepeknél az egyes eljárások egymásután hosszú időközökben jutnak túlsúlyra, s így összefüggésben állanak az alak és díszítés művészi stílusával, a kemény cserepeknél, a különböző eljárások egyszerre lépnek föl, minek következtében az osztályozás ezen alapja összeütközik a történeti fejlődéssel.

A porcellánokat megint anyaguk és keménységük szerint osztjuk két nagy csoportra, melyeknek részletezésébe azonban itt nem bocsátkozom, mivel gyűjteményeinkben nem ismerem a jelenkornál régibb e fajta hazai tárgyat.⁵

⁵ A M. T. Akadémia publicatioi méltán képezik népszerűbb irodalmunk kútforrásait, kénytelen vagyok tehát — bármi kellemetlen föladat legyen — foglalkozni Majláth úr cikkének technikára vonatkozó részével, föltüntetni mennyire félreértette a szakkifejezéseket és adatokat, mennyire ferdítette öntudatosan a — néhány monogram-gyűjteményen kívül — egyedüli kútforrását Jacquemart *Les Merveilles de la Céramique*-jét és hogy hazánk agyagiparára nézve mily könnyelmű állításokat kockáztatott tudományos kutatás álarcza alatt. Értekezésének első 4 oldalával, hol a keramika régiségén, szépségein andalog s a magyar agyagművesség történetének elhanyagolt volta felett érzeleg, nincs mit foglalkoznunk. A 41-ik lap első 28 sora, mely a kora középkor agyagművességével foglalkozik, már Jacquemart II. köt. 81—84. oldalainak félreértett kivonata. Majláth következetesen egy eljárásnak mondja az agyagművek *incrustatio*-ját és *fénymázolását* üveg vagy ólom-oldatú (sic!) folyadékkal: «A fehéres zománczba alakokat, arabeskeket stb. incrustáltak»... «Az agyagipar fejlődésének története, az agyagnak zománczolását illetőleg, már megczáfoltá azon állítást is, mintha az agyag *incrustatio*-ját Schlestadtban egy névtelen fazekas 1282. évben találta volna fel.» Az *incrustatio* és mázolás két egymástól független eljárás, az első az agyagipar történetében ismételten föllép ugyan, de soha nagy fontossággal nem bír; a különféle mázak alkalmazása ellenben mindég lényeges változásokat idéz elő a tárgyak használhatóságában, alakjában és díszítésében, s épp oly fontos mint a tárgyak anyaga. Jacq. meg is különbözteti a két eljárást élesen az illető

Az iparm. muzeum gyűjteményében levő anyag szerint hazánkban a XVII. században túlnyomó az ónmázás lágy cserép. E mellett szórványosan előfordulnak ónmázás köedény-kancsók, mind ón-

helyeken: «Des briques en terre rouge, de formes diverses, se substituent à la pierre; on couvre leur surface d'une couche mince d'*argile blanche* (tehát nem máz) dans laquelle s'incrudent des figures ou des méandres d'une terre plus foncée, ou réciproquement; ces briques vernissées et cuites peuvent résister ainsi aux effets réitérées de la marche des fidèles» stb. . . . «Il serait donc oiseux d'examiner aujourd'hui si comme l'on a prétendu pendant longtemps, l'art de couvrir la terre d'un *verniss de plomb* (tehát az ólommáz s nem az incrustatio) fut inventé à Schlestadt par un potier anonyme dont la mort eut lieu en 1283.»

A 45. és 46. oldalon megint 36 sor van Jacquemart-ból merítve, melyekben Majláth az olasz és francia agyagipar fejlődését a XV. században fejtegeti. Túlságos sok tért venne igénybe, ha itt kimutatnám, mily figyelmetlenül olvasta és vette át a francia szöveget, csak e rész végső mondataival kell foglalkoznom, mert ebben oly ferdítésre akadunk milyet, az Akadémia publicatiójában nem volna szabad elkövetni. E mondatok Jacquemart-nál (II. 255. old.) a következők: «Palissy lui-même avait il la force de résister à cette invasion et à la passion nouvelle dont les grands s'étaient épris pour les majoliques italiennes? Eh bien! telle est chez nous la vitalité des idées nationales, que le gout des vases étrangers fut *une mode passagère, un luxe de curiosités*; les artistes venus du dehors se soumirent si vite à nos mœurs, modifièrent si complètement leur pratique, qu'aujourd'hui les historiens spéciaux, les chercheurs des raretés, ont *peine à découvrir la preuve de leur passage*». Jacquemart az olasz maiolica befolyására pár oldallal odább visszatér 258–59. old.: «Mais ces velléités pictorales s'effacent promptement, car les écoles d'art en France étaient trop loin des centres industriels pour que leur influence se fit sentir; le métier l'emporte donc, ou plutôt l'art décoratif s'applique en vue des classes nombreuses aux quelles la poterie est destinée. La majolique italienne, protégée par les princes, avait sa raison d'être dans les mœurs du pays; dans notre France tendant à la démocratie, elle devait périr on changer de condition; elle se modifia donc même dans les mains qui l'avaient importée». Világos, hogy J. mind az olasz, mind pedig a francia agyagművesség sajátosságait az illető nép jelleméből igyekszik magyarázni, tehát mind a kettőt nemzetinek tartja. Majláth, J. fent idézett mondatát következő módon használja fel: «Az olasz izlés s az olasz mesterek francia majolikáinak ropant keresettsége, a valódi francia irányt itt is megváltoztató, s nem engedte a francia népies nemzeti irányt kifejlődni s az olasz majolisták inváziójának *még egy Palissy sem volt képes sikerrel ellentállani*, miután a francia nagyok és gazdagok, csak az olasz majolisták műveit keresték». Hogy Jacquemart szavai értelmének ezen megváltoztatása nem a francia szöveg meg nem értésének következése, hanem hogy ez szándékosan történt, azt a mindjárt rá következő mondatok bizonyítják, melyekben Majláth hazánk akkori agyagművességéről szól: «Ám de ha külföldön az agyagipar terén, a *francia és olasz majolisták*, a művészet remekait állíták elé, antique eszmék újabb feldolgozásával (!) *de nemzeti irány nélkül*; az alatt a magyar ornamentális alkotás, kifejlődésének *nemzeti jellegét*, ruházatán, szövészeti, himzési czikkein, faragott és festett ládáin, szekrényein, sőt egyházi díszművein is érvényesíté nem csak, de ugyanazon motívumokat átvitte agyagászatába is, s feltaláljuk az *akkori edényeken, cserepeken, kályhafőökökön, tálakon is*; persze a művészi felfogás, alkotás és kivitel híjával, *de annál tisztábban kifejezett nemzeti typussal*.» (!) Majláth nem közöl állítása támogatására egyetlen ilyen *nemzeti* típusú agyagművet, s a komoly kutatók eddigelé nem azt bizonyították, hogy a XV. sz. végén s a XVI. elején a magyar ornamentális alkotás nemzeti jellegű volt, hanem azt hogy hazánkban, mint Európa északi s keleti részeiben általán, a goticus izlés küzködött a terjedő

fedéllel ellátva; — szakasztott másai az egykoru németországi edényeknek. Megvizsgálandó vajjon hazai készítmények-e ezek vagy pedig külföldről hozták őket? A mázatlan és ólommázás edények oly ritkán díszítvék, hogy korukat többnyire nem határozhatjuk meg; ezeknek készítéséről legvalószínűbben a czéh-szabályok adhatják meg a kellő fölvilágosítást. A XVIII. században szintén túlnyomó az ónmázás lágy cserép, mellette pedig a század végén s a jelen század elején ólommázás köedény lép föl, mely úgy látszik az akkor virágzó angol köedény-ipar közvetett hatása alatt jött létre és ónmázás köedény — Holicsban — melylyel a bécsi porcellánt igyekeztek utánozni.

A harmadik kérdés: *kik készítették cserépedényeinket és a készítőik szervezete mennyiben függött össze a tárgyak készítés módjával?* Erre világos feleletet a czéhszabályok s a gyárak számadásai adhatnak. A czéhszabályoknál nagy figyelemmel kell kísérnünk, hogy el volt-e választva a nagyobb ügyességet igénylő ónmázás-cserép készítése a mázatlan és ólommázás-cserép készítésétől. Ha igen, úgy keresnünk kell, hogy mikor kezdődik e megkülönböztetés? A történeti társulat ipartörténeti bizottságának régen várt közleményei bizonyára majd tartalmazni fogják az erre vonatkozó anyagot.

Kérdésünkre nézve fontos állítást találunk Majláth értekezésének 48. oldalán: «Fazekasaink . . . a delft kupák, kancsók, korsók alakjait és japani chinai figurális rajzait . . . gyakran utánozták; sőt *a múlt században a holicsi fayence-gyár felállítása előtt*, midőn ott helyütt és vidékén a fayence-edények készítése mint kézműipar üzetett, *hollandi fazekasok telepedtek* le közel Holicshoz a nyitramegyei Szobotistye helységben, hol még mai nap is mint külön község «Habana» név alatt léteznek s kiváló készítményeik voltak.» Nehány sorral alább: «A Habana fazekasok, s nagyrészt a holicsiak is a *XVII-ik század* végéről eredő edényeiken, igen gyakran, a tót és sziléziai német motívumok által idegen, nem-magyar ornamentikát alkalmaztak

renaissance izléssel. A következő 24 sort ismét csaknem kizárólag Jacquemart-ból merítette Majláth, megint oly felületesen, hogy a fayence föltalálását a XVI. sz. nagy vívmányának mondja s állítja hogy ennek készítése Spanyolországban 1610-ben, Olaszországban 1612-ben, Németországban 1665-ben kezdődött. Úgy hiszem e példákkal kellőleg okadatoltam fentebbi kemény ítéletemet Majláth úr cikkéről s nem szükséges bonczolnom többi e nemű megjegyzéseit, melyekben a félreértések kevésbé lényegesek.

edényeik díszítéseül», az 50. oldalon pedig a következőket olvasuk: «A XVII-ik század végén és a XVIII-ik században fayence- és kőedény gyártmányainkon, érvényesülni kezd a külföldi edények alaki és ornamentális befolyása, egyrészt a *bevándorolt olasz, holland, francia iparosok* által» stb. Majláth arra, hogy hollandi *fazekasok*, olasz és francia iparosok telepedtek hazánkba, semmifajta bizonyítékot nem közöl; az általa említett szobotistyei fazekasokra nézve állításai egymással ellenkeznek, midőn először betelepedésüket a múlt századba teszi, másodszer ellenben XVII. század végéről eredő készítményeikről szól.⁶ Az is sajátságos, hogy e hollandi betelepülők szerinte tót és sziléziai *német* motívumokat alkalmaztak nem pedig — a hogy várhatnók — hollandusokat. Mindennek daczára a határozottságból, melylyel a betelepülőket *hollandi* fazekasoknak mondja, azt kell következtetnünk, hogy erre vonatkozó biztos adatokat ismer. Majláth úr igazi érdemet szerezne magának agyagművességünk története körül, ha ez adatokat nyilvánosságra hozná, vagy ha ezt talán más szakkal foglalkozó munkában már tette volna, a tárgyunkra tartozó részeket e szakfolyóiratban összefoglalva, a tárgy iránt érdeklődő közönségnek hozzáférhetővé tenné. Reméljük, hogy ismeretes buzgóságával nem soká fog késni s e felhívásunknak megfelel.

A negyedik kérdés az: *agyagművességünk milyen irányban s minő befolyások közt fejlődött?* Bármí gazdag legyen az iparművészeti muzeum gyűjteménye, agyagművességünknek bizonyára létező, de az országban szétszórt s még nem ismeretes emlékeinek tömegével szemben oly hiányos, hogy csak a legnagyobb fentartással kockáztathatom a gyűjtemény ismeretére alapított véleményeket.

Az ónmáz legrégibb alkalmazásának történetéről a spanyol móroknál keveset tudunk; Fortnum, ki a South Kensington Museum maiolica-gyűjteményének nagy képes lajstromát közzétette, s ki ez iparművészetág emlékeinek e gyűjteményben és magángyűjteményekben levő óriás készletét alaposan ismeri, e kérdésről így nyilatkozik: «Igaz, hogy babyloniai és assyriai téglákon találjuk első nyomait az ónéleg alkalmazásának fehér,

⁶ Marczali Henrik szíves volt velem a szobotistyei telepről a következő adatot közölni: Szobotistban, a Nemzeti Muzeum birtokában levő al-német nyelven írott kézirat-imádságos-gyűjtemény szerint, 1658-ban anabaptista gyülekezet létezett.

átlátszatlan, mázas fölület előállítása czéljából; mi azonban hajlandóak vagyunk úgy vélekedni, hogy ezt akkor csak festékül használták fehér szín előállítására, s nem alkalmazták az agyagművekre oly fehér, átlátszatlan máz előállítása végett, mely más festékekkel festett színes díszet fölvehet. E vélemény helyességét az a tény látszik támogatni, hogy Kis-Ázsia-, Syria-, Persia-, Egyiptom-szerte soha általánosan nem használtak agyagműveken ónmázat, s ez nem foglalta el a helyét az egyszerű és gyönyörű üvegmáznak, melyet oly gazdag hatással alkalmaztak a persa és damaszkusi cserepeken . . . Talán századokon át szendergett elszigetelten egyes félreeső helyeken, míg — úgy sejtethjük — megtanulták az arabok, mert azután első ízben oly falborító téglák töredékein jelenik meg, melyek nyilván e nép készítményei vagy legalább befolyásuk alatt készültek. Hogyan terjedt az ónmáz ismerete, mikor és hol használták először, mekkora mérvben alkalmazták, még mindig kétséges. Esetleges töredékeket találunk, rendszerint bizonytalan keltű faldíszítésekben az arabok különböző lakhelyein, míg végre határozottan megbecsülhető lesz Spanyolország s a Balear szigetek mór cserepein». (C. D. E. FORTNUM *Maiolica* 12—14. old.) Bizonyosan tudjuk, hogy az ónmáz alkalmazása Olaszországban eredetét ugyan a mór edények ismeretének köszöni, de hogy tulajdonképen hosszas, öntudatos kísérleteknek eredménye, épp úgy mint az olajfestés, vagy, hogy még közelebb fekvő példát mondjak, mint az európai porcellángyártás. Olaszországból Európa többi országaiba az ónmáz megint vagy olasz munkások kivándorlása által terjedt, vagy úgy, hogy olasz maiolicák ismerete következtében, az ónmáz alkalmazásának titkát erre irányuló kísérletekkel igyekeztek megoldani. Nem volna tehát logicus föltételeznünk, hogy hazánk e tekintetben kivételt képezett s hogy a XVII. században, mikor itt tömegesen föllépnek az e fajta edények, az ónmáz alkalmazását a külföldi tapasztalások ismerete nélkül föltalálták volna.

XVII. századbeli ónmázas edényeink díszítése sajátosságos izlésre vall, mely, úgy látszik, egyaránt független a goticustól és a renaissancenak leglényegesebb elemétől: az olasz izléstől. Ezen modor az, melyet meglehet ékszereinken — talán szöveteinken, s butorainkon is, — kinyomozhatunk már a XVI-ik században, s melyet néhány tudósunk magyar stylnek nevez, a nélkül hogy

eddigelé e modort elemeire szétbonczolták, a kizárólagosan magyarokat a többiektől megkülönböztették, és épen ez időben való feltűnésöket megmagyarázták volna. E díszítésmodor legszembeötlőbb s ezért legnépszerűbb ismertetőjele a tulipán gyakori alkalmazása; leglényegesebb vonása — szemben a hazánkban azelőtt uralkodott goticus és renaissance-izléssel — a keleti ornamentica rajzának és színeinek előtérbe nyomulása. Ha e modor keletkezésének és fejlődésének magyarázatát keressük, négy ténnyt nem szabad mellőznünk.

Az első, hogy az olasz renaissanceban, kivált a hogy az Velenczében fejlődött már a XV-ik században, a keleti ornamentika szerepet játszott; az indiai tengeri út felfedezése öregbítette ez elem fontosságát a XVI. században; a XVII. század elején az iparművészet legtöbb ágában, kivált a legfontosabbban, a szövészetben, ez elem túlsúlyra vergődik Európa-szerte. A hollandusok kereskedése által ekkor közvetített chinai és japani izlés mellett a szorosán vett keleti — ind, persa, kis-ázsiai — ornamentikának jutott legnagyobb szerepe a renaissance-modornak barokká átalakulásában az iparművészetek terén. Nem fölösleges talán itt fölemlítenem, hogy a jelen században sajátos magyar izlésként igénybe vett tulipántos díszítés hazai emlékeinken, tudtommal soha sem fordul elő a XVI. századnál régibb korban, a francia úgynevezett Louis-treize modornak pedig leglényegesebb alkatrésze s hogy a tulipán, — ha nem tévedek — csak a XVI-dik században került nyugatra.

A második tény az, hogy hazánk a török uralom idején, a XVI. és XVII. században sokkal bensőbb érintkezésben volt a kelettel, mint Európa nyugatibb országai. Össze kell tehát hasonlítaniunk hazai emlékeink díszítését egyrésről a hasonló nyugati tárgyakkal, hogy megállapíthassuk: mennyiben származik ez ugyanazon kútforrásból; másrészt a keletiekkel, hogy megismerhessük származtak-e onnan elemek, melyek a nyugati díszítésbe vagy egyáltalán nem mentek át vagy legalább nem oly alakban és mérvben mint a miénkbe.

A harmadik tény az, hogy a török uralom alatt hazánknak török kézen levő részei, az osztrák befolyásnak kitett északi s nyugati részek s az önálló Erdély nemcsak politikai tekintetben, de műveltségükre nézve is három csoportot képeztek. Kutatá-

sainkat arra is kell irányoznunk, vajjon érvényesültek-e e viszonyok az iparművészetek terén is.

A negyedik figyelemre méltó tény, hogy Lengyelország és Oroszországnak bizonyos részei nagyon hasonló hatásoknak voltak alávetve, mint a minőknek hazánk; iparművészetük történetét alig dolgozták még föl, emlékeik kevésbé hozzáférhetők. Mielőtt azonban tisztázhatnók a kérdést: mennyire sajátoságosan hazánké az ugynevezett magyar styl, meg kell vizsgálnunk, hogy ebben mennyi a nevezett országok iparművészetével a közös. Hiszen a történettudomány eljárása és végcéljai azonosak, képezzék bár anyagát politikai, művelődési vagy művészeti viszonyok. Kutatnia kell nemcsak a tényeket, de okaikat is; meg kell mutatnia, hogy az adott körülmények miként csoportosították a különböző nemzeteket, s hogy miként fejlődtek a nagyában közös műveltségéből a sajátoságos vonások, melyeket nemzeti jellem és műveltség ismertetőjeleinek szoktunk mondani. A míg hazai archæológiánk e módszert s e végcélakat a magáéivá nem teszi, addig kutatásaink nem az igazságot, hanem csak ennek eltorzított képét fogják föltüntetni.

A keleti izü díszítésmodor, mely XVII. századbéli edényeinknél túlnyomó, a XVIII. századbelieken eredetiségéből vesz ugyan az Európa-szerte dívó barokk és roccoco elemek benyomulása következtében, de azért szívósan tartja magát és átszáll a jelen századbéli agyagművességre is. A XVII. századbéli edények a rajtok levő fölírások és címerek szerint az úri osztály számára készültek.⁷ A XVIII. században nagy számmal lépnek fel a czéhjelvényes cserepek s a század vége felé olyanok, melyek nyilván a köznép használati tárgyai valának. E körülmény figyelmeztet arra a törvényre, hogy mint minden téren úgy az iparművészeti díszítés terén is a nagy változások a művelt osztályokból indulnak ki. A nagy tömegek conservatív hajlama nem akadályoz meg minden újítást, hanem azt eredményezi, hogy az új izlés csak lassan terjed és még lassabban pusztúl el, úgy, hogy maradványaira még századok múlva is reá akadunk, mikor azon osztálynál, mely eredetileg kezdeményezte, nem csak elavult, hanem annyira feledésbe ment, hogy teljesen idegennek tűnik fel. Ha a jelenkor magyar, úgynevezett «népipari»

⁷ Lásd Römer cikkét Arch. Értesítő X. 140. old.

díszítéseit a hazánkban uralkodott divatok lerakodmányaként vizsgáljuk, sajátságait megmagyarázhatjuk, egyes elemeinek eredetere reámutathatunk, és valódi kútforrásaival megismerkedhetünk úgy, hogy a mai igényekhez képest odább fejleszthetjük; míg ha a történeti előzményeket tekintetbe nem vesszük, ha szemet hűnyunk azon tény előtt, hogy hazánkban e díszítésmodor leglényegesebb vonásainak nyomát veszítjük a XVII. századot megelőző korban s ha könnyedén kimondjuk, hogy sajátságosan magyar — a hogy mostanában oly divatos a legtöbбекnél azok közül, kik a «magyar styl» megalkotásán fáradoznak egyesületekben és kiállítási bizottságokban — ; hamis képet alkotunk róla magunknak és lemondunk öntudatos fejlesztésének feltételeiről.

A XVIII. században s a jelen század elején jelentős csoportot képeznek agyagművességünkben a nagyobb műhelyeknek vagy gyáraknak — első sorban a holicsei és tatainak — ónmázás cserép-termékei, melyeken a francia- (roueni és strassburgi) fayence, és a bécsi és meiszeni porcellán hatását észlelhetjük. E nagy csoport kíséretében találjuk, mint már említők, a finomabb köedényeket. A gyárak alapításáról, fentartásáról és megszüntetéséről legnagyobbbrészt hiányoznak még a tudósítások; azonban mivel föntartásuk bizonyára tekintélyes összegeket igényelt, lehetetlen, hogy az erre vonatkozó adatok teljesen elkallódtak volna. Tisztelt barátom, Marczali H., kérésém következtében figyelemmel volt ez ügyre és kutatásai közben csakugyan constatálta, hogy a holicsei számadások a bécsi kamara-levéltárban megvannak.

A végső kérdés az: *hogy mi az értelme az agyagműveinken előforduló jegyeknek?* Az iparművészeti muzeum gyűjteményében levő anyag szerint e jegyek hazánkban mind betűjegyek s két nagy csoportra oszlanak. Az egyik a czéhek s a népipar termékein előforduló jegyek, melyek talán az illető fazekas nevével függnek össze; kellő fölvilágosítást ezekre nézve a czéh-szabályzatokból várhatunk. A másik csoportot a gyárak termékein előforduló jegyek képezik. Ezek közül világos az értelme azoknak, melyek helynevet tartalmaznak: Hollitsch, Totis, Pápa, Batiz stb. A készítés hely neve mellett egy esetben valószínűleg a készítő nevét olvassuk: «Kuny Ofen» egy köedény-tányéron⁸ s

⁸ Lásd a Majláth által közölt jegyek közt 127. sz. alatt.

talán szintén a készítő nevével áll összefüggésben a T betű, melyet egy köedény-tálon olvasunk «Klausenburg» jegy alatt.⁹ Sokkal nehezebb kérdés, hogy mi a jelentősége az egyes betűeknek vagy a két-három betűből összetett jegyeknek.

Majláth cikkében (51—52. old.) e kérdésre nézve a következőket mondja: «A külföldi fayence- és köedény-gyártmányok behozatala és külföldi fazekasok betelepülése, nem csak az eredeti népies magyar izlés megrontásán dolgozott, de egyszersmind a műhely- vagy gyár-bélyegek használatával is idegen elemet hozott be. Innen van, hogy a XVII. és XVIII. században készült edényeinken oly gyakran találkozunk a delft utánzatokkal, chinai és holland motivumokkal, sőt idegenszerű bélyegekkel is. Ezen körülmény nagyon megnehezíti a belföldi gyártmányt a külföldtől való megismerésben, a gyár vagy műhelyjegyek nyomán; és sok oly valódi magyar készítmény bélyegjegye meg nem határozható a gyár helyének tekintetéből. Így találjuk a delfteken a holicsi gyár H jegyének egyszerű vagy összetett változatait, a tatai T betűt német edényeken; s mert hazai fazekasaink saját nevüket, s műhelyeik jegyeit nem örökítették meg gyártmányaikon, s csak a XVII. században fordulnak elő, a fehér fénymázas tárgyakon a gyár helyneve, betűje vagy bélyeg besajtolva, a polichrom festésüeknél pedig: kékfekete, ritkábban zöld, sötétbarna, világossárga gyéren vörös festékekkel beégetve, rendszeren az edények alján, czinnfedeles kupák, korsók, kancsók leginkább fekete színnel a czinntalapzat alatt. Még mielőtt a kézműipart a gyárszerű berendezés váltotta fel, az ily bélyegek ritkábban találhatók.»

Sokkal világosabban, mint e határozatlan mondatokból, megérthetjük Majláth véleményét a 194 általa közölt jegyből s az őket magyarázó lajstromából: «1. Hollitsch 1—52. számig». Majláth e jegyei közül négyen — 43., 44., 46., 47. szám — teljesen kiírva olvassuk *Hollitsch*. Tizenhárom egyszerű H — 3., 6., 17., 24., 25., 30., 31., 33., 38., 48., 50., 51., 52. sz. — mely alatt néha kisebb betűt vagy számot látunk, például 2-öst — 3. sz. —; S-et — 10. sz. —; 7-est — 17. sz. Huszonhárom jegyén két összekapcsolt betű áll: H-A — 40. sz. —;

⁹ Lásd Majláth 156. sz. Torma tisztelt barátom erre nézve a következő fölvilágosító adatot közli velem: Kolozsvárt Topler urnak volt tekintélyes porcellán- és köedény-gyára a 20—30-as években. Ezzel a T betű értelme meg van fejtve.

H-E — 4., 10. 15., 18., 26., 35., 41., 45. sz. —; H-F — 12., 27., 28., 34. sz. —; H-H — 14., 16., 42. sz. —; H-K — 19. sz. —; H-L (?) — 9. sz. —; H-P — 1., 2., 13. (C mellékjeggyel), 21., 29. sz. (2 mellékjeggyel). — Három jegyét három összekapcsolt betű képezi: H-H-E — 5. sz. —; H-H-L — 11. sz. —; H-H-P (?) — 36. sz. — Két külön betű hét jegyen fordul elő: H B — 32. sz. —; H C — 20. sz. —; H F — 23. sz. —; I H — 37. sz. —; H H — 49. sz. —; H S (1687 évszámmal) — 39. sz. —; H V (2 mellékjeggyel) — 8. sz. — Két összekapcsolt s egy különálló betűt látunk két jegyén: H I-P — 7. sz. —; H-E F — 22. sz. — «2. Tata 53—94. számig». Ezek közül egyen teljesen ki van írva *TOTIS*, negyvenen T áll; egyen — 89. sz. — talán két összekapcsolt betű ismerhető fel: T-L. «3. Pápa 95—97. számig». Mindhármon «PAPA» áll mellékjegyek kíséretében. «4. Igló 98—102. számig». Kettőn ki van írva az «IGLO»; a 99. számon csak I-t, a 100. sz. I.G-t látunk. «5. Körmöczbánya 103—105.» egyszer kiírva, kétszer K. «6. Kassa 106—110.» a név kétszer ki van írva, háromszor a jegy egyszerű K, mely — 107., 108. sz. — azonos az állítólagos Körmötzzel — 103., 104. sz. «7. Selmeczbánya 111.» Kiírva *SCHEMNITZ*. «8. Bistritz 112—113., 119.» Mind a háromszor kiírva. «9. Bártfa 114—118.» Egyszer kiírva, háromszor B betű; egyszer B K, egyszer B.P betűk. «10. Kőszeg 120—126., 142.» Egyszer kiírva, négyszer K betű — 121., 124., 126., 142. sz. —; háromszor G betű — 122., 123., 125. sz. — «11. Buda 127—129.» Egyszer kiírva *Ofen*, egyszer OF, egyszer O betű. «12. Pongyelok 130—133.» Kétszer P betű, egyszer P-L (?), egyszer P-K összekapcsolva. «13. Stomfa 134—135.» összekapcsolt S-T. «14. Pécs 136—138.» Két ízben P betűegyszer meg O A C. «15. Mosony 139—141., 154.» Háromszor W.B, egyszer M (2 mellékjeggyel) — 154. sz. — «16. Miskolcz 143—145.» Kétszer kiírva, egyszer M betű. «17. Mohács 146—147.» Egyszerű M betűk. «18. Regéc 148—151.» A név kiírva mind a négy jegyen. «19. Rozsnyó 152., 154., 155.» Egyszer: *Rosenau* — 115 — egyszer R betű — 152. sz. —; egyszer M betű — 154. sz. — (*ezt előbb Mosonynak magyarázta a szerző!*) «20. Deézs 153.» Egyszerű D betű. «21. Kolozsvár 156.» Kiírva *Klausenburg*. «22. Sárospatak 157.» Összekapcsolt S-P. «23. Murány 158.» Kiírva *MURANY*. «24. Hollóháza 159.,

161.» Mind a kétszer kiírva. «25. Bakonybél 160.» Kiírva.
«26. Ismeretlenek előtttem 162—194.»

Majláth eljárása ezekből teljesen világos, ő a több-betűs jegyek jelentőségét nem igyekszik magyarázni, az első, vagy az egyedül előforduló betűt pedig a készítéshely kezdőbetűjének tekinti. Ezen eljárását némileg igazolhatná, ha kimutatná hogy az edények, meiyekről a jegyeket másolta, az illető helyeken fordultak elő, de ő az emlék-anyagra nézve semmiféle fölvilágosítást nem ad. Eljárásának kielégítő volta ellen számos érv szól. Az egyiket az általa közölt anyagból meríthetjük: szerinte a holicsi gyár a múlt században keletkezett,¹⁰ jegyei között pedig Holics gyanánt közöl egyet 1687. évszámmal — 39. sz. — Más érveket felhozhatunk ha tekintetbe vesszük a jegyek természetét a kifejlett agyagiparoknál. E kérdést illetőleg a francia fayence készítésének egyik főszínhelyéről Jacquemart (*Merveilles de la Céramique* III. 25. old.) a következőket mondja: «Részünkről nem hiszszük, hogy Rouenban — s ép úgy Neversben sem — létezett valódi gyárjegy; a verseny az, mi megkülönböztető jel szükségét előidézi; egyedül álló üzlet vagy nagy forgalmú központ megismertetése végett nem használja ezt a módot» és megint (i. h. 30. old.): «A mi a jegyeket illeti, ezek még nagyobb nehézségeket okoznak; semmi sincs bebizonyítva, semmi sincs elfogadható valószínűségekre alapítva». Az iparművészeti muzeum emlék-anyaga szintén szolgáltat néhány érvet. Az összekapcsolt S-T jegy például, melyet Majláth *mindég* Stomfának magyaráz, előfordul egy köedényen, három ónmázás lágy cserépen — egyiken 1849. évszámot olvasunk —, egy ónmázás köedénykancsó ónfödelén pedig következőkép «IM S-T 1751» a mi nyilván nem az edény készítőjére, hanem vagy a födelére, vagy pedig az edény tulajdonosára vonatkozik. Másik érv, hogy számos edényen, mely a cserép anyaga, az ónmáz színe, alakja és díszítése szerint nyilván legtermékenyebb gyárunknak, a holicsinak terméke, vagy nem találunk jegyet, vagy pedig olyat, melyben H betű nem fordul elé.

Az iparművészeti muzeum gyűjteményének vizsgálása alapján a jegyek értelmére nézve a következő véleményt koczkázatom, természetesen mint olyat, mely az anyag korlátolt volta

¹⁰ I. h. 48. old. «A múlt században a holicsi fayence-gyár fölállítása előtt».

következtében egyáltalán nem bizonyos, hanem csak valószínűsége következtében fogadható el egyelőre. A czéhipar emlékein előforduló jegyek a készítőre vonatkozhatnak, mire nézve a czéhszabályok tartalmazhatják a bizonyítékot. Az úgynevezett gyárak termékein levő egyes betűk vonatkozhatnak *talán* a helynévre, vagy a készítőre — bár ez kevésbé valószínű. Az összetett jegyek elemeinek okvetlenül van értelme; ezek úgy látszik a tárgyak alakjával és díszítésével függnek össze.

Véleményem szerint a jegyek kérdésének megoldását s agyagműveink osztályozását csak a következő eljárással érhetjük el: Csoportosítsuk emlékeinket anyaguk, mázuk és díszítésük szerint. Így elkülöníthetjük egymástól a két nagy osztályt: a czéh, illetőleg úgynevezett népiparnak, és az úgynevezett gyáraknak termékeit. Ez utóbbiak egyes csoportjainál állapítsuk meg eredetök helyét, biztos kiindulási pontokul használva azon emlékeket, melyeken a helynév ki van írva, s e mellett figyeljük meg, hogy az egyes csoportok tömegesen előfordulnak-e hazánk bizonyos tájékain, kutassuk fel az okiratokban lappangó adatokat, végre legyünk tekintettel a még netalán létező hagyományra — hiszen a gyárak a múlt században virágoztak.

Pulszky Károly.

HAZAI ADATOK AZ ARCHÆOLOGIAHOZ.

(EMLÉKEK ÉS LELETEK.) *Felső-kubini urnatemető.* *Felső-Kubin*¹ mint lelhely régóta ismeretes. Egyes régiségkedvelők, még mielőtt hazánkban az ősrégészetet mint tudományt ápolták volna, értékes bronztárgyak birtokába jutottak, melyeket azután a régiségek iránt kevesebb előszeretettel viseltető utódok rendszerint méltatlanul elpazaroltak.²

Az élénk mozgalom, melyet az 1876-ki ősrégészeti congressus az archæologia terén országszerte keltett, Árvamegyét sem hagyhatta

¹ Régi okmányokban «*Felsen-Kolbin*», Árva m. déli csúcsán, alig $\frac{1}{2}$ mértföldre a megye székvárosa, Alsó-Kubintól, a «Chocs» nevű 5000 láb magas hegy tövében. — A helység már 1309-ben az árvai uradalomtól elszakítván, csereképen jutott a Hunt-Páznán nemből származó *Hudkonth*-, (comes de Reucha) a helységben mai napig is birtokos *Kubinyi* és *Mesko* családok ősenek tulajdonába.

² A bronztárgyakból még újabb időben is igen szép hangú csengők és csörgők öntettek Zázriva községében.

érintetlenül, s itt is — úgy reméljük örökre — véget vetett ama közönynek, mely e tekintetben eddigelé uralkodott. — A congressus főtitkára, Rómer Flóris úr fölhívására, nekem jutott a szerencse, Magyarország archæologiai térképe számára Árvamegye lelhelyeit constatalnom, s egybegyűjtenem ama gyér adatokat, melyek az előfordúlt ősrégészeti leletekről fönmaradtak. A földadat valóban nem volt könnyű; de lelkes főtitkárunk által folyton bátorítva, örömmel fogtam annak megoldásához, buzgalmammal pótolva az archæologia terén való járatlanságomat.

A lelhelyeket kutatva, figyelmem több oknál fogva első sorban Felső-Kubinra fordúlt. A próbaásatások, melyeket a helység fölött emelkedő sziklán (Tupa szkala = tompa kő) eszközöltettem, nem várt sikerre vezettek, a mennyiben azok alapján constatalhattam, hogy a sziklán elterülő, 25—30 kat. holdnyi lejtős fensík nem egyéb egy pogánykori várnál, mely a hely őslakóinak századokon keresztül biztos menhelyül szolgálhatott. Az érdekes, kelet, dél és nyugat felől meredek sziklakkal, éjszak felől magas földsánczczal védett helyet már akkor fölmérettem, s rajzát, a talált s időközben vétel útján birto-komba került tárgyakkal együtt, a congressus alkalmával ki is állítottam.³

Azóta, bár folyton élénk figyelemmel kísértem a fölötte érdekes lelhelyet, s újabban számos bronztárgyat sikerült ugyan megszerez-nem, de ásatásokat nem eszközöltettem, főleg azért, mert tekintve a hely nagy kiterjedését, már a próbaásatások alkalmával átláttam, hogy itt csak nagyobb mérvű rendszeres ásatások vezethetnének cél-hoz; mire sem elegendő idővel, sem a szükséges anyagi eszközökkel nem rendelkezem.

Történt azonban, hogy múlt tavasszal ottani földbirtokos-isme-rősöm egy kosár cseréppel kedveskedett, melyet a völgy ölében folyó patak omladozó partjából kiszedve, azon figyelmeztetéssel küldött, hogy a helyet kutassam át, mielőtt a víz végkép elsodorja.

Már a próbaásatások alkalmával, melyeket ezen fölhívás követ-keztében a megjelölt helyen eszközöltettem, meggyőződtem, hogy itt egy valószínűleg nagyobb kiterjedésű *urna-temetővel* van dolgom. Rögtön hozzáfogtam tehát a rendszeres ásatáshoz, melynek eddigi eredményét a tisztelt szakközönséggel megismertetni e sorok föl-adata.

Felső-Kubintól éjszaknyugati irányban, alig ezer lépésre a falu-tól, az országút és a helység felől folyó patak között, vízmosás követ-keztében, mintegy 20 ^m/ szélességű földomlás támadt, melynek magas-sága a víz színeig 3 ^m/. A föld felszínétől 0.63 ^m/ fekete televényföld, azontúl csaknem a víz színeig nehéz, nyirkos sárga agyagrégterjed,

³ *Hampel*: Catalogue de l'exposition préhistorique: Vit. 2. E. Cart. 5. — A tárgyak tévedésből Arva m. tulajdonaként szerepelnek a katalogusban «Collection Csaplovics» név alatt.

melynek közepe táján (0.40 m/ szélességben) fekete csíkos szalaghoz hasonló, égetett csonttörmelékkel vegyes szénréteg, helyenként vízszintesen elhelyezett lapos homokkövek jelölik a hamvvedrek fekvését.

Minthogy a földomlás egész szélességében elszórtan fekvő edénytöredékek után ítélve, következtetnem kellett, hogy a patak itt a temetőnek egy részét már elsodorta, mielőtt az ásatást megkezdtém volna, mindenekelőtt a földomlás területét, sőt a patak új medrét is gondosan átkutattam. Fáradtságom jutalma, néhány sávós vonalakkal díszített edénytöredéken kívül, egy 0.09 m/ hosszú, 0.07 m/ széles, 0.02 m/ vastag, csaknem párhuzamosan bevéssett (0.004 m/ mély) vonalakkal díszített homokkő-töredék vala, melyet rögtön egy öntőminta alkatrészének ismertem föl, s ilyenül dr. Hampel tanár úrnak is bemutattam.

A levegő behatása által porhanyóssá vált külső rétegben az ásatás könnyű volt, úgy, hogy már néhány kapavágás után, egy kiálló lapos homokkő alatt az első hamvveder oldalfala egész magasságában kidomborodott. Ezen hamvveder a föld felszínétől mérve, 2.10 m/ mélységben feküdt, függőleges helyzetben, egy vékony homokkőlemezre állítva, kissé súlyos fedője által behorpasztott nyílásával fölfelé. Oldalt az edény mellett még két lapos homokkő feküdt, melynek rendeltetése lehetett a hamvveder oldalfalait védeni.

Az ásatást tovább folytatva, fél méternyi távolságban egymástól, az elsőhöz hasonló helyzetben, kisebb-nagyobb mérvben rongáltan feküdtek a többi hamvvedrek. Ezek közül teljesen ép állapotban — nagy sajnálatomra — egyet sem sikerült kiásnunk; a töredékek után ítélve azonban anyag és alak tekintetében valamennyi hasonlított egymáshoz. Mind szabad kézzel, rosszul égetett, homokkal vegyített fekete agyagból készült, a díszítés legkisebb nyoma nélkül. — Sok hamvveder feneke az esővíz lefolyására szolgáló lyukkal van ellátva.

Miután az első urna-sort az egész földomlás szélességében kiásattam, hogy az edények fekvését s egymáshoz való távolságát helyesebben megítélhessem, innentől az ásatást két négyszögméternyi területen akkép folytattam, hogy az urnákat fedő földréteg a szénréteg felső vonaláig eltakarítottván, nagy óvatossággal lehetővé vált az ezen területen elhelyezett hamvvedreket egyszerre föltakarni. A kép, melyet az ekkép föltakart terület mutatott, kezdetben azt a benyomást tette, mintha a hamvvedrek két, sőt három sorban egymás fölött volnának elhelyezve; azonban csakhamar meggyőződtem, hogy ez csak csalódás, mely a hamvvedrek különböző nagysága⁴ és az urnák mellett itt-ott fekvő kis edények által idéztetik elő.

A hamvvedrek kisebb-nagyobb gonddal itt is csak úgy voltak

⁴ A legnagyobb hamvveder, melyet eddig találtam, 0.31 m/ magas, 0.28 m/ széles; a legkisebb 0.11 m/ magas, 0.09 m/ széles.

a nyirkos agyagrétegbe befészkelve, mint már fentebb említém, csupán néhány kivétellel, hol az urnák még külön fedővel ellátott nagyobb edényekben voltak elhelyezve. Ezek aránylag legkevesebbet szenvedtek a nedvességtől. Egy ily hamvvedret fedőjével együtt teljesen ép állapotban haza szállítván, midőn az edény fedőjét le akartam venni, azt tapasztalám, hogy a vékony kerek homokkölemez az edénnyel magával össze van forrasztva, vagyis, hogy a fedő már eredetileg agyaggal az edényhez tapasztatott. Ily célból s hogy a különböző anyag annál jobban összeforrjon, a kőfedőbe az edény nyílásának megfelelő körvonal volt bevésve. Úgy látszik, hogy az ekkép gondosan elzárt edény mielőtt a földben elhelyeztetett volna, még a tűz hatásának is kitétetett; mit abból következtetek, hogy a tapaszt, melyet az edény fölnyitásakor el kellett távolítanom, szín és szilárdság tekintetében egy vala magának az edénynek elmorzsolts anyagával.

Az urnák *tartalma* a legtöbb esetben szénnel vegyített égetett csonttörmelék, mely az edényeket, azok nagyságához képest, félig vagy színig betölti. A gondosabban elzárt edényekben csak a csontréteg tetején látszik némi hálószerű iszapüledék, míg a kevésbé védett vagy töredezett edényekben a csonttörmelék teljesen beiszaposodott. Föltűnő, hogy a koponyából származó csontdarabok és fogak rendszerint legfölül vannak elhelyezve.

Bronztárgyak (sodronyból készült kis karikák, gyűrűk, törött tűk, szögek stb.) kezdetben csak igen ritkán fordultak elő, s ezek is oly rongált állapotban, hogy a legtöbb esetben teljesen szétporlottak. Helyenként a halottal elégetett bronztárgy a csontokkal teljesen összeforrt, úgy, hogy azt ez utóbbiaktól elválasztani sem lehetett. Sok hamvvederben, főleg a melyben bronztárgy elő nem fordult, a csontrétegre állított finom fekete vagy sárga agyagból készült apró edényeket, füles- vagy a széleken átlukasztott csuprokat, tálcskákat, sőt csinos csészéket is találtam. Ezen edények helyenként — úgy látszik, hol a hamvvederbe nem fértek — ezek mellé tétettek. Tartalmuk finom iszap, mely kiszáritott állapotban kettévágva, világosan mutatja a finom rétegeket, melyből képződött. Górcső segítségével — mint fán az évgyűrűket — meg lehetne számítani az egyes csapadékretegeket.

Ezen apró edényeket, valamint az egyes hamvvedrekben előforduló különféle alakú síma kövecseket, ha jól tudom, néha gyermekjátékoknak tekintették. Saját észleleteim e tekintetben más meggyőződésre hoztak. Az edények rendszerint, sőt mondhatnám *kizárólag* csak nagyobb hamvvedrekben, vagy azok mellé téve fordulnak elő; minthogy pedig tény, hogy a gyermekek hamvai kisebb edényekben takarítottak el, nincs okunk föltenni: miért vonták volna meg a gyermektől halála után kedvencz játékszerét, hogy azt — például — szülője hamvai mellé tegyék. Még kevésbé fogadható el ezen föltevés a kavicsokról.

Már az ásatás első napjaiban a földomlás legalsóbb rétegéből egyes nagyobb, lapos — körülbelül fél négyszögméternyi — homokkövek kerültek napfényre, melyek hova-tovább nagyobb mértékben vonták magukra figyelmemet. Tapasztaltam ugyanis, hogy ezen kövek rendszerint fokukra állítva fordúlnak elő, mintha kerítésül szolgálnának. Sejtelmem nem csalt. Ezentúl a köveket nem mozdíttatván ki helyükből, az ásatások folytán csakhamar meggyőződtem, hogy a kövek szorosan és szabályosan egymás mellé állítva, kör alakban egy 10 m/ átmérőjű tért határolnak el.

Csaknem 3 m/ mélységben a föld felszínétől, egy méterrel mélyebben a hamvvederréteg legalsóbb vonalánál, hogy kerültek e kövek a nehéz agyagtalajba? Vajon a kövek által kerített hely egy korábbi nemzedéknek szolgált-e temetőül, vagy csak védgátul a közel folyó patak rombolása ellen? Ezek voltak az első kérdések, melyeknek megoldását földadatul tűzvé, az ásatást, mely eddig a kerített helytől jobboldalt folyt, most valamivel balfelé tettük át oly kiterjedésben, a mint a kőkerítés (fal) szélesbedett, s úgy, hogy a rejtélyes hely egész profilje folyton szabad maradt.

A kerítéstől számítva már 0.70 méterre ásatott ki a föld a nélkül, hogy akár hamvvedrek, akár egyéb tárgyak kerültek volna napvilágra; de az emberi kéz nyoma itt is meglátszott. Ugyanis a kőkerítés belső oldalán fél méternyi szélességben a talaj gondosan ki volt egyengítve, sőt mintha égetve lett volna, a nyirkos agyag itt szabályosan elvált az alaptól, mely mindenütt síma felületet mutatott.

Az ásatás Schurina József uradalmi erdész, s a kutatásokban szintoly buzgó mint szerencsés társam szakavatott felügyelete alatt nagy óvatossággal folytattatván, csakhamar meglepő sikerre vezetett. A kőkerítéstől 0.75 méterre, a hamvvederréteg magasságában ismét egy edény, majd csodálatosnál csodálatosabb rovátkokkal és nyilván emberi kéztől eredő vésetekkel ellátott, részint ép, részint töredezett lapos homokkövek kerültek napfényre. Schurina úr már az első ily kődarab kiásásakor fölismerte, hogy ez ama öntőminta kiegészítő része, melynek töredékét az ásatások kezdetén, néhány héttel előbb a földomlás felszínén találtam.⁵ Gondosan összegyűjté tehát az értékes kődarabokat, melyekből azután a mellékelt rajzunkon ábrázolt öntőmintákat sikerült egybeállítanom. Legyen szabad ezeket egyenként ismertetnem.

1. sz. Két egyenlő, 0.26 m/ hosszú, 0.09 m/ széles, 0.02 m/ vastag, a tűz befolyásától halvány téglaszínűvé vált homokkőlap, következő tárgyak mintáival:

a) *kés*,

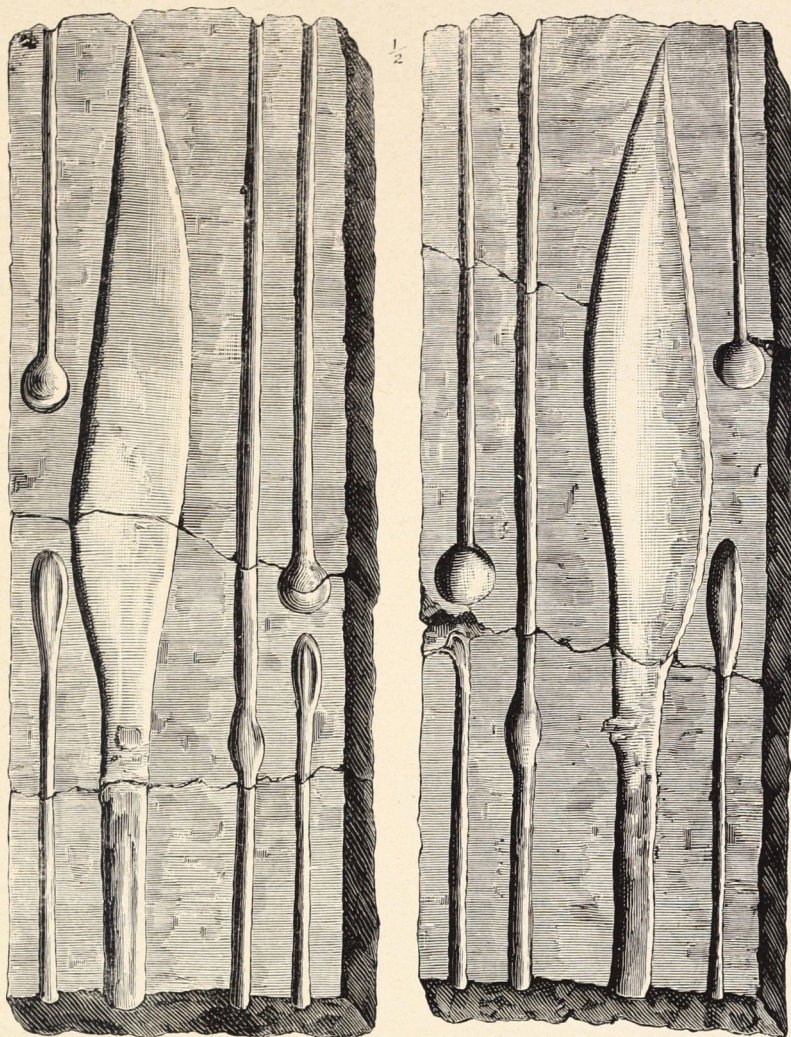
b) *nyárs*.⁶ Mindkettőnek pengéje 0.19 m/, markolatja 0.07 m/ hosszú.

⁵ A földomlás lejtőjét, vagyis a szögletét tekintve, könnyen érthető, hogy a minta-töredék a felszínre került.

⁶ Valóságos evő-készlet. Legalább én annak tartom.

c) és d) Egy kisebb (0.10 m/) és egy nagyobb (0.16 m/) hosszú gombostű. Végül

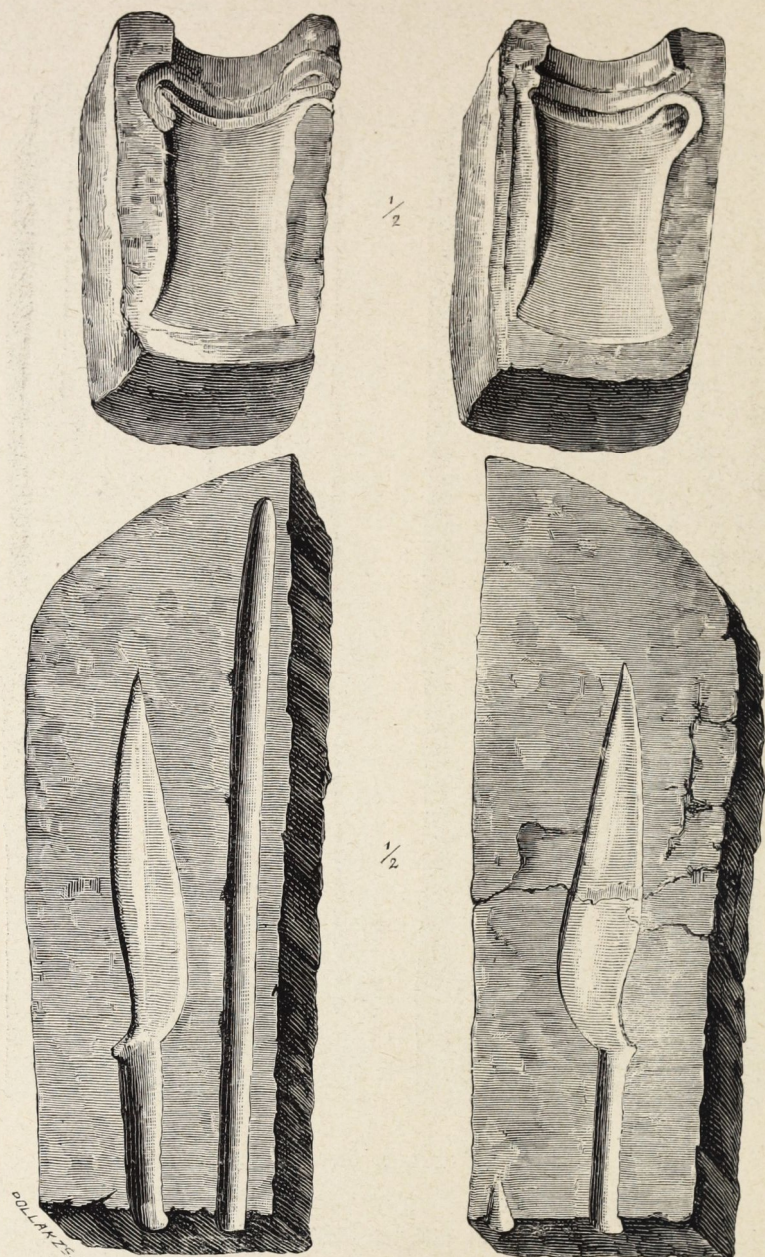
e) és f) Egy kisebb (0.10 m/) és egy nagyobb (0.12 m/) hosszú varró tű.

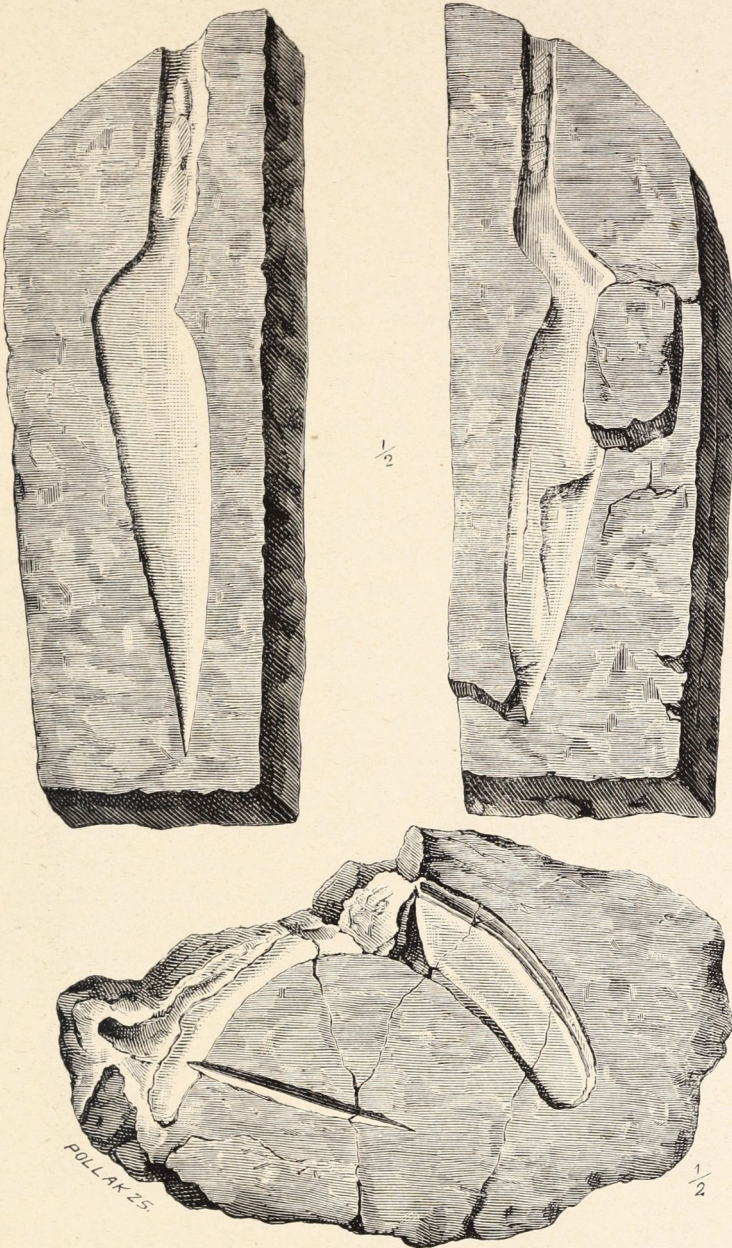
1. SZ. ALSÓ-KUBINI ÖNTŐ MINTÁK.

2. sz. Két egyenlő, fölül félkörbe végződő, 0.21 m/ hosszú, 0.06—0.07 m/ széles, 0.03 m/ vastag, barna homokkőlap. Ezeknek egyik felén egy, markolattal együtt 0.15 m/ hosszú kés és egy 0.20 m/ hosszú nyárs, másik felén egy pengéstől 0.20 m/ hosszú kés mintája látható.

3. sz. Két egyenlő, 0.09.5 m/ hosszú, 0.06 m/ széles sötétbarna homokkőlap, egy tokos-szekercze mintájával. Ez teljesen ép.

2, 3 SZ. ALSÓ-KUBINI ÖNTŐMINTÁK.

2. és 6. sz. ALSÓ-KUBINI ÖNTŐMINTÁK.

4. sz. Egy 0.10 m/ hosszú, élbe végződő hengerded *ék*. Ez a főntebb (3-dik szám alatt) leírt tokos-véső magva, mely az olvasztott érczczel megtöltött mintába ékelve, a nyélüreg előállítására szolgált.⁷

5. sz. Egy 0.11 m/ hosszú, 0.10 m/ széles homokkő, rajta egy, alsó végén csücsökkel ellátott görbe *kés* (sarló) teljesen ép mintájával.

6. sz. Egy 0.18 m/ hosszú, 0.11 m/ széles, 0.03 m/ vastag, halvány téglaszínű, kissé töredezett homokkő, mindkét oldalán egy-egy görbe csücskös *kés* (sarló) és egy *ár*⁸ mintájával.

7. sz. Egy 0.10 m/ hosszú, 0.08 m/ széles, 0.03 m/ vastag törött homokkő, rajta egy nagyobb *tokos-véső* mintájának alsó része (éle).

Ezen öntőmintákon kívül még néhány símára csiszolt, a leírtakhoz hasonló homokkővet találtam, melyekről azt tartom, hogy vagy szintén öntőminták alkatrészei, vagy pedig ily célra előkészített anyag. Határozott véleményt e tekintetben azért nem merek kockáztatni, mert tapasztaltam, hogy a mintákra használt homokkő párhuzamos rétegei könnyen elválnak, a miért lehet, hogy a nedvesség behatása következtében éppen a kő *vésett* oldala mállott el. Ezt bizonyítják az ásatás közben talált — nyilván görbe kések vagy sarlók mintáiból eredő — kisebb-nagyobb *vésett* kőforgácsok, melyeket egy egészszé sehoggy sem tudtam egybeállítani.⁹ Egyébiránt tény, hogy a *görbe kések* (sarlók) öntésére szolgáló minták csak a kőlap egyik felére vannak vésve. Ezekhez az öntés alkalmával megfelelő símára csiszolt kőlapok használtattak, minélfogva a birtokomban levő síma kőlapok is ily minták kiegészítő részei lehetnek.

A siker által fölbátorítva, jöllehet az időjárás igen kedvezőtlen vala, folytattam az ásatást, melynek legközelebbi célja volt, a kövekkel kerített hely közepéig hatolni. A hamvvedrek, melyek kezdetben fél, majd negyedméternyi távolságban feküdtek egymástól, hovatovább sűrűbben fordultak elő, úgy, hogy azokat ép állapotban kiásni, már teljes lehetetlenség vala. Egyes csoportokban, szorosan egymás mellé állítva, négy-öt edényt találtunk, többnyire töredezett állapotban. Az edények ily nagymérvű romlását, a rosszúl égetett anyagon kívül, azok körtéhez hasonló alakja okozá, és az aránylag súlyos homokkőfedők, melyek, főleg nagyobb hamvvedreknél, az edény szűkebb felső részét teljesen az edény öblös alsó részébe nyomták. Különben a hamvvedrek itt is csak úgy vannak elhelyezve, mint a körön kívül kiásottaknál említém. Alakjuk is ugyanaz, csupán azon

⁷ A 3. sz. alatti mintán $\frac{1}{2}$ cméterre annak felső nyílásától, oldalt (x) egy kis lyuk van vésve, melyen az *ék* által kitöltött ércz kifolyhatott.

⁸ Ezen 0.06 méter hosszú, mindkét felén élbe végződő s a *kés* mintájával érintkező rovátkot Pulszky Ferencz az olvasztott érczben levő levegő eltávolítására szánt csatornának tartja. — Minthogy ásatásaim folyamán egy árt találtam, mely a kérdéses rovátkot tökéletesen kitölti, s kétségkívül ezen mintából került ki; állításomat egyelőre fenn kellett tartanom.

⁹ A 6. sz. a. mintát is ily töredezett darabokból állítottam össze.

különbséggel, hogy sok edény fülek-, csücsök-, sőt az edény nyakától ferde irányban lefutó párhuzamos vonalakkal is díszített. Annál nagyobb változatosságot mutatnak úgy alak, mint díszítés tekintetében a hamvvedrekben és mellett helyenként előforduló korongon készült, grafittal feketített apró edények (korsók, csészék, tálacskák), melyek közül némelyek formájuk eleganciája, valamint az anyag finomsága tekintetében kitűnnek. A nyirkos agyagból rendszerint ezek is csak igen töredezett állapotban vájhatók ki, úgy, hogy eddigelé csak egy füles csészét sikerült nagy nehezen összeállítanom. Néhánynak csak rajzát vehettem. Az edények díszítése: az öböl karimájától párhuzamosan lefelé futó finom vonalak, melyek a kör átellenes oldalain több lencsenyi mélyedéssel vannak megszakítva. Csészénknek még belső része is félkör alakú, egymással érintkező, párhuzamos vonalakkal díszített, melyek az edény fenekét négy szabályos kör-szelvényre osztják.

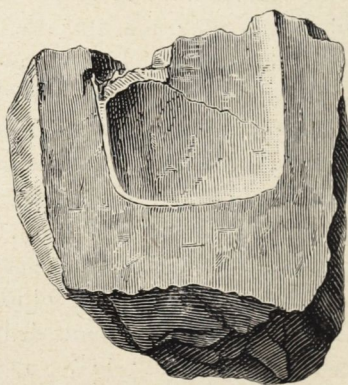
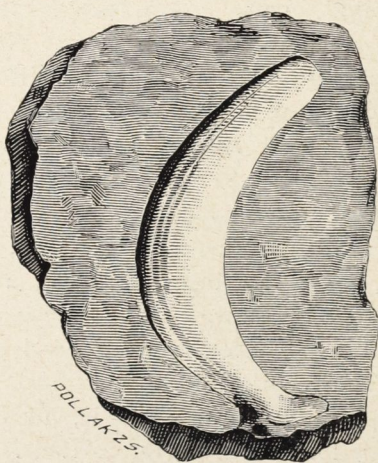
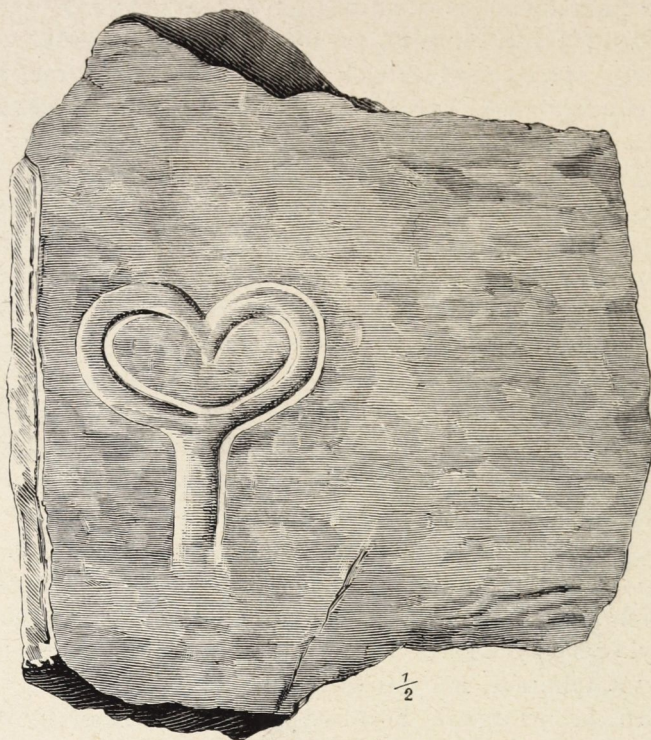
A temető gazdagabb volta a körön belül, más tekintetben is tapasztalható. Ugyanis míg a körön kívül kiásott edényekben csak elvétve találtatott egy-egy rongált bronztárgy, itt az jóformán minden hamvvederben előfordul. Leggyakoribbak a bronz-sodronyból készült gyűrűk és fülfüggők; ritkábbak a gombostűk, késpengék, lapos és hengerded sodrony-spirálok. Egy nagyobb hamvvederben számos fél-gömb idomú, alól két felül összehajtogatott, finom bronzlemezből készült pitykét s egy nagyobb, a tűz által — fájdalom — igen meg-rongált csatot találtam, melyek övdíszül szolgálhattak.

A talált bronztárgyak közül egy törött kulcshoz hasonló tárgy érdemel kiváló figyelmet. Ez töredezett állapotban már az ásatások kezdetén került birtokomba, a nélkül, hogy a sajátságos idomú töredékeket összeállítanom sikerült volna. Sok hasztalan kísérlet után már teljesen le is mondtam a reményről, hogy az összeillesztés sikerülni fog, midőn ásatásaim közben hetek múlva egy hamvvederfedőt találtam, belső felén egy, a kőbe vésett *rajzzal*, mely rögtön a kérdéses bronz-töredékekre emlékeztetett. (L. 8. sz.) Kezdetben úgy látszott, hogy a kő rongált öntőminta maradványa, azonban összehasonlítván a bronztárgy töredékeit a karczolattal, meggyőződtem, hogy ez utóbbi amannak csak hű rajza, mely szerint a tárgyat azután csakhamar egybe is állítottam. Mi lehetett a tárgy rendeltetése, meghatározni ma sem tudom. Alakját tekintve, hasonlít az az ercsii leletből eredő öv «szívörű» és félhold idomú csüngő díszéhez.¹⁰

Ezen kívül figyelmet érdemel még egy gombostű is, annyiban, a mennyiben kétségtelen, hogy az a föntebb ismertetett 1. sz. alatti mintából került ki.

Minthogy az ásatásokat a tavasz nyíltával folytatni szándékozom, idő előttinek vélném az iránt már most véleményt koczkáztatni,

¹⁰ Ismertette *Hampel* az «Arch. Ert.» 1880. foly. 211. l.

5, 7. és 8 sz. ALSÓ-KUBINI ÖNTŐMINTÁK.

összefügg-e és mennyiben az újonnan fölfedezett urna-temető a felsőkubini sziklavár őskori telepével és más, ismert közel fekvő lakhelyekkel, nevezetesen pedig a felső-bisztereczi (trñinai) sziklacsúcson fölfedezett őskori (kelta?) teleppel. Annyi tény, s azt — hacsak a talált öntőmintákat a gyűjteményemben őrzött bronztárgyakkal összehasonlítom — már most constatálhatom: hogy a bronzipar, mely itt virágzott, termékeivel nemcsak a hely őslakóit, hanem az egész környéket is ellátta.

Merésznek tűnhetik föl állításom, de mert meggyőződésből ered, nem átallom azt kimondani.

«Non est falsa oratio, nisi qui volens mentiatur.»

Ifj. Kubinyi Miklós.

A tordosi őstelep. Hunyadmegye őskori telepei felett e folyóirat legutóbbi füzetében¹ megkezdett szemlénket tovább folytatva: a Cserna vidékétől térjünk vissza a Maros tág völgyébe, hogy azon a déva-szászvárosi országútat követve, az idevaló telepek legnagyobbikához: Tordoshoz látogassunk. Viszaszatérő útunkban *Szántóhalma* falunál érünk a főútba s Dévától alig $\frac{5}{4}$ órai távolságra az első erdélyi vasút 107. számú őrházánál állapodunk meg, hol a Maros árja nagy ívhajlással fordul Tordos falu alatt annak a függőleges partszegélynek, mely az idevaló diluvialis fokterübről lankásan feléje lejt, s nagyobb áradások után mindannyiszor tetemes omlást szenved. Épen ez utóbbi — bár a tulajdonosokra nézve nagy mértékben hátrányos — körülmény segítette Tordost mai hírnevéhez, mert jóllehet az idevaló ref. kis egyház olvadózó népessége évtizedek óta ismételt felszólalások tárgyát képezé, s 1816-ban Kazinczy Ferencz erdélyi útjának ez az igénytelen paplak, az akkori lelkész Sípos Pál személye miatt, egyik pihenő állomását képezé s következőleg az «Erdélyi levelek» is megörökítik nevét: nyomósabban csak a múlt évtized második felében Torma Zsófia úrhölgy és mások által fogatosított őstörténelmi kutatások tették szélesebb körben ismeretessé, mert azóta nem csak ide haza de külföldön is gyakori emlegetésnek örvend.

A Maros vízének leleplező munkája tulajdonképen az 50-es években indult meg, mikoriban a falusi lakosság nagy álmélkodására a partfalazatból edényrészletek, csontok kezdettek kihullani, melyek tél idején a jégsporthat kedvelő fiatalság pajzán szeszélyeskedéseinek estek áldozatául, vagy pedig a hullámok között tűntek el ismét a nélkül, hogy illetékes egyének tudomást szerezhettek volna azokról. A ref. lelkész, egyházi iratai közé temetkezve, ügyet se vetett rájuk s kívüle más hírlapolvasóval a falu egyáltalán nem bírt, a kereken körül lakó értelmiség pedig felette ritkán vetődött erre a pontra.

¹ Archæologiai Értesítő. II. kötet, II. rész.

Hanem azon már nagy mértékben tudunk csodálkozni: hogy a vasút építéskor is figyelmen kívül maradhattak a töltés-anyagul kiásott földdel napfényre került olynemű készítmények is, minők a szépen kicsiszolt s egy munkás állítása szerint itt bőviben szerepelt vésők és balták. Pedig akkoriban bírta már innen a nagyszebeni Bruckenthal múzeum azt a gyönyörű amphibol csákányt, melyet pár szászvárosi tanító «római mű» gyanánt vitt volt innen. Ongerth Mihály,² gymnasiumi igazgató is, e pontnak első megemlézője a régészeti irodalomban, római sírhelynek minősíti Tordost szintűgy, mint a *Sebesvitz* (Mihlbach) mentén Péterfálnál (Petersdorf) eső másik neolitikus telepet, mit csak azért kívánok megemléteni e helyen, mert Schuster Vilmos, szászvárosi evangélikus lelkész, a szász clerus organumában, a *Siebenbürgisches deutsches Tageblatt* hasábjain 1876. évi ápril 30-án megindított tárcza-cyclusában saját részükre vindicalja a fölfödözés dicsőségét. Valamely telepnél, nézetem szerint, nem azé az érdem, kit a szerencsés véletlen elébb oda vezetett, de a ki téves determinációjával annak mibenlétét megítélni nem tudta, hanem sokkal inkább azé, ki biztos értelmezést ad s egyúttal a rendszeres kiaknázás munkáját is keresztül viszi. Ily értelemben egyesegyedül Torma Zsófiának tartozunk elismeréssel, ki a budapesti ősrégészeti congressus előkészítő bizottságának szövegát követve, az előtte is többek által s nevezetesen Barcsi László orvos által említett helyet felkeresve, az arról forgalomba juttatott téves híradást rectificálva, említett congressus kiállításán mindjárt collectiót mutatott innen be. A szász nációnak nagyérdemű s a tudomány kárára oly idő előtt elhunyt Goos Károly segesvári tr. és archæologiai író később el is hallgatá e szerénytelen vitát s «Bericht über Fräulein Sofie von Torma's Sammlung» stb. című (Hermannstadt 1878.) művét a tisztelet és méltánylat legmelegebb kifejezéseivel egyesegyedül az innen kikerült s Torma úrhölgy szászvárosi lakásán egész kis múzeumot képező leleteknek szenteli.

És most tájékozódjunk kissé fennebb elfoglalt álláspontunkon. Az országútból épen a már megnevezett őrház előtt kiváló mellékút egyenesen az előttünk 2 kilométer távolságban kelet felé a balparti fokterük egyikén elhelyezkedett falunak fut s egy kis csücskét szeli le az egykori telepnek, mely a hátunk megett sötétlő erdőig halad s ott az árkok jellegzetes őskori cserepei mellé néhány római téglavegyül. A római hadi útnak valamelyik őrházából maradhattak e téglák reánk, mert csekély számuk s egyéb épületmaradványok híjában többre következtetést nem vonhatunk. Ha idáig követjük a lankás lejtőt, innen 5—600 méter szélességben látjuk a Marost folydogálni, mely a jelzett ütközőről visszahajolva, alább két ágra oszlik s egy kis szigetet fog közbe. Telepünk véghatára a sziget kezdetéhez tehető, mert ezen alól a legszorgosabb kutatásra se találni kő, vagy agyag-

² Jahresbericht des ev. Gymnasium zu Mühlbach. 1864—65.

nemüket. A szigetre is áteveztem, s ott szintén negatív eredményre jutottam, az tehát nagy hihetőség szerint utólagosan képződött ki s nem levált részlete az egykori száraznak.

Felfelé (kelet) egy fűzbereknél törpülni kezd a part s így marad be a faluig. Ez a másik hosszúsági véghatár s a két pont között 1500 méterre mértem; de egészen valószínűnek tartom, hogy ebben az öblösödésben elmosatott már az egykori culturréteg s a hosszirányú kiterjedés méreteimet túlhaladja. Akármint legyen a dolog, mai mivoltában is számot tevő terjedelemmel bír a tordosi telep; pedig annak valódi jelentőségét nem a térbeliségéből, hanem leleteinek nagy számából, rendkívüli változatosságából és jellemző technicájából ítélniük meg.

a) *Fazekas művek.* Már az országút árkában találni figyelmes keresés után cserépdarabokat; kifelé az erdőig a gyepes legelő megnehezíti a kutatást, de le a Marosig szántják a földet s ott az eke is bőven felveti már az őskori ember itt-voltának félreismerhetetlen bizonyítékait. A kutatás leghálásabb tere mégis a függőlegesen megszakadó part, hol alacsony vízállás idején egy kis tornászati ügyességgel ásóval, kapával is dolgozhatunk. Ebbe a partba két nagyobb árok torkollik be s mindkettőben ismétlődik a Maros tükre felett hosszú vonalban kifejtett gyönyörű feltárás. Itt is a *tűzpadok* jól kiégett, s szalmatörök által szilárdul összetartott agyaggömbjei tűnnek legelőször fel. Ezekkel és ezek között vegyülnek az edénytöredékek, konyhahulladékok s kőszerszámok legtöbbszörre, de utóbbiakból különösen a szilánkokat a barázdákban is gyűjthetjük. A 60. cm.-től 1 m. vastagságig váltakozó s keskeny közök által hullámzatos vonalszerűleg jelentkező culturréteg, két, sőt több szintjában maradt reánk s átlag egy méternyi televény-réteg leplezi. Az agyagtüskók nagy száma kézzelfogható bizonyítéka a telep népes voltának és tartós lakottságának s feltehető: hogy az egymásba és egymásfelé kanyargó rétegsorozat az időnként tisztasági és egészségi okokból bekövetkezett tűzhelyfeltöltést, illetőleg megannyi új tűzpadégetést képvisel.

De ha a tűzpadok száma nem tájékoztatna is kellőleg az itt létezett törzsek sokaságáról, elég útbaigazítást találnánk arra nézve a háztartás különféle ágazataiban alkalmazást nyert edények roppant mennyiségéből. Ép edény ugyan nem valami sok került innen sem s a legtöbb utólagos rekonstrukcióra szorult, de az alakra, nagyságra eltérő cserépárúk töredékei sűrű közelségben hevernek szerteszéjjel s a tűzpadokkal együtt messzire kitetszőleg színezik a part falát. Az anyag minőségét és a technikai eltéréseket szem előtt tartva, a patak-völgyi hármas csoportozat képviselői itt is feltalálhatók. Az első csoportba durva mívű, törési lapján földes, vagy csillám pikkelyektől leveles, és rendszeren quarcz-, meg földpátszemekkel tarkított jó vastag cserépneműk sorolhatók. Ezeket semmi díszítés nem emeli, égetésük is igen kezdetleges, sőt egy része csak a napon volt kiszáritva. A máso-

dik csoport egészen hasonló módon van eléállítva, anyagát hiányosan iszapolhatták, korong nélkül szabad kézzel idomították ki: csakhogy körömvonások, újjbenyomatok, pont és vonalékítésből azt az ornamenticát találjuk rajtuk melyet Conze őseurópainak vagy textil-empaistiscusnak nevezett el. Mindkét csoport tál, öblöny és fazékféléket képezhetett s folyadékok, ételnemük eltartására egészen alkalmas lehetett. A harmadik csoportozatban a decoratio teljes geometricus szabályosságot ölt, a cserepek igen vékonyak, olykor kicsiszolvák, a barázdák beszúrdalásokkal, lencselapocskákkal tetézték, kaolin és agyagfestékekkel kiszínezték. Az ide sorolható edények formája, technicája is kiváló gond és ízlésre utal s ezek közönséges konyhai czélokra alig használtattak, hanem ivóedényként jöttek leginkább alkalmazásba. Fel-tűnő e csoportban néhány a római terra sigillatákra emlékeztető cserépnemű, sávos festékékítéssel s hogy ilyenek nem származnak egyedül a későbbi időszakból: Schliemann hissarliki leletei is tanúsítják. A typicusabb cziráda-alakzatokból ezeket említhetjük ki: zig-zug vonalsor az edény domboru oldalán (a dr. Klopffleisch, jénai tanár, által felállított «*fésűdíszítés*») s attól a fenék felé párhuzamosan haladó vonalsor, fenn az edény szája közelében szaggatott vízszintes barázdák. Még több változatosságot látunk azon edényeken, melyek oldalán háromszögalakú terek voltak elébb kivonva s azután a háromszög területét finom árnyékvonalzattal kitöltötték, vagy párhuzamos zig-zug vonalzat futja körül az öblösödést s a csúcsokra egy-két lencsedíszítés, a hézagokba árnyékolás került. Még gyakorlottabb kézre utal a vonalhálózat, a nagy precisióval kivitt beszúrdalás, a dülény formát kitöltő árnyékolás, a hálózat, vagy pontozat stb. Csupán a hullámvonalas ékítés nincs képviselve, nem mintha azt joggal magukénak vindicálhatnák a *slavok*, mert hisz a Szilágy-Nagyfalu, Kézdi-Vásárhely határán felmerült cserepeken kívül nálunk Nándor is adott már erre példát. A német anthropologusok 1880. évi berlini gyűlésén dr. Mehlis által megállapított ó-slav (dültszögű hullámvonalak) és frank (épszögű vonalékítés) díszítési típusok se igen látszanak territorialis sajátságoknak, mert hisz itt is otthonosoknak találjuk. Némely edény belső széle is díszítve van; mások peripheriáján csúcsok, imitált, vagy valódi fülek vannak. Átalában a czirádázat sok hasonlóságot mutat a hissarliki ornamentikához s a Conze által felállított «*mértani styl*» nem egy szép alkalmazása lep meg itt. Az ornamentika eszközei és módjai közt szerepelt a simítás és finom agyagmáz, mit valószínűleg a már elkészített és kiegészített edényre utólagosan tapasztottak csontsimítók segélyével.

Az égetés módszerére vonatkozólag megjegyezzük, hogy az idevágólag különböző oldalról megpendített elméletek közül (tudvalevőleg Bismarck hg. is sokat tünődött a Schliemann által hozott óriás «pithoi» technicája felett) Strobel páрмаi tanár nézete, mely szerint erősen füstölő szalmatűznél megfeketülnek a cserépneműk, az

üde kinézésű piros féleségek pedig izzó parázson füst nélkül készülhettek, sok tekintetben elfogadhatónak látszik. Itt ugyan nem találjuk a földi szurok (elater) közbevegyítését, minek eseteit Schliemann említi fel Iliosában; hanem annál elterjedtebben gyakorolhatták a lassú füst-impregnatiót. Az edények minőségében és formájában nyilvánuló nagy eltérésekből nem iparos tevékenységnek egymást követő fokozataira, hanem arra látok ujjmutatást: hogy akkoriban is mint ma a különböző háztartási célokra szánt cseréptárgyakat különböző módon készítették s az ételek eltartására, vízhordásra, vagy vízvásra, más meg más minőségű készítmények szolgáltak. Így fordulhatnak elé a durva mivű öblönyök, tálak, korsók, fazekak, urnaféle edények mellett finomabb csészeneműek, kannák, poharak, (különösen a sok pohártalp meglepő) stb. Még átlukgatott cserepek is találhatók, melyeket Svájcban vajkészítőül, nálunk inkább szarvúl minősítenek.

Legmelegebb, hogy ez edények némelyikének talpán különféle irányban haladó karczolatok láthatók s Schliemann szerint a Pallas Athenének (Trója védnöke) szentelt és többnemű karczolatokat viselő agyag orsógyűrűk párjait szolgáltatja Tordos. Az ilyen orsógyűrűk szélthiben előfordúlnak hazánk neolitiktelepein, Svájc czölöpfaluiban, éjszak konyhahulladékaik közt s használatuk iránt annyi nézeteltérés merült csak fel: hogy a nagyobbakat talán discus módjára parittyadobásnál, vagy pörölyként használták, aminthogy használhatták is. Ezek átmérője itt 7—9 cm., egy párnak peripheriáján látni benyomásokat (ujjhegytől) karczolatokat; a többinek valamelyik lemeze viseli a czirádákat. Tudvalevőleg a Schliemann-féle carousselek több kevesebb ügyességgel kivitt szarvas, kecske, madár, fa, nap és csillagalakzatokat hordoznak s azokat első jelentésében, egyenesen vallási symbolumoknak declaraltuk. Torma Zsófia gyűjteményében összesen 31 jellemzőbb caroussel-féle van s a csillagzatok pontcsoportjain kívül a küllős kerék alakzatok is gyakoriak, pedig gr. Kuun Géza, jeles orientalistánk, magyarázása szerint több keleti nyelvben, többi közt az arabban, a kerék egyik átvitt jelentése égbolt. A nap, mint az őserő forrása kerékkel volt ábrázolva. Egyiptomban, Babyloniában, Indiában (Rigvedak) s e symbolisatió félreesőbb hegyi oláh faluink határfordulóinak keresztjein is szemlélhető. Az Ilios rajzmellékletein igen sok hasonlót (161, 167, 176, 344, 388, 391, 452, 2451 stb.) látunk s nemcsak nálunk a Balkán félsziget torkában s a népek és cultura terjedésének világútján: a Duna völgyében, hanem Európaszerte, az Uraltól ki Portugaliáig s déltől Uj-Brandenburgon, Mecklenburg-Strelitzen, Mecklenburg-Schwerinen át fel a Keleti tengerig találni mindenütt.

Nem kevésbé feltűnő az idevaló edények talpán, oldalán mutatózó sokféle karczolat. Ezek a budapesti ősemlertani congressuson mindjárt feltűntek s jelentésük felett a vélemények szerfelett elágazók

mind e mai napig. Legtermészetesebbnek látszik, hogy bélyegeknél tekintsük, de ezek be vannak karczolva, míg báró Nyáry Jenő által Pilinről³ felmutatott bélyegzők domboru nyomást eszközölnek s azoknak társai Hissarlik romjai alatt is megkerültek egy sereg más, a tordosihoz hasonló karczolatokkal. Egy részével könnyebben eligazodunk. Az egyik például lóra vagy kutyára emlékeztető vázlat, olyan Fliegender-Blätter-beli vázrajz, hogy a fejet, törzset, végtagokat mind egy-egy vékony karcz képviseli. Egy vízszintes vonalra vont négy merőleges az oltártűzet jelképezetné; egy más tollas erezetű levelet vagy az ő *soma* fát. Szerfelett gyakori az X alakú vonás, miben az ősnépek tűzszerszámát, a mi egyébként más egyéb hijában pásztoraiknál folyvást használatban áll — jelképezheték talán, mert az oltártűzet keleten nem volt szabad későbbi időben se másképp gerjeszteni, mint két száraz fahasáb összedörzsölésével. Azért a keresztalakban egymásra fektetett fadarab Indiában az oltár fölé volt szögezve, mint Burnouf az Ilios egyik függelékében terjedelmesen kifejti. Némely edény talpán egy, másokon két, három, négy és öt karczolat ötlík fel. Ezek csoportosítása valóban szabályos és tervszerűnek látszik, mert egy helyen két sorban és ugyanannyi és ugyanolyképp elhelyezett pontot látunk. Mértékjeleknek tekinthetnők, ha már valamely mértékegységről akkor szó lehetett, de kisebb és nagyobb méretű edényre egyképp alkalmazták. Torma Zsófia úrhölgy szép collectiót állított ki ezekből Budapesten, később Berlinben, Frankfurtban s mindenütt eltérő nézeteket nyilvánítottak a szakemberek ezekről. És valóban a vitát befejezettnek nem mondhatjuk még, jöllehet Schliemann által Hissarlik romjai közt talált ilyenmű jegyeket, Sayce oxfordi tanár az Iliosban határozottan írásjegyeknek declarálja. A Palma di Cesnola (piemonti gróf, az Unio consulja 1865-től Cyprusban, jelenleg pedig a newyorki muzeum igazgatója) Cyprus szigetéről írt művében⁴ a Hamilton Lang, angol consul által az idaliumi Apollótemplom romjai között fölfedezett kétnyelvű feliratot mutatja be, melynek egyes syllabariumai (CII. tábla 38. sz. CV. t. 3. sz. XCVII. t. 1., 2. sz. XCVIII. t. 7. ábrák) párjukat találják Tordoson és Nándor-Valyán. Torma Zsófia úrhölgy az erdélyi muzeum-egylet gyűlésén 1879-ben s 1880-ban tartott két rendbeli felolvasásán⁵ vitatta már, hogy ezek valamely alphabetum kiegészítői, újabban pedig a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat körében⁶ Cesnola cyprusi és

³ Catalogue de l'exposition prehistorique de musées de province et des collections particulières de la Hongrie. Par le Dr. J. Hampel. Avec 178 Gravures sur bois. Budapest 1876.

⁴ Cypern, Seine alten Städte, Gräber und Tempel. Autorosirte deutsche Bearbeitung. Jena, 1879.

⁵ Hunyadmegyei neolith, kökorszakbeli telepek és annak függeléke. A nándori barlangcsoportozat. Torma Zsófiától. Kolozsvár, 1879 és 1880. Külön lenyomatok az Erdélyi Muzeum 1879. V., VI., VII. és 1880. VI., VII. füzetéről.

⁶ A hunyadmegyei történelmi, régészeti társulat első Évkönyve. Budapest, 1882. II. sz. értekezés.

phoenicziai alphabetumával e jegyek nagy részét összehasonlítva, azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy itt is egy thrák törzs tanyázhatott, mely a felmerült írásjegyi analogiák értelmében vallásban, írásban is megegyezhetett Trója és Mysia őslakóival. Éleszti ebbeli reményeit épen a cyprusi eset, hol assyr írásjegyekből alakított felirattal párhuzamosan görögül is megvolt ugyanaz a szöveg örökítve.

Hazánkban még Majláth Béla, muzeumi könyvtár-őr bir Liptóból hasonló graphicus karczolatokkal s ha a következtetéseket az ethnologiai definitióig jogosultnak még nem látjuk is, a culturalis rokonság elvitázhatatlanul kiderül s ehhez Tordos nyújtott a neolith-korból e tekintetben legtöbb bizonyítékot.

Ugyanerre nézve szolgáltat adalékot, már a bronzkort illetőleg, Jászberény két kettős élű bronzfejszéje, mely cyprusi és natoli leletekre emlékeztet. Most tehát csak az volna hátra, hogy a Balkán-félsziget őskori emlékeinek részletes kikutatásával a culturalis határnak fő medrét és apróbb nyomait kitűzve lássuk.

Hanem Torma Zs. fáradozásai még több fejtörést szereztek és szereznek folyvást az ősrégészeknek *bálvány-alakocskáival*. Gyermekbábu nagyságban égetett agyagból készültek s félreismerhetetlenül emberi forma mindannyi, még a fejetlen torso-k is. Legtöbbet mondó a két arczutánszat. Az egyiknek hosszú madárcsőszerű orra, ferdemetszésű szemüregei, törpe homloka egyiptomi leletekre emlékeztet. Feje búbján párhuzamos vonalak jelképezik a hajzatot. A másik arc is majdnem hasonló kiállítású, csak hogy szemei egyenes metszésűek, szemöldök-ívei jól boltozottak, feje közepén a hajválaszték is ki van tüntetve s attól jobbra-balra lejtő vonalak mutatják a hajviselet módját. Mindkettő hátlapja olyanszerű, hogy valamely edény kiegészítője is lehetett, a mint azt az Iliosban, különösen a Schliemann által *«bagoly-urnák»*-nak nevezett, de valósággal szintén emberi arcot ábrázoló urnákon, s a Pomeraniában nagy számban talált *«arcz-urnákon»*,⁷ valamint a Mexico és Dél-Amerika nyugati felében maig készített s Faber Ottó által Peruból csak a megelőző évben bemutatott tárgyakon látjuk. A tulajdonképi szobrocskák egyike csalódásig hasonlít egy pólyázott gyermekhez. Arczának jellege kevésbé szembeötlő, feje hátrafelé kicsúcsosodik, szemét két pont, száját egy vonás jelzi, kezeit meg a gyomor fölé karczolta készítője olyképen, hogy a baltenyér alább jutott s a szétterjesztett ujjakat jól kivehetjük. A háti oldalon övszerű harántkarczolat fut körül zig-zúgos vonalközzel s ebből két szalagforma fordul át a hasi tájra, hol keresztezik egymást. A lábak nincsenek kiformálva s az egész torz 8 cm. magas és talpán még egy V forma karczolat is van. Egy másik még kezdetlegesebb, de szemei, orra, szája hasonlóképen vannak pontozva és vonalozva;

⁷ Die pomerellischen Gesichtssornen v. Dr. G. Berendt, königl. Bergreferendar, Docent der Geologie an der Universität zu Königsberg. 1872.

van olyan, melynek orra ki is domborul s két hegyes szögbe futó vonás jelzi a száját vagy állkapcsot, míg feje búbján formalis hajfonatot tüntetnek fel az egymásra épszögesen (fonadékosan) elhelyezett párhuzamos vonalak. A barázdákban sárga és vörös mázolás nyomai ismerhetők fel. Hátoldalát három sor szárnyultán álló karczolás jelzi. Hogy a törzsön harántul vagy szöglet alatt futó karczolatok a ruha redőzetének vagy nyakékeknek jelzésére voltak szánva: szembeötlőleg illusztrálja egy más torz, melynek feje, karjai hiányoznak; de nyakáról két sor vonal halad a mellig, hol hegyes szög alatt találkoznak. A hónalj tájáról hasonló módon lejt egy harmadik vonalsor s az alatt a bordák táján párhuzamos barázdák tűnnek fel. Végre egy arcz-urna (kisebbrendű edény) és a trójai bagoly-szobrokhoz hasonló készítményt sorolhatunk még ide. Torma Zs. úrhölgynek legbecsesebb leletei kétségen kívül ezek és az előbbieek, Hasonlókat szolgáltatott Hissarlik, Pergamon, Cyprus, Olympia, Mykenæ történelemelőtti rétegei is, ilyenek láthatók a bajor királyi muzeumban (München). — Brugsch bey, ki Egyiptomban sokat foglalkozik az őskor vallásos emlékeinek tanulmányozásával, a berlini anthropologiai gyűlésen egyenesen penateseknek nyilvánította a Tordosról és Nándor-Váraljáról kiállított agyagbálgá-nyocskákat, melyekhez kiegészítésül megemlíthetem, hogy a báró Nyáry Jenő által Pilinből felmutatott állatalakokhoz teljesen hasonló s talán kutyát ábrázoló figura fordult még itt elő.

Az agyagkészítmények közt ott szerepelnek végül a mi négykrajczárosainkkal körülbelől egyenlő nagyságu gyűrűformák. Minden hihetőség szerint sorba fűzve, nyakékül használták. És most térjünk a kőszerszámokra.

b) *Kőszerszámok.* Tordos kőszerszámai között a *szilánkok* leggyakoribbak. *Magkövekben* is felette gazdag a telep s ezek osztályozása kideríté: hogy barna, vörös, tehát agyag, porcellán jaspis, majd dendrites jaspis, májopál, sőt carneol tuskókról pattogtatták le a háromszögletű, trapezalakú, olykor 3, 4, 5 oldallapot mutató és 2—7 cmeter hosszú kőforgácsokat, melyek vágásra egészen alkalmasak lehettek. A szarukő nem oly gyakori, valamint a tűzkő sem és obsidianból alig egy pár finom *lieuyi* szilánkokcska akadt. Mindebből biztosan következtethetünk a lelőhelyekre is. A Gyógy-patak völgye, mely egy órával fennebb torkollik a Maroséba, leginkább kézügybe esvén: Pojana, Tekerő vidékéről ellátta őket jaspis calcedonfélékkel s azon kívül a szintén könnyen felkereshető marosmenti Guraszáda, Tataresd, Borzsuk, valamint az erdélyi Hegyalja vidéke is bőven szolgáltatta ez ásványfélésegeket. A Dévától nyugatnak tartó s Szászvároson felül Romoszkudzsir közt egy kis öblösödésben jelentkező krétaképlet, tűzkő és szarukő fészkei már gyérebb kiaknázás alá jöttek, a mi az előfordulási körülmény tekintetbe vételével nem is lehet feltűnő, mert e fészkeket sem természetes feltűrés, sem vízmosás nem teszi annyira

szembeötlővé, mint a pojanai, tekerői patakok görelyei közt bővében található calcedon és jaspisféleségeket.

A hegyesebb szilánkok nyílhegyekül, a valamivel nagyobbak dárdavégekül szolgálhattak s a vastagabb, kerekebb végű kőlapok alkalmasint vakarók (állatbőrökre) lehettek. Meglehetősen gyakoriak itt a nagyobbfajta kőeszközök: mint fejsze, szekercze, véső, kőgyalu. A legtöbb fejsze 6—10 cmeter hosszú, alsó foka 6 cm., felső 4—5 cm. széles, vastagságuk 20 mm. Feltűnő egy fehér quarcz-erekkel tarkázott, világos-zöld jaspis fejsze. Alakjuk sokféle s a legtöbbnek egyik oldala domború, a másik egyenes, élük pedig jól ki van köszörülve, de részaránytalanul s ez által az éjszaki fejszéktől élesen eltérnek az idevalók. Ezek tompa fokán a nyél helyét kopások jelölik. Egészen lágy és semmi erőművi feladatra nem alkalmas anyagból, mint kaolin, tajtkő, készült fejszét, vésőt is szolgáltat Tordos. Az ilyenek hatalmi jelvényekül, fényüzési cikkekül vagy fogadalmi tárgyakul szerepelhettek. Képviselve találjuk a hosszú vésőket és a hengeres balta- vagy szekercze féleségeket, még pedig a fúrás methodusának tanulságos jeleivel. Így egy 5 cm. magas amphibol fejszén az egykori tulajdonos a rosszul (a keskenyebb szél) elkezdett fúrást abba hagyva, másodszor vette munkába. Egy más 9 cm. hosszú aphanites zöldkő fejsze első fúrlyuka ketté törvén, alább másodikat kezdtek, csak hogy nem fejezték be teljesen. Féleles mivolta azonban annál tanulságosabbá teszi, mert a középen félig körülkotort nucleusból megítélhetjük, hogy csontárral, agancscsal, szóval valamely hegyes eszközzel olyformán végezhettek a fúrást, mint Belső-Afrikában, hol a munkás fúróját felső végén megerősítve, alsó szabad hegyét tenyerei közt az időnként vizes homokkal meghintett és jól odaerősített anyagon addig forgatja, míg a nucleus kihull. E fajta nucleus Nándor-Váralján találtatott is, és gróf Széchenyi Béla is talált a fertőtavi czölöpfalu romjai közt ilyen, úgy-szólvá a munkás keze alól kiesett fejszét.⁸

Mindezen eszközök, valamint a közepükön kidomboruló s két végük felé vékonyuló kőalapácsok, nagy ügyességgel készültek s finomul ki is vannak csiszolva. Legkeresettebb anyag lehetett ezek készítői előtt az amphibolpala, mely a déli Kárpátok kristályos kőzetei közül előfutó szászvárosi pataokban, sőt a Retyezat-csoport vizeit magában egyesítő Strigyben egészen közel ide a görelyek közt található. A homokkő (quarczitos féleségben is) a harmadkori és krétaképződvényekben állott mindjárt itt közel rendelkezésre; a trachytokat Déva, Nagy-Ág szolgáltatathatá, a diorit, diabas is gyakori a körösbányai hegységben (Dealu mare hágón), szóval a helyi iparra utalnak ez eszközök.

Culturtörténelmi szempontból említést érdemel még a sok pa-

⁸ Kőkori lelet a Fertő-tava medrében, néhány közleménnyel múltjáról. Az őskori és embertani nemzetk. congressus emlékeül. Hat táblával. Budapest, 1876. szeptember, gr. Széchenyi Béla.

rittya, köszörű, simító, gabona-zúzó, őrlőkő. Utóbbiak homokkövek, márgatáblák s közepükön a gabona számára mélyedést készítettek, hogy abban összetörhessék, elaprózhassák az ütők és zúzók segélyével gabonájukat. Egyik teljesen emlékeztet a Schliemann 2292. ábrájával bemutatott trójai kézi malomhoz. A zúzók, morzsolók szarukő, jaspis quarcztífeleségek és a közel vidékről származnak. Végre találni még háromszögletű homokkő lapokat. Csúcsukon egy kis lyuk magyarázza mintegy rendeltetésüket, t. i. a nyakba akasztást. Ezeket is vallási tárgyaknak minősítik némelyek; holott a folyvást kopó kőszerszámok fenkövéül is teljes joggal viselhették.

c) *Csont tárgyak.* A telep helyrajzánál kiemelt két árok nagyob-bika szolgáltatta a legtöbb *tű* és *árfélét*. A tűk 5—6 cm. hosszúságuk s ki vannak lyukasztva; az egyik ár 15 cm. hosszú, tehát hajtű is lehetett. Vannak olyan csont lánczok, melyek alakjuknál fogva a mintázó lapokat juttatják eszünkbe s ilyenre a fazekasság gyakorlóinak ezerféle szüksége lehetett, ha másutt nem, az edények csiszolásánál. A Bos urus szarvát sarló alakú s markolatos késsé dolgozták fel az őz és ősszarvas agancsából szűrőeszközöket, kalapácsokat készítettek; háziállataik bordacsontjait késekké, vésők-ké dolgozták s a lábszár-, karcsonatokból, agyarakból ismét árfélét, fűrészszert tudtak előállítani. Több kisebb csont lapocskát, fogat, szarvrészletet átfúrtak; nyilván azért, hogy piperetárgyakká alakítsák; az egyik határozottan gyöngyformán néz ki.

d) *Állati maradványok.* Már a kézművesség számos termékének előjövételéből önkényt kidomborodik az őslakók előhaladott civilizációja. Még több adalékot szolgáltat erre nézve a tordosi fauna, mely kétségtelenné teszi, hogy a disznó, juh, tulok, kecske és ló rendes háziállatát képezé a telep tulajdonosainak, kik konyhaszükségleteikkel csak részben lehettek a vadászat esélyeire utalva s kiknek konyhái mellől már a házörző eb se hiányzott. Vadállatok közül constátálva vannak: az őz (*Cervus capreolus*), bölény (*Bos urus*), szarvas (*Cervus elaphus*), a menyétke (*Mustella martes*), róka (*Canis vulpes*), hód (*Castor biber*), egér (tán *Mustella sylvaticus*), nyul (*Lepus timidus*), mókus (*Sciurus vulgaris*). Látni való ez állatok előjövételéből, hogy Tordos vidékének physiographiai arculata nem sokat változott attól az időtől fogva; erdei kiterjedtebbek lehettek, hogy egészen közel kaphatták a gímfélét, a bölényt s a hód, mely csak napjainkban tűnt el hazai vízpartjainkról, otthonos vala még. Sajnos, hogy a madarak előjövételéről nem lehetünk ennyire tájékozva s az egyetlen emberhulla legtöbbet mondó részét, a fejet nélkülözte. Ezt guggoló helyzetben beásva találta Torma Zs. a martban a culturréteg alatt, de túlnyomólag hullaégetés divatozhatott, mint a sok urna és hamu bizonyítja.

e) *Növényi maradványok.* A tűzpadok tuskóiból említett szalma-törek, valamint a nagyszámú kézi malmok jelenléte kétségtelenné

teszi a gabonafélék tenyésztését s illetéknép a földművelés tudatos gyakorlatát. A kérődzőkből megszelidített állatok s a ló szereplése a gabonaneműek mellett a takarmányfélék némi tenyésztésére vagy legalább gyűjtésére szintén kellő bizonyíték s így nem csupán nomád-törzsek emlékeivel van itt dolgunk, mert ezek saját tűzhelylyel rendelkeztek s konyhai szükségletüket rendes marhaállomány és gabonatar biztosítja. Bizonyos azonban másfelől, hogy e nép ügyesen kezelte primitív fegyvereit: a nyilat, dárdát, szekerczét s tűzhelye védelmére ellenségeivel, zsákmány szerzése végett vagy kedvtelésből, győzedelmes csatát folytatott környéke vadjaival s a sok hálónéhezék után ítélve a közel hömpölygő folyó halainak fogásához is értett s tápszereit az ösztön és gyakorlat sugalmazása szerint tűzön megsütve vagy főzéssel elkészítve élvezte. Az állatok lajstroma s azok életviszonyaiból következtetve, csakis lomberdő területtel el a közel eső magaslatokon s azok fáját és a gabonafélék szalmáját égették a tűzpadokon és a fazékkészítésnél. Mert hogy nem nomád életet folytattak, hanem állandóan letelepülve házszerű hajlékuk is lehetett, azt az előbbieken kívül a vesszőfonal benyomatával megtalált tapasztarabok is tanúsítják. A kunyhók tehát sövényfonásból készülhettek.

f) *Egyéb készítmények és tárgyak.* A fémek első használatára bizonyára inkább a soha le nem vetkőzhető hiuság adta az impulsust, mint az élet anyagi szükséglete. Ezért találjuk az aranyat, ezüstöt a legrégebbi művelődési kortól mindig s ezért szerepel a vas már a kőkori háztartásban, mint mázoló, festő anyag. A kendőzés, éktelen cizoma ma is a műveletlen népeken zsarnokoskodik túlnyomólag s a rézbőrű indiánok testfestése, a négerek vas és réz ékszerkészletének túlzó alkalmazása a kohászat és fémipar kiterjedtebb gyakorlatától folyvást divatozik. Tordoson is pipereczikkek vezették be a fémipart s nevezetesen az agyagvasrög (a kőkorszak hatásos festőszere), különféle cserép, kőgyöngy, sőt egy vörösréz karperecz tesznek erről tanubizonyosságot. Utóbbi párkányát 12 mm. szélességű lemezke ékesíti. Ezeken kívül különféle pasztagyöngyök (kéken zománczolva opálkövekkel (?) mozaikba rakva) maradtak még fenn, ha ugyan ezek a későbbi rómaiakat nem vallják mesterüknek.

Mindezekből teljes dicsérettel emlékezhetünk meg az őslakóknak a kőszerszámok, agyagáruk, csonttűk stb. készítésében tanúsított nagy ipari ügyességéről, fejlett műérzékéről s megállapíthatjuk, hogy a neolith-korban néhány baromtenyésztéssel, földműveléssel éledgelő törzsnek a tordosi emelkedés állandó otthont nyújtott. A mindennapi életszükségleteken kívül magasabb eszmék és erkölcsi célok is hevítették már ez őslakók szívét és agyát, kik szoros culturalis viszonyban állottak kelet népeivel s azoktól a vallásgyakorlaton kívül úgy látszik az ott már virágzott bronz, illetőleg rézipar termékeit is át kezdték kölcsönözni. E telep tehát, s az innen Szászvároson Torma Zs. úrhölgy által összegyűjtött kis muzeum az ősrégészek előtt kiváló érdek-

kel fog bírni, mert több culturalis emlékekkel alig ajándékozott meg a pilinín kívül más telep s az őslakók háztartásának, műveltségi haladásának és eszmei körének világosabb, részletesebb képét se igen nyújtotta egy se.

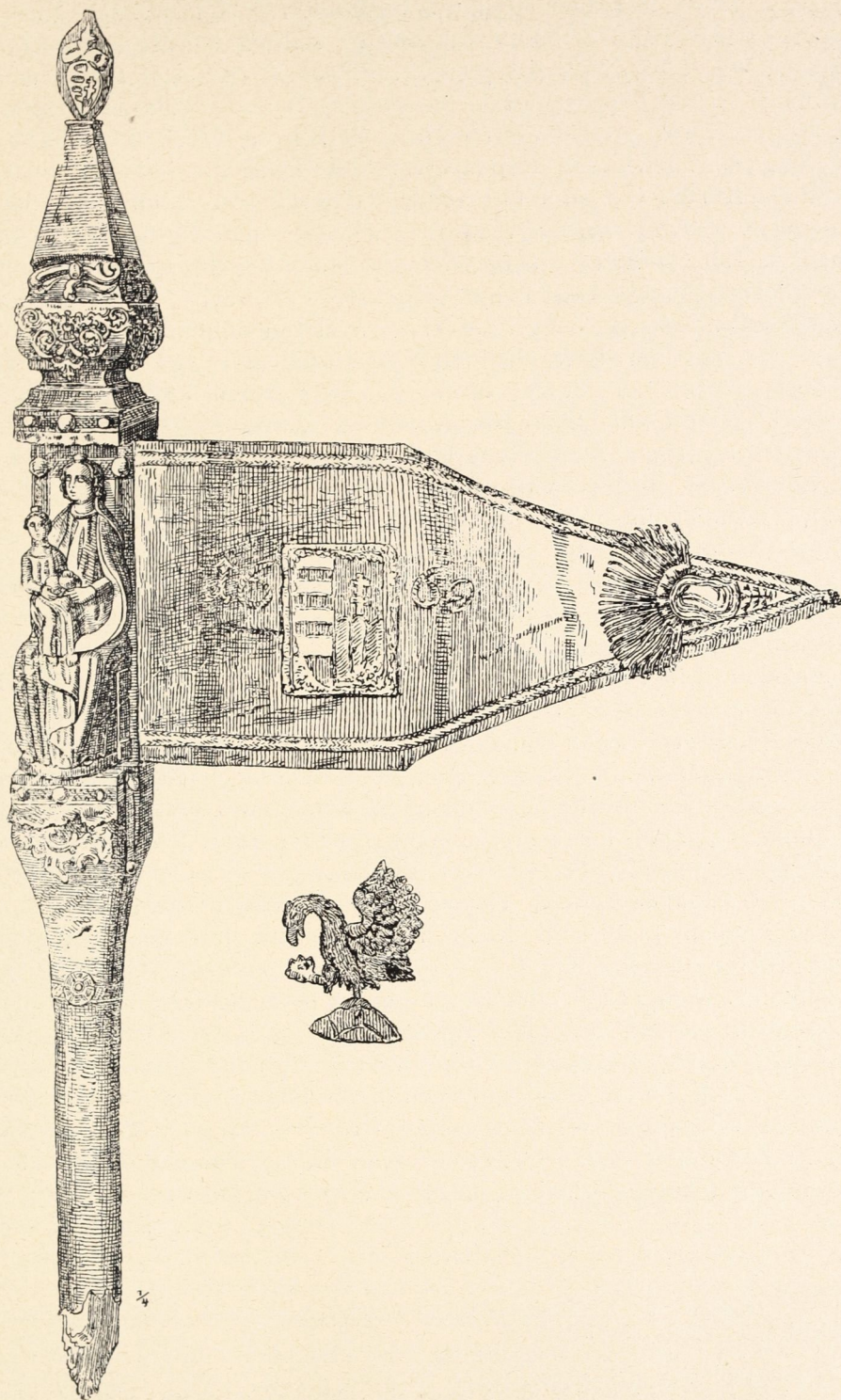
Téglás Gábor.

Gróf Károlyi László környéte. Van szerencsém bemutatni egy — az idecsatolt rajzokban látható — diszes hadi jelvényt, mely a XVII. század közepe tájáról származik. Ha e hadi jelvényt közelebbről akarjuk meghatározni, tudnunk kell, hogy jelenleg gróf Károlyi László úr birtokában van és hogy nagyatyjától, a jó emlékezetű néhai gróf Károlyi Istvántól, örökölte, ki azt főthi könyvtára egyik szegletében tartogatta. Hogy bőrrrel bevont fanyele, mely valószínűleg 6—8 láb hosszú lehetett, most le van törve, ebből azt lehet következtetni, hogy a viszontagságos időkben, mint pl. a közelmúlt szabadságharcz után is rejtegetni kellett, hogy illetéktelen kezekbe ne kerüljön s ezért aztán eltávolították hosszú nyelét hogy könnyebben el lehessen rejteni.

A most előttünk lévő darab 86 cm. hosszú. Felső része négyszögű gúla alakú, sárga rézlemezzel bevonva, tetején falevél alakú lándzsahegy, melynek egyik lapján az ország czímere, másik lapján a Károlyi-család czímere — az egyik lábában vérző szívet tartó karvály (karuly) — van kiverve szintén sárga rézből. Ugy látszik hajdan az egész rézkészülék arannyal volt befuttatva. A 22 cm. hosszú felső részen alól egy 26 cm. hosszú négyszögű oszlopocska következik, mely az egésznek legdíszesebb része. Első oldala kimetszve lévén, ide van állítva a boldogságos szűz trónon ülő képe, ölében a gyermek Jézussal. A kis szoborcsoporthozat fából van faragva s türkizekkel és aranyos érczgombokkal ékítve, 17 cm. magas s hajdan díszesen festve volt. Mária ruhája setét zöld¹; a ruha bélése piros, a széle — pereme — aranyos volt, mind két alak fején koronácska egy-egy rubinttal.

Az ellenkező oldalon, mely rézlemezekkel igen szépen volt díszítve egy kis bemetszésben szintén aranyozott rézlap van beillesztve, melyen e felírás olvasható: M. A. J. Károlyi Defens. Patr. A fentebb leírt kis szobor baloldala felől van elhelyezve a kis zászló, mely arany paszománttal van szegélyezve és díszítve; alakja hegyes háromszög, első fölapja piros bársony s rajta arany fonállal (szkofiummal) és sárga selyemmel ki varrva az ország koronátlan czímere áll és az 1662-ik évszám. A kis zászlócska hátlapja zöld atlasz s rajta ezüsttel kivarva ismét a Károlyi család ősi czímere. Az egész meszsze tündöklő fényes hadi jelvény volt, melyet a legénység jó távolról is szemmel tarthatott. Végig tekintve tehát az egész ódon hadijelvényt,

¹ Most ilyennek látszik, de Pulszky Ferencz megjegyzé, hogy Mária ruhája szabály szerint mindig kék.

mely a maga nemében egyike a legszebb régiségi darabjainknak s egyike a legritkább emléktárgyaknak,² az említett felírást úgy magyarázom, hogy: «*Michæli Károlyi defensori patriæ*. (Az A és J betű valószínűleg másod keresztnéveket jelentenek.) S erre csak az vezetett, hogy a Károlyi-családból 1662-ben élt Károlyi Mihály, ki Szatmár vármegyének kinevezett főispánja volt.³ És igen vitéz katonás ember volt, mert 1682-ben mint fő ezredes csatatéren veszett el. Tehát vármegyéje, szülővárosa, vagy tán ezrede neki ajándékozhatta e szép hadi zászlót; mert az ország védasszonyának s a Jézusnak — kinek neve harci kiáltás volt a magyaroknál — jelenléte s a defensor szó kétségtelenné teszi, hogy *hadi* jelvényen van dolgunk.

De hogy e díszes hadijelvényt általában s egész nyugodtan lehet-e kornetának nevezni, bizonyosan nem merem állítani, annival kevésbé, mert tulajdonképen a korneta szó értelmével sem vagyok egészen tisztában. A classikus latinban Ducange és Calepinus szerint a *corneta* szó (melyet Varro római író is használt) szarv alakú főre valót jelent, mint pl. a phrigiai sapka, vagy a melyet a velencei dogék viseltek. A múlt században a corneta szó általában a trombitát s különösen a magashangú trombitát (flügelhorn) jelentette a katonaságnál. Mai napság pl. az angoloknál a *cornet* szónak egyebek közt ilyen jelentései is vannak: lovas csapat; zászlótartó. Reánk nézve azonban a fő kérdés az, hogy mit értettek alatta a XVI. és XVII. századi magyar írók? Ugy emlékszem, hogy valami hadi jelvényt s átvitt értelemben aztán csapatot is.

Ez úttal nem rendelkezem elegendő adattal emlékezőm támogatására — de igyekezni fogok utána nézni, most csak Szamosközit említem, ki (IV. kötet 128. lapján) így ír: 1601. febr. 7-én Básta György a maga cornetájával és zászlójával kiméne a városból stb. (t. i.: Gyulafehérvárról). Továbbá Ballagi Aladár *Wallenstein*-jában a 219. lapon részben a Nemzeti Muzeumban levő adatok alapján 1630-ra vonatkozólag így ír: «A századnál kapitányi fizetés 100 forint (valószínűleg egy óra) hadnagyi 40 forint, tehát éppen annyi mint a végbeli huszárhadnagyé, *kornyétás* vagy zászlótartóé 26 frt 30 kr. az az 6 forint 30 krajczárral több mint a végbeli huszárkornyétásé.»

Ha tehát kornyétás annyi mint zászlótartó, úgy a kornyéta Ballagi véleménye szerint is annyi lenne mint zászló.⁴ Ezek szerint az itt bemutatott hadi jelvényt egy előre is, t. i.: míg több és szabatosabb adatokat gyűjthetünk, hagyjuk meg kornetának.

Deák Farkas.

² Mondják, hogy a szegény lefejezett Nádasdy Ferencz kornyétája a bécsi újhelyi muzeumban szintén látható.

³ Lásd Nagy Iván: Magyarország családai, 6. kötet K betű. Valóságos főispán nem volt, mert atyja túlélte.

⁴ Itt ismét az a kérdés áll elő, hogy hát minden zászló annyi-e mint korneta? s ha nem, minő zászló az, mely kornetának is neveztetett.

(INTÉZETEK ÉS GYÜJTEMÉNYEK.) *A n. muzeum érem- és régiségosztály-gyarapodása 1882-ben.* I. Őskori csoport. A múlt évben csiszolt kőszerszámok, bronzrégiségek és agyagművészeti tárgyak dolgában egyaránt igen gazdag volt osztályom gyarapodása.

Nem kevesebb mint közel háromszáz különféle kőszerszámot kaptunk a dunántúli vidékről Ebenhöch Ferencz, győri kanonok szíves közvetítése által. A gazdag sorozatban a csiszolt kőeszközök minden, országunkban előforduló fajtái foglaltatnak, a legegyszerűbb kőéktől és kővésőtől kezdve a legtökéletesebb baltáig. Minden egyes darabnak tudjuk lelhelyét; a buzgó gyűjtő többnyire a földművelők kezéből kapja, kik szórványosan földeken, réteken, vízmosásokban, földmunkálatok közben, többnyire szántásnál gyűjtik és babonás áhitattal őrzik.

Ebenhöch kanonok úr már évek során gyűjt a Dunántúl a nemzeti muzeum számára és leginkább ő neki köszönhető, hogy már most is intézetünk kőszerszámokban a leggazdagabb muzeum Közép-Európában.

Ha daczára e nagy gazdagságunknak, sem arra nem vagyunk képesek, hogy e hazai neolith-kor kérdésében tisztán lássunk, sem arra nézve nem nyilatkozhatunk, hogy a csiszolt kőszerszámok ezekre menő nagy száma mely időben, miféle művelődési fokon készült: ennek főoka abban van, hogy neolithkori telepeinket és temetőinket még nem ismerjük eléggé, vagy, a mi nem lehetetlen, hogy ilyenek általában kevés számmal maradtak fön, hogy a későbbi őskor népei elfoglalták, elpusztították s a maguk művelődését rakták helyökbe. Talán így fejthető meg, miért találunk a duna-tiszamenti őstelepeken csiszolt kőszerszámokat, primitív agyagművészeti készítmények közvetlen közelében s azokkal vegyest bronz szerszámokat vagy legalább is e korra valló fejlődöttebb, határozottabb stylussal készített cseréptárgyakat.

Ily helyeken gyérek a bronz- vagy réztárgyak és a hol voltak, se egyszerű formájuk, se díszítésök módja, se a készítés technikai foka nem engednek más föltevést mint azt, hogy a bronzkor kezdetéről valók. Sem díszes csészéjű kardokat, sem finoman hornyolt lándzsacsúcsokat, se terebelt bronzedényeket nem kaptunk ilyen helyekről, mind e tárgyak a «*bel âge du bronze*», miként a francziák elnevezték, a bronzműveltség virágzó korát jelzik.

Biztos nyomok, melyekre az utóbbi években hazánkban találtak, arra engednek következtetni, hogy e «*virágzási korában*» a bronz főuralmát már a vassal osztotta meg, okunk van azt hinni, hogy legsebbe hazai bronztárgyaink már oly időben készültek, mikor a vas használatát egyik-másik irányban kiszorította a bronz eszközöket.

Legtöbb jelentékenyebb honi bronzleletünk e végső korból látszanak származni és azért bronzcivilisatiónk legvégső stadiumát legtökéletesebben ismerjük. Bajosabb a leletekben a korábbi fejlődési

szakokat megkülönböztetni, sírleletek nem lévén rendelkezésünkre, az öntő műhelymaradványok és egyes kincsek oly ingatag alapot képeznek, melyen csak nehezen haladunk.

A múlt év némileg kedvezett e körülöbözöttetési tanulmányainknak. Kaptunk több oldalról leleteket, melyek a bronzkor kezdetétől ép oly távol látszanak állani, mint a végső szakasztól. Baj, hogy egy esetben sem kaptuk a leletet egész összességében és azért kettős óvatosságra vagyunk készítetve, némileg megnyugtató másfelől, hogy a leletek megcsonkítása nem tervszerű volt, de véletlen és azért egészben még sem változott a lelet jellege.

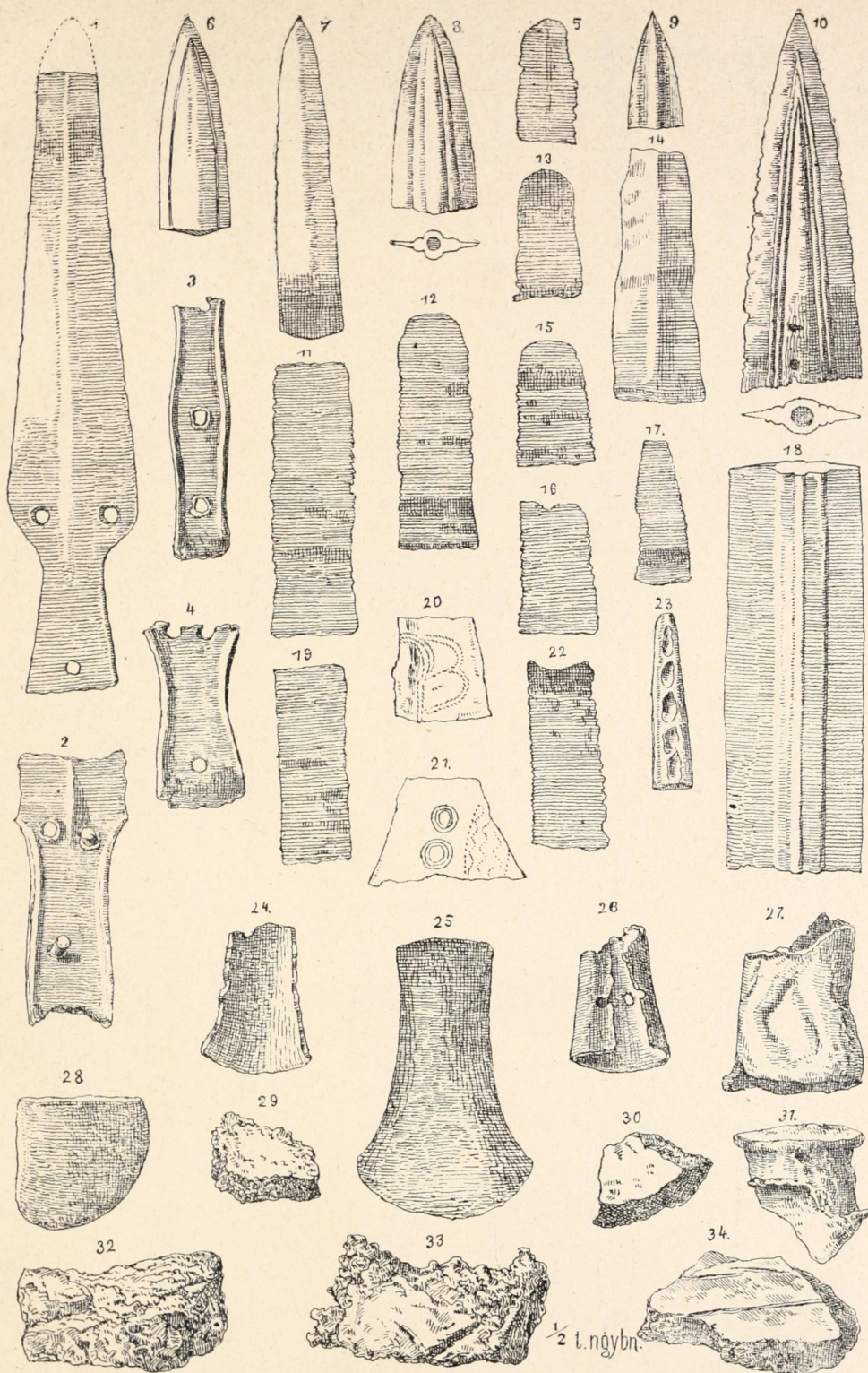
A kérdéses sorozatban legfontosabb a bozsóki (Pécs mellett), melyet itt négy táblán rajzban is bemutatok. Bozsókon vette a számos darabból álló leletet Schapringer Zsigm. úr, és a mint kapta, oly állapotban a n. muzeumnak ajándékozta; a miért hálával tartozunk neki.

Mindenki első tekintetre látja, hogy itt ú. n. öntőműhely maradványaival van dolgunk. Arra utalnak a bronzrögök (I. tábla 29, 30, 32, 33, 34.), az öntőnyílásból származó öntőpöcög (I. 31.) arra a sok csonka fegyver, szerszám, ékszer (I. 1—24, 26, 27. II. 4—9. III. 3, 4, 13—15. IV. 1—16. stb.), mely egytől-egyig beolvasztásra összegyűjtött bronzanyag.

A leletben uralkodók a szerszámok és ékszerek, fegyver csak kevés van, ép példány egy sincs. A szerszámok közt képviselve van a vésők legegyszerűbb idoma (I. 25.), mely a kő- és rézformákhoz legközelebb áll. A véső széles és lapos, egyik oldala egészen egyenes, másik lapja kissé kidomborodott, éle körszelvény idomban kihajló. Legnagyobb számmal vannak a tokos vésők és füllel bíró tokos vésők, melyeknek változatos formáit, egyszerűen sima és egymásba rakott vonaldíszekkel ékített példányait a II. táblán állítottam össze. A (fülnélküli) tokos vésőknek mindig keskenyebb oldalát is feltüntettük, mert a varrányok találkozásán ott van következetesen a nyél beléerősítésére szolgáló lyuk, mely a füles példányokon fölösleges. Az itt bemutatott idomok és díszítések egytől-egyig ismeretesek bronzregiónkban, de nem kizárólag sajátjai, mert e típust a többi régiókon végig kísérhetjük. Ugyanez áll a jelentékeny számmal képviselt sarlók (III. tábla) formájára. A sarlók, egynek kivételével (III. tábla 12. sz.), mely a legegyszerűbb sarlótípust képviseli, mind a 2-ik típushoz tartoznak.

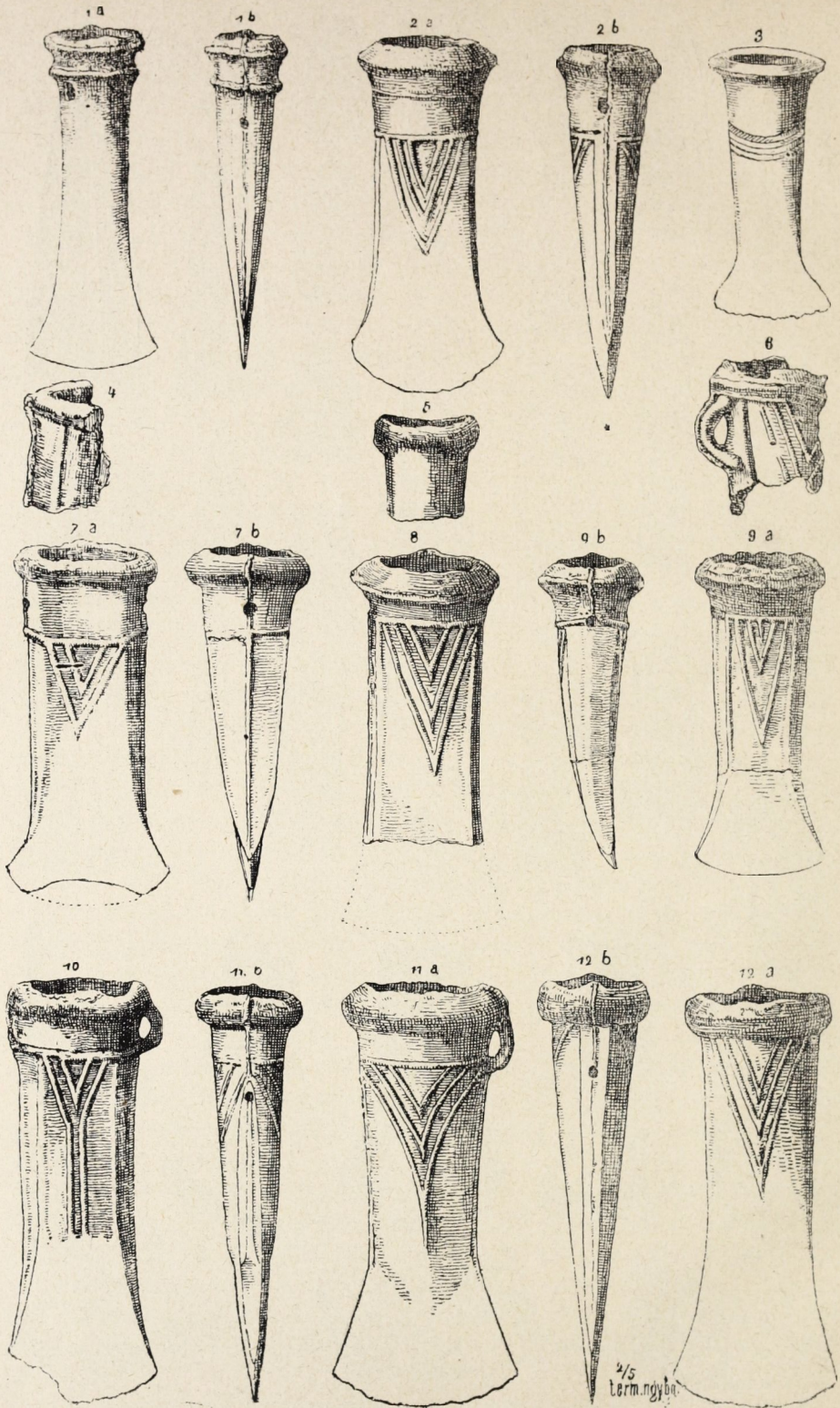
Sajátsága, hogy van markolatba járó vagy kívül reá erősítendő lemezszelvénye és a sarló körületéből kiálló pöccke, mely szintén az erősítésre szolgál. A szelvény, úgy mint itt is tapasztaljuk, rendszeren domboru vonaldíszítményekre nyújt alkalmat és tért. Leírás és magyarázat helyett, mely az ilyfajta díszítményeket úgy sem jellemezheti kielégítőleg, a főbb díszítményi motívumokat a III. táblán összeállítottam.

Számos csonka kést látunk a leletben, néha a két végéről

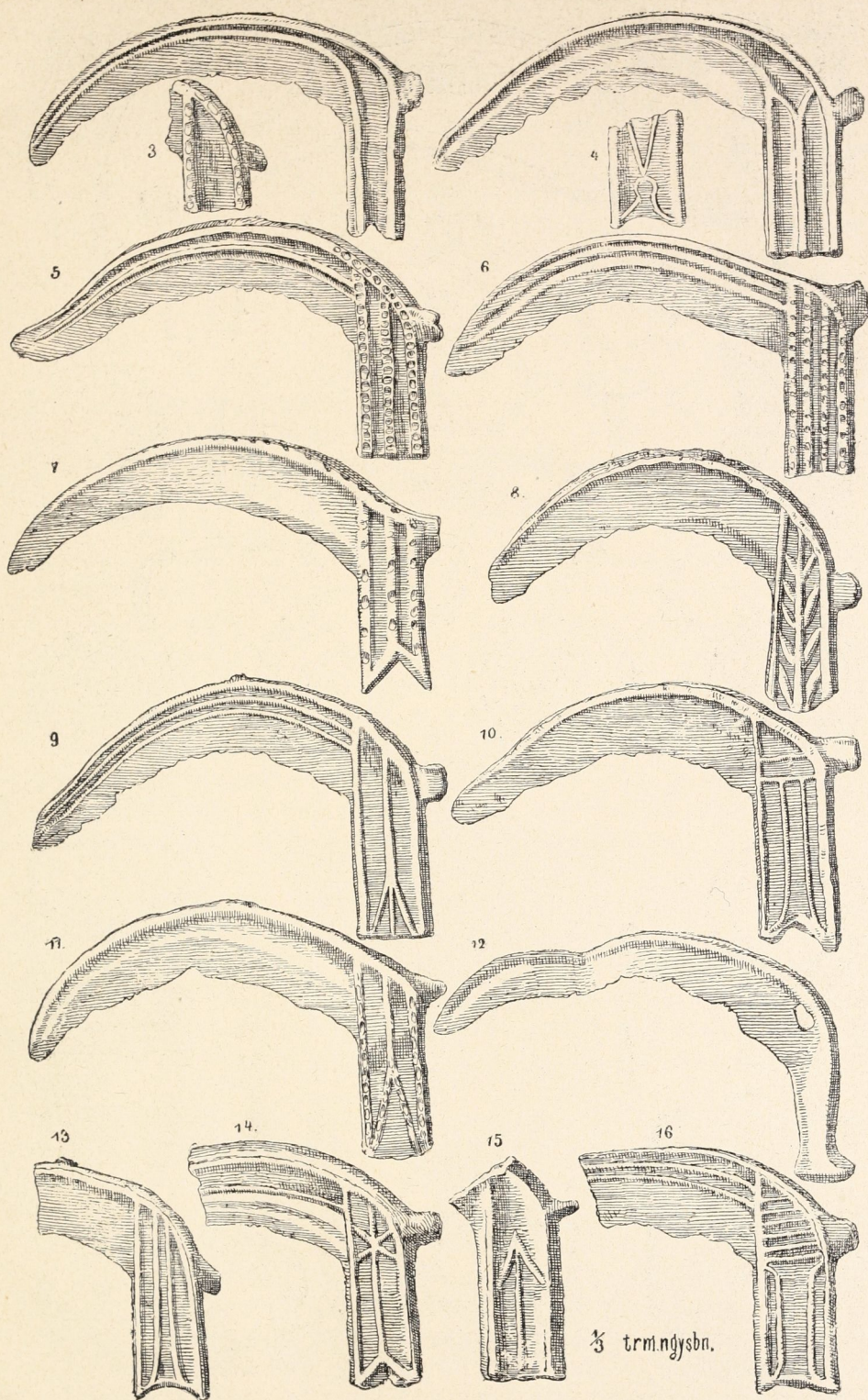

$\frac{1}{2}$ t. nybn.

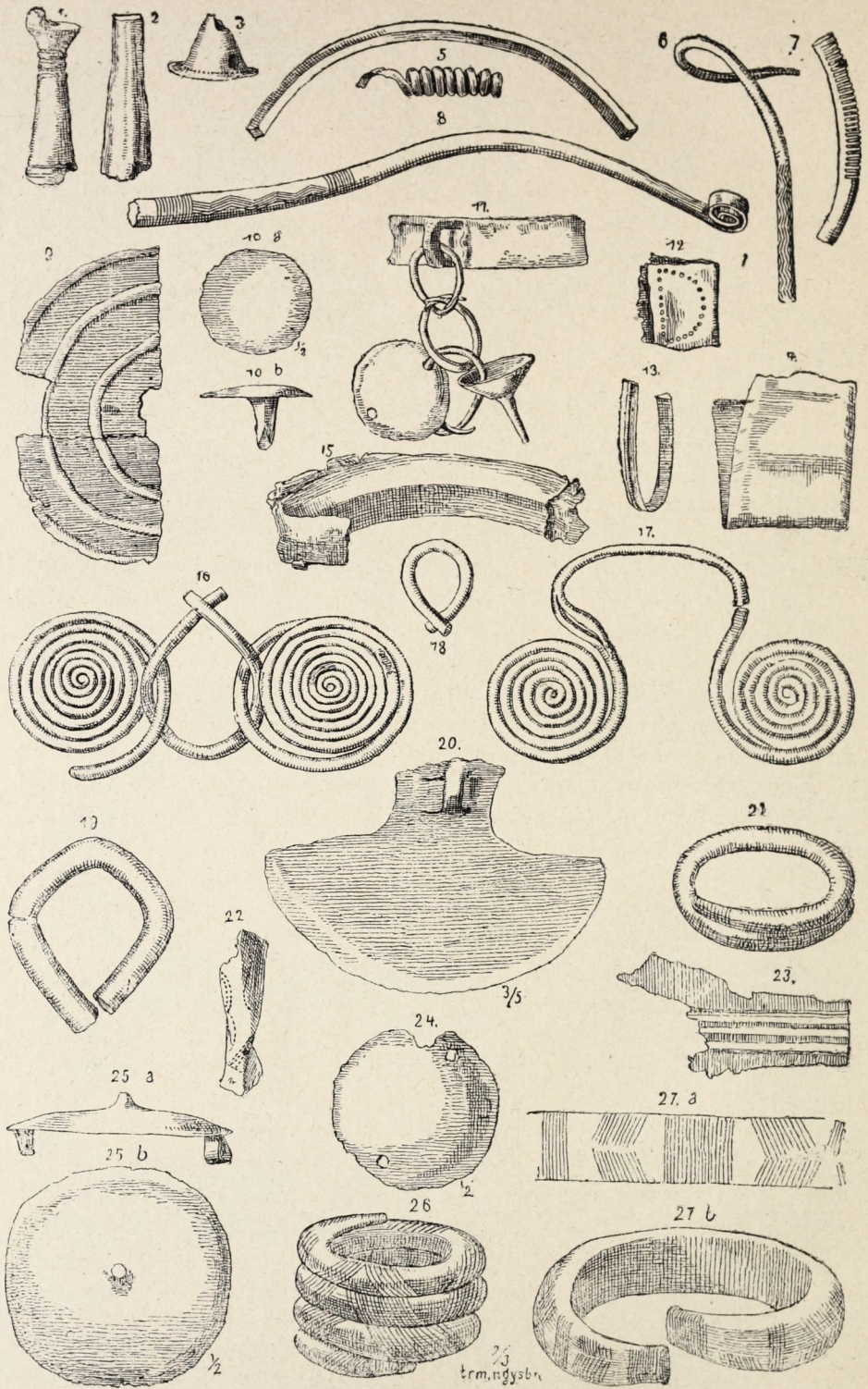
BOZÓKI LELET. I. TÁBLA.

BOZÓKI LELET. II. TÁBLA.

BOZÓKI LELET. III. TÁBLA.

hiányzik egy darab (I. tábla 1.), néha csak a pengéből maradt egy töredék (I. tábla 7.), majd meg a többszörösen átlukasztott nyíllemezt leírjuk (I. tábla 2, 3, 4.).

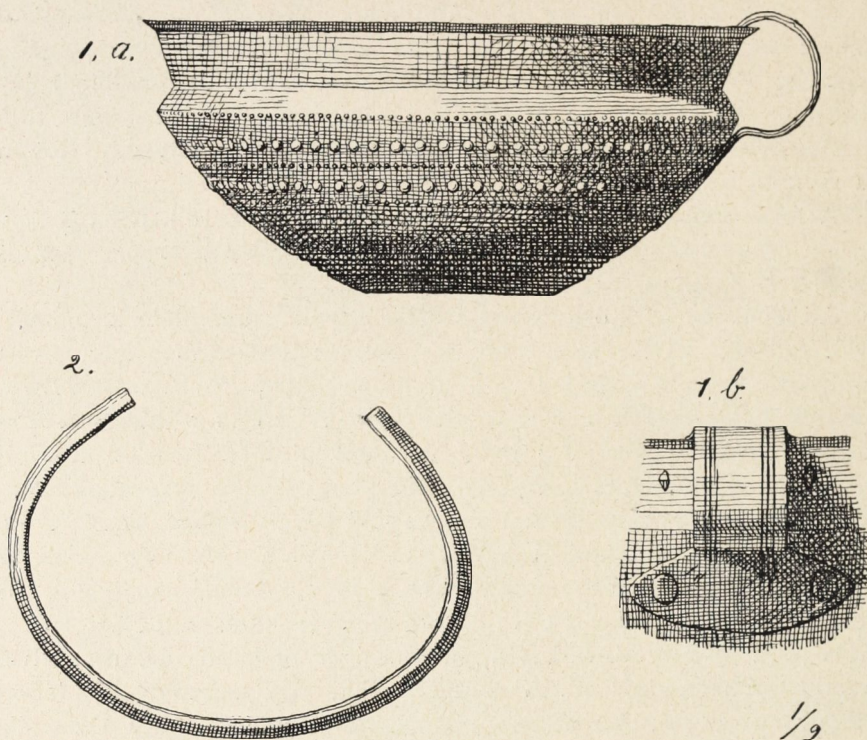
Fűrészpengécskék e leletben feltűnő jelentékeny számmal voltak (I. 3, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 22.), a meglevő töredékek mind más-más fűrészből való; kétfélék voltak a pengék, hegyesek és tompa végűek. Fűrészek hazai bronzleletekben nem épen sűrűn és nem nagy számmal voltak, egész pengék épen ritkák. Az erzsébetfalvi leletben volt 3 egész, 19 töredék, az alsó-járaiban 5 töredék; a mezősapiban 3 egész; a topliczaiban 5 töredék volt; a szuszkói leletben 2 egész, 1 töredék; a marosbogátiban és a beregszásziban csak töredékek fordultak elő. A finom csipkézett szélű fűrészpengék már a finomabb szerszámok közé sorozhatók, melyek a technika legalantasabb fokán nem szoktak alkalmaztatni.

A fegyvereket három kardpenge töredéke (I. t. 18.), néhány törből való csonka részlet (I. t. 7; 9, 14.) és néhány lándzsacsúcs maradványa (I. t. 8, 9, 10, 24, 26, 27.) képviselik.

Az ékszerek csoportjához tartozik a sok mindenféle karperecz, gyűrű, sodrony, karika, lemez, tekercs, csüngő díszlet (IV. tábla) minők a bronzkor későbbi szakából való urnatemetőkben többször akadtak. Jellemzők különösen a korongos tekercsek (IV. 10, 17.), érdekes a füles félkorong (IV. 20.) s a füles lemezke, melyen a láncz s a lánczról lecsüngő apró tölcser és pikkelyke. Figyelemre méltó apróságok azonfölül a trébelt körökkel díszített lemez (IV. t. 9.) s a ponczokkal kivert ékítményű lemeztöredékek (I. t. 20, 21., és IV. t. 12.). Oly csekélyek e részletek, hogy eredeti rendeltetésüket még sejteni sem lehet. Ily apró tekercsek és pikkelyek vannak a *simonyi* leletben (Fejér m.), melyet múlt évben Kereskényi József, érdi plébános úr volt szíves intézetünknek ajándékozni. A maradványok, egy nagyobb elkallódott lelet parányi részei. Abból is a mi megvan, sejthető, hogy a bozsóki lelettel rokon lelet veszett el. Itt ismét öntőműhely maradványaival van dolgunk; a rögök mutatják s az apró csonka töredékek is beolvasztásra voltak összegyűjtve. Kaptunk ezenkívül a leletből apró vést keskeny, szorosan összefutó perimékkel, egy sarlót s egy lándzsacsúcsot.

Fontosabb egy más öntőműhely, a *tisza-szentimrei*, melynek maradványait szintén csak részben sikerült megmenteni a múlt évben. Azok után, a miket kaptunk a kincsből, arra következtetünk, hogy gazdag ember vagyonából származik. Akadt ugyanis a leletben két tengelykarika bronzból, tehát bronzkocsi részei, mik általában a legnagyobb ritkaságok közé tartoznak. A szászvárosi symbolikus kocsi, Bécsben és a vele rokon symbolikus emlékek fentartották nagyjában a bronzkor végén s a vaskor elején divatos járművek idomát. Valódi járműveknek csak részei maradtak. Az abosi és árokaljai kerekek valódi kocsikról valók, a kerékszögek, sajátságos hattyu idomú nyújt-

ványokkal, régtől őriztettek a n. muzeumban, s a komjáthi leletben két tengelytok és a hozzávaló szögek maradtak fenn. Ennyi, mit a hazai emlékekből analógiául felhozhatni. Most ezekhez a részekhez a tiszta-szentimrei tengelykarikák járulnak. A karikák öntött művek, belső átmérőjük $7\frac{1}{2}$ m, a fal vastagsága $1\frac{1}{2}$ m, szélessége; a külső szélén perimés és külsején párhuzamos vonalakkal ékített, egy lyuk az agyral való erősítésre szolgált.

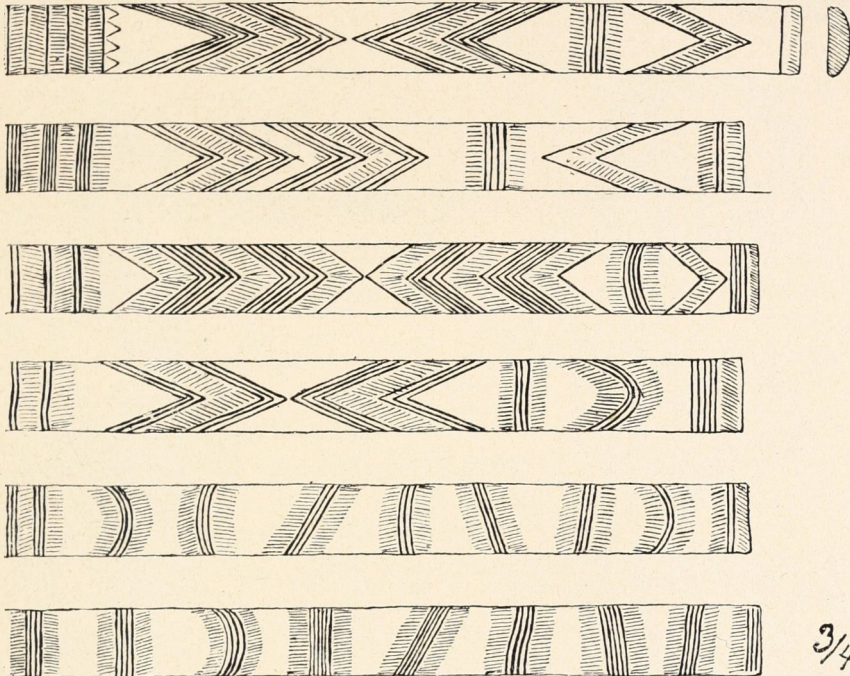
I. BREZNÓBÁNYAI LELET.

Nem kevésbé érdekes az a húsz és egynéhány darab, a melyet egy pozsonyvidéki bronzműhelyből kereskedő útján megmentenünk sikerült. Mint legtöbbször, ezúttal is szerszámokból állott a lelet. Négy füles véső csonka volt, volt egy karimás véső, néhány szárnyas véső erős közelzáró szárnyakkal, melyeken nálunk szokatlan jelenséggel találkoztunk azzal, hogy a szárnyak külső fölülete vonalékményekkel díszítve van. Az apró tokos kalapács a ritkább szerszámok közül való. Legtöbb volt a sarló, mind a legegyszerűbb fajtabeli, nyélbevaló gombbal a tövén. Ugyanazon kézből, mely nekünk e leletet hozta, kaptunk egy őskori rézcsákányt, igen kérdéses, vajjon e bronzlelethez tartozik-e. Őskori réz- és bronzeszközök együttes előfordulása a legritkább esetek közé tartozik nálunk, inkább csi-

szolt kőeszközökkel találják, mint pl. Tószegen, Szihalomban, Szarvason stb.

Néhány rézeszközt egyenként kaptunk, van köztük lapos véső és többféle csákány, gondosan gyűjtjük őket, mert a rézkor kérdésében fontossággal bír a statistika, ha nem is lehet mindig pontosan megállapítani a lelhelyet.

A bronzkor és a vaskor határszélén áll a breznóbányai érdekes lelet, melynek főbb darabjait az idezárt rajzokban mutatom be. Egy

II. BREZNÓBÁNYAI LELET.

bronzcsészét (I. a. b., nyílt végű karpereczekkel (I. 2 és II.) találtak egy hegyoldalban, régóta elhagyott aknában. A karpereczekből csak egynéhány nem jutott kezünkhöz, hallomás után idomuk és diszítésök a rajzban közölt mintákra talál. Sem a kis füles csésze, sem a karpereczek formája nem új, ismerjük őket bel- és külföldi leletekből. A csésze bronzpléhből van trébelve, a pont és lencseforma kivert idomok az edény hasán jellemzők ily fajta edényeknél, a fül aklákkal (Niethe) oda van erősítve. Szakasztott másaik előfordulnak egy bizonyos időben Etruriától Skandináviáig és tanuságot tesznek egy nemzetközi forgalomról a bronzkor végén.

Ily csészék, hogy egyéb hazai leletektől elkülönítsük, voltak a híres hajdúböszörményi leletben, melynek néhány legfontosabb darabja a nemzeti muzeum őskori gyűjteményét díszíti. A lelet köztu-

domás szerint még az ötvenes években került elő és többfelé züllött szét, jó részét be is olvasztották. Midőn az idén Hajdu-Böszörményben voltam, nyomába jártam és sikerült a fontos leletről még egyet-mást megtudnom és a múzeumnak hoztam belőle egy bronzkardot.

EDÉNYEK A SOROKSÁRI URNATEMETŐBŐL.

Alkalmam lesz a leletről máskor, midőn Hajdu-Böszörmény városa régészeti ásatásáról is számot fogok adni, részletesebben szólni.

Hasonlóképp külön beható tárgyalást igényelnek azon nagyszámú őskori leletek, melyeket hivatalos úton a szentesi, Mindszenti töltés-

építési munkálatok, továbbá a mezőtur-szarvasi vasúti ásatások hoztak napfényre. Várható volt, hogy e nagy földmunkálatok tudományunknak bő eredményt nyújtanak majd, és nem tévedtünk. A kőkortól a késő népvándorlási, sőt a középkorig terjedő leletek gazdag sorát köszönjük a felügyelő mérnökök gondos utánjárásának. Csakhogy fölötte nehéz lesz majd a hosszú vonalról vagy területről összekerült leleteket kellőképp osztályozni és összetartozásuk szerint méltányolni. Áll ez különösen az urnatemetőkre, melyeket a földmunkálatoknál feltártak. Hazánkban e temetkezési mód nem oly élesen jelez egy bizonyos határolt kort, mint pl. Németországban vagy Skandináviában, az urnák formája ritkán ad elégséges támpontot kormegállapításokra, tartalmuk sokszor alig volt, legtöbbször elveszett.

Hazai urnatemetőink kellő megítélése ez idő szerint még oly probléma, mely dr. Rómer Flóris, nagyérdemű előzetes kutatásai után is sok és nehéz munkát ad hazai kutatóinknak és azért nem ajánlható eléggé minden ez irányba vágó újabb tapasztalatok gondos följegyzése.

A múlt évben több ízben magam is abban a kedvező helyzetben voltam, hogy őskori urnatemetőket a hely színén tanulmányoztam. Így nevezetesen Nagy-Loókon, Lucskán és Soroksáron. Ez alkalommal Loókról csak annyit, hogy gróf Zichy N. János úrral a hely színet bejártuk, az egész urnaterületről gondos fölvétel készült, a legépebb urnák gonddal kiemeltettek s egy részök a n. muzeumba, más részök Fejérvárra került. Az urnákban apró bronztárgyak igen csekély számmal voltak, ezek után és formájukból azt sejtem, hogy bronzkorunk legvégéről valók. Lucskáról nehezebb határozott véleményt mondani, tapasztalataim arra indítanak, hogy ott legfőlebb a kőkor végéről való telep és temető maradványait bírjuk.

Az egész temető leírására a sírfészekek sorrendje szerint, gondos rajzokkal és térrajzokkal a nagyérdemű kutatók maguk, gróf Sztáray Antal és neje ígérkeztek. Ezuttal tehát csak a soroksári temetőről adok hírt. Ez urnatemető maradványai a zimonyi vasút földmunkálatai megkezdésekor, 1881-ben kerültek elő, midőn a falutól éjszakra terülő dombos térséget a vasút czéljaira át kellett vágni. Kisebb-nagyobb edényekről, melyek ezúttal előkerültek, még a múlt évi jelentésemben adtam röviden számot, nekem csak 1882-ben volt alkalmam a hely színére kirándulni és két sírfészket a maga eredeti mivoltában láthatni. Alig egy néhány lábnnyira a mostani fölület alatt állott két nagy füles urna a pusztta földben, melyet annak rendje szerint ki is ástunk.

Mikép voltak a nagy edények elhelyezve, minők a formájuk, minő volt a kisebb csészék és bögrék idoma és hogy voltak a nagy edényekbe belerakva, reátéve vagy melléjük helyezve, az ide zárt táblán látható, kivált a b. és 11. számú schemaszerű átmetszetekben. A nagy edények (1. 7.) a hatvani, aszódi, duna-almási temetők edé-

nyeire emlékeztetnek. A 2. és 4. számú benyomott vonalú és pontozott rajzú edények analógiáit is jól ismerjük.

Conventionalis elnevezés szerint pannoniai edényeknek szoktuk nevezni; ez elnevezést el kell ejtenünk, mert alkalmas arra, hogy tévedésbe ejtsen bennünket. Se Pannoniához, még kevésbé a rómaiakhoz van közük, állandó előfordulásuk bronzkori idomokkal, joggal enged arra következtetni, hogy őskori formák. A soroksári urnatemető e kevés mutatóanyagból ítélve, még bizonyára sok érdekeset nyújtott volna, ha nagy része el nem pusztult volna. Lehet azonban, hogy egy részét az érintetlenül maradt terület megóvta, a mely föl fog tárulni, mihelyt a vasút fokozottabb igényei terjeszkedésre kényszerítik a válalatot.

Hampel József.

KÜLFÖLDI ADATOK AZ ARCHÆOLOGIÁHOZ.

(IRODALOM.) *Ueber die Anwesenheit des Menschen zur Zeit der Lössbildung v. G. Grafen Wurmbbrand. Mit 4 Tafeln und 2 Plänen. Denkschriften der mathem. naturwissenschaftlichen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Wien, XXXIX. Band.*

Az ősrégészet legbizonytalanabb és épen azért kiváló érdekű kérdése, nemünk ősisége. Az első szereplés idejét már a harmadkor végső időszakáig terjesztették ki; de azért a negyedkori életviszonyok körül is sok tisztázni való van s minden ide vonatkozó adattal nagy szolgálatot tesznek az illetők az irodalomnak. Csakhogy egész őszintén ki kell mondanunk, nem minden dolgot számíthat kedvező fogadtatásra, csak azért, mert címében az emberiség avagy őskorának fejtegetésével kecsegtet s a munka értékét a természetrajzi módszer érvényesítése határozza meg, mert geológiai és palaeonthológiai eruditio nélkül egyetlen biztos lépést se tehet azon a terrenumon a régész. Gróf Wurmbbrandnak legitt bemutatott kis műve pedig az itt kifejtett kellékeket mind egyesíti magában s ködös homályos őskorunkat néhány biztos vonással tisztázza. Ő a bécsi medenczét nyugatról (Kremsnél) beszegő löszdombok több pontján s Morvaország némely téglavetőjéről negyedkori állatok csontjaival együtt határozottan emberi kéztől származó kőszerszámokat kapván, részletes tanulmányt szentelt a lelőhelyek egy részének s biztosan constatalja, hogy azokon az ember a *löss képződése* folyamán lakozott.

Az első telepre Zeiselberg faluból a Gobelsbergre vezető határút mentén akadt. Ez az út egészen bevágódott a löszbe, épen mint Chinából írja Richthofen, sőt az egyik löszfalon át kis alagutat nyitottak, hogy a szőlőket közelebb kapják. Itt a lösz eredeti mivoltában szemlélhető jellemző mészcconcretioival (Löszkindchen) és kagylóival (Succinia oblonga, Helix hisprida, Pupa muscorum, Clasilia pumila)

együtt. A lakosság pinczéket épített a löszbe s azok egyikének bővítése közben a tulajdonos nagy emlősöktől származó csontok alatt szénrétegre s azzal együtt egy tulokfélétől (*Bos brachyceros*?) származó végtagsconton kívül a mammothnak több csontja, egy farkas-állkapocs (alsó) hevert, ráadásul még két tűzkő-szilánk társaságában. A telep kiterjedését két aknával puhatolta ki gróf Wurmbrand s munka közben a felső rétegekben tulok és disznócsontok, neolithkorú cserepek lepték meg. Ezeket a vízmósás lehordta a lejtőkön s ha nincs jól elzárva a diluvialis lelőhely: bizonyosan abba vegyíti, mi által a meghatározás munkája rendkívül meg lett volna nehezítve.

Az a vélemény léphetne itt előtérbe, hogy talán pinczeszerű üreget készítettek maguknak az őslakók, mely később beomlott. Eltekintve a lösz teljes egyneműségétől, már a nagy kiterjedtség miatt se bír ez a feltevés alappal. Igaz, hogy csak 50·70 cm. vastag s 0·5—1 m. nagyságú fészkekben találni a szén, tűzkő és megmunkált csontoknak brecciaszerű tömegét; de összesen 190 □ m. területet laktak a mammothvadászok s ekkora kiterjedésben a kissé omlatag szerkezetű lösz kiüregesítése nem lett volna lehetséges. Nem sokkal fennebb a Manhardthegységből élékanyargó *Kamp* völgyében Breit és Erdl birtokosok pinczéinél fordultak elé hasonló leletek. Odább *Hollabrunn* mellett téglavetés közben ismét újabb eredetű cserepek alatt 6—8 m. mélyen tűzkőforgácsokkal együtt találták a *Cervus megaceros* homlokcsontját, egy részletet a *Cervus elaphus* agancsából, egy *Bos*-féle felső állkapcát, a *Rhinoceros tichorinus* radiusát (orsócsont) s az *Elaphus primigenius* egyik zápfogi lemezét, még pedig az emberi kéz határozott nyomaival. Végre Sonnberg mellett és a Thaya-völgyben Joslovitznál talált a löszben fossil állatcsontokkal vegyesen emberi készítményeket.

A megmunkálás vágó szerszámok nyomaiban jelentkezik e csontokon; így a mammoth foglemezén határozottan felismerhető a kőszerszám rövid, kerekded vésete, a mint rendre vékony forgácsokat feszegettek le ezek nyomán. Egy szarvasagancsot csatorna formára kezdtek kivésni, a végtagi csontokon pedig olyan barázdákat látunk, minők a hús lefejtése közben származhattak. Minthogy pedig mindezek a kőszerszámokkal együttesen faszénnel és hamuval összekeveredve egészen az eredeti löszrétegben találtattak: semmi kétség sem foroghat fenn arra nézve, hogy a diluvialis ember háztartásának konyhahulladékainak maradványaival van itt dolgunk.

Hasonló pontossággal hazánkból ez ideig ennek az időszaknak emberi maradványait báró Nyáry Jenő derítette fel az aggteleki barlangban, hol a palaeolith és neolith települést egyaránt bebizonyította. (? Sz.) Badenben (Munzingennál) Ecker tanár tanulmányozott egy telepet, csakhogy ott még a tűzhely vörösre pörkölődött kődarabjai

is megkerültek. *Dr. Liebe*¹ középiskolai tanár Gera közelében barlangi üledékben (Lindenthal) és diluvialis löszben ásott ki hasonló tárgyakat. *Dr. Virchow*² Jena mellett (Faubachnál) tuffban és homokos agyagban talált feldolgozott csontokat s itt a tuffa szintolyan utólagos képződvény lehet, mint a Santorin szigeti, honnan *dr. Szabó József* budapesti egyetemi tanár szintén trachyttufa alól írt le a Természettudományi Közlönyben culturmaradványokat. Közelebbről *Nehring* tanár Thiedeben és Westerregelnél a negyedkor állatainak egész sorozatát ásta ki s azok életkörülményeiből talpraesett következtetéseket von az égalji, tenyészési viszonyokra s nevezetesen kideríti: hogy sivatagszerű jelleggel bírt Thiede és Westerregel környéke a negyedkorban s így a lösz képződése egészen Richthofen elmélete értelmében légköri behatása alatt (szél, eső, hó, jégképződés) jöhetett létre. Ilyen climaticus viszonyok mellett az ember létezése sincs kizárva, míg ha vízi üledéknek tételezzük fel a lösz: a kérdés nagy mértékben bonyolulttá válik. Így péld. *Ecker* a munzingi eléjövételnél zoologiai támpontok hijában nem térhetett el korábbi felfogásától s a lösz tavi lerakodásnak tekintve, csakis úgy tudta megérteni az ember létezését, hogy az utólagos beásás által származottnak nyilvánította.³ Felette nagyfontosságú adalékokat szolgáltatnak tehát mindannyiszor az állatok, mert azok jelenlétéből teljes bizonyossággal el lehet dönteni: erdős táj vagy sivatagféle szolgált-e az őslakók otthonául.

De hát *Wurmbrand* gróf a fenn említett csontleletekből egyedül tán nem dönthette volna el szintén ekkora biztossággal az ember itt-lételét, ha a hegyes, vagy tompa szilánkokon (18) kívül egy keményre égett agyagtuskó (nyilván a tűzpad része) és nagymennyiségű szén nem áll rendelkezésére. E szén beható vizsgálata kizárja azt a feltevést, mintha tőzeg közé temetődött fatörzsek lassú szenüléséből keletkezhett volna s *dr. báró Ettingshausen*, a jeles phythopalæontolog, határozottan kimutató, hogy az évről-évre elszáradó avartól sem, hanem egyesegyedül *lucz- és jegenyefenyőtől* származik. Még egy darab vörös vasrög, két dentalium (*Bovei*) kagylóhéj maradtak ránk s utóbbiak hihetőleg a piperekészlethez tartoztak.

Az összes leletek sorát tehát e táblázatban foglalhatjuk össze:

¹ Archiv für Anthropologie. Braunschweig. Redig. *Ecker* und *Lindenschmidt*. IX. köt. 155. l.

² Zeitschrift für Ethnologie und Urgeschichte. Berlin, 1877. II. füz. 24. lap.

³ Archiv für Anthropologie etc. VIII. köt. 87. lap.

Lelőhely	Eleph primig.	Rhinoc trich.	Equus gr.	Equus primig.	Bos	Cervus megaceros	Cervus dama	Cervus elaphus	Ursus arctos	Canis lupus	Szilánkok	Cervus tarandus	Megjegyzés	
Zeiselberg Weber földmives pinczéjében I.	+12	—	+0	—	+0	—	+	+	+	?	+	+0	+	Megmunkálás gyakori nyomai a mammuth csontokon.
Ugyanott Breit pinczéje II.	+	—	—	—	—	+0	—	+	—	+	+	—	—	A Cervus megacerosnak megmunkált agancsa.
Ugyanott Breit kamrája III.	+	—	—	+	—	—	?	—	—	—	+	—	—	Kétséges agancs - töredék.
Joslovitz (Thaya völgy)	+	+	+3	+	+	?	—	—	+	?	—	+0	+	Szépén kidolgozott agancs (tán Cervus damától).
Hollabrunn	+	+	+	—	+	+	?	—	+	—	—	—	—	A Cervus megaceros koponyatöredéke.
Sonnberg I.	—	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+0	—	
Ugyanott II.	+	+	—	—	—	—	—	—	—	—	—	+0	—	

A + jelzi az előjövetelt, a szám az egyéneket s a 0 jelzi, hogy ott csontokon agancson, szilánkokon felismerhető az emberi kéz nyoma. Legtöbbet a mammuth van képviselve, azután a ló és a rekeszes orrszarvu (Rhinoc. tich.). Mindháromnak bordái és végtagsontjai szerepelnek leginkább. Nézzük például a mammuth csontjait.

		Jól megtartott állapotban	Töredékek	Megmunkáltan	Összesen
Fogak	Metsző fogak	1	7	+	8
	Zápfogak	6	16	.	22
	Koponyatöredék	—	5	.	5
Csigolyák	Nyakcsigolyák	10	12	.	26
	Atlas	7	.	.	7
	Epistropheus	2	3	.	5
Első végtagok	Hátcsigolyák	5	35	+	40
	Lágyékcsigolyák	3	8	.	11
	Scapula (lapócz cs.)	.	4	.	4
Hátulsó végtagok	Os humeri (felkarcs.)	1	4	+	5
	Ulna (singcs.)	3	5	+	8
	Radius (orsócs.)	3	5	+	8
Hátulsó végtagok	Kézközép	59	23	.	82
	Kéztőcs.	15	12	—	27
	Ujjperczek	—	—	—	sok
Hátulsó végtagok	Medenczecs.	.	12	+	12
	Femur (czomb)	.	16	—	16
	Tibia (Szárcs.)	5	12	—	17
Hátulsó végtagok	Sipcsont (Fibula)	.	8	+	8
	Lábtő cs.	61	16	.	77
	Lábközép	26	10	—	38
Hátulsó végtagok	Ujjperczek	.	.	.	sok
	Nyelvcsont	1	3	—	4
	Borda	31	sok	+	—
		nagyobb részlet	apró töredék		

Figyelmet érdemlő körülmény, hogy a nyakcsigolyák- és lábtöcsontokon soha sincs kéznyom, ellenben annál több a bordákon, medenczecsonton, a felkarcsonton és némely fibulán, szóval a nagyobb szám izomfonatok helyén.

Tegyük most párhuzamba az idevaló faunát a fenn előszámlált többi lösztelepével. Munzingen csupán rénszarvast szolgáltatott. De *Langenbrunn* Elephas primog. Rhinoceros tichorinus, Cervus elaphus (szarvas) renszarvas, zerge, vadkecske, két tulokfaj Bos moschatus, ló, szamár, barl. medve (Ursus spelæus), borz, róka, farkas, hyæna spelæa, hiuz, havasi morga (Arctomys mormota), nyul, criticus vulg. (hörcsök), fogoly és hattyu.

A lindenthali barlangban a zerge, kőszáli kecske, szamár, borz, fogoly és hattyu kivételével a Langenbrunnál talált állatok fordulnak elő s idejárul még a barlangi tigris (Felis spelæa), jávor szarvas (Cervus alces), őz, az ugró egér (Alactaga Geranus), poczok (Arvicola gregalis), patkány, görény, menyét, nyirfajd.

Faubachról (Jena, illetőleg Weimar mellett) Virchow előleges jelentése ezeket számlálja fel: Elephas antiquus, Rhinoceros Merkii, Bos priscus, Cervus coriceros, Ursus arctos, Cervus elaphus, Cervus capreolus, sus scropha fer., a rénszarvas (kétes). Itt az elephas antiquus és Rhinoceros Merkii előfordulása a régibb diluviumre utalnak, mert az ősszarvast sok geologus oda helyezi.

Thiede és Westeregeln a legérdekesebbek mindannyi közi, mert itt a mammoth, rhinoceros, ló és rénszarvas leggyakoribbak, a barlangi medve ritkább s vadkecskék, zergék elmaradnak, de merőben új faj, még pedig a negyedkorra nézve is egy antilop (Saiga?). Az ugró egerek-, patkányok-, poczkokhoz (Arvicola) jellemző sivatag állatként jő a spermophilus Altaicus (altaí ürge), lagomys pusillus (Pampas-nyul) s egyuttal denevérek, madarak (mogyorós fajd, túzok), békák és halak is találtattak ott.

Ez összehasonlításból önkényt kiderül, hogy a gróf Wurmbrand tanulmányában felsorolt fauna csekélyebb száma daczára bírja a többi diluvialis és lösz lelőhelyek jellemző állatait. Paubach ezek közt a legrégibb származásu, míg Munzingen a legfiatalabb, mert csakis a felső lösz-lerakodásban sokasodnak meg a rénszarvas maradványai. A gróf Wurmbrand által átvizsgált Zeiselberg és Joslovitz is ilyen koruak; még pedig a helyi körülmények pontos megfigyelése kétségtelenné teszi, hogy mindkét helyen a lösz képződése alatt ütötték fel tanyájukat a mammothvadászok, kik erdei vadászatuk idején hihetőleg a barlangokat vették hajlékul.

Téglás Gábor.

TÁRGYMUTATÓ.

A

Aelia Sabina. II. k. 122.
 Aggteleki barlang. II. k. 194.
 Aggteleki ásatások. II. k. 167.
 Aggteleki barlang kulturnövényei I. k. III. IV.
 Agrippa. I. k. 217.
 Agyagedények. II. 189.
 Agyagedénytöredékek. I. k. 129.
 Agyaggyöngyök. II. k. 104.
 Agyagművesség. II. k. 254, 255.
 Agyagművesség (görög és római). II. k. 207.
 Ajtósi (Dürer). I. k. 103.
 Akridion. I. k. X. 12.
 Alabástrom szobor Nagy-Szebenből I. k. XI.
 Alba-Ecclesia. II. k. LVI.
 Állatfő. I. k. 203.
 Almási őstemető. I. k. VII.
 Amathus. I. k. 293.
 Amphibolcsákány. II. k. 111.
 Amphitheatrum. I. k. 222. II. k. XL.
 Amphora. I. k. 222.
 II. András király. I. k. 237. II. k. 6.
 Andrea Aloysii Ingegno. I. k. 49.
 Angelo Doni arczképe. I. 68.
 Anjoukori magyar emlékek. I. k. XI.
 Anna (szent) kápolna Veszprémben. II. k. XXXIX.
 Annunziata. I. k. 46.
 Apafi Mihály. II. k. 36.
 Aphrodite temploma Paphosban. I. k. 296.
 Aquincum. I. k. 169. II. k. 216.
 Arabstyl. I. k. 189.
 Aranka barlang. II. k. VIII.
 Arany kolozsvári. II. k. 46.
 Arany nagyszebeni. II. k. 46.
 Aranygomb Aranyos-Maróthról. I. k. 284.
 Aranyláncszem. I. k. 133.
 Aranylelet Somogyomon. (Kis-Küküllő m.) I. k. 133.
 Aranypohárszéki eszközök. II. k. 56.

Árpád sírja. II. k. LI. LXXIV.
 Árvaváralya. II. k. XLV.
 Ásatások Szilágy-Nagyfaluban. I. k. 156.
 Assisii szent Ferencz. I. k. 42.
 Austria. I. k. 161.
 Avar-ring Szent-Anna határán. II. k. 112.

B

Badeni lösztelep. IV. 311.
 Bagoly urnák. II. k. 291.
 Bajonette. I. 173.
 Bakchus. I. k. 214.
 Bakocs bibornok pecsétje. I. k. 248.
 Bakocs Tamás sírkápolnája Esztergomban. I. k. 246.
 Bala és Lapis (Halmok a Muhi pusztán.) I. k. IV.
 Baldassare Da Pescia. I. k. 74.
 Balkán félsziget. II. k. 165.
 Balta. II. k. 106.
 Bálvány alakocskák. II. k. 291.
 Baradlai emberkora. II. 187.
 Bán Márton neje. I. k. 161.
 Baradlai viránylelet. II. k. 176.
 Barcsai Ákos. II. 36.
 Barlangi medve (ursus spelæus). II. k. 191.
 Bártfai plébánia-templom. II. k. XXXI.
 Básta György. II. k. 298.
 Báthori Gábor. II. k. 36.
 Báthori István. II. k. 36.
 Báthori Kristóf. II. k. 36.
 Báthori Zsigmond. II. k. 37.
 Bazzi Antonio. I. k. 77.
 Bazzi Giovanni Antonio — il Sodoma. I k. 95.
 Beatrix királyné síremléke. I. k. XI.
 Beck Menyhért Lipót. I. k. 259.
 Beczkói vár. II. k. XXXIX.
 Békás-Megyer római lelhely. I. k. XXI.
 Békás-megyeri puszta templom a XIII. századból. I. k. XXIII.

- II. Béla. (Ramæ rex) I. k. 25.
 III. Béla I. k. 240.
 IV. Béla. I. k. 161, 172.
 Belle Jardinière. I. k. 72.
 Benedetto Buonfigli. I. k. 43.
 Benozzo Gozzoli. I. k. 43.
 Berenchi Lőrincz özvegye. I. k. 162.
 Bernardino Betti — il Pintoricchio. I. k. 43.
 Bernardo Dovizio Da Bibiena. I. k. 69.
 Bernardina Parte, Giovanni Santi második felesége. I. k. 55.
 Bethlen Gábor. II. k. 35, 36.
 Billikom. II. k. 149, 151.
 Bíró Márton veszprémi püspök. I. k. 263.
 Bocskay István II. k. 35, 36.
 Bodrog-keresztúri bronzlelet. I. k. 280, 281.
 Bogdány, római lelhely. I. k. XXI.
 I. Bohemond. I. k. 286.
 IX. Bonifác pápa. II. k. LVI.
 Bonsai Chatuek. I. k. 162.
 Borghese herceg. I. k. 97.
 Borgia Roderigo. I. k. 77.
 Borgo San Sepolcro. I. k. 42.
 Borz (Meles taxus). II. k. 111.
 Bosniai bánság. I. k. 26.
 Bosnia címere. I. k. I.
 Bosniai emlékkövek (Stecakok). I. k. 35.
 Bosnyák címér- és zászlókérdés. I. k. 23—39.
 Bosnyák nemzeti színek. I. k. 39.
 Bos primigenius (östulok). II. k. 109.
 Bos urus. II. k. 106.
 Botticelli Sandro Venusa a National Gal-leryben. II. k. 238.
 Bozsóki lelet. II. k. 390.
 Bögrécske (két fülű). I. k. 165.
 Bökény-mindszenti lelet. I. k. 201, 204.
 Börkárpit. I. k. VIII.
 Börsipka. II. k. 89.
 Brachicephal. II. k. 169.
 Prebiriék. I. k. 199.
 Breznóbányai lelet. II. k. 307.
 Bronzágyu. II. k. 152.
 Bronz ékszerek. II. k. 300.
 Bronzipar. I. k. 279.
 Bronzkarika (vonalas ékítményű). I. k. 164.
 Bronzkard Hajdu-Böszörményről. II. k. 308.
 Bronzkard penge. II. k. 305.
 Bronzkard pecрек. II. k. 306.
 Bronzkor. I. k. 310.
 Bronzkori cserépedények. I. k. 5.
 Bronzcsésze Breznóbányáról. II. k. 307.
 Bronzkalapács tokos. II. k. 306.
 Bronzkori kincslelet Pusztá-Szerről (Csong-rádm.) I. k. 164.
 Bronzkori tőfalvak Svájcban. II. k. 179.
 Bronzlemez. I. k. 156.
 Bronzrögök. II. k. 300.
 Bronzműhely pozsonyvidéki. II. k. 306.
 Bronzsarlók. II. k. 300, 306.
 Bronzsodronyból karikák. I. k. 156.
 Bronzszíjvég. I. k. 150.
 Bronztárgyak.
 Bronztű I. k. 133.
 Bronzvéső. I. k. 164.
 Bronzvéső lapos. II. k. 300.
 „ tokos. II. k. 300.
 „ füles. II. k. 300.
 „ II. k. 306.
 „ karimás. II. k. 306.
 „ szárnyas. II. k. 306.
 Budakesz, római lelhely. I. k. XXI.
 Budai prépostság. II. k. LVII.
 Budaajlaki római sír. I. k. 137.
 Budaajlaki törökutcai lelet. I. k. 136.
 Budavári plébánia-templom, átmeneti időszakból. I. k. XXIII.
 — helyőrségi templom, gót. I. k. XXIII.
 Budavár. 75 XIV—XV. századbeli ház. I. k. XXIV.
 Bunkó. II. k. 87.
 Buzogány. II. k. 152.
 Buonfigli Benedetto. I. k. 77.
 Byzanti styl. I. k. 190.
- C**
- Cagnacci Guido. I. k. 260.
 Caraffa bibornok. I. k. 44.
 Caraglio Jacopo. I. k. 97.
 Caraglio Nagy Sándor menyegzője — met-szet. I. k. 97.
 Carnuntum. II. k. 64.
 Cascinei csata (Michelangelo festménye). I. k. 65.
 Castagno Andrea di. I. k. 77.
 Castrum-aquincumi. I. k. XLI. 136.
 Castrum, őszönyi. I. k. 171.
 Catullus. I. k. 224.
 Cennino Cennini. I. k. 48.
 Cerussa. I. k. 227.
 Cervus elaphus (gímszarvas). I. k. V, VI. k. 109.
 Cervus megaceros. (ős szarvas, skót szarvas). II. k. 109.
 Chelm hercegség. I. k. 26.

Chigi Agostino. I. k. 95.
Chiro szobrász, Mária kir. szobrának készítője. I. XI.

Ciborium. II. k. 9.

Cicada. I. k. IX. 9.

Cimabue. I. k. 43.

Cimabue Madonnája. I. k. 41.

Cinquedea a nemz. muzeumban. II. k. 244, 245.

Csigamaradvány az aggteleki barlangban. II. k. 188.

Conchiologia. II. k. 187.

I. Constanc. I. k. 201.

Corneta. II. k. 255.

Corvin codex. I. k. 178.

Corvin Mátyás címerrészlete. II. k. XLIV.

Craniologia. II. k. 168.

Csáklya. (Alsó-Fehérm.) I. k. 167.

Csallóközi népvándorlaskori telep. I. k. 127.

Csat. I. k. 156.

Csat bronzból. I. k. 157.

Csatabárd. II. k. 87.

Csepel, római lelhely. I. k. XXII.

Cserép. II. k. 255.

Cserép dombormű a Bruckenthal-féle gyűjteményben. II. k. 257.

Cserépedény (hegyes csücskü). I. k. IV.

Cserépkályhák. II. k. 255.

Cserép kemény. II. k. 263.

Cserép lágy. II. k. 262.

Cserép mázas. II. k. 262.

Cserép mázatlan. II. k. 262.

Cserépmécses. I. k. 165.

Cserép ólomházas. II. k. 262.

Cserép üvegmaázas. II. k. 262.

Csésze. II. k. 150.

Csikó-hegy, elpusztult vár. I. k. XXI.

Csonka bronzfegyverek. II. k. 300.

Csonka bronzszerszámok. II. k. 300.

Csonka bronzékszerek. II. k. 300.

Csonka bronzkés. II. k. 300.

Csontbarlang Csobánkánál. II. k. VIII.

Csontszerszámok. II. k. 189.

Csonttárgyak. II. k. 294.

Csörsz-árka. I. k. V.

Csővek ólomból. I. k. 219.

Csüllődomb őskori hamvedertemető. (Muhhi pusztá, Borsodvm.) I. k. V.

Czímerpecsét. I. k. 164.

Czölöpéptmények. II. k. 169.

Cubiculum ó kereszttyén. II. k. 2.

Cumæ. I. k. 224.

D

Dácia. II. k. 208.

David. (Michelangelótól). I. k. 65.

Decoration florale. I. k. 304.

Demeter ezüstműves. I. k. 211.

Dénár. II. k. 47.

Dénár, árpádkori. II. k. 158.

Dénár, Róbert Károlyféle. I. k. 178.

Denevér-barlang. II. k. 200.

Déva. II. k. 106.

Diastylos. I. k. 236.

Diana ezüsttemplomkái. I. k. 211.

Diósgyőr. II. k. XIV.

Dodona. I. k. 216.

Dolabella. I. k. 171.

Dolicephal. II. k. 169.

Dolmen. II. k. 180.

Dolmodföldre. I. k. 161.

Dolomit. II. k. 108.

Dombormű téglatöredéken. II. k. 255.

Domborműves cseréplap a nagy-szebeni muzeumból. II. k. 258.

Domborműves cseréplap a Bruckenthal-gyűjteményben. II. k. 259.

Don Bartolomeo Della Gatta. I. k. 44.

Drégely. II. k. XXXVI.

Dürer. I. k. 102—127.

Dürer Ádám és Éva (B. 18). I. k. 107.

Dürer és utánczói. I. k. 111.

Dürer Ecce homo-ja (B. 3). I. k. 117.

Dürer Ecce homo (B. 10). I. k. 117.

Dürer Ecce homo (B. 16). I. k. 117.

Dürer Ecce homo-ja (B. 20). I. k. 116.

Dürer Ecce homo (B. 21). I. k. 117.

Dürer Ecce homo képek. I. k. 125.

Dürer Ecce homo kézirajzai. I. k. 121.

Dürer kézirajza Dankónál. I. k. 124.

Dürer kis passiója (N. 16—32). I. k. 103.

Dürer kis passiójának másolatai. I. k. 112.

Dürer kis passiójának faduczai. I. k. 113.

Dürer kis passiójának első kiadása. I. k. 107.

Dürer kis passiójának 1511-ik kiadása. I. k. 105.

Dürer kis passiójának utánczata Markantoniótól. I. k. 106.

Dürer Krisztus arcza (B. 25). I. k. 117.

Dürer Krisztus az olajfák hegyén (B. 26 és 34). I. k. 107.

Dürer Krisztus születése (B. 20). I. k. 107.

Dürer Krisztus Pilátussal (B. 35). I. k. 117.

Dürer Krisztus a törvénycsarnokban (B. 9). I. k. 117.

Dürer metszeteinek értéke. 1520. I. k. 108.

Dürer metszeteinek értéke halála után. I. k. 109.

Dürer Miksa császár diadalkocsija (B. 139). I. k. 102.

Dürer nagy Krisztus fej. I. k. 117.

Dürer rajz az 1512. Ecce homozhoz az orsz. képtárban. I. k. 127.

Dürer szent Veronikája (B. 64). I. k. 117.

Dürer ülő Ecce homo (B. 4). I. k. 117.

Dürer ülő Ecce homo (B. 22). I. k. 117.

Dürer Veronika a kis passióban (B. 38). I. k. 117.

E

Ecclesius püspök. I. k. 190.

Edények Bökény-Mindszentről. I. k. 202.

Edényke Nagyloókról. I. k. 284.

Edény (Szentmártoni). I. k. 160.

Edénybélyegek. II. k. 214, 217.

Edénykarczolatok. II. k. 225, 228.

Edények tányérformára. I. k. 156.

Edénytöredék a szilágy-nagyfalusi nagyhalomból. I. k. 159, 160.

Egrus apát. I. k. 162.

Egyiptom. I. k. 192.

Ekevas, római. I. k. 167.

Ekszerek a közép-korból. II. k. 148.

Elaphus primigenius. II. k. 311.

Emlékek a közép- és új-korból. II. k. 144.

Emlékek a népvándorlás korából. II. k. 142, 143.

II. Endre (Clumiae dux). I. k. 26.

Endre nápolyi kir. síremléke. I. k. XI.

Ephesus. I. k. 213.

Eques primigenius. II. k. 110.

Érmek, árpádkori. II. k. 155.

Érmek, római. II. k. 154.

Érmelléki (Biharm.) őshalmok. I. k. IX.

Ernesztházi lelet. I. k. 175.

Ernyei, soi bán. I. k. 26.

Esztergom. I. k. 161.

Esztergomi káptalan. I. k. 161.

Eusebio di San Giorgio. I. k. 44.

Etelvár. II. k. LXXII. XCIII.

Etruria. II. k. 178.

Ezüstcsészék. I. k. 176.

Ezüstgyűrű. I. k. 166.

F

Fájdalmak férfja (Ecce homo). I. k. 114

Falfestmények a beregszói templomban (Déva mellett). II. k. XLVI.

Falfestmények a gelenczei templomban (Háromszékm.). II. k. XLVII.

Falfestmények a varanói templomban. II. k. XLIV.

Falkarczolatok. II. k. 229, 230.

Falkoner János jezsuita. I. k. 259.

Fanum Nemesis. II. k. XI.

Fayence. II. k. 263.

Fazekasművek. II. k. 265, 287,

Fazekasművek a tordosi őstelepen.

Faubachi tuffa. II. k. 312.

Fehéregyház. II. k. LI. LXIII. LXXVIII.

Fejérvölgyi család. I. k. 164.

Felcsuth, római lelhely. I. k. 136.

Felső-baloghi lelet. I. k. 278.

Felső-Kubin. (lelhely). II. k. 274.

I. Ferdinánd. II. k. XXXIII.

I. Ferencz király. I. k. 240.

Ferucci Andrea da Fiesole. I. k. 246.

Fésűdiszítés. II. k. 288.

Fibula, római, Stolacból. I. k. 196.

Fibula. I. k. 150, 156.

— sodronyos. 166.

Fibulák a n. muzeumban. 206.

Filippino Lippi falképei a strozzi kápolnában. I. k. 63.

Fillér bécsi. I. k. 194.

Fiorenzo di Lorenzo. I. k. 50.

Firminus. I. k. 169.

Főző edény. I. k. 133.

Fra Bartolomeo Della Porta. I. k. 80.

Fra Bartolomeo végső ítélete. I. k. 80.

Fra Filippo Lippi. I. k. 43.

Francesco Maria Della Rovere, urbinói trónörökös. I. k. 67.

Francesco Raibolini. I. k. 56.

Frate Angelico. I. k. 43.

Fülbevaló a felcsuthi sírból. I. k. 142.

Fűrészlemez. I. k. 279.

Fűrészpengék. II. k. 305.

G

Gagat-szobor. I. k. 141.

Galvano szobrász, Mária kir. sírjának készítője. I. k. XI.

Garam. II. k. XXXIII.

Garas, bécsi. I. k. 194.

Garas magyar. I. k. 194.
 Gentile da Fabriano. I. k. 42.
 I. Géza. II. k. XXXIII.
 II. Géza (Ramæ rex). I. k. 25.
 Giovan Antonio Bacci falképei a Farnesinában. I. k. 95.
 Giovan Antonio Bacci pályája. I. 95.
 Giovanna Feltria Delle Rovere, sorai herczegasszony. I. k. 63.
 Giovanni di Pietro — Lo Spagna. I. k. 44.
 Giovanni Santi, Raphael Santi atyja. I. k. 53, 55.
 Gianniccolo Manni. I. k. 44.
 Glandes. I. k. 220.
 Glissza, domb, falmaradvány. I. k. XXI.
 Gmilék, herczegovinai. I. k. 198.
 Gonzaga Elizabetta. I. k. 44.
 Grillus. I. k. 12.
 Gúthkeled nemzetség. I. k. 200.
 Gyógypatak. II. k. 106.
 Gyöngydisztés. I. k. 152.
 Gyöngyház-pohár. II. k. 56.
 Gyűrű, türkisz. I. k. 177.
 Gyűrű, zománczos. II. k. 149.
 Gyűrűs kulcs bronzból. I. k. 166.

H

Hajtű. I. k. 150.
 Halászhorog a bronzkorból. II. k. 165.
 Halottak temetése a neolyth korban. II. k. 196.
 Hajduböszörményi lelet. II. k. 308.
 Hamvveder. II. k. 276.
 Handzsár. II. k. 152.
 Harmadkori állatmaradványok. II. k. 193.
 Hatvani és pilini urnatemetők. I. k. VII.
 Hegyes tör. I. k. 185.
 Herczegovina. I. k. 27.
 Hidegkút, román emlékek. I. k. XXIII.
 Hissarlik. I. k. 296.
 Hód (Castor, Biber). II. k. 111.
 Hohenlandenbergi Hugó püspök. I. k. 193.
 Holicsi fayence-gyár. II. k. 265.
 Hollandi fazekasok. II. k. 265.
 Hollabrunni lösztelep.
 Hunyadi czímer. II. k. 133.
 Hunyadmegye. II. k. 101.

I

Iberia. II. k. 178.
 Idea del Tempio della Pittura. I. k. 91.
 Ikertorony. II. k. XXXIII.

Illatszertartó a felesuthi sírból. I. k. 143.
 Illoki vár. I. k. VIII.
 Ilona bosnyák királynő síremléke. I. k. 34.
 IV. Incze pápa. I. k. 161, 163.
 Ingegno Madonnája az orsz. képtárban. I. k. 49, 51.
 Ingegno Madonnája. Stirlingnél. I. k. 49.
 Ingegno Madonnája a National Gallery-ban. I. k. 49, 51.
 Ingegno Madonnája a Louvrebén. I. k. 49, 51.
 Ingegno Milanóban. I. k. 49.
 Ingegno Urbinóban. I. k. 49.
 Iphigeneia Taurisban. I. k. 213.
 István esztergomi érsek. I. k. 161.
 Istenmező. (Hevesm.) I. k. 167.
 III. István. I. k. 164.
 István bán, a gúth¹ eledi. I. k. 199.
 István, bosniai bán. I. k. 26.
 István Tamás (Christich) pecsétje. I. k. 29.

J.

Jajczai banatus. I. k. 26.
 Jajczai címertöredék. I. k. 32.
 XXII. János pápa. II. k. XCVI.
 János Zsigmond. II. k. 35.
 Jakab mester, kalocsai éneklő kanonok. I. k. 161.
 Jászberény. II. k. 166.
 Jegyek agyagműveken. II. k. 271, 272.
 Jolántha. II. k. 6.
 Juslovitzi lösztelep. II. k. 311.
 Juh. (Ovis aries.) II. k. 111.
 Julia Victorina. I. k. 168.
 II. Julius. I. k. 69.
 Jupiter. I. k. 226.
 Justinianus. II. k. 141.

K

Kaláz, római lelhely. I. k. XXI.
 — románkori emlékek. I. k. XXIII.
 Kálmán m. király (Ramæ rex). I. k. 25.
 Kályhafiók, mázas. II. k. 256.
 Kályhafiók a XV. századból. II. k. 256.
 Kályhafiók Szécsényből. II. h. 260.
 Kamp-völgyi lösztelep. II. k. 311.
 Kard. II. k. 84.
 Kard, magyar. I. k. 182, 183.
 Kard a nemz. muzeumból. II. k. 241.
 Kardpenge, bronzkori. I. k. 167.
 Kartok. I. k. 148.

Károlyi Zsuzsánna. II. k. 55.
 Karperecz. I. k. 156.
 Karpereczek bronzból. II. k. 189.
 Karperecz a felcsúthi sírból. I. k. 142.
 Karvaly karmában vérző szívet tart.
 Kelta emlékek. I. k. 167.
 Kemény János fejedelem kincstára. I. k. VIII—IX.
 Kengyelvas. I. k. 156.
 Kerekék bronzból Abosból. II. k. 305.
 „ „ Árokajláról. II. k. 305.
 Kés, keleti. II. k. 152.
 Késpenge. I. k. 156.
 Késtok. II. k. 231, 232, 233.
 Keszthelyi lelet. I. k. 154—155.
 Keszthelyi népvándorlaskori leletek. I. k. XI.
 Kézvéd. II. k. 132.
 II. Kilit egri püspök. I. k. 241.
 Kinai sírok. I. k. IX.
 Kis-Kovácsi, római lehel. I. k. XXII.
 Klytemnestra. I. k. 298.
 Kocsi bronzból Tisza-Szent-Imréről. II. k. 305.
 Kocsi bronzból Szászvárosról. II. k. 305.
 Kocsitengel Komjáthról. II. k. 306.
 Konstanz. I. k. 193.
 Kopja. I. k. 178.
 — lobogós. I. k. 182.
 Koponya-eltorzítás. I. k. IX.
 Koronapárkány. I. k. 191.
 Korsó, bronz. I. k. 167.
 Korsó, cserép. I. k. 167.
 Korsó, kőedény. II. k. 261.
 Korsó (római, mázas). I. k. 144.
 Kosfej ólomból. I. k. 215.
 Kossacich István herceg. I. k. 26.
 Kőemlékek. II. k. 180.
 Kőeszközök. II. k. 292, 299.
 Kőkalapács. I. k. IV.
 Kőláda, római. I. k. 167.
 Kőtuskó. II. k. 108.
 Közép-Syria. I. k. 187.
 — építésze. I. k. 187—192.
 Kúpsüveg. I. k. 190.
 Krassó címere. I. k. I.
 Krobylos (konty). I. k. 10.
 Kupa, hólyagos. II. k. 151.
 Kypros sziget. I. k. 292.

L

Lámpás, hólyagos. I. k. 177.
 Lándzsacsúcs, bronzból. I. k. 167.

Langenbrunni negyedkori állatok. II. k. 314.
 Lapis és Bala (halmok a Muhi pusztán). I. k. IV.
 Lazarevics szerb despota. I. k. 178.
 Leányfalu, római lehel. I. k. XXI.
 Lelet Dunapenteléről. II. k. 73.
 Lelet Nagyloókról. II. k. 70, 71.
 Leletek a papföldi fürdőből. II. k. 62, 63.
 Leonardo da Vinci. I. k. 54, 63, 65, 69.
 Leonardo da Vinci, anghiarrii útköze. I. k. 65.
 Leonardo da Vinci Mona Lisaja. I. k. 65.
 Leonardo da Vinci szent család szent Annával. I. k. 70.
 Leonardo da Vinci utolsó vacsorája. I. k. 69.
 Leonardo da Vinci Vierge aux Rochers. I. k. 70.
 Lindenthali lösztelep. II. k. 312.
 Lipót király. II. k. 156.
 Locusta. I. k. 12.
 Loránd, macsói bán. I. k. 26.
 Lóré, római lehel. I. k. XXII.
 Lorenzo De'Medici. I. k. 64.
 Lószerszám. II. k. 153.
 Lotti Lorenzo. I. k. 77.
 Lőszkori ember. II. k. 310.
 Lucskai lelet. I. k. X. 6. 272.
 Lucskai urnatemető. II. k. 309.
 Luigi Vivarini. I. k. 45.

M

Maddalena Degli Oddi. I. k. 54, 57, 62.
 Madonna (Budapesti). I. k. 72.
 Madonna Colonna. I. k. 72.
 Madonna Canigiani. I. k. 71.
 Madonna Connestabile. I. k. 71.
 Madonna Del Baldacchino. I. k. 71.
 Madonna del Cardellino. I. k. 72.
 Madonna del Granduca. I. k. 71.
 Madonna del duca di Terranuova. I. k. 71.
 Madonna della Palma. I. k. 71.
 Madonna nel verde. I. k. 72.
 Madonna Solly. I. k. 71.
 Madonna Tempi. I. k. 71.
 Magkövek. II. k. 292.
 Magia Ciarla, Raphaél anyja. I. k. 55.
 Magyar állami címér 1385-ből. I. k. 27.
 Magyar nagy pecsét. I. k. 28.
 Magyar sisakok. I. k. 181.
 Majolica. II. k. 267.
 Makád, gót templom (?) I. k. XXIII.
 Makrokephal koponya Ó-Szönyről. I. k. IX.

Makrokephal koponya Székely-Udvarhely-ről. I. k. IX.
 Marczalfő. II. k. 17.
 Mária a Jézussal, dombormű cseréplapon.
 Mária királyné síremléke Nápolyban. I.
 Mária koronázásának mondája. I. k. 62.
 Mária mennybemenetele. (Rajz az orsz. képtárban.) I. k. 59.
 Mária mennybemenetelének mondája. I. k. 61.
 Mária mondája János theologusnál. I. 61.
 Mária mondája arimathiai Józsefnél. I. k. 61.
 Mária mondája Melitonál. I. k. 61.
 Mária mondája Jacobus de Voragine-nél. I. k. 61.
 Máté bán. I. k. 26.
 Mátyás király. II. k. LVII.
 Mátyás király születésháza Kolozsvártn. II. k. XLIV. XLIX.
 Maximinianus. I. k. 190.
 Medvecsontelek. II. k. 191.
 Mértani styl. II. k. 288.
 Mezütúri őskori lelet. II. k. 309.
 Michelangelo Buonarrotti. I. k. 52, 54, 61, 63.
 Michelangelo cascinei csatája. I. k. 65.
 Michelangelo Davidja. I. k. 65.
 Michelangelo Lapithák csatája. I. k. 101.
 Michelangelo Lázár föltámadása. I. k. 61.
 Michelangelo Pietája. I. k. 65.
 Michelangelo Sistina kápolnája. I. k. 64.
 Michelangelo végső ítélet. I. k. 101.
 Mindszenti őskori lelet. II. k. 308.
 Mima. I. k. 169.
 Mithras. I. k. 213.
 Mona Lisa. (Lionardo da Vinci festménye.) I. k. 65.
 Muhi pusztá (Borsodm.) őskori telepek I. k. IV.
 Munzingeni negyedkori lelet. II. k. 312.
 Mykene. I. k. 206.

N

Nagy Lajos király. II. k. LVII. LXXXIII.
 Nagy Lajos sírkápolnája Székesfehérvártn. II. k. XI¹ IX.
 Nagyloóki urnatemető. II. k. 309.
 Nagyszebeni polgár. I. k. 174.
 Nagyváradi ásatások. I. k. XXVIII.
 Nautilus Pompilius. II. k. 55.
 Nemanics István (rex Rasciæ, Dalmatiæ, Bosniæ) I. k. 25.

Neptunus. I. k. 213.
 Nertus, Dumnotalus fia. I. k. 169.
 Nézetek a koponya-méretek felől. II. k. 168.
 Niccolo Alunno. I. k. 42.
 Niello. II. k. 238, 239, 240, 248, 249, 253.
 Niello az Orsz. Képtárban. II. k. 249, 250, 251.
 Niello Pulszky Károly gyűjteményében. II. k. 249.
 Noé Ravenensis sírköve. I. k. XXXI.
 Nógrádvár. II. k. XXXIV.
 Női alakocska ólomból. I. k. 211.
 Női hozomány. I. k. 162.
 Női szobrocska cserépből. I. k. 6.
 Nyárs. II. k. 278.
 Nyakláncz. I. k. 150.
 Nyíl. II. k. 152.
 Nyúl (*Lepus timidus*). II. k. 111.

O

Ó-Buda, római leletek. I. k. XXII.
 Óbudai társas káptalan székesegyháza. II. k. LV.
 Obulus. II. k. 159.
 Officinák bélyegei. II. k. 224, 225.
 Oláh Miklós esztergomi érsek. II. k. LVIII. LXIV.
 Ólomfehér. I. k. 226.
 Ólomtárgyak, antik, a nemz. muzeumban. I. k. 212.
 Ólomvegy festékül. I. k. 226.
 Oltár képek Raphaeltól: Tolentino szent Miklós megdicsőülése, a feszület, Mária megkoronázása, Mária egybekelése Józseffel I. k. 56, 57.
 Ón. II. k. 90, 91.
 Óntál. I. k. 177.
 Ontermő vidékek. I. k. VI.
 Oroszország. I. k. 161.
 Orsónehezék. II. k. 105.
 Oszlopcsarnok. I. k. 190.
 Oszlopláb. I. k. 191.
 Ószönyi castrum. I. k. VII.
 Osztoja István pecsétje. I. k. 28, 29.
 Othmár barsi főispán. II. k. XXXIII.
 Ottaviano Nelli. I. k. 42.
 Ozorai bánság. I. k. 26.
 Öntőminták. II. k. 279.
 Öntőminták Alsó-Kubinból. II. k. 279, 280, 281, 284.
 Öntvény bronzból. I. k. 177.
 Öntőműhely. II. k. 301.

Öntöpöczög bronzból. II. k. 300.
 Ördögárka. II. k. 117.
 Ördögök laka (barlang). II. k. 110.
 Ördöglyuk Solymár határán. II. k. VIII.
 Ősember. II. k. 103.
 Őskori civilisatio. II. k. 177, 180.
 Őskori rézeszközök. I. k. 167.
 Őskori régiségek. I. k. 166.
 Őskori tál Péczelről. I. k. XI.
 Őz. (*Cervus capreolus*.) II. k. 111.

P

Pajzs. II. k. 90.
 Pajzs, magyar. I. k. 182, 183.
 Pajzsalakú díszítmény (*phaleræ*). I. k. 133.
 Palæolithkori ember. II. k. 203.
 Pálffy Miklós. II. k. XXXVI.
 Palóczy László. II. k. LXV.
 Pálosok Ó-Budán. II. k. LVII.
 Pánczél. II. k. 89.
 Pánczél-öltözet. I. k. 182.
 Pannoniai edények. II. k. 310.
 Pannonia (*inferior et superior*). II. k. 208.
 Pásztor népek. II. k. 171.
 Páty, római lelhely. I. k. XXII.
 Pausanius. I. k. 224.
 Pecsét. I. k. 199.
 Pécsi székesegyház. II. k. XXXVII.
 Pécsváradi apátság. II. k. LVI.
 Perbál, őskori lelhely. I. k. XXI.
 — római lelhely. I. k. XXII.
 Perényiféle sírkövek a sárospataki r. kath. templomban. II. k. XLVII.
 Perényi Imre nádor. II. k. LVII. LXVII. LXXXIII.
 Peruzzi Baldassare. I. k. 255.
 Piero Della Francesca. I. k. 42.
 Piero De Medici. I. k. 64.
 Piero Soderini. I. k. 54, 63.
 Pieta (Michelangelótól). I. k. 65.
 Pietro Vanucci — il Perugino. I. k. 43, 44.
 Pikkely bronzpléhes. I. k. 164.
 Pilis-Csaba, római lelhely. I. k. XXII.
 Pilis-Szántó, római lelhely. I. k. XXII.
 Pilis-Szent-Kereszt, román emlékek. I. k. XXIII.
 Pompejus Faustus. II. k. 61.
 Porcellán. II. k. 263.
 Pozzo András. I. k. 258.
 Priamos. I. k. 296.
 Promontor, római lelhely. I. k. XXI.
 Psyché. I. k. 10.

Puska. II. k. 152.
 Pilis-Szent-Kereszt, román emlékek. I. k. XXIII.
 Pilis-Szent-László, római lelhely. I. k. XXII.
 — román emlékek. XXIII.
 Pintoricchio Madonnája I. k. 50.
 — Madonnája a National Galleryben I. k. 56.
 Pisztoly. II. k. 152.
 Plinius. I. k. 217.
 Polychrom sírtábla. I. k. 168.
 Pomáz, római lelhely. I. k. XXI.
 Pompeji. I. k. 214.
 Pompéji lakház. I. k. 186.
 Pusztaszeri ásatás. II. k. XXXIX.
 Pyrker egri érsek. I. k. 45.

R

Ráczevei szerb templom, gót, I. k. XXIII.
 — reform. templom, gót. I. k. XXIII.
 I. Rákóczi György. II. k. 57.
 II. Rákóczi György. II. k. 43.
 Rákóczi Ferencz. II. k. 186.
 Ráma. I. k. 26.
 II. Ramses. II. k. 83.
 Raphael Agnolo Doni arczképe. I. k. 68.
 Raphael Belle Jardinière. I. k. 72.
 Raphael Bibiena bibornok arczképe. I. k. 69.
 Raphael budapesti Madonna. I. k. 72.
 Raphael Dante. I. k. 78.
 Raphael Disputa. I. k. 77.
 Raphael drámai érzése. I. k. 62.
 Raphael emlékirata X. Leóhoz. I. k. 92.
 Raphael Fiatai ember. Rajz az orsz. képtárban. I. k. 67.
 Raphael firenzei útja. I. k. 63.
 Raphael Fra Angelico. I. k. 78.
 Raphael Galateája. I. k. 99.
 Raphael kézrajz a Louvrebán (R. 183). I. k. 89.
 Raphael kézrajz a Disputához (F. 361). I. k. 86.
 Raphael kézrajz szakállas férfiúhoz az orsz. képtárban. I. k. 81.
 Raphael kézrajz a Disputa angyalaihoz az orsz. képtárban. I. k. 81.
 Raphael kézrajz a Disputa angyalaihoz Oxfordban. I. k. 81.
 Raphael kézrajz a Disputához Aumale-nál. I. k. 86.

- Raphael kézrajz a Disputához Bécsben. I. k. 89.
- Raphael kézrajz a Disputához Chasworthban. I. k. 82, 89.
- Raphael kézrajza a Disputához Firenzében (R. 184). I. k. 89.
- Raphael kézrajz a Disputához a M. Frankfurtban. I. k. 87.
- Raphael kézrajz a Disputához Gascnál. I. k. 82, 89.
- Raphael kézrajza a Disputához Milanóban (R. 183). I. k. 89.
- Raphael kézrajza a Disputához az orsz. képtárban (P. 241). I. k. 82, 89.
- Raphael kézrajz a Disputához Oxfordban. (P. 501). I. k. 86.
- Raphael kézrajz a Disputához Windsorbán (B. 429). I. k. 86.
- Raphael kézrajza Maddalena Doni arczképével. I. k. 67.
- Raphael kézrajza Mária koronázásához az orsz. képtárban. (P. 240) I. k. 59.
- Raphael kézrajza Mária koronázásához Lilleben (P. 407). I. k. 59.
- Raphael kézrajza Mária koronázásához Oxfordban (P. 493). I. k. 59.
- Raphael kézrajza Mária koronázásához Lilleben (P. 383). I. k. 58.
- Raphael kézrajza Mária koronázásához Lilleben (P. 385). I. k. 58.
- Raphael kézrajza Mária koronázásához a British Múzeumban. (P. 449) I. k. 58.
- Raphael kézrajza Mária koronázásához Lilleben. (P. 412) I. k. 58.
- Raphael kézrajza Mária koronázásához Lilleben (P. 384) I. k. 58.
- Raphael kézrajza a Mária koronázáshoz Oxfordban. (P. 555). I. k. 57.
- Raphael kézrajza Malcolmnál (P. 307) I. k. 57.
- Raphael kézrajza a koronázáshoz Lilleben. (P. 384) I. k. 57.
- Raphael kézrajza a koronázáshoz (P. 385). I. k. 57.
- Raphael kézrajza a Roxanehoz Bécsben. I. k. 97.
- Raphael kézrajza Roxanehoz Lodovico Dolcenél. I. k. 99.
- Raphael kézrajza Roxanehoz az orsz. képtárban. I. k. 99.
- Raphael Krisztus föltámadása. I. k. 61.
- Raphael Krisztus megdicsőülése. I. k. 61.
- Raphael Krisztus siratása. I. k. 59.
- Raphael Krisztus sírba tétele. I. k. 59.
- Raphael lord Cowper Niccolini-féle Madonnája. I. k. 71.
- Raphael lord Cowper Panshangeri Madonnája. I. k. 71.
- Raphael Madonna del Baldachino. I. k. 71.
- Raphael Madonna Colonna. I. k. 72.
- Raphael Madonna Connestabile. I. k. 71.
- Raphael Madonna della Palma. I. k. 71.
- Raphael Madonna del terra nuova. I. k. 71.
- Raphael Madonna Orleans. I. k. 71.
- Raphael Madonna Solly. I. k. 71.
- Raphael Madonna del Granduca. I. k. 71.
- Raphael Madonna della Pescia. I. k. 74.
- Raphael Madonna kézrajz. P. 114. I. k. 74.
- Raphael. Madonna kézrajzok. P. 116. I. k. 74.
- Raphael Madonna kézrajz. B. r. 126. I. k. 72.
- Raphael Madonna kézrajz. (P. 127.) I. k. 74.
- Raphael Madonna kézrajz. P. 1. dd. I. k. 72.
- Raphael Madonna Canigiani. I. k. 71.
- Raphael Madonna nel Cardellino. I. k. 72.
- Raphael Madonna nel verde. I. k. 72.
- Raphael Madonna Tempi. I. k. 71.
- Raphael oltárképe :
Mária koronázása a Vatikánban. I. k. 57.
- Raphael Psyche története. I. k. 99.
- Raphael Rómába telepedése. I. k. 77.
- Raphael. Savanarola. I. k. 78.
- Raphael szent Ágoston. I. k. 78.
- Raphael szent Ambrus. I. k. 78.
- Raphael szent Bonaventura. I. k. 78.
- Raphael szent család a báránnyal Madridban. I. k. 71.
- Raphael szent Gergely. I. k. 78.
- Raphael szent János Mária koronázásán. I. k. 57.
- Raphael Szent Jakabja Mária koronázásán. I. k. 58.
- Raphael szent Jeromos. I. k. 78.
- Raphael szent Tamás. I. k. 78.
- Raphael Santi az országos képtárban. I. k. 40–101.
- Raphael Sanzio. I. k. 52.
- Raphael D'Urbino. I. k. 52.
- Ráskai Lea. I. k. 275.
- Rekeszes ötvösség Magyarországon. I. k. 146.
- Renaissance-tárgyak a nemz. muzeumban. II. k. 231–253.
- Rézcsákány. I. k. 167. II. k. 206.
- Rézcsákány Szegedről. I. k. 17.

Rézcákány. II. k. 307.
 Rézeszközök nyél-lyukai. I. k. 5.
 Rézkecs Szegedről. I. k. 1.
 Rézlelet Lippikről. I. k. 1.
 Rézmetszet Botticellitől az Orszá-
 teményben. II. k. 237.
 Rézmetszetek Sandro Botticellitől az Orszá-
 képtárban. II. k. 235, 236.
 Rézszerzők Cyprus szigetéről. I.
 k. 3.
 Réztör. II. k. 166.
 Rézvések Szegedről. I. k. 1.
 Rézvések. II. k. 307.
 Rhinoceros tichorhinus. II. k. 111. II. k.
 311.
 Ring. II. k. 113.
 Róbert Károly. II. k. LVI.
 Róma. I. k. 42.
 Római emlékek. I. k. 165.
 Római fésűk. II. k. 69.
 Római fürdő. II. k. XXX.
 Római öv. I. k. 76.
 Római vízvezeték Ó-Budán. II. k. LIX.
 Román építészet. I. k. 228.
 Rovaralakú ékszerek az antik korban. I.
 k. IX. 6—23.
 Rudolf király. II. k. XXXVI.
 Ruhakapocs. I. k. 203.
 Ruszka-Pojana. II. k. 102, 107.
 Ruysch Ján. I. k. 77.

S

Sajó. I. k. 161.
 VI. Sándor pápa. I. k. 64. II. k. LVII.
 Sándor (nagy) és Roxane menyegzője. I.
 k. 95.
 Sandro Botticelli. I. k. 64.
 Sante Conversationi. I. k. 71.
 Santa Maria Nuova. I. k. 80.
 Santorini tuffa. II. k. 312.
 Sarkopag, római. I. k. 167.
 Sarló. I. k. 166.
 Sárréti (Biharm.) őshalmok. I. k. IX.
 Sassanidák. I. k. 189.
 Scipio Aemilianus. I. k. 221.
 Scrinium (pécsi) I. k. 144—145.
 Sebastian Del Piombo. I. k. 61.
 Sebastian del Piombo. Lázár föltámadása.
 I. k. 61.
 Septimius Severus. II. k. 64.
 Serleg kokuszdiós. II. k. 149.
 Sforza Lodovico. I. k. 44.
 Siegfried, szentbenedeki apát. II. k. XXIII.

Signorelli Luca. I. k. 77.
 Silén a négy évszakkal. I. k. 213.
 Silurus glavis. I. k. V.
 Silvana. I. k. 171.
 Silvanus. I. k. 171.
 Silanus emlék, óbudai. I. k. 170.
 Simonyi bronzlelet. II. k. 305.
 Sípszászi román templom. I. k. XXI.
 Sírkamra. II. k. 109.
 Sírláda (dolmen). II. k. 180.
 Sisak. I. k. 178. II. k. 87.
 IV. Sixtus pápa. II. k. LVII.
 Skandinávia. I. k. 282.
 Skorojevics Márk genealogiája. I. k. 35.
 Smyrna. I. k. 226.
 Soi bánság. I. k. 26.
 Solymár, római lelhely. I. k. XXXII.
 Sonnbergi lösztelep. II. k. 311.
 Soroksári urnatemető. II. k. 309.
 Sövényházi népvándorláskori lelet. I. k.
 VIII.
 Spanzotti Martino. I. k. 95.
 Stalagmit képződés. II. k. 194.
 Strudel Döme festő. I. k. 257.
 Stucco párkány. I. k. 165.
 Stylus csontból. II. k. 60.
 Suardi Bramantino. I. k. 77.
 Sus scrofa. I. k. V.
 Sümegh. (Zalam.) II. k. 14.
 Svájci bronzkori tőfalvak. II. k. 179.
 Symbolicus agyagkupok. I. k. VI.
 Szabolcsvár. II. k. XLII.
 Szakmáry György pécsi püspök. I. k. 249.
 Szántóhalma. II. k. 101.
 Szarvasi őskori lelet, II. k. 309.
 Szarvasagancs. I. k. IV.
 Szeged-öthalmi lelet. I. k. 153.
 Szeged-öthalmi népvándorláskori lelet. I. k.
 VIII.
 Szeged-sövényházi lelet. I. k. 151.
 Szekercze, tokos. II. k. 279.
 Szent-benedeki templom. II. k. XXXIII.
 Szent-Endre, római lelhely. I. k. XXI.
 Szent-endrei kath. templom, gót. XXIII.
 Szent-erzsébetfalvi lelet. I. k. 3.
 Szent Erzsébet mondája. (Falkép Nápoly-
 ban.) I. k. XI.
 Szent György, dombormű kályhacserepen.
 II. k. 257.
 Szent György templom. I. k. 190.
 Szent Klára klastroma a Nyúl-szigeten.
 II. k. LXI.
 Szent Klára kolostor Urbinóban. I. k.
 49.

Szent-László bazilikája. I. k. XXVIII—
XXXI.

Szentszávai hercegség. I. k. 26.

Szentesi őskori lelet. II. k. 308.

Sziget-Tótfalu, római lelhely. I. k. XXI.

Sziget-Monostor, román emlékek. I. k.
XXIII.

Sziget-Ujfalu, románkori romok. I. k.
XXIII.

Sziléri, népvándorláskori lelet. I. k. VIII.

Sziléresi rézlelet (csákányok és vésők). I.
k. VIII.

Szobrocska, kosfejű férfi-alak. I. k. 177.

Szörény címere. I. k. I.

Szövőszék-nehezékek. II. k. 105.

Szrebernéki banatus. I. k. 26.

Szűrő. I. k. 203.

T

Tábla, domborműves. I. 167.

Tacitus. I. k. 224.

Taddeo Bartoli. I. k. 43.

Tahi puszta, római lelhely. I. k. XXI.

Tallér. II. k. 47.

Tamás Ivánka fia. I. k. 162.

Tégla, mázas. II. k. 255.

Téglakarczolatok. II. k. 228,

Téglatöredék, domborműves.

Tégla XVII. századbeli. I. k. 166.

Telki, román emlékek. I. k. XXIII.

Temetési mód (kurgános). I. k. 161.

Téntatartó. II. k. 57.

Teplicz. I. k. 239.

Terra sigillata. I. k. 165. II. k. 210.

Terra sigillata bélyegek. II. k. 217, 224.

Terrenei őstelep. I. k. 164.

Terrentius Varro. I. k. 217.

Tesseræ. I. k. 222.

Tétény, gót torony. I. k. XXIII.

Tettix. I. k. IX. 6—23.

Theatrum. I. k. 222.

Thetis, ezüstlábu. II. 281.

Thiede negyedkori állatok. II. k. 312.

Thuerer Albrecht (Dürer) I. k. 103.

Tiberio D'Assisi. I. k. 44.

Tiberius Claudius Constans. I. k. 169.

Timoteo Viti. I. k. 56.

Tinnye őskori lelhely. I. k. XXI.

Tiszaszentimrei öntőműhely II. k. 305.

Tomasevics István. I. k. 25.

Tommaso Bartolomeo di. I. k. 77.

Topuszkói templomrom. I. k. 228—245.

Torbágy, római lelhely. I. k. XXXI.

Torbágyi gót templom. XXIII.

Tordos (Marosvölgy) II. 104.

Tordosi őstelep. II. k. 285.

Tök, római lelhely. I. k. XXII.

Tököl, gót torony. I. k. XXIII.

Törnyél. I. k. 156.

Trajanus. I. k. 223.

Trója. I. k. 296.

Tulok. (Bos taurus.) II. k. 111.

Tűzpad. II. k. 105, 107. 267.

III. Tvrtkó érmei. I. k. 34.

Tvrtkó báni pecsétje 1357-ből. I. k. 32.

Tvrtkó pecsétje. I. k. 28.

Tympanum. I. k. 191.

U

Ujlaki Lőrincz síremléke Illokon. I. k.

VIII. 33, 34.

Ujlaki Miklós síremléke Illokon. I. k.

VIII. 33, 34.

II. Ulászló király. I. k. 249.

Urna, öblös. II. k. 58.

Urnasír. I. k. 165.

Urnatemető. II. k. 275, 309.

Üveggyöngy. I. k. 169.

Üröm, római lelhely. I. k. XXII.

V

Vadászcsésze. II. k. 151.

Vadászkés. I. k. 173.

Vadászpohár. II. k. 54.

Vadnépek culturalis feltaláló tehetsége.

II. k. 183.

Vajda-Hunyad. II. k. 101.

Valeria Coratilla. I. k. 224.

Valeria Procula. II. k. 68.

Vályog-szobor (női arcot ábrázoló). II. k.
111.

Vancha István esztergomi érsek két pe-
csétje. I. k. 162.

Vancha István váci prépost, kancellár.
I. k. 161.

Város-Löd (Bakony). I. k. 167.

Vasa Arretina. II. k. 210.

Vasa Samia. II. k. 210.

Vasfogantyú. I. k. 157.

Vaskard. I. k. 167.

Vasláncz, középkori. I. k. 177.

Vas-zabla. I. k. 156.

Venus. I. k. 211.

Véső (füles és tokos). I. k. 279.

Vespasianus. II. k. 130.

Virgilius Primulus. I. k. 168.

Vihorlát hegység. I. k. 272.

Virágcsupor, fénymázás, kétfülű. II. k. 261.

Sz. Vitál temploma Ravennában. I. k. 286.

Vitruvius. I. k. 215, 217.

Votívtábla. I. k. 165.

Vörös gránát. I. k. 150.

Vörösvár, római lelhely. I. k. XX.

W

Westerregeli negyedkori állatok. II. k. 312.

X

Xenodochium S. Spiritus. II. k. 139.

Z

Zágráb. I. k. 161.

Zakhulmia hercegség. I. k. 26.

Zápolya János. II. k. 36.

Zascin András mester. I. k. 162.

Zeiselburgi löztelep. II. k. 310.

Zeubriger János András. I. k. 257.

Zománcz. I. k. 148.

Zrinyi Péter. I. k. 186.

Zsámbék, római lelhely. I. k. XXII.

— átmeneti időszakos templom XXIII.

Zsámbéki templom. II. k. XLVII.

Zsigmond király. II. k. LXV.

Zsitvatői edények. I. k. 283.

Zsófia-barlang. II. k. 109.

Zsófia-templom Konstantinápolyban. I. k. 191.

Budapest főváros III. kerül. fekvő
KIS CZELL KÖRNYÉKE,

Nagy Lajos király 1355-iki évi határjáró oklevele és Perényi Imre nádor
1510-ben kelt parancsa nyomán jelzett birtokrendezés kitüntetésével.

ÉSZAK

Melléklet Havas Sándor „Fejéregyháza és Árpád sírja”
című értekezéséhez, - felolvasatott az országos régészeti és
embertani társulat 1882 évi november hó 14-én tartott ren-
des havi ülésében.

Mérték
1:20000

ÜRÖMI HATÁR

BÉKÁS MEGYERI H.

NYUG.

KELET

